

३०
—

५
२२५

३४

३३

॥ श्रीः ॥

❖ काशी-संस्कृत-ग्रन्थमाला ❖

३७

(व्याकरणविभागे षष्ठं प्रसूनम्)

पाणिनीयव्याकरणसूत्रवृत्तिः

काशिका

विद्वद्भरवामनजयादित्यविरचिता

सम्पादकः—

व्याकरणन्यायाचार्यः

पण्डित श्रीशोभितमिश्रः

उपोद्घातलेखकः—

पण्डित श्रीब्रह्मदत्त जिज्ञासुः

[द्वितीयो भागः]

चौखम्बा-संस्कृत-पुस्तकालय, बनारस-१

सं० २००९]

तृतीयं संस्करणम्

[१९५२ ई०]

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः,
चौखम्बा-संस्कृत-सीरिज आफिस,
पो० बाक्स नं० ८ बनारस-१

पुनर्मुद्रणादिकाः सर्वेऽधिकाराः प्रकाशकाधीनाः

JAYA KRISHNA DAS HARI DAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
P. O. Box 8, Banaras.

सम्पूर्ण ग्रन्थस्य मूल्यं १२)

मुद्रकः—

विद्याविलास प्रेस,
बनारस-१

Recd from Mandira Lahiry

पाणिनीयसूत्रवृत्तिः

का शि का

(उत्तरादम्)

अथ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

प्राक् क्रीताच्छः ॥ १ ॥

तेन क्रीतमिति वक्ष्यति, प्रागेतस्मात् क्रीतसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मश्छप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति—तस्मै हितमिति । वत्सेभ्यो हितो,
वत्सीयो गोधुक । करभीय उष्ट्रः । अकरभीयः । अवत्सीयः । अर्थोऽवधित्वेन गृहीतः,
न प्रत्ययः । तेने प्राक् ठञश्छ इति नोक्तम् ॥

उगादिभ्यो यत् ॥ २ ॥ अर्थः—

प्राक् क्रीतादित्येव । उवर्णान्तात् प्रातिपदिकाद्वादिभ्यश्च यत्प्रत्ययो भवति
प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु । छस्यापवादः । शङ्क्यं दाह । पिच्यः कार्पासः । कमण्डलव्या
मृत्तिका (१) । गवादिभ्यः खत्वपि-गव्यम् । हविष्यम् । सनङ्गुर्नामं चर्मविकारः,
ततः परत्वाच्चर्मणोऽजित्येष विधिः प्राप्नोति । तथा चरुर्नामं हविः । सत्तुरन्नविकारः ।
अपूपादिष्वन्नविकारेभ्यश्चेति पठ्यते । ततो विभाषा हविरपूपादिभ्यश्चेत्येष विधिः
प्राप्नोति । तत्र पूर्वविप्रतिषेधेन यत् प्रत्यय एवेष्यते—सनङ्ग्यं चर्म । चरव्यास्त-
ण्डुलाः । सक्तव्या धाना इति । गवादिषु नाभि नमं चेति पठ्यते । तस्यायमर्थः—
नाभिश्चन्दो यत्प्रत्ययमुत्पादयति नमं चादेशमापद्यत इति । नाभये हितो, नभ्योऽन्नः ।
नभ्यमञ्जनम् । यस्तु शरीरावयवो नाभिश्चन्दस्ततः शरीरावयवादिति यति कृते
नाभये हितं नाभ्यं तैलमिति भवितव्यम् । गवादिषु यता सन्नियुक्तो नभभावोऽत्र
न भवति । गो । हविस् । वहिष् । खट । अष्टका । युग । मेघा । सक् । ॥ नाभि नमं
च ॥ ॥ शुनः संप्रसारणं वा च दीर्घत्वं त्रसन्नियोगेन चान्तोदात्तत्वम् ॥ शुन्यम् ।
शून्यम् । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् “नस्तद्धित” इति लोपो न स्यात् । ॥ ऊध-
सोऽनङ् च ॥ ऊधन्यः कूपः । उदर । खर । स्वद । अक्षर । विष । गवादिः (२) ॥

(१) कमण्डलव्या मृत्तिकेति पुस्तकान्तरे नास्ति ॥ (२) स्कन्द, अध्वा, एतौ अत्र
गण्ये पुस्तकान्तरेऽधिकौ ॥

कम्बलाच्च संज्ञायाम् ॥ ३ ॥

कम्बलात्प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु यत्प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये । छस्यापवादः ।
कम्बल्यमूर्णापलशतम् । संज्ञायामिति किम् ? कम्बलीया ऊर्णा ॥

विभाषा हविरपूपादिभ्यः ॥ ४ ॥

हविर्विशेषवाचिभ्योऽपूपादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्यः प्राक्क्रीतीयेष्वर्थेषु विभाषा यत्
प्रत्ययो भवति । आमिच्चयं दधि । आमिचीयं दधि । पुरोडाश्यास्तण्डुलाः । पुरोडा-
शीयाः । हविश्शब्दात्तु गवादिपाठान्नित्यमेव भवति । अपूपादिभ्यः-अपूप्यम् ।
अपूपीयम् । तण्डुल्यम् । तण्डुलीयम् । अपूप । तण्डुल । अभ्यूप । अभ्योप । पृथुक ।
अभ्येष । अर्गल । मुसल । सूप । कट्क । कर्णवेष्टक । किण्व । अन्नविकारेभ्यश्च
पूप । स्थूणा । पीप । अश्व । पत्र(१) । अपूपादिः ॥

तस्मै हितम् ॥ ५ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थाद्धितमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
वत्सेभ्यो हितो गोधुक् वत्सीयः । अवत्सीयः । पटव्यम् । गव्यम् । हविष्यम् । अपू-
प्यम् । अपूपीयम् ॥

शरीरावयवाद्यत् ॥ ६ ॥

शरीरं प्राणिकायः । शरीरावयववाचिनः प्रातिपदिकाद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्मै
हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । दन्त्यम् । कण्ठ्यम् । ओष्ठ्यम् । नाभ्यम् ।
नस्यम् ॥

खलयवमापतिलवृषत्रह्मणश्च ॥ ७ ॥

खलादिभ्यो यत्प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः ।
खलाय हितं, खल्यम् । यव्यम् । माष्यम् । तिल्यम् । वृष्यम् । ब्रह्मण्यम् । वृष्णे
हितम्, ब्राह्मणेभ्यो हितमिति वाक्यमेव भवति । छप्रत्ययोऽपि न भवति, अनभिधा-
नात् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः-रथाय हिता, रथ्या ॥

अजाविभ्यां श्यन् ॥ ८ ॥

अज अवि इत्येताभ्यां श्यन् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन्विषये । छस्या-
पवादः । अजथ्या यूथिः । अविथ्या ।

आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः ॥ ९ ॥

आत्मन् विश्वजन इत्येताभ्यां भोगोत्तरपदाच्च प्रातिपदिकात्खः प्रत्ययो भवति,
तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । आत्मन्निति नलोपो न कृतः, प्रकृति-
परिमाणज्ञापनार्थम्, तेनोत्तरपदग्रहणं भोगशब्देनैव संबध्यते, न तु प्रत्येकम् ।

(१) कट । अयस्थूण । ओदन । अबोष । प्रदीप । एते शब्दा अत्र गणे अधिकाः ॥

आत्मने हितम्, आत्मनीनम् । आत्माध्वानौ ख इति प्रकृतिभावः । विश्वजनेभ्यो हितं, विश्वजनीनम् । कर्मधारयादिष्यते । पट्टीसमासाद् बहुव्रीहेश्च छ एव भवति- विश्वजनाय हितं, विश्वजनीयम् । पञ्चजनादुपसंख्यानम् । पञ्चजनाच्च खः । अत्रापि कर्मधारयादिष्यते-पञ्चजनीनम् । अन्यत्र पञ्चजनीयम् । सर्वजनादुपसंख्यम् । (१) सार्वजनिकम् । सर्वजनीनम् । अत्रापि कर्मधारयादेव । सर्वजनीयमन्यत् । महाजनाद्वित्यं ठञ् वक्तव्यः । महाजनाय हितं माहाजनिकम् । तत्पुरुषादेव । बहुव्रीहेस्तु छ एव भवति-महाजनीयम् । भोगोत्तरपदात् खत्वपि-मात् । भोगीणः । पितृभोगीणः । भोगशब्दः शरीरवाची । केवलेभ्यो मात्रादिभ्यश्च एव भवति । मात्रीयः । पित्रीयः । राजाचार्याभ्यां तु नित्यम् । भोगोत्तरपदाभ्यामेव खः प्रत्यय इष्यते, न केवलाभ्याम् । राजभोगीनः । आचार्यादणत्वं च । आचार्यभोगीनः ॥ केवलाभ्यां वाक्यमेव भवति-राज्ञे हितम् । आचार्याय हितमिति ॥

सर्वपुरुषाभ्यां णढञौ ॥ १० ॥

सर्वपुरुषाभ्यां यथासंख्यं णढञौ प्रत्ययौ भवतः, तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । सर्वस्मै हितं सार्वम् । पौरुषेयम् । सर्वाण्यस्य वा वचनम् । सर्वीयम् । पुरुषाद्वधविकारसमूहेन कृतेष्विति वक्तव्यम् । पौरुषेयो वधो, विकारः, समूहो वा । तेन कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः ॥

माणवचरकाभ्यां खञ् ॥ ११ ॥

माणवचरकशब्दाभ्यां खञ् प्रत्ययो भवति तस्मै हितमित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । माणवाय हितं, माणवीनम् । चारकीणम् ॥

तदर्थं विकृतेः प्रकृतौ ॥ १२ ॥

प्रकृतिरूपादानकारणं, तस्यैव उत्तरमवस्थान्तरं विकृतिः । विकृतिवाचिनः प्रातिपदिकात्प्रकृतावभिधेयायां यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तदर्थमिति प्रत्ययार्थविशेषणम्, तदिति सर्वनाम्ना विकृतिः परामृश्यते, विकृत्यर्थायां प्रकृतौ प्रत्ययः । तदर्थग्रहणेन प्रकृतेरनन्त्यार्थताख्यायते, न प्रकृतिविकारसंभवमात्रे प्रत्ययः, किन्तर्हि प्रकृतेरनन्त्यार्थत्वे विवक्षिते । प्रत्ययार्थस्य च तदर्थत्वे सति सामर्थ्याद्ध्वभ्यां चतुर्थी समर्थविभक्तिः । केचित्तु तस्मै हितमित्यनुवर्तयन्ति । अङ्गारेभ्यो हितानि एतानि काष्ठानि, अङ्गारीयाणि काष्ठानि । प्राकारीया इष्टकाः । शङ्कन्यं दाह । पिचन्यः कार्पासः । तदर्थमिति किम् ? यवानां धानाः । धानानां सक्तवः । प्रकृत्यन्तरनिवृत्तिरत्र विवक्षिता, न तादर्थ्यम्-धानानां सक्तवो, न लाजानामिति । विकृतेरिति किम् ? उदकार्थः कूपः । विकृतिग्रहणे अक्रियमाणे या काचित्प्रकृतिर्गृह्येत, नोपादानकारणमेव, भवति च कूप उदकस्य प्रकृतिः, तत्रोत्पादनात् । न तु उदकं तस्य विकृतिः, अत्यन्तमेवात् ।

(१) “सर्वजनाच्छब्द” चकारात् खश्चेत् । पा० ॥

प्रकृताविति किम् ? अस्यार्था कोशी । असिरयसो विकृतिर्भवति, न तु कोशी तस्य प्रकृतिर्भवति । द्वयोरपि प्रकृतिविकृत्योर्ग्रहणे विवक्षितः प्रकृतिविकारभावो लभ्यते ॥

छदिरुपधिबलेढञ् ॥ १३ ॥

छदिरादिभ्यः शब्देभ्यो ढञ् प्रत्ययो भवति तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । छदिषेयाणि तृणानि । औपधेयं दारु । वालेयास्तण्डुलाः । उपधिशब्दात् स्वार्थे प्रत्ययः । उपधीयत इत्युपधिः, रथाङ्गम् । औपधेयमपि तदेव दारु ॥

ऋषभोपानहोऽर्थः ॥ १४ ॥

ऋषभ उपानह् इत्येताभ्यां न्यः प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । आर्षभ्यो वत्सः । औपानह्यो मुञ्जः । चर्मण्यपि प्रकृतित्वेन विवक्षिते पूर्वप्रतिषेधादयमेवेत्यते-औपानह्यं चर्म ॥

चर्मणोऽञ् ॥ १५ ॥

चर्मण इति षष्ठी । चर्मणो या विकृतिस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकादञ् प्रत्ययो भवति, तदर्थं विकृतेः प्रकृतावित्येतस्मिन् विषये । छस्यापवादः । वारग्रं चर्म । वारग्रं चर्म ॥

तदस्य तदस्मिन् स्यादिति ॥ १६ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, अस्येति प्रत्ययार्थः, स्यादिति प्रकृतिविशेषणम्, इतिकरणो विवक्षार्थः । एवं द्वितीयेऽपि वाक्ये । सप्तम्यर्थे तु प्रत्यय इत्येतावान् विशेषः । प्रथमासमर्थात् षष्ठ्यर्थे सप्तम्यर्थे च यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं स्याच्चैतद्भवति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । प्राकार आसामिष्टकानां स्यात्, प्राकारीया इष्टकाः । प्रासादीयं दारु । सप्तम्यर्थे खल्वपि-प्राकारोऽस्मिन् देशे स्यात्, प्राकारीयो देशः । प्रासादीया भूमिः । स्यादिति सम्भावनायां, लिङ्, सम्भावनेऽलमिति चेदित्यादिना । इष्टकानां बहुत्वेन तत् सम्भाव्यते-प्राकार आसामिष्टकानां स्यादिति । देशस्य च गुणेन सम्भाव्यते-प्रासादोऽस्मिन् देशे स्यादिति । प्रकृतिविकारभावस्तादर्थ्यं चेह न विवक्षितं किं तर्हि योग्यतामात्रम्, तेन पूर्वस्यायमविषयः, द्विस्तद्ग्रहणं न्यायप्रदर्शनार्थम्-अनेकस्मिन् प्रत्ययार्थे प्रत्येकं समर्थविभक्तिः सम्बन्धनीयेति । अथेह कस्मान्न भवति-प्रासादो देवदत्तस्य स्यादिति ? गुणवानयं सम्भाव्यते, प्रासादलाभोऽस्येति । इतिकरणो विवक्षार्थ इत्युक्तम् ॥

परिखाया ढञ् ॥ १७ ॥

परिखाशब्दाद् ढञ् प्रत्ययो भवति, तदस्य तदस्मिन् स्यादित्येतस्मिन्नर्थे । छस्यापवादः । परिखेयो भूमिः । छ्यतोः पूर्णोवधिः, इतः परमन्यः प्रत्ययो विधीयते ॥

प्राग्वतेष्टञ् ॥ १८ ॥

तेन मुख्यं क्रिया चेद्वतिरिति वक्ष्यति । प्रागेतस्माद्वतिसंशब्दनाथानित ऊर्ध्वमनु-

क्रमिष्यामः ठञ् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति-पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति, पारायणिकः । तौरायणिकः । चान्द्रायणिकः ॥

आर्हादगोपुच्छसंख्यापरिमाणादृक् ॥ १६ ॥

५४ पुं तदर्हतीति वक्ष्यति । आ एतस्मादर्हसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः ठक् प्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यो गोपुच्छादीन् वर्जयित्वा । अभिविधायकमाकारः । तेना-र्हत्यर्थेऽपि ठक् भवत्येव । ठञधिकारमध्ये तदपवादः ठञ् विधीयते । वक्ष्यति-तेन क्रीतम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । अगोपुच्छसंख्यापरिमाणादिति किम् ? गोपुच्छेन क्रीतं गोपुच्छिकम् । संख्या-षष्टिकम् । परिमाण-प्रास्थिकम् । कौडविकम् । ठञ् प्रत्युदाह्रियते । संख्यापरिमाणयोः को विशेषः ? भेदगणनं संख्या एकत्वादिः । गुरुत्व-मानमुन्मानं पलादिः । आयाममानं प्रमाणं वितस्त्यादिः । आरोहपरिणाहमानं परिमाणं प्रस्थादिः ॥

ऊर्ध्वमानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।

आयामस्तु प्रमाणं स्यात् संख्या बाह्या तु सर्वतः ॥

असमासे निष्कादिभ्यः ॥ २० ॥

आर्हादित्येव । निष्कादिभ्यः शब्देभ्योऽसमासे ठक् प्रत्ययो भवति आर्हायेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माधिकम् । असमास इति किम् ? परमनैष्किकम् । उत्तमनैष्किकम् । ठञेव भवति, परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदबृद्धिः । अथ किमर्थमसमास इत्युच्यते, यावता ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ? निष्कादिष्वसमासग्रहणं ज्ञापकं पूर्वत्र तदन्ताप्रतिषेधस्य, उगवादिभ्यो यत्-गन्धम् । सुगन्धम् । अतिसुगन्धम् । विभाषा हविरपूपादिभ्यः-अपूप्यम् । अपूपीयम् । यवा-पूप्यम् । यवापूपीयम् । शरीरावयवाद्यत्-दन्त्यम् । राजदन्त्यमित्येवमादि सिद्धं भवति । इत उत्तरं च संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिरिष्यते, पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्तयति-द्वैपारायणिकः । त्रैपारायणिकः । लुगन्तायास्तु प्रकृतेर्ज्ञेयते-द्वाम्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । द्विशूर्पेण क्रीतमिति तदन्तविधिप्रतिषेधात् शूर्पा-दजन्यतरस्यामित्यञ् न भवति, सामान्यविहितष्टजेव भवति-द्विशूर्पिकम् । (१) ठञो द्विगुं प्रत्यनिमित्तत्वात्लुगभावः । तथा चोक्तम्-प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहण-मलुकीति । निष्क । पण । पाद । माष । बाह । द्रोण । षष्टि । निष्कादिः ॥

शताच्च ठन्यतावशते ॥ २१ ॥

आर्हादित्येव । शतशब्दात् ठन्यतौ प्रत्ययौ भवतः, अशतेऽभिधेये आर्हायेष्वर्थेषु । कनोऽपवादः । शतेन क्रीतं, शतिकम् । शत्यम् । अशत इति किम् ? शतं परिमाणमस्य, शतकं निदानम् । प्रत्ययार्थोऽत्र संचः शतमेव वस्तुतः प्रकृत्यर्थाच्च भिद्यते ।

(१) 'ठञो द्विगुप्रतीत्येव' ग्रन्थः पुस्तकान्तरे नास्ति ॥

इह तु न भवति-शतेन क्रीतं, शत्यं शाटकशतमिति, शतिकं शाटकशतमिति । वाक्येन ह्यत्र प्रत्ययार्थस्य तत्त्वं गम्यते, न श्रुत्या । तथा चोक्तम्-शतप्रतिषेधेऽन्य-शतत्वेऽप्रतिषेध इति । चकारोऽसमास इत्यनुकर्षणार्थः । द्वौ च शतं च द्विशतम्, द्विशतेन क्रीतं, द्विशतकम् । त्रिशतकम् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकी-त्यनया इष्टया समासादपि प्राप्नोति ॥

संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥ २२ ॥

आर्हादित्येव । संख्याया अत्यन्ताया अशदन्तायाश्च कन् प्रत्ययो भवति आर्हीये-ष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । पञ्चभिः क्रीतः, पञ्चकः । बहुकः । गणकः । अतिशदन्ताया इति किम् ? साप्ततिकः । चात्वारिंशत्कः । अर्थवतस्तिशब्दस्य ग्रहणाद् ढतेः पर्युदासो न भवति-कृतिकः ॥

वतोरिड् वा ॥ २३ ॥

वत्त्वन्तस्य संख्यात्वात् कन् सिद्ध एव, तस्य त्वनेन वा इडागमो विधीयते । वतोः परस्य कनो वा इडागमो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । तावतिकः । तावत्कः । याव-तिकः । यावत्कः ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन्नसंज्ञायाम् ॥ २४ ॥

विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुन् प्रत्ययो भवति असंज्ञायां विषये आर्हीयेष्वर्थेषु । विंशकः । त्रिंशकः । 'ति' विंशतेर्ङिति' इति तिलोपः । असंज्ञायामिति किम् ? विंशतिकः । त्रिंश-त्कः । कथं पुनरत्र कन्, यावता अतिशदन्ताया इति पर्युदासेन भवितव्यम् ? योग-विभागः करिष्यते-विंशतित्रिंशद्भ्यां, कन् प्रत्ययो भवति । ततो ड्वुन्नसंज्ञायामिति ॥

कंसाट्टिठन् ॥ २५ ॥

कंसाट्टिठन् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः । टकारो ङीवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । नकारः स्वरार्थः । कंसिकः । कंसिकी । ॐ अर्धाच्चेति वक्तव्यम् ॥ अ-ट्टिकः । अट्टिकी । ॐ कार्पापणाट्टिठन् वक्तव्यः ॥ कार्पापणिकः । कार्पापणिकी । ॐ प्रति-शब्दश्चास्यादेशो वा वक्तव्यः ॥ प्रतिकः । प्रतिकी ॥

शूर्पादवन्यतरस्याम् ॥ २६ ॥

शूर्पशब्दादन्यतरस्याम् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठञोऽपवादः, पच्चे सोऽपि भवति । शूर्पेण क्रीतं, शूर्पम् । शूर्पिकम् ॥

शतमानविंशतिकसहस्रवसनादण् ॥ २७ ॥

शतमानादिभ्यः शब्देभ्योऽण् प्रत्ययो भवति आर्हीयेष्वर्थेषु । ठकठञ्कनासपवादः । शतमानेन क्रीतं, शतमानम् । वैशतिकम् । साहस्रम् । वासनम् ॥

अध्यर्द्धपूर्वद्विगोर्लुगसंज्ञायाम् ॥ २८ ॥

आर्हादित्येव । अध्यर्द्धशब्दः पूर्वो यस्मिंस्तस्मादध्यर्द्धपूर्वाद् प्रातिपदिकाद् द्विगोः

परस्य आर्हीयस्य लुग् भवति, असंज्ञायां विषये । अध्यर्द्धकंसम् । द्विकंसम् । त्रिकंसम् । अध्यर्द्धशूर्पम् । द्विशूर्पम् । त्रिशूर्पम् । असंज्ञायामिति किम् ? पाञ्चलोहितिकम् । पाञ्चकलापिकम् । लोहिनीशब्दस्य भस्यादे तद्धित इति पुंवद्भावः (१) । प्रत्ययान्तस्य विशेषणमसंज्ञाग्रहणं, न चेत् प्रत्ययान्तं संज्ञेति । अध्यर्द्धशब्दः संख्यैव । किमर्थं भेदेनोपादीयते ? ज्ञापकार्थम्—कचिदस्य संख्याकार्यं न भवति, संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति ॥

विभाषा कार्षापणसहस्राभ्याम् ॥ २६ ॥

अद्धर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च कार्षापणसहस्रान्तादुत्तरस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । पूर्वेण लुकि नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते । अध्यर्द्धकार्षापणम् । अध्यर्द्धकार्षापणिकम् । द्विकार्षापणम् । द्विकार्षापणिकम् । औपसंख्यानिकस्य टिठनो लुक् । अलुक्पक्षे च प्रतिरादेशो विकल्पितः—अध्यर्द्धप्रतिकम् । द्विप्रतिकम् । त्रिप्रतिकम् । सहस्रात्—अध्यर्द्धसहस्रम् । अध्यर्द्धसाहस्रम् । द्विसहस्रम् । द्विसाहस्रम् । अलुक्पक्षे, संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य चेत्युत्तरपदवृद्धिः । ऋषुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम् । अद्धर्द्धसुवर्णम् । अध्यर्द्धसौवर्णिकम् । द्विसुवर्णम् । द्विसौवर्णिकम् । अध्यर्द्धशतमानम् । अद्धर्द्धशतमानम् । द्विशतमानम् । द्विंशतमानम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

द्वित्रिपूर्वात्रिष्कात् ॥ ३० ॥

द्विगोरित्येव । द्वित्रिपूर्वाद् द्विगोर्निष्कान्तादार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विनिष्कम् । द्विनैष्किकम् । त्रिनिष्कम् । त्रिनैष्किकम् । ऋषुपूर्वाच्चेति वक्तव्यम् । बहुनिष्कम् । बहुनैष्किकम् । परिमाणान्तस्येत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

विरतांश्च ॥ ३१ ॥

द्वित्रिपूर्वादिति चकारेणानुकुल्यते । द्वित्रिपूर्वाद् विस्तान्ताद् द्विगोः परस्यार्हीयप्रत्ययस्य विभाषा लुग्भवति । द्विविस्तम् । द्विवैस्तिकम् । त्रिविस्तम् । त्रिवैस्तिकम् । बहुविस्तम् । बहुवैस्तिकम् (२) ॥

विंशतिकात् खः ॥ ३२ ॥

अध्यर्द्धपूर्वात्प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च विंशतिकशब्दान्तादार्हीयैष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अध्यर्द्धविंशतिकीनम् । द्विविंशतिकीनम् । त्रिविंशतिकीनम् । विधानसामर्थ्याल्लुङ् न भवति ॥

खार्या ईकन् ॥ ३३ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वात् प्रातिपदिकाद् द्विगोश्च खारीशब्दान्तादार्हीयैष्वर्थेषु ईकन् प्रत्ययो भवति । अध्यर्द्धखारीकम् । द्विखारीकम् । ऋकेवल-

(१) लोहिनीशब्दस्येत्यारभ्य पुंवद्भाव इत्यन्तो ग्रन्थः प्राक्षसोऽत्रमूले, पदमञ्जरीदर्शनात् ॥ (२) योगविभाग उत्तरार्थः इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

च्चेति वक्तव्यम् । खारीकम् । ॐकाकिण्याश्चोपसंख्यानम् । अध्यर्द्धकाकिणीकम् ।
द्विकाकिणीकम् । त्रिकाकिणीकम् । ॐकेवलायाश्च । काकिणीकम् ॥

पणपादमाषशताद्यत् ॥ ३४ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोश्च पणपादमाषशतशब्दान्तादार्ही-
येष्वर्थेषु यत् प्रत्ययो भवति । [अध्यर्द्धपण्यम् । द्विपण्यम् । त्रिपण्यम् । पाद-अध्यर्द्ध-
पाद्यम् । द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् । पद्मावो न भवति, पद्यत्यतदर्थे इति । प्राण्यङ्गस्य स
इष्यते, इदं तु परिमाणम् । माष-अध्यर्द्धमाष्यम् । द्विमाष्यम् । त्रिमाष्यम् । शत-
अध्यर्द्धशत्यम् । द्विशत्यम् । त्रिशत्यम्

शाणाद्वा ॥ ३५ ॥

अध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोरित्येव । शाणशब्दादध्यर्द्धपूर्वाद् द्विगोराहीयेष्वर्थेषु वा यत्
प्रत्ययो भवति । ठगोऽपवादः, पदे सोऽपि भवति, तस्य च लुक् । अध्यर्द्धशाण्यम् ।
अध्यर्द्धशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रिशान्यम् । त्रिशानम् । ॐशताच्चेति
वक्तव्यम् । अध्यर्द्धशत्यम् । अध्यर्द्धशतम् । द्विशत्यम् । द्विशतम् । त्रिशत्यम् ।
त्रिशतम् ॥

द्वित्रिपूर्वादयश्च ॥ ३६ ॥

शाणाद्वेत्येव, द्वित्रिपूर्वाच्चाणान्तात्प्रातिपदिकादार्हीयेष्वर्थेषु अण् प्रत्ययो भवति,
चकाराद्यश्च वा । तेन त्रैरूप्यं भवति-द्वैशाणम् । द्विशान्यम् । द्विशानम् । त्रैशाणम् ।
त्रिशान्यम् । त्रिशानम् । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरिति पर्युदासादद्विद्विरेव
भवति ॥

तेन क्रीतम् ॥ ३७ ॥

ठआदयस्त्रयोदश प्रत्ययाः प्रकृताः, तेषामितः प्रभृति समर्थविभक्तयः प्रत्ययार्थाश्च
निर्दिश्यन्ते । तेनेति तृतीयासमर्थार्थं क्रीतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति ।
ससत्यां क्रीतं, सासतिकम् । आशीतिकम् । नैष्किकम् । पाणिकम् । पादिकम् । माषि-
कम् । शत्यम् । शतिकम् । द्विकम् । त्रिकम् । तेनेति मूल्यात्करणे तृतीया समर्थवि-
भक्तिः । अन्यत्रानभिधानान्न भवति-देवदत्तेन क्रीतं, पाणिना क्रीतमिति । द्विवच-
नबहुवचनान्तादप्यत्ययो न भवति-प्रस्थाभ्यां क्रीतं, प्रस्थैः क्रीतमिति, अनभिधाना-
देव । यत्र तु प्रकृत्यर्थस्य संख्याभेदावगमे प्रमाणमस्ति, तत्र द्विवचनबहुवचनान्तादपि
प्रत्ययो भवति-द्वाभ्यां क्रीतं, द्विकम् । त्रिकम् । पञ्चकम् । तथा-सुद्वैः क्रीतं सौद्विकम्
माषिकम् । न ह्येकेन मुद्वेन क्रयः संभवति ॥

तस्य निमित्तं संयोगोत्पातौ ॥ ३८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थान्निमित्तमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति, यत्तन्निमित्तं
संयोगश्चेत् स भवति उत्पातो वा । संयोगः संबन्धः, प्राणिनां शुभाशुभसूचकः महा-

भूतपरिणामः उत्पातः । शतस्य निमित्तं धनपतिना संयोगः, शत्यः । शतिकः । साहस्रः । उत्पातः खल्वपि-शतस्य निमित्तमुत्पातो दक्षिणाक्षिस्पन्दनम्, शत्यम् । शतिकम् । साहस्रम् । शतस्य निमित्तप्रकरणे वातपित्तश्लेष्मभ्यः शमनकोपनयोरुपसंख्यानम् । वातस्य शमनं कोपनं वा, वातिकम् । पैतिकम् । श्लैष्मिकम् । श्लेष्मिपाताच्चेति वक्तव्यम् । सान्निपातिकम् ॥

गोद्वयचोऽसंख्यापरिमाणाश्चादेर्यत् ॥ ३६ ॥

गोशब्दाद् द्वयचश्च प्रातिपदिकात् संख्यापरिमाणाश्चादिविवर्जिताद्यत् प्रत्ययो भवति, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन्नर्थे । ठादीनामपवादः । गोर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, गव्यः । द्वयचः खल्वपि-धन्यम् । स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । असंख्यापरिमाणाश्चादेरिति किम् ? पञ्चानां निमित्तं पञ्चकम् । सप्तकम् । अष्टकम् । परिमाण-प्रास्थिकम् । खारीकम् । अश्वादिः-आश्विकः । ब्रह्मवर्चसादुपसंख्यानम् । ब्रह्मवर्चसस्य निमित्तं गुरुणा संयोगः, ब्रह्मवर्चस्यः । अश्व । अश्वम् । गण । ऊर्णा । उमा । वसु । वर्ष । भङ्ग । अश्वादिः ॥

पुत्राच्छ च ॥ ४० ॥

पुत्रशब्दाच्छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन् विषये । द्वयच इति नित्ये यति प्राप्ते वचनम् । पुत्रस्य निमित्तं संयोग उत्पातो वा, पुत्रीयः । पुत्रयः ॥

सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ ॥ ४१ ॥

सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतः, तस्य निमित्तं संयोगोत्पातावित्येतस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा, सार्वभौमः । पार्थिवः । सर्वभूमेरनुशक्तिकादिपाठादुभयपदवृद्धिः ॥

तस्येश्वरः ॥ ४२ ॥

तस्येति पृथ्वीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यामणजौ प्रत्ययौ भवत ईश्वर इत्येतस्मिन् विषये । सर्वभूमेरीश्वरः, सार्वभौमः । पार्थिवः । पृथ्वीप्रकरणे पुनः पृथ्वीसमर्थ-विभक्तिनिर्देशः प्रत्ययार्थस्य निवृत्तये । अन्यथा संयोगोत्पाताविव ईश्वरोऽपि प्रत्ययार्थस्य निमित्तस्य विशेषणं संभान्येत ॥

तत्र विदित इति च ॥ ४३ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां सर्वभूमिपृथिवीशब्दाभ्यां यथासंख्यमणजौ प्रत्ययौ भवतो विदित इत्येतस्मिन्नर्थे । विदितो ज्ञातः, प्रकाशित इत्यर्थः । सर्वभूमौ विदितः, सार्वभौमः । पार्थिवः ॥

लोकसर्वलोकादृच्छ ॥ ४४ ॥

लोकसर्वलोकशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां विदित इत्येतस्मिन् विषये ठञ्

प्रत्ययो भवति । लोके विदितः, लौकिकः । सार्वलौकिकः । अनुशतिकादित्वादुभय-
पदवृद्धिः ॥

तस्य वापः ॥ ४५ ॥

तस्येति षष्ठोसमर्थाद्वाप इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । उप्यतेऽस्मि-
न्निति वापः, चेन्नमुच्यते । प्रस्थस्य वापः क्षेत्रं, प्रास्थिकम् । द्रौणिकम् । खारीकम् ॥

पात्रात् छन् ॥ ४६ ॥

पात्रशब्दात् छन्प्रत्ययो भवति, तस्य वाप इत्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः ।
नकारः स्वरार्थः । पकारो ङीषर्थः । पात्रशब्दः परिमाणवाची । पात्रस्य वापः, पात्रिकं
क्षेत्रम् । पात्रिकी क्षेत्रभक्तिः ॥

तदस्मिन् वृद्धथायलाभशुल्कोपदा दीयते ॥ ४७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमा-
समर्थं वृद्धथादि दीयते चेत्तद्वति । दीयते इत्येकवचनान्तं वृद्धथादिभिः प्रत्येकमभि-
संवध्यते । तत्र यदधमर्णेन उत्तमर्णाय मूलधनातिरिक्तं देयं तद्वृद्धिः । ग्रामादिषु स्वा-
मिग्राह्यो भाग आयः । पटादीनामुपादानमूलादतिरिक्तं द्रव्यं लाभः । रत्नानिवेशो
राजभागः शुल्कः । उत्कोच उपदा । पञ्चास्मिन् वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को
वा उपदा वा दीयते, पञ्चकः । सप्तकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः । अचतुर्थ्यर्थं उपसं-
ख्यानम् ॥ पञ्चास्मै वृद्धिर्वा आयो वा लाभो वा शुल्को वा उपदा वा दीयते, पञ्चको
देवदत्तः । सिद्धं त्वधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् । सममब्राह्मणे दानमिति यथा ॥

पूरणाद्धादित्ठन् ॥ ४८ ॥

पूरणवाचिनः शब्दादर्द्धशब्दाच्च ठन् प्रत्ययो भवति तदस्मिन् वृद्धथायलाभशु-
ल्कोपदा दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे । यथायथं ठक्ठित्ठनोरपवादः । द्वितीयो वृद्धथादिरस्मिन्
दीयते, द्वितीयिकः । तृतीयिकः । पञ्चमिकः । सप्तमिकः । अर्द्धिकः । अर्द्धशब्दो रूपका-
र्द्धस्य रुढिः ॥

भागाद्यच्च ॥ ४९ ॥

भागशब्दाद्यत् प्रत्ययो भवति, चकारादृष्टश्च, तदस्मिन् वृद्धथायलाभशुल्कोपदा
दीयत इत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः । भागो वृद्धथादिरस्मिन् दीयते, भाग्यं, भागिकं
शतम् । भाग्या, भागिका विंशतिः । भागशब्दोऽपि रूपकार्द्धस्य वाचकः ॥

तद्धरति वहत्यावहति भाराद्वंशादिभ्यः ॥ ५० ॥

तदिति द्वितीयासमर्थाद्विरत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । प्रकृतिवि-
शेषणं भाराद्वंशादिभ्य इति-वंशादिभ्यः परो यो भारशब्दस्तदन्तात्प्रातिपदिका-
दिति । वंशभारं हरति वहत्यावहति वा, वांशभारिकः । कौटजभारिकः । बाल्वजभा-
रिकः । भारादिति किम् ? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? व्रीहिभारं हरति ।

अपरा वृत्तिः—भाराद्वंशादिभ्य इति, भारभूतेभ्यो वंशादिभ्य इत्यर्थः । भारशब्दोऽर्थद्वारेण वंशादीनां विशेषणम् । भारभूतान् वंशान् हरति, वांशिकः । कौटजिकः । बाल्वजिकः । भारादिति किम् ? वंशं हरति । वंशादिभ्य इति किम् ? भारभूतान् व्रीहीन् वहति । सूत्रार्थद्वयमपि चैतदाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, तदुभयमपि ग्राह्यम् । हरति देशान्तरं प्रापयति चोरयति वा । वहत्युत्क्षिप्य धारयतीत्यर्थः । आवहति उत्पादयतीत्यर्थः । वंश । कुटज । बल्वज । मूल । अक्ष । स्थूणा । अश्मन् । अश्व । इक्षु । खट्वा । वंशादिः ॥

वस्नद्रव्याभ्यां ठन्कनौ ॥ ५१ ॥

वस्नद्रव्यशब्दाभ्यां द्वितीयासमर्थाभ्यां यथासंख्यं ठन् कन् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो हरत्यादिष्वर्थेषु । वस्नं हरति वहति वा, वस्निकः । द्रव्यकः ॥

संभवत्यवहरति पचति ॥ ५२ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिरनुवर्तते । तदिति द्वितीयासमर्थात्संभवत्यादिष्वर्थेषु यथाविहितं प्रत्ययो भवति । तन्नाधेयस्य प्रमाणानतिरेकः संभवः । उपसंहरणमवहारः । विकलेदनं पाकः । प्रस्थं संभवति अवहरति पचति वा, प्रास्थिकः । कौडविकः । खारीकः । ननु च पाके च संभवोऽस्ति ? नास्त्यत्र नियोगः—प्रस्थं पचति ब्राह्मणी, प्रास्थिकी । ऋतपचतीति द्रोणादण्च॥ द्रोणं पचति, द्रौणी । द्रौणिकी ।

आढकाचितपात्रात् खोऽन्यतरस्याम् ॥ ५३ ॥

आढकाचितपात्रशब्देभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽन्यतरस्यां संभवादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठजोऽपवादः, पचे सोऽपि भवति । आढकं संभवत्यवहरति पचति वा आढकीना । आढकिकी । आचितीना । आचितिकी । पात्रीणा । पात्रिकी ॥

द्विगोष्ठश्च ॥ ५४ ॥

आढकाचितपात्रादित्येव । आढकाचितपात्रान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु ष्टन् प्रत्ययो भवति, चकारात्खः, अन्यतरस्याम् । विधानसामर्थ्यादेवानयोर्लुङ् भवति । ठजस्तु पचेऽनुज्ञातस्याध्यर्द्धपूर्वद्विगोरिति लुग् भवत्येव । नकारः स्वरार्थः । षकारो ङीपर्यः । द्व्याढकिकी । द्व्याढकीना । द्व्याढकी । द्व्याचितिकी । द्व्याचितीना । द्व्याचिता । अपरिमाणविस्ताचितेति ङीषः प्रतिषेधः । द्विपात्रिकी । द्विपात्रीणा । द्विपात्री ॥

कुलिजाल्लुक्खौ च ॥ ५५ ॥

द्विगोरित्येव । कुलिजशब्दान्ताद् द्विगोः संभवत्यादिष्वर्थेषु लुक्खौ भवतः, चकारात्खंश्च । अन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्त्या लुगपि विकल्प्यते, ठजः पचे श्रवणं भवति । तेन चातूरूप्यं संपद्यते—द्वे कुलिजे संभवत्यवहरति पचति वा, द्विकुलिजि-

की । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोरित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते, तेहोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमास-
मर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । तिर्वेतनम् । पञ्च
अंशो वस्नो वा मृत्तिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥ ५७ ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थं
परिमाणं चेत्तद्भवति । प्रस्थः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । खारीकः । शत्यः ।
शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः ।
वार्षसाहस्रिकः । पष्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति, षाष्टिकः । साप्ततिकः । समर्थविभक्तिः
प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् ? पुनर्विधानार्थम् ।
द्वे पष्टी जीवितपरिमाणमस्य, द्विषाष्टिकः । द्विसाप्तिकः । पुनर्विधानसामर्थ्यादद्वयार्थ-
पूर्वद्विगोर्लुङ् न भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिका-
प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः—पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः ।
त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघ-पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्र-अष्टाव-
ध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं
काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति ? नैतदस्ति । प्राणिसमूहे
संघशब्दो रूढः । अध्ययन-पञ्चकोऽधीतः । सप्तकोऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधी-
तिरध्ययनम्, तस्य संख्यापरिमाणं—पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य,
पञ्चकमध्ययनम् । ऋस्तोमे षड्विधिः पञ्चदशाद्यर्थः॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य,
पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः । ऋशन्शतोर्दिनिश्छन्दसि॥ पञ्चदशिनोऽर्द्ध-
मासाः । त्रिंशिनो मासाः । ऋविंशतेश्चेति वक्तव्यम्॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिर्विंशतिर्त्रिंशच्चत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते, यदिह लक्षणेना-
नुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः तिः प्रत्ययश्च—पञ्च परिमाणमस्य,
पङ्क्तिश्छन्दः । द्वयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः—द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य,
विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन् भावः शच्च प्रत्ययः—त्रयो दशतः परिमाणमस्य,
त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन् भावः शच्च प्रत्ययः—चत्वारो दशतः परिमाणमस्य,

चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शब्द प्रत्ययः—पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । पण्णां दशतां षड् भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्वं च—षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च—सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च—अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च—नवदशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां दशभावः तश्च प्रत्ययः—दश दशतः परिमाणस्य संघस्य, शतम् । विंशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नात्रावयवार्थेऽभिनिवेष्टव्यम्, तथाहि षड्क्त्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते—ब्राह्मणषड्क्तिः । पिपीलिकाषड्क्त्तिरिति । न चात्रावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिस्त्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोऽप्येवं जातीयकास्तद्भेदेन द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चदशत् इत्येतौ वा निपात्येते तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषयेव गेऽभिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते ङितिर्निपात्यते, वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति—पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद्वर्गो, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इति वर्तते, तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन् शब्दाच्छन्दसि विषयेऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणो संज्ञायां ङण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्ग इति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये ङण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणेऽभिधेये । अभिधेये सप्तम्येपा न विषयसप्तमी, तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वैतच्छत्रिकः । वाखयुगिकः । शत्यः । शतिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छैदिकः । मैदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । सम्प्रश्न । विप्रकर्ष । विराग । विरङ्ग । (वैरङ्गिकः) । छेदादिः ।

की । द्विकुलिजीना । द्विकुलिजा । द्वैकुलिजिकी । परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयो रित्यत्र कुलिजग्रहणमपीष्यते, तेहोत्तरपदवृद्धिरपि न भवति ॥

सोस्यांशवस्नभृतयः ॥ ५६ ॥

स इति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमास-
मर्थमंशवस्नभृतयश्चेत्ता भवन्ति । अंशो भागः । वस्नं मूल्यम् । तिर्वैतनम् । पञ्च
अंशो वस्नो वा भृतिर्वास्य, पञ्चकः । सप्तकः । साहस्रः ॥

तदस्य परिमाणम् ॥ ५७ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति यत्तत् प्रथमासमर्थ
परिमाणं चेत्तद्भवति । प्रस्थः परिमाणमस्य, प्रास्थिको राशिः । खारीकः । शत्यः ।
शतिकः । साहस्रः । द्रौणिकः । कौडविकः । वर्षशतं परिमाणमस्य, वार्षशतिकः ।
वार्षसाहस्रिकः । पट्टिर्जीवितपरिमाणमस्येति, पाष्टिकः । सासतिकः । समर्थविभक्तिः
प्रत्ययार्थश्च पूर्वसूत्रादेवानुवर्तिष्यते, किमर्थं पुनरनयोरुपादानम् ? पुनर्विधानार्थम् ।
द्वे पट्टी जीवितपरिमाणमस्य, द्विपाष्टिकः । द्विसासतिकः । पुनर्विधानसामर्थ्यादद्वयर्द्ध-
पूर्वद्विगोर्लुङ् न भवति ॥

संख्यायाः संज्ञासंघसूत्राध्ययनेषु ॥ ५८ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात्परिमाणोपाधिका-
प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । संज्ञासंघसूत्राध्ययनेष्विति
प्रत्ययार्थविशेषणम् । तत्र संज्ञायां स्वार्थे प्रत्ययो वाच्यः—पञ्चैव पञ्चकाः शकुनयः ।
त्रिकाः शालङ्कायनाः । संघ—पञ्च परिमाणमस्य पञ्चकः संघः । अष्टकः । सूत्र—अष्टाव-
ध्यायाः परिमाणमस्य सूत्रस्य, अष्टकं पाणिनीयम् । दशकं वैयाघ्रपदीयम् । त्रिकं
काशकृत्स्नम् । ननु चाध्यायसमूहः सूत्रसंघ एव भवति ? नैतदस्ति । प्राणिसमूहे
संघशब्दो रूढः । अध्ययन—पञ्चकोऽधीतः । सप्तकोऽधीतः । अष्टकः । नवकः । अधी-
तिरध्ययनम्, तस्य संख्यापरिमाणं—पञ्चावृत्तयः पञ्चवाराः पञ्चरूपाण्यस्याध्ययनस्य,
पञ्चकमध्ययनम् । ऋतोमे षड्विधिः पञ्चदशाद्यर्थः ॥ पञ्चदश मन्त्राः परिमाणमस्य,
पञ्चदशः स्तोमः । सप्तदशः । एकविंशः ॥ शनृशतोर्दिनिश्छन्दसि ॥ पञ्चदशिनोऽर्द्ध-
मासाः । त्रिंशिनो मासाः । ॥ विंशतेश्चेति वक्तव्यम् ॥ विंशिनोऽङ्गिरसः ॥

पङ्क्तिर्विंशतिर्त्रिंशत्वारिंशत्पञ्चाशत्षष्टिसप्तत्यशीतिनवतिशतम् ॥ ५९ ॥

तदस्य परिमाणमिति वर्त्तते । पङ्क्त्यादयः शब्दा निपात्यन्ते, यदिह लङ्गणेना-
नुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम् । पञ्चानां टिलोपः तिः प्रत्ययश्च—पञ्च परिमाणमस्य,
पङ्क्तिश्छन्दः । इयोर्दशतोर्विन्भावः शतिश्च प्रत्ययः—द्वौ दशतौ परिमाणमस्य संघस्य,
विंशतिः । त्रयाणां दशतां त्रिन् भावः शच्च प्रत्ययः—त्रयो दशतः परिमाणमस्य,
त्रिंशत् । चतुर्णां दशतां चत्वारिन् भावः शच्च प्रत्ययः—चत्वारो दशतः परिमाणमस्य,

चत्वारिंशत् । पञ्चानां दशतां पञ्चाभावः शब्द प्रत्ययः—पञ्च दशतः परिमाणमस्य, पञ्चाशत् । पण्णां दशतां षड् भावस्तिः प्रत्ययोऽपदत्वं च—षड् दशतः परिमाणमस्य, षष्टिः । सप्तानां दशतां सप्तभावः तिः प्रत्ययश्च—सप्त दशतः परिमाणमस्य, सप्ततिः । अष्टानां दशतामशीभावस्तिः प्रत्ययश्च—अष्टौ दशतः परिमाणमस्य, अशीतिः । नवानां दशतां नवभावस्तिः प्रत्ययश्च—नवदशतः परिमाणमस्य, नवतिः । दशानां दशतां दशभावः तश्च प्रत्ययः—दश दशतः परिमाणस्य संघस्य, शतम् । विंशत्यादयो गुणशब्दास्ते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्याः । नान्नावयवार्थेऽभिव्येष्ट्यम्, तथाहि षड्क्तिरिति क्रमसन्निवेशेऽपि वर्तते—ब्राह्मणषड्क्तिः । पिपीलिकाषड्क्तिरिति । न चान्नावयवार्थः कश्चिदस्ति । या चैषां विषयभेदेन गुणमात्रे गुणिनि च वृत्तिस्त्वलिङ्गसंख्यानुविधानं च, एतदपि सर्वं स्वाभाविकमेव । सहस्रादयोऽप्येवं जातीयकास्तद्भेदेन द्रष्टव्याः । उदाहरणमात्रमेतदिति ॥

पञ्चदशतौ वर्गे वा ॥ ६० ॥

पञ्चदशत् इत्येतौ वा निपात्येते तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषयेव गेऽभिधेये । संख्याया इति कनि प्राप्ते ङितिर्निपात्यते, वावचनात्पक्षे सोऽपि भवति—पञ्च परिमाणमस्य, पञ्चद्वर्गो, दशद्वर्गः । पञ्चको वर्गो, दशको वर्गः ॥

सप्तनोऽञ् छन्दसि ॥ ६१ ॥

वर्ग इति वर्तते, तदस्य परिमाणमिति च । सप्तन् शब्दाच्छन्दसि विषयेऽञ् प्रत्ययो भवति वर्गेऽभिधेये । सप्त साप्तान्यसृजन् ॥

त्रिंशच्चत्वारिंशतोर्ब्राह्मणे संज्ञायां ङण् ॥ ६२ ॥

तदस्य परिमाणमित्येव । वर्ग इति निवृत्तम् । त्रिंशच्चत्वारिंशच्छब्दाभ्यां संज्ञायां विषये ङण् प्रत्ययो भवति तदस्य परिमाणमित्येतस्मिन् विषये ब्राह्मणेऽभिधेये । अभिधेये सप्तम्येषा न विषयसप्तमी, तेन मन्त्रभाषयोरपि भवति । त्रिंशदध्यायाः परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, त्रैशानि ब्राह्मणानि । चात्वारिंशानि ब्राह्मणानि । कानिचिदेव ब्राह्मणान्युच्यन्ते ॥

तदर्हति ॥ ६३ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्हति इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । श्वेतच्छत्रमर्हति, श्वेतच्छत्रिकः । वास्युग्मिकः । शत्यः । शक्तिकः । साहस्रः ॥

छेदादिभ्यो नित्यम् ॥ ६४ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । छेदादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । छेदं नित्यमर्हति, छेदिकः । भेदिकः । छेद । भेद । द्रोह । दोह । वर्त्त । कर्ष । संप्रयोग । विप्रयोग । प्रेषण । सम्प्ररन । विप्रकर्ष । विराग । विरङ्ग । (वैरङ्गिकः) । छेदादिः ।

शीर्षच्छेदाद्यच्च ॥ ६५ ॥

शीर्षच्छेदशब्दाद् द्वितीयासमर्थान्नित्यमर्हतीत्येतस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति चकाराद्यथाविहितञ्च । शिरश्छेदं नित्यमर्हति, शीर्षच्छेद्यः । शीर्षच्छेदिकः । प्रत्यय-सन्नियोगेन शिरसः शीर्षभावो निपात्यते ॥

(१) दण्डादिभ्यः ॥ ६६ ॥

नित्यमिति निवृत्तम् । यदित्यनुवर्त्तते । दण्डादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्योऽर्हतीत्य-स्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठकोऽपवादः । दण्डमर्हति, दण्ड्यः । सुसल्यः । दण्ड । सुसल । मधुपर्क । कक्षा । अर्घ । मेघा । मेघ । युग । उदक । वध । गुहा । भाग । इम । दण्डादिः ॥

छन्दसि च ॥ ६७ ॥

प्रातिपदिकमात्राच्छन्दसि विषये तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे यत् प्रत्ययो भवति । ठजा-दीनामपवादः । उदक्या वृत्तयः । यूप्यः पलाशः । गत्यो देशः ॥

पात्राद् घञ्च ॥ ६८ ॥

पात्रशब्दाद् घन् प्रत्ययो भवति चकाराद्यच्च, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकूठजोरप-वादः । पात्रं परिमाणमप्यस्ति । पात्रमर्हति, पात्रियः । पान्यः ॥

कडङ्करदक्षिणाच्छ च । ६९ ॥

कडङ्करदक्षिणाशब्दाभ्यां छः प्रत्ययो भवति, चकाराद्यच्च तदर्हतीत्यस्मिन् विषये । ठकोपवादः । कडङ्करमर्हति, कडङ्करीयो गौः । कडङ्क्यः । दक्षिणामर्हति, दक्षिणीयो भिद्युः । दक्षिण्यो ब्राह्मणः । दक्षिणाशब्दस्यात्पात्तरस्य अपूर्वनिपातेन लक्षणव्यभि-चारचिह्नेन यथासंख्याभावं सूचयति ॥

स्थालीविलात् ॥ ७० ॥

छ्यतावनुवर्त्तते । स्थालीविलशब्दाच्छ्रयतौ प्रत्ययौ भवतः, तदर्हतीत्यस्मिन्नर्थे । ठकोऽपवादः । स्थालीविलमर्हन्ति, स्थालीविलीयास्तण्डुलाः । स्थालीविल्याः । पाक-योग्या इत्यर्थः ॥

यज्ञार्त्विग्भ्यां घञञौ ॥ ७१ ॥

यज्ञशब्दादृत्विक्शब्दाच्च यथासंख्यं घञञौ प्रत्ययौ भवतः, तदर्हतीत्यस्मिन् विषये । ठकोऽपवादः । यज्ञियो ब्राह्मणः । आर्त्विजीनो ब्राह्मणः । छ्ययज्ञार्त्विग्भ्यां तत्क-

(२) अत्र दण्डादिभ्यो यः, इति पाठस्त्वपपाठः । तथाहि वध्यशब्दव्युत्पादनाय अचो-यदिति सूत्रे माभ्ये उक्तम्—व्येवविधौ, इनो वा वषस्तद्धितो वेति । यदि चात्र तद्धितो यदि-धीयते तत एवैतदुपपद्यते तथाहि वष्यस्याधुदात्तत्वं, यत्पि यतोनावः इत्याधुदात्तत्वं, यदि स्वत्र यो विधीयेत, ततः स्वरे विशेषादनुपपन्नमेतत्स्यादिति ।

मार्हतीत्युपसंख्यानम् । यज्ञकर्माहति, यज्ञियो देशः । ऋत्विक्कर्माहति, आर्त्विजो नः । ब्राह्मणकुलम् । आर्हयिठगादीनां पूर्णोऽवधिः, अतः परं प्राग्वतीयष्टजेव भवति ॥

पारायणतुरायणचान्द्रायणं वर्त्तयति ॥ ७२ ॥

समर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अर्हतीति निवृत्तम् । पारायणादिभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो वर्त्तयतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । पारायणं वर्त्तयत्यधीते, पारायणिकश्चात्रः । तौरायणिको यजमानः । चान्द्रायणिकस्तपस्वी ॥

संशयमापन्नः ॥ ७३ ॥

संशयशब्दाद् द्वितीयासमर्थादापन्न इत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । संशयमापन्नः प्राप्तः, सांशयिकः स्थाणुः ॥

योजनं गच्छति ॥ ७४ ॥

योजनशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । योजनं गच्छति, यौजनिकः । क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् । क्रोशशतं गच्छति, क्रौशशतिकः । यौजनशतिकः । ऋततोऽभिगमनमर्हतीति च क्रोशशतयोजनशतयोरुपसंख्यानम् । क्रोशशतादभिगमनमर्हति, क्रौशशतिको भिक्षुः । यौजनशतिक आचार्यः ॥

पथः ष्कन् ॥ ७५ ॥

पथिन्शब्दाद् द्वितीयासमर्थाद्गच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ष्कन् प्रत्ययो भवति । नकारः स्वरार्थः । पकारो ङीपर्यः । पन्थानं गच्छति पथिकः । पथिकी ॥

पन्थो ण नित्यम् ॥ ७६ ॥

नित्यग्रहणं प्रत्ययार्थविशेषणम् । पथः पन्थ इत्ययमादेशो भवति णश्च प्रत्ययो नित्यं गच्छतीत्यस्मिन् विषये । पन्थानं नित्यं गच्छति, पान्थो भिक्षां याचते । नित्यमिति किम् ? पथिकः ।

उत्तरपथेनाहतं च । ७७ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथशब्दात्तृतीयासमर्थादाहतमित्येतस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारः प्रत्ययार्थसमुच्चये, गच्छतीति च । अत्रापि तृतीयैव समर्थविभक्तिः । उत्तरपथेनाहतमौत्तरपथिकम् । उत्तरपथेन गच्छति, औत्तरपथिकः । आहतप्रकरणे वारिजङ्गलस्थलकांतारपूर्वपदादुपसंख्यानम् । वारिपथेनाहतं, वारिपथिकम् । वारिपथेन गच्छति, वारिपथिकः । जङ्गलपथेनाहतं, जाङ्गलपथिकम् । जङ्गलपथेन गच्छति, जाङ्गलपथिकः । स्थलपथेनाहतं, स्थालपथिकम् । स्थलपथेन गच्छति, स्थालपथिकः । कान्तारपथेनाहतं, कान्तारपथिकम् । कान्तारपथेन गच्छति, कान्तारपथिकः । अजपथशङ्खपथाभ्यां चोपसंख्यानम् । अजपथेनाहतं गच्छति वा,

आजपथिकः । शङ्कुपथेनाहतं गच्छति वा, शङ्कुपथिकः । मधुकमरिचयोरण्
स्थलात् । स्थलपथेनाहतं, स्थालपथं मधुकम् । स्थालपथं मरिचम् ॥
कालात् ॥ ७८ ॥

कालादित्यधिकारः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः कालादित्येवं तद्वेदितव्यम् ।
वक्ष्यति-तेन निर्वृत्तम् । मासेन निर्वृत्तं, मासिकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ।
कालादित्यधिकारो “व्युष्टादिभ्योऽण्” इति यावत् ॥

तेन निर्वृत्तम् ॥ ७९ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकान्निर्वृत्तमित्यस्मिन्नर्थे ठञ्
प्रत्ययो भवति । अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् ॥

तमधीष्टो भृतो भूतो भावी ॥ ८० ॥

तमिति द्वितीयासमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादधीष्टो भृतो भूतो भावी
वेत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अधीष्टः-सत्कृत्य व्यापारितः । भृतो-वेतनेन
क्रीतः । भूतः-स्वसत्तया व्याप्तकालः । भावी-तादृश एवानागतः । “कालाध्वनोः” इति
द्वितीया । मासमधीष्टो, मासिकोऽध्यापकः । मासं भृतो, मासिकः कर्मकरः । मासं
भूतो, मासिको व्याधिः । मासं भावी, मासिक उत्सवः । ननु चाध्येषणं भरणं च
मुहूर्त्तं क्रियते तेन कथं मासो व्याप्यते ? अध्येषणभरणे क्रियार्थं, तत्र फलभूतया
क्रियया मासो व्याप्यमानस्ताभ्यामेव व्याप्त इत्युच्यते ॥

मासाद्वयसि यत्खवौ ॥ ८१ ॥

मासशब्दाद्वयस्यभिधेये यत्खवौ प्रत्ययौ भवतः । ठञोऽपवादः । अधीष्टादीनां
चतुर्णामधिकारेऽपि सामर्थ्याद् भूत इत्येवाभिसंबध्यते । मासं भूतो, मास्यो,
मासीनः । वयसीति किम् ? मासिकम् ॥

द्विगोर्यप् ॥ ८२ ॥

मासाद्वयसीति वर्तते । मासान्ताद् द्विगोर्यप् प्रत्ययो भवति वयस्यभिधेये । द्वौ
मासौ भूतो, द्विमास्यः । त्रिमास्यः ॥

षण्मासाण्यच्च ॥ ८३ ॥

वयसीत्येव । षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ण्यत् प्रत्ययो भवति, यप् च । औत्सर्गि-
कश्चापीष्यते, स चकारेण समुच्चेतव्यः । स्वरितत्वाच्चानन्तरोऽनुवर्त्तिष्यते । तेन
त्रैरूप्यं भवति-षाण्मास्यः । षण्मास्यः । षाण्मासिकः ॥

अवयसि ठञ् ॥ ८४ ॥

षण्मासशब्दाद्वयस्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । चकारेणानन्तरस्य ण्यस्य
समुच्चयः (१) क्रियते । षण्मासिको रोगः । षाण्मास्यः ॥

(१) चकारोऽनन्तरस्य ण्यतः समुच्चयार्थं इति पा० ॥

समायाः खः ॥ ८५ ॥

अधीष्टादयश्चत्वारोऽर्था अनुवर्तन्ते । समाशब्दाद् द्वितीयासमर्थाद् अधीष्टादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । समामधीष्टो भृतो भृतो भावी वा, समीनः । केचित्त तेन निर्वृत्तमिति सर्वत्रानुवर्तयन्ति-समया निर्वृत्तः, समीनः ॥

द्विगोर्वा ॥ ८६ ॥

समायाः ख इत्येव । समाशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु पञ्चसु वा खः प्रत्ययो भवति । पूर्वेण नित्यः प्राप्नो विकल्प्यते । प्राग्वतेःसं ख्यापूर्वपदानां तदन्त-ग्रहणमलुकीति प्राप्तिरस्त्येव । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति-द्विसमीनः । द्वैसमिकः । त्रिसमीनः । त्रैसमिकः ॥

रात्र्यहस्संवत्सराच्च ॥ ८७ ॥

(१) रात्रि अहः संवत्सर इत्येवमन्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति । खेन मुक्ते पक्षे ठञपि भवति । द्विरात्रीणः । द्वैरात्रिकः । त्रिरात्रीणः । त्रैरात्रिकः । द्व्यहीनो । द्वैयह्निकः । त्र्यहीणः । त्रैयह्निकः । द्विसंवत्सरीणः । द्विसांवत्सरिकः । त्रिसंवत्सरीणः । त्रिसांवत्सरिकः । संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य त्रैत्युत्तरपदवृद्धिः ॥

वर्षाल्लुक् च ॥ ८८ ॥

द्विगोरित्येव । वर्षान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु वा खः प्रत्ययो भवति, पक्षे ठञ्, तयोश्च वा लुक् भवति । एवं त्रीणि रूपाणि भवन्ति-द्विवर्षीणो व्याधिः । द्विवार्षिकः । द्विवर्षः । त्रिवर्षीणः । त्रिवार्षिकः । त्रिवर्षः । वर्षस्याभविष्यतीत्युत्तर-पदवृद्धिः । भाविनि तु त्रैवर्षिकः ॥

चित्तवति नित्यम् ॥ ८९ ॥

चित्तवति प्रत्ययार्थेऽभिधेये वर्षशब्दान्ताद् द्विगोर्निर्वृत्तादिष्वर्थेषु उत्पन्नस्य (२) प्रत्ययस्य नित्यं लुक् भवति । पूर्वेण विकल्पे प्राप्ते वचनम् । द्विवर्षो दारकः । चित्तवतीति किम् ? द्विवर्षीणो व्याधिः ॥

षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते ॥ ९० ॥

षष्टिकशब्दो निपात्यते । बहुवचनमतन्त्रम् । षष्टिरात्रशब्दात्तृतीयासमर्थात् कन् प्रत्ययो निपात्यते, पच्यन्त इत्येतस्मिन्नर्थे, रात्रशब्दस्य च लोपः । षष्टिरात्रेण पच्यन्ते षष्टिकाः । संज्ञैषा धान्यविशेषस्य, तेन मुद्रादिष्वतिप्रसङ्गो न भवति ॥

वत्सरान्ताच्छ्रृण्वन्दसि ॥ ९१ ॥

वत्सरान्तात्प्रातिपदिकाभिर्वृत्तादिष्वर्थेषु छन्दसि विषये छः प्रत्ययो भवति । ठञोऽपवादः । इद्वत्सरीयः । इदावत्सरीयः ॥

(१) द्विगोरित्येवेत्यधिकं बहुषु पुस्तकेषु ॥ (२) निर्वृत्तादिष्वर्थेषु उत्पन्नस्य प्रत्ययस्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥

संपरिपूर्वात् ख च ॥ ६२ ॥

संपरिपूर्वाद्भत्सरान्तात् प्रातिपदिकाच्छन्दसि विषये निर्वृत्तादिष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति, चकाराच्छ्व । संवत्सरीणः । परिवत्सरीणः । संवत्सरीयः । परिवत्सरीयः ॥

तेन परिजय्यलभ्यकार्यसुकरम् ॥ ९३ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात् । कालवाचिनः प्रातिपदिकात् परिजय्य लभ्य कार्य सुकर इत्येतेष्वर्थेषु ठञ् प्रत्ययो भवति । मासेन परिजय्यः—शक्यते जेतुं, मासिको व्याधिः । सांवत्सरिकः । मासेन लभ्यो, मासिकः पटः । मासेन कार्यं, मासिकं चान्द्रायणम् । मासेन सुकरो, मासिकः प्रासादः ॥

तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥ ६४ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः, सा चात्यन्तसंयोगे । अस्येति प्रत्ययार्थः । ब्रह्मचर्यमिति द्वाभ्यामपि सम्बध्यते—कालस्व व्यापकं, प्रत्ययार्थस्य च स्वमिति । तदिति द्वितीयासमर्थात्कालवाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति ब्रह्मचर्यं चेद्गम्यते । मासं ब्रह्मचर्यमस्य, मासिको ब्रह्मचारी । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । अपरा वृत्तिः—तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं ब्रह्मचर्यं चेत्तदभवति । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य, मासिकं ब्रह्मचर्यम् । आर्द्धमासिकम् । सांवत्सरिकम् । पूर्वत्र ब्रह्मचारी प्रत्ययार्थः, उत्तरत्र ब्रह्मचर्यमेव, उभयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् । ॥महानान्यादिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्य उपसंख्यानस्य॥ । माहानामिकम् । गौदानिकम् । आदित्यव्रतिकम् ॥ तच्चरतीति च(१)॥ महानामन्य ऋचः, तत्सहचरितं व्रतं तच्छब्देनोच्यते । महानामनीश्वरति, माहानामिकः । आदित्यव्रतिकः । गौदानिकः । (२) मस्याढ इति पुंवन्भावेन ङीपि निवृत्ते, “नस्तद्धित” इति टिलोपः । ॥अवान्तरदीक्षादिभ्यो ङिनिर्वक्तव्यः॥ । अवान्तरदीक्षां चरति, अवान्तरदीक्षी । तिलव्रती । ॥अष्टाचत्वारिंशतो ङ्रुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः॥ । अष्टाचत्वारिंशद्रूपेण व्रतं चरति, अष्टाचत्वारिंशकः । अष्टाचत्वारिंशी । ॥चातुर्मास्यानां यलोपश्च ङ्रुश्च ङिनिश्च वक्तव्यः॥ । चातुर्मास्यानि चरति, चातुर्मासकः । चातुर्मासी । ॥चतुर्मासाण्यो यज्ञे तत्र भवे॥ । चतुर्षु मासेषु भवति, चातुर्मास्यानि । ॥संज्ञायामण्वक्तव्यः॥ । चतुर्षु मासेषु भवा, चातुर्मासी । पौर्णमासी । आषाढी । कार्तिकी । फाल्गुनी ॥

तस्य च दक्षिणा यज्ञाख्येभ्यः ॥ ९५ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यो यज्ञाख्येभ्यो दक्षिणेत्येतस्मिन्नर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । अग्निष्टोमस्य दक्षिणा, अग्निष्टोमिकी । वाजपेयिकी । राजसूयिकी । आख्याग्रहणम-

(१) तच्चरतीति महानान्यादिभ्य उपसंख्यानमिति पा० ॥ (२) मस्याढ इति पुंवन्भावेन ङीपि निवृत्ते “नस्तद्धित” इति टिलोप इत्यधिकमत्र, पदमजयौ दर्शनात् ॥

कालादपि यज्ञवाचिनो यथा स्यादिति । इतरथा हि कालाधिकारादेकाहद्वादशाह-
प्रभृतय एव यज्ञा गृह्येरन् । प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति काला-
धिकारेऽपि द्वादशाहादिष्वस्ति प्राप्तिः ॥

तत्र च दीयते कार्यं भववत् ॥ ६६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात् कालवाचिनः प्रातिपदिकादीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोर्भव-
वत्प्रत्ययो भवति । यथा—मासे भवं, मासिकम् । सांवत्सरिकम् । प्रावृषेण्यम् ।
वासन्तिकम् । वासन्तम् । हैमनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । शारदम् । तथा मासे
दीयते कार्यं वा मासिकम् । सांवत्सरिकम् । प्रावृषि दीयते कार्यं वा प्रावृषेण्यमित्यादि ।
वतिः सर्वसादृश्यार्थः । योगविभागश्चात्र कर्त्तव्यः—तत्र च दीयते, यज्ञाख्येभ्य इति ।
अग्निष्टोमे दीयते अग्निष्टोमिकं भक्तम् । राजसूयिकम् । वाजपेयिकम् । कालाधि-
कारस्य पूर्णोऽवधिः, अतः परं सामान्येन प्रत्ययविधानम् ॥

व्युष्टादिभ्योऽण् ॥ ९७ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यो व्युष्टादिभ्यो दीयते कार्यमित्येतयोरण् प्रत्ययो भवति ।
व्युष्टे दीयते कार्यं वा, वैयुष्टम् । नैत्यम् । अण्प्रकरणे अग्निपदादिभ्य उपसंख्या-
नम् (१) । अत्रैव ते पठितव्याः । व्युष्ट । नित्य । निष्क्रमण । प्रवेशन । तीर्थ ।
संभ्रम । आस्तरण । संग्राम । संघात । अग्निपद । पीलुमूल । प्रवास । उपसंक्रमण ।
व्युष्टादिः (२) ।

तेन यथाकथाचहस्ताभ्यां णयतौ ॥ ९८ ॥

दीयते कार्यमिति वर्त्तते । तेनेति तृतीयासमर्थाभ्यां यथाकथाचहस्तशब्दाभ्यां
यथासंख्यं णयतौ प्रत्ययौ भवतः । दीयते कार्यमित्येतयोरर्थयोः प्रत्येकमभिसंबन्धो,
यथासंख्यं नेष्यते । यथाकथाचशब्दोऽन्ययसमुदायोऽनादरे वर्त्तते, तृतीयासंभ्रमं
चाऽत्र संभवति, न तु तृतीया समर्थविभक्तिः । यथाकथाच दीयते कार्यं वा, यथाक-
थाचम् । हस्तेन दीयते कार्यं वा, हस्त्यम् ॥

संपादिनि ॥ ६६ ॥

तेनेत्येव । तृतीयासमर्थात्संपादिन्यभिधेये ठञ् प्रत्ययो भवति । गुणोत्कर्षः
संपत्तिः, आवश्यकं णिनिः । कर्णवेष्टकाभ्यां संपादि मुखं, कार्णवेष्टकिकं मुखम् ।
वास्त्रयुगिकम् शरीरम् । वस्त्रयुगेन विशेषतः शोभत इत्यर्थः ॥

कर्मवेषाद्यत् ॥ १०० ॥

कर्मवेषशब्दाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यां यत्प्रत्ययो भवति संपादिनीत्येतस्मिन्
विषये । ठञोऽपवादः । कर्मणा संपद्यते, कर्मण्यं शरीरम् । वेषेण संपद्यते, वेष्यो नटः ॥

(१) उपसंख्यानमित्यस्याग्रे—आग्निपदं । पीलुमूलम् । किंवक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इत्य-
धिकं बहुषु पुस्तकेषु ॥ (२) दीर्घ, उपवास इत्येतौ शब्दौ अत्र गण्ये अधिकौ कुत्रचित् ॥

तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः ॥ १०१ ॥

तस्मा इति चतुर्थीसमर्थेभ्यः संतापादिभ्यः प्रभवतीत्यस्मिन् विषये ठञ् प्रत्ययो भवति । संमर्थः शक्तः प्रभवतीत्युच्यते । अलमर्थे चतुर्थी । संतापाय प्रभवति, सांतापिकः । साक्षाहिकः । संताप । संनाह । संग्राम । संयोग । संपराय । संपेष । निस्पेष । निसर्ग । असर्ग । विसर्ग । उपसर्ग । उपवास । प्रवास । संघात । संमोदन । सक्तु । मांसौदनाद्विगृहीतादपि(१) । सन्तापादिः ।

योगाद्यच्च ॥ १०२

योगशब्दाद्यप्रत्ययो भवति, चकाराट् ठञ् तस्मै प्रभवतीत्यस्मिन् विषये । योगाय प्रभवति, योग्यः । यौगिकः ॥

कर्मण उकञ् ॥ १०३ ॥

कर्मन् शब्दादुकञ् प्रत्ययो भवति तस्मै प्रभवतीत्येतस्मिन्नर्थे । ठञोऽपवादः । कर्मणे प्रभवति, कार्मुकं धनुः । धनुषोऽन्यत्र न भवति, अनभिधानात्(२) ॥

समयस्तदस्य प्राप्तम् ॥ १०४ ॥

समयशब्दात् तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्राप्तं चेत्तदभवति । समयः प्राप्तोऽस्य, सामयिकं कार्यम् । उपनतकालमित्यर्थः । समर्थविभक्तिनिर्देश उत्तरार्थः ॥

ऋतोरण् ॥ १०५ ॥

तदस्य प्राप्तमित्यनुवर्तते । ऋतुशब्दात्तदिति प्रथमासमर्थाद् अस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्येतस्मिन् विषये(३) । ऋतुः प्राप्तोऽस्य, आर्त्तवंपुष्पम् । ऋतदस्य प्रकरणे उपवक्षादिभ्य उपसंख्यानम्॥ उपवस्ता प्राप्तोऽस्य औपवस्त्रम् । प्राशिता प्राप्तोऽस्य प्राशित्रम् ॥

छन्दसि घस् ॥ १०६ ॥

ऋतुशब्दाच्छन्दसि विषये घस् प्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । अणोऽपवादः । अयं ते योनिर्ऋत्विजः ॥

कालाद्यत् ॥ १०७ ॥

कालशब्दाद्यप्रत्ययो भवति तदस्य प्राप्तमित्यस्मिन् विषये । कालः प्राप्तोऽस्य काल्यस्तापः । काल्यं शीतम्(४) ॥

(१) निर्घोष, सर्ग, संपात, सवाद, संवेशन, इत्येते शब्दा अत्र गणे अधिकाः बहुषु पुस्तकेषु, तत्रैकस्मिन् पुस्तके संवेशनेत्यत्र संवेशेति पा० ॥ (२) धनुषोऽन्यत्रेत्यारभ्य अनभिधानादित्यन्तो ग्रन्थो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति । अयमपपाठः, पदमञ्जरीं दर्शनात् ॥ (३) ऋतुशब्दात्प्रथमासमर्थात् प्राप्तोपाधिकादस्येति षष्ठ्यर्थेऽण्प्रत्ययो भवति पा० । अयमेव च पाठो, युक्तः ॥ (४) गीतमिति पा० ॥

२५४८ अर्धे के लिए प्रकृष्टे ठञ् ॥ १०८ ॥ *अर्धे के लिए निम्न का*

कालादिति वर्तते, तदस्येति च । प्राप्तमिति निवृत्तम् । प्रकर्षेण कालो विशेष्यते । प्रकर्षे वर्तमानात्कालात्तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति । प्रकृष्टो दीर्घः कालोऽस्य, कालिकमृणम् । कालिकं वैरम् । ठञ्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रयोजनम् ॥ १०९ ॥

तदस्येत्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठञ् प्रत्ययो भवति यत्प्रथमासमर्थं प्रयोजनं चेत्तद्वति । इन्द्रमहः प्रयोजनमस्य, ऐन्द्रमहिकम् । गाङ्गामहिकम् ॥

विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः ॥ ११० ॥

विशाखाषाढाशब्दाभ्यामण् प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये यथासंख्यं मन्थदण्डयोरभिधेयोः । विशाखा प्रयोजनमस्य, वैशाखो मन्थः । अषाढो दण्डः । छूडादिभ्य उपसंख्यानम् । छूडा प्रयोजनमस्य चौडम् । श्रद्धा प्रयोजनमस्य श्राद्धम् ॥

अनुप्रवचनादिभ्यश्छः ॥ १११ ॥

अनुप्रवचनादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । अनुप्रवचनं प्रयोजनमस्य, अनुप्रवचनीयम् । उत्थापनीयम् । छविशिपूरिपतिरुहि(१)प्रकृतेरनात्सपूर्वपदादुपसंख्यानम् । गृहप्रवेशनं प्रयोजनमस्य, गृहप्रवेशनीयम् । प्रपापूरणीयम् । अश्वप्रपत्नीयम् । प्रासादारोहणीयम् । स्वर्गादिभ्यो यद्भक्तव्यः । स्वर्गः प्रयोजनमस्य, स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । काम्यम् । धन्यम् । पुण्याहवाचनादिभ्यो लुग्वक्तव्यः । पुण्याहवाचनं प्रयोजनमस्य, पुण्याहवाचनम् । स्वस्तिवाचनम् । शान्तिवाचनम् । अनुप्रवचन । उत्थापन । प्रवेशन । अनुप्रवेशन । उपस्थापन । संवेशन । अनुवेशन । अनुवचन । अनुवादन । अनुवासन । आरम्भण । आरोहण । अन्वारोहण । प्ररोहण । अनुप्रवचनादिः ॥

समापनात् सपूर्वपदात् ॥ ११२ ॥

समापनशब्दात्सपूर्वपदाद्विद्यमानपूर्वपदाच्छः प्रत्ययो भवति तदस्य प्रयोजनमित्येतस्मिन् विषये । ठञोऽपवादः । छन्दस्समापनं प्रयोजनमस्य, छन्दःसमापनीयम् । व्याकरणसमापनीयम् । पदग्रहणं बहुपूर्वनिरासार्थम् ॥

ऐकागारिकट् चौरे ॥ ११३ ॥

ऐकागारिकट् इति निपात्यते चौरेऽभिधेये । एकागारं प्रयोजनमस्य, ऐकागारिकः,

(१) रङ्गीत्यस्याग्रे पदीत्यधिकं प्रपदनीयमित्युदाहरणं चाधिकमेकस्मिन्पुस्तके । परन्तु पदमजयसंभ्रतस्तस्यपाठः । माध्यपुस्तकेषु तु विशिपूरिपदीत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

चौरः । ऐकागारिकी । किमर्थमिदं निपात्यते, यावता प्रयोजनमित्येव सिद्धञ् ?
चौरे नियमार्थं वचनम्, इह माभूत्-एकागारं प्रयोजनमस्य भिन्नोरिति । टकारः
कार्यावधारणार्थः—डीबेव भवति, न जित्स्वर इति । अपरे पुनरिकट् प्रत्ययं वृद्धिं च
निपातयन्ति ॥

आकालिकडाद्यन्तवचने ॥ ११४ ॥

आकालिकड् इति निपात्यते आद्यन्तवचने । समानकालशब्दस्याकालशब्द आ-
देशः, आद्यन्तयोश्चेत्तद्विशेषणम्, इकट् प्रत्ययश्च निपात्यते । समानकालावाद्यन्ता-
वस्य, आकालिकः स्तनयितुः । आकालिकी विद्युत्, जन्मना तुल्यकालविनाशा,
उत्पन्नानन्तरं विनाशिनीत्यर्थः । आकालाट् ठञ् । चात् ठञ् च । आकालिका
विद्युत् । ठञ् पूर्णोऽवधिः ॥

तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः ॥ ११५ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थात्तुल्यमित्यर्थे वतिः प्रत्ययो भवति यत्तुल्यं क्रिया चेत्सा
भवति । ब्राह्मणेन तुल्यं वर्तते, ब्राह्मणवत् । राजवत् । क्रियाग्रहणं किम् ? गुण(१)
द्रव्यतुल्ये मा भूत्-पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण तुल्यः पिकूलः । पुत्रेण तुल्यो
गोमान्(२) ।

तत्र तस्येव ॥ ११६ ॥

तत्रेति सप्तमीसमर्थात्तस्येति षष्ठीसमर्थाच्च द्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति । मथुरा-
यामिव, मथुरावत् सुध्ने प्राकारः(३) । पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा । षष्ठीसमर्थात्-
देवदत्तस्येव देवदत्तवद् यज्ञदत्तस्य गावः । यज्ञदत्तस्येव देवदत्तस्य दन्ताः यज्ञद-
त्तवत्(४) ॥

तदर्हम् ॥ ११७ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थादर्थमित्येतस्मिन्नर्थे वतिः प्रत्ययो भवति । राजानमर्हति
राजवत्पालनम् । ब्राह्मणवत् । ऋषिवत् । क्षत्रियवत् ॥

उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे ॥ ११८ ॥

उपसर्गात्साधने धात्वर्थे वर्तमानात्स्वार्थे वतिः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।
यदुद्धतो निवतो यासि वप्सद्, उद्धतानि निगतानि च ॥

तस्य भावस्त्वतलौ ॥ ११९ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थाद् भाव इत्येतस्मिन्नर्थे त्वतलौ प्रत्ययौ भवतः । भवतोऽस्मा-
दभिधानप्रत्ययाविति भावः । शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं भावशब्देनोच्यते । अश्वस्य
भावो अश्वत्वम् । अश्वता । गोत्वम् । गोता ॥

(१) द्रव्येति बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ॥ (२) पुत्रेण तुल्यो गोमान् इति बहुषु पुस्तकेषु
नास्ति ॥ (३) प्रासाद इति पा० ॥ (४) देवदत्तवत् यज्ञदत्तस्य दन्ताः पा० ॥

आ च त्यात् ॥ १२० ॥

ब्रह्मणस्त्व इति वक्ष्यति । आ एतस्मात्त्वसंशब्दनाद् यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्या-
मस्तन्न त्वतलौ प्रत्ययावधिकृतौ वेदितव्यौ । वक्ष्यति-पृथ्वादिभ्य इमनिज्वेति ।
प्रथिमा । पार्थवम् । पृथुत्वम् । पृथुता । अदिमा । मार्दवम् । मृदुत्वम् । मृदुता ।
अपवादैः सह समावेशार्थं वचनम्, कर्मणि च विधानार्थं-“गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः
कर्मणि चे”ति । चकारो नञ्स्नज्भ्यामपि समावेशार्थः । स्त्रियाः भावः, स्त्रैणम् ।
स्त्रीत्वम् । स्त्रीता । पुंसो भावः, पुंस्त्वम् । पुंस्ता । पौंस्यम् ॥

न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषादचतुरसंगतलवणवट(१)युधकतरसलसेभ्यः ॥ १२१ ॥

इत उत्तरे ये भावप्रत्ययास्ते नञ्पूर्वात्तत्पुरुषान्न भवन्ति चतुरादीन् वर्जयित्वा ।
वक्ष्यति-पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यगिति । अपतित्वम् । अपतिता । अपदुत्वम् ।
अपदुता । अरमणीयत्वम् । अरमणीयता । नञ्पूर्वादिति किम् ? बार्हस्पत्यम् ।
प्राजापत्यम् । तत्पुरुषादिति किम् ? नास्य पटवः सन्तीत्यपटुः, तस्य भाव आपटवम् ।
आलघवम् । अंचतुरादिभ्य इति किम् ? आचतुर्यम् । आसंगत्यम् । आलवण्यम् ।
आवट्यम् । आयुध्यम्(२) । आकत्यम् । आरस्यम् । आलस्यम् ॥

पृथ्वादिभ्य इमनिज्ज्ञा ॥ १२२ ॥

पृथु इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इमनिच्प्रत्ययो भवति वा तस्य भाव इत्ये-
तस्मिन्नर्थे । वाचचनमणादेः समावेशार्थम् । पृथोर्भावः, प्रथिमा । पार्थवम् ।
अदिमा । मार्दवम् । “तुरिष्ठेमेयस्सु” “टेः” इति टिलोपः । “र ऋतो हलादेर्लघोः”
इतिः रेफादेशः(३) । त्वतलौ सर्वत्र भवत एव । पृथुत्वम् । पृथुता । मृदुत्वम् । मृदुता ।
पृथु । मृदु । महत् । पटु । तनु । लघु । बहु । साधु । वेणु । आसु । बहुल । गुरु ।
दण्ड । ऊरु । खण्ड । चण्ड । बाल । अकिंचन । होड । पान(४) । वत्स । मन्द ।
स्वादु । ह्रस्व । दीर्घ । प्रिय । वृष । ऋजु । चिप्र । क्षुप्र । क्षुद्र । पृथ्वादिः ।

वर्णदृढादिभ्यः ष्यञ् च ॥ १२३ ॥

वर्णविशेषवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दृढादिभ्यश्च ष्यञ् प्रत्ययो भवति, चकारा-
दिमनिच्च, तस्य भाव इत्येतस्मिन् विषये । शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम् । शुक्लिमा ।
शुक्लत्वम् । शुक्लता । काष्ण्यम् । कृष्णिमा । कृष्णत्वम् । कृष्णता । दृढादिभ्यः-
दाढ्यम् । द्रढिमा । दृढत्वम् । दृढता । षकारो ङीषर्थः-औचित्ती । याथाकामी । दृढ ।
परिवृढ । मृश । कृश । चक्र । आम्र । लवण । ताम्र । अम्ल । शीत । उष्ण । जड ।

(१) युध इति पण्डितपत्रे पाठान्तरम् ॥ (२) आयुध्यम् इति पाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥
(३) अत्र तुरिष्ठेमेयस्त्वित्यारभ्य रेफादेश इत्यन्तो ग्रन्थो बहुत्र नोपलभ्यते । (४) पाक
इति पाठान्तरं पण्डितपत्रे ॥

वधिर । पण्डित । मधुर । मूर्ख । मूक । वेयतिलाभमतिमनः शारदानाम् । समो मतिमनसोः (१) जवने (२) । दृढादिः ।

गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च ॥ १२४ ॥

गुणमुक्तवन्तो गुणवचनाः । गुणवचनेभ्यो ब्राह्मणादिभ्यश्च तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः कर्मण्यभिधेये ष्यञ्प्रत्ययो भवति चकाराद् भावे च । कर्मनशब्दः क्रियावचनः । जडस्य भावः कर्म वा, जाड्यम् । ब्राह्मणादिभ्यः खल्वपि-ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । आपाद्-परिसमाप्तेर्भावकर्माधिकारः । ब्राह्मणादिराकृतिगणः । आदिशब्दः प्रकारवचनः । चातुर्वर्ण्यादीनां स्वार्थ उपसंख्यानम् । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यम् । चातुरा-श्रम्यम् । त्रैलोक्यम् । त्रैस्वर्यम् । षाड्गुण्यम् । सैन्यम् । साक्षिध्यम् । सामीप्यम् । औपम्यम् । सौख्यम् । ब्राह्मण । वाडव । माणव । चोर । मूक । आराधय । विराधय । अपराधय । उपराधय । एकभाव । द्विभाव । त्रिभाव । अन्यभाव । समस्थ । विष-मस्थ । परमस्थ । मध्यमस्थ । अनीश्वर । कुशल । कपि । चपल । अचेन्नज्ञ । निपुण । अर्हतो नुम् च । अर्हन्त्यम् । संवादिन् । संवेशिन् । बहुभाषिन् । बालिश । दुष्पुरुष । कापुरुष । दयाद । विशसि । धूर्त्त । राजन् । संभाषिन् । शीर्षपातिन् । अधिपति । अलस । पिशाच । पिशुन । विशाल । गणपति । धनपति । नरपति । गड्डुल । निव । निधान । विष । सर्ववेदादिभ्यः स्वार्थे । चतुर्वेदस्योभयपदवृ-द्धिश्च । चातुर्वैद्यम् । (३) ब्राह्मणादिः ।

स्तेनाद्यञ्छलोपश्च ॥ १२५ ॥

स्तेनशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्भावकर्मणोर्यत् प्रत्ययो भवति, नशब्दस्य लोपश्च भवति । स्तेनस्य भावः कर्म वा, स्तेयम् । स्तेनादिति केचिद् योगविभागं कुर्वन्ति-स्तेनात्, ष्यञ्भवति-स्तैन्यम् । ततो यञ्छलोपश्च, स्तेनादित्येव-स्तेयम् ॥

सख्युर्यः ॥ १२६ ॥

सखिशब्दाद् यः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । सख्युर्भावः कर्म वा, सख्यम् ।

(१) जवन इति बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ॥

(२) कचिद् । बाल । तरुण । मन्द । स्थिर । बहुल । दीर्घ । मूढ । आकृष्ट । इत्यष्टौ शब्दा अधिका उपलभ्यन्ते । (३) अस्मिन् गण्ये बहवः शब्दा उपलभ्यन्तेऽन्यत्र । ते च यथा “स्वभाव । निषातिन् । विषातिन् । राजपुरुष । विशस्ति । विशाय । विशात । विजात । नयात । सुहित । दीन । विदग्ध । उचित । समग्र । शील । तत्पर । इदम्पर । यथा । तथा । पुरस् । पुनः पुनर् । अमोक्षण । तरतम । प्रकाम । यथाकाम । निष्कुल । स्वराज । महाराज । युवराज । सम्राज । अविदूर । अपिशुन । अनुशंस । अयथातय । अयथापुर । स्वधर्म । अनुकूल । परिमण्डल । विश्वरूप । ऋत्विज् । उदासीन । ईश्वर । प्रतिभू । साक्षि । मानुष । आस्तिक । नास्तिक । युगपत् । पूर्वापर । उत्तराधर ” इति ।

ऋतुवणिग्भ्यां चेति वक्तव्यम्॥ दूत्यम् । वणिज्यम् । कथं वाणिज्यम् ?
ब्राह्मणादित्वात् ॥

कपिज्ञात्योर्ढक् ॥ १२७ ॥

कपिज्ञातिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः । कपेर्भावः कर्म वा,
कापेयम् । ज्ञातेयम् । ऋयथासंख्यमर्थयोः सर्वत्रैवात्र प्रकरणे नेष्यते॥

पत्यन्तपुरोहितादिभ्यो यक् ॥ १२८ ॥

पत्यन्तात् प्रातिपदिकात् पुरोहितादिभ्यश्च यक् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ।
सेनापतेर्भावः कर्म वा, सैनापत्यम् । गार्हपत्यम् । प्राजापत्यम् । पौरोहित्यम् ।
राज्यम् । पुरोहित । राजन् । संग्रामिक । पृषिक । वर्मित । खण्डिक । दण्डिक ।
छत्रिक । मिलिक । पिण्डिक । बाल । मन्द । स्तनिक । चूडितिक । कृषिक । पूतिक ।
पत्त्रिक । प्रतिक । अजानिक । सलनिक । सूचिक । शाक्वर । सूचक । पत्तिक ।
सारथिक । जलिक । सूतिक । अञ्जलिक । सूचक । (१) पुरोहितादिः ॥

प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ् ॥ १२९ ॥

प्राणभृज्जातिवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वयोवचनेभ्य उद्गात्रादिभ्यश्चाञ् प्रत्ययो
भवति भावकर्मणोरर्थयोः । अश्वस्य भावः कर्म वा, आश्वम् । औष्टम् । वयोवचनेभ्यः-
कौमारम् । केशोरम् । उद्गात्रादिभ्यः-औद्गात्रम् । औत्त्रेन्म् । उद्गात् । उत्त्रेत् । प्रति-
हर्त् । रथगणक । पक्षिगणक(२) । सुष्टु । दुष्टु । अध्वर्यु । वधू । सुभगमन्त्रे(३) ।
उद्गात्रादिः ।

हायनान्त्युवादिभ्योऽण् ॥ १३० ॥

हायनान्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो युवादिभ्यश्चाण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोरर्थयोः ।
द्विहायनस्य भावः कर्म वा, द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । युवादिभ्यः-यौवनम् । स्थावि-
रम् । ऋश्रोत्रियस्य यलोपश्च वाच्यः॥ श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा, श्रौत्रम् । युवन् ।
स्थविर । होत् । यजमान । कमण्डलु । पुरुषासे । सुहृत् । यात् । श्रवण । कुक्षी ।
सुक्षी । सुहृदय । सुभ्रात् । वृषल । दुभ्रात् । हृदयासे । चेन्नज्ञ । कृतक । परिव्राजक ।
कुशल । चपल । निपुण । पिशुन । सन्नह्यचारिन् । कुतूहल । अनृशंस । (४) युवादिः ॥

इगन्ताच्च लघुपूर्वात् ॥ १३१ ॥

(१) “शामक । चामिक । कामिक । शीलक । मूलिक । तिलिका । तिथिक । अञ्ज-
तका । ऋषिक । पुत्रक । पथिका । प्रचिक । प्रविक । परिक्षक । पूजनिक । राजसे ।
सूचिक । स्वरिक । चूडिक” । एते शब्दा अन्यत्राधिका उपलभ्यन्ते । (२) पक्षिगणक पा० ॥
(३) प्रशास्त् होत् पोत् कर्त् एतेऽत्र गणेऽधिकाः कुत्रचिद् ॥ (४) “आत् । कुचुक ।
कन्दुक । दुःखी । दुर्हृदय । दुर्हृत् । मिथुन । कुलली । महस् । कतक । कितव । पोत ।
एतेऽधिका अन्यत्र पुस्तकान्तरे ।

इगन्ताच्च लघुपूर्वादिण् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । लघुपूर्वग्रहणेन प्रातिपदिक-
समुदायो विशेष्यते, लघुः पूर्वोऽवयवोऽस्येति लघुपूर्वः । कुतः पुनरसौ लघुः पूर्वः ?
इक्संनिधानादिक इति विज्ञायते । लघुः पूर्वो यस्मादिकस्तदन्ताप्रातिपदिकादित्यय-
मर्थो विवक्षितः । अपरे तत्पुरुषकर्मधारयं वर्णयन्ति-इक् चासावन्तश्चेतीगन्तः,
लघुपूर्वग्रहणेन स एव विशेष्यते, पश्चात्तेन प्रातिपदिकस्य तदन्तविधिरिति । अस्मिन्
व्याख्यानेऽन्तग्रहणमतिरिच्यते, लघुपूर्वादिक इत्येतावदेव वाच्यं स्यात् । शुचेर्भावः
कर्म वा, शौचम् । मौनम् । नागरम् । हारीतकम् । पाटवम् । लाघवम् । इगन्तादिति
किम् ? घटत्वम् । पटत्वम् । लघुपूर्वादिति किम् ? कण्डूत्वम् । पाण्डुत्वम् । कथं
काव्यमिति ? ब्राह्मणादिषु कविशब्दो द्रष्टव्यः ॥

योपधाद् गुरुपोत्तमाद्बुञ् ॥ १३२ ॥

त्रिप्रभृतीनामन्तस्य समीपमुपोत्तमम्, गुरु उपोत्तमं यस्य तद् गुरुपोत्तमम् । यका-
रोपधाद् गुरुपोत्तमाद् बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । रमणीयस्य भावः कर्म वा,
रामणीयकम् । वासनीयकम् । योपधादिति किम् ? विमानत्वम् (१) । गुरुपोत्तमादिति
किम् ? चित्रित्वम् । सहायाद्वेति वक्तव्यम् । साहायकम् । साहाय्यम् ॥

द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च ॥ १३३ ॥

द्वन्द्वसंज्ञकेभ्यो मनोज्ञादिभ्यश्च बुञ् प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः । गोपालपशुपा-
लानां भावः कर्म वा, गौपालपशुपालिका । शैव्योपाध्यायिका । कौत्सकुशिकिका ।
मनोज्ञादिभ्यः-मनोज्ञकम् । कात्याणकम् । मनोज्ञ । कल्याण । प्रियरूप । छान्दस ।
छात्र । मेधाविन् । अभिरूप । आढ्य । कुलपुत्र । श्रोत्रिय । चोर । धूर्त । वैश्वदेव ।
युवन् । ग्रामपुत्र । ग्रामखण्ड । ग्रामकुमार । अमुष्यपुत्र । अमुष्यकुल । गतपुत्र ।
कुशल । मनोज्ञादिः (२) ॥

गोत्रचरणाच्चाघात्याकारतद्वेतेषु ॥ १३४ ॥

गोत्रवाचिनश्चरणवाचिनश्च प्रातिपदिकाद् बुञ् प्रत्ययो भवति प्रत्येकं भावकर्म-
णोरर्थयोः स्थावादिषु विषयभूतेषु । तत्र स्थावा विकथनम् । अत्याकारः पराधिस्तेपः ।
तद्वेतस्तत् प्राप्तस्तज्ज्ञो वा । तदिति गोत्रचरणयोर्भावकर्मणी निर्दिश्येते, तत्प्राप्त-
स्तद्वगतवान् तद्वेत इत्युच्यते । स्थावायां तावत्-गार्गिकया स्थाघते । काठिकया
स्थाघते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च विकथ्यत इत्यर्थः । अत्याकारे-गार्गिकयात्याकुरुते ।
काठिकयात्याकुरुते । गार्ग्यत्वेन कठत्वेन च परानधिस्तिपतीत्यर्थः । तद्वेते-गार्गिकाम-
वेतः । काठिकामवेतः । गार्ग्यत्वं कठत्वं च प्राप्त इत्यर्थः । तद्वाऽवगतवानित्यर्थः ।
स्थावादिष्विति किम् ? गार्ग्यत्वम् । कठत्वम् ॥

(१) कुलीनत्वमिति पा० ॥ (२) “बहुल । अवश्य । अदोपुरुष” । अन्यत्राधिका पते ।

अर्थे होत्राभावात् होत्राभ्यश्छः ॥ १३५ ॥

होत्राशब्द ऋत्विग्विशेषवचनः । ऋत्विग्विशेषवाचिभ्यश्छः प्रत्ययो भवति भाव-
कर्मणोः । अच्छावाकस्य भावः कर्म वाऽच्छावाकीयम् । मित्रावरुणीयम् । ब्राह्मणा-
च्छंसीयम् । आशीधीयम् । प्रतिप्रस्थात्रीयम् । त्वष्ट्रीयम् । पोत्रीयम् । बहुवचनं
स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

अर्थे ब्रह्मणस्त्यः ॥ १३६ ॥

होत्राभ्य इत्यनुवर्त्तते । ब्रह्मन्शब्दाद्ब्रह्मवाचिनस्त्वः प्रत्ययो भवति भावकर्मणोः ।
छस्यापवादः । ब्रह्मणो भावः कर्म वा, ब्रह्मत्वम् । नेति वक्तव्ये त्ववचनं तलो वाधना-
र्थम् । यस्तु जातिशब्दो ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दस्ततस्त्वतलौ भवत एव-ब्रह्मत्वम् ।
ब्रह्मता । भवनावधिकयोर्नञ्स्त्वञोरधिकारः समाप्तः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ५ ॥ १ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

धान्यानां भवने क्षेत्रे खञ् ॥ १ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । धान्यविशेषवाचिभ्यः षष्ठीसमर्थेभ्यो भवनेऽभिधेये
खञ् प्रत्ययो भवति, तच्चेद्भवनं क्षेत्रं भवति । भवनमिति-भवन्ति जायन्तेऽस्मिन्निति
भवनम् । मुद्गानां भवनं क्षेत्रं मौद्गीनम् । कौद्रवीणम् । कौलत्थीनम् । धान्यानामिति
किम् ? तृणानां भवनं क्षेत्रमित्यत्र न भवति । क्षेत्रमिति किम् ? मुद्गानां भवनं कुश-
लम् । बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

ब्रीहिशाल्योर्ढक् ॥ २ ॥

ब्रीहिशालिशब्दाभ्यां ढक् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खजोऽपवादः ।
ब्रीहीणां भवनं क्षेत्रं ब्रैह्यम् । शालेयम् ॥

यवयवकषष्टिकाद्यत् ॥ ३ ॥

यवादिभ्यः शब्देभ्यो यत् प्रत्ययो भवति भवने क्षेत्रेऽभिधेये । खजोऽपवादः ।
यवानां भवनं क्षेत्रं यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ॥

विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाण्युभ्यः ॥ ४ ॥

तिल माष उमा भङ्गा अणु(१) इत्येतेभ्यो विभाषा यत् प्रत्ययो भवति भवने
क्षेत्रेऽभिधेये । खजि प्राप्ते वचनं, एते सोऽपि भवति । उमाभङ्गयोरपि धान्यत्वमाश्रित-
मेव । तिल माष उमा भङ्गा अणु एषां भवनं क्षेत्रं(२) तिल्यम् । तैलीनम् । माष्यम् ।

(१) तिलादिभ्यः शब्देभ्य इति पा० । (२) तिलानां भवनं क्षेत्रम् इति पा० ॥

मापीणम् । उम्यम् । औमीनम् । भङ्गयम् । भाङ्गीनम् । अणव्यम् । आणवीणम् ॥

सर्वचर्मणः कृतः खखञौ ॥ ५ ॥

सर्वचर्मन्शब्दात्तृतीयासमर्थात् कृत इत्यस्मिन्नर्थे खखञौ प्रत्ययौ भवतः । सर्व-
शब्दश्चात्र प्रत्ययार्थेन कृतेन सम्बध्यते, न चर्मणा । तत्रायमसमर्थसमासो द्रष्टव्यः ।
सर्वचर्मणा कृत इत्येतस्मिन् वाक्यार्थे वृत्तिः । सर्वचर्मणिः । सार्वचर्मणिः ॥

यथामुखसम्मुखस्य दर्शनः खः ॥ ६ ॥

यथामुखशब्दात् सम्मुखशब्दाच्च षष्ठीसमर्थाद्दर्शन इत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो
भवति । दृश्यतेऽस्मिन्निति दर्शनः, आदर्शादिः प्रतिविम्बाश्रय उच्यते । निपातना-
त्सादृश्येऽव्ययीभावः—मुखस्य सदृशम्, यथामुखम् । यथामुखं दर्शनः, यथा-
मुखीनः । सर्वस्य मुखस्य दर्शनः, सम्मुखीनः ॥

तत्सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रं व्याप्नोति ॥ ७ ॥

तदिति द्वितीया समर्थविभक्तिः । व्याप्नोतीति प्रत्ययार्थः । परिशिष्टं प्रकृतिविशे-
षणम् । सर्वादेः प्रातिपदिकात् पथिन् अङ्ग कर्मन् पत्र पात्र इत्येवमन्ताद् द्वितीयासम-
र्थाद् व्याप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । सर्वपथं व्याप्नोति, सर्वपथीनो रथः ।
सर्वाङ्गीणस्तापः । सर्वकर्मणिः पुरुषः । सर्वपत्रीणः सारथिः । सर्वपात्रीण ओदनः ॥

आप्रपदं प्राप्नोति ॥ ८ ॥

प्रपदमिति पादस्याग्रमुच्यते, आङ् मर्यादायाम्, तयोरव्ययीभावः । आप्रपद-
शब्दात्तदिति द्वितीयासमर्थात् प्राप्नोतीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । आप्रपदं
प्राप्नोति, आप्रपदीनः पदः । शरीरेण सम्बद्धस्यापि पदस्य प्रमाणमाख्यायते ॥

अनुपदसर्वान्नायानयं बद्धाभक्षयतिनेयेषु ॥ ९ ॥

अनुपदादिभ्यः शब्देभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्यो यथासंख्यं बद्धा भक्षयति
नेय इत्येतेष्वर्थेषु खः प्रत्ययो भवति । अनुरायामे सादृश्ये वा । अनुपदं बद्धाऽनुप-
दीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः । सर्वान्नानि भक्षयति, सर्वाङ्गीनो भिक्षुः । अयः प्रद-
क्षिणम् (१), अनयः प्रसज्यम् । प्रदक्षिणप्रसज्यगामिनं शाराणां यस्मिन् परशारैः पदा-
नामसमावेशः, सोऽयानयः । अयानयं नेयोऽयानयीनः शारः । फलकशिरःस्थित इत्यर्थः ॥

परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति ॥ १० ॥

परोवर परम्पर पुत्रपौत्र इत्येतेभ्यस्तदिति द्वितीयासमर्थेभ्योऽनुभवतीत्यस्मि-
न्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । परोवरेति परस्योत्वं प्रत्ययसंनियोगेन निपात्यते (२) ।

(१) प्रदक्षिणगमनमित्यपि कुत्रचित्पाठ उपलभ्यते । परन्तु स न युक्तः, अयः प्रद-
क्षिणमिति प्रवीकशुपादाय प्रदक्षिणं गमनमित्यर्थ इति पदमञ्जरी विवृतत्वात् ॥ (२) परोव-
रेति परस्योत्त्वचनमिति पा० ॥ अयमेव च पाठो युक्तः, परस्योत्त्वचनमिति प्रतीकस्य
पदमञ्जरी दर्शना ॥

परांश्चावरांश्चानुभवति, परोवरीणः । परपरतराणां च परम्परभावो निपात्यते । परांश्च परतरांश्चानुभवति, परम्परीणः । पुत्रपौत्राननुभवति, पुत्रपौत्रीणः । परम्परशब्दो विनापि प्रत्ययेन दृश्यते । मन्त्रिपरम्परा मन्त्रं भिनत्तीति । तच्छब्दान्तरमेव द्रष्टव्यम् ॥

अवारपारात्यन्तानुकामं गामी ॥ ११ ॥

अवारपार अत्यन्त अनुकाम इत्येतेभ्यो द्वितीयासमर्थेभ्यो गामीत्येतस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । गमिष्यतीति गामी, भविष्यति गम्यादय इति । अकेनोर्मविष्यदा धमर्ण्योरिति षष्ठीप्रतिषेधः—अवारपारं गामी, अवारपारीणः । ॥विपरीताच्च॥ । पारावारीणः । विगृहीतादपीष्यते—अवारीणः । पारीणः । अत्यन्तं गामी, अत्यन्तीनः । शृशं गन्तेत्यर्थः । अनुकामं गामी, अनुकामीनः । यथेष्टं गन्तेत्यर्थः ॥

समांसमां विजायते ॥ १२ ॥

समांसमामिति वीप्सायां सुबन्तसमुदायः प्रकृतिः । विजायते—गर्भं धारयतीति प्रत्ययार्थः । गर्भधारणेन सकलापि समा व्याप्यत इति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । समांसमां विजायते, समांसमीना गौः । समांसमीना वडवा । ॥पूर्वपदे सुपोऽलुग्वक्तव्यः॥ । केचित्तु समायां समायां विजायत इति विगृह्णन्ति । गर्भमोचने तु विज- निर्वर्त्तत इत्याहुः । तेषां पूर्वपदे यलोपमात्रं निपात्यते, परिशिष्टस्यालुग्वक्तव्यः । ॥अनुत्पत्तावुत्तरपदस्य च वा यलोपो वक्तव्यः॥ । समांसमां विजायते । समायां समायां विजायत इति वा ॥

अद्यश्चीनावष्टब्धे ॥ १३ ॥

विजायत इति वर्त्तते । अद्यश्चीन इति निपात्यते अवष्टब्धे विजने—आसन्ने प्रसवे । आविदूर्ये हि मूर्धन्यो विधीयते—अवाच्चात्मवनाविदूर्ययोरिति । अद्य वा श्वो वा विजा- यतेऽद्यश्चीना गौः । अद्यश्चीना वडवा । केचित्तु विजायत इति नानुवर्त्तते, अवष्टब्ध- मात्रे निपातनमित्याहुः । अद्यश्चीनं मरणम् । अद्यश्चीनो वियोग इति ॥

आगवीनः ॥ १४ ॥

आगवीन इति निपात्यते । ओङ्पूर्वाद् गोशब्दाद्, आ तस्य गोः प्रतिपादनात् कर्मकारिणि खः प्रत्ययो निपात्यते । आगवीनः कर्मकरः, यो गवा मृतः कर्म करोति आ तस्य गोः प्रत्यर्पणात् ॥

अनुगवलंगामी ॥ १५ ॥

गोः पश्चाद् अनुगु । अनुगुशब्दादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे खः प्रत्ययो भवति । अनुगु पर्याप्तं गच्छति, अनुगवीनो गोपालकः ॥

अध्वनो यत्त्वौ ॥ १६ ॥

तदिति द्वितीयासमर्थविभक्तिरनुवर्त्तते । अलंगामीति च प्रत्ययार्थः । अध्वनश्-

ब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्येतस्मिन्नर्थे यत्त्वौ प्रत्ययौ भवतः । अध्वानमलंगामी, अध्वन्यः । अध्वनीनः । ये चाभावकर्मणोः, आत्माध्वनौ ख इति प्रकृतिभावः ॥

अभ्यमित्त्राच्छ च ॥ १७ ॥

अभ्यमित्त्रशब्दाद् द्वितीयासमर्थादलंगामीत्यस्मिन्नर्थे छः प्रत्ययो भवति, चका-
राद्यत्त्वौ च । अभ्यमित्त्रमलंगामी, अभ्यमित्त्रीयः । अभ्यमित्त्यः । अभ्यमित्त्रीणः ।
अमित्त्राभिमुखं सुष्ठु गच्छतीत्यर्थः ॥

गोष्ठात् खञ् भूतपूर्वे ॥ १८ ॥

गावस्तिष्ठन्त्यत्रेति गोष्ठम्, गोष्ठशब्देन सन्निहितगोसमूहो देश उच्यते, भूतपूर्व-
ग्रहणं तस्यैव विशेषणम् । गोष्ठशब्दाद् भूतपूर्वोपाधिकात् स्वार्थे खः प्रत्ययो भवति ।
गोष्ठो भूतपूर्वः, गोष्ठीनो देशः (१) । भूतपूर्वग्रहणं किम् ? गोष्ठो वर्तते ॥

अश्वस्यैकाहगमः ॥ १९ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । अश्वशब्दात् षष्ठीसमर्थादेकाहगम इत्येतदर्थे खञ्
प्रत्ययो भवति । एकाहेन गम्यत इत्येकाहगमः । अश्वस्यैकाहगमोऽध्वा, आश्वीनः ।
आश्वीनानि शतं पतित्वा ॥

शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः ॥ २० ॥

शालीनकौपीनशब्दौ निपात्येते यथासंख्यमष्टौ अकार्ये चाऽभिधेये । अधृष्टोऽप्र-
गल्भः । अकार्यमकरणाहं विरुद्धम् (२) । शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः पर्यायौ यथा-
कथञ्चिद् व्युत्पादयितव्यौ । शालाप्रवेक्षनमर्हति कूपावतारमर्हति इत्यर्थयोः खञ्
प्रत्यय उत्तरपदलोपश्च निपात्यते—शालीनो जडः । कौपीनं पापम् ॥

व्रातेन जीवति ॥ २१ ॥

निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । व्रातशब्दात्तृतीयासमर्थाज्जीवतीत्यस्मिन्नर्थे
खञ् प्रत्ययो भवति । नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः ।
उत्सेधः शरीरं, तदायासेन ये जीवन्ति ते उत्सेधजीविनः, तेषां कर्म व्रातम्, तेन व्रातेन
जीवति व्रातीनः, तेषामेव व्रातानामन्यतम उच्यते । यस्त्वन्यस्तदीयेन जीवति
तत्र नैप्यते ॥

सासपदीनं सख्यम् ॥ २२ ॥

सासपदीनमिति निपात्यते सख्येऽभिधेये । ससभिः पदैरवाप्यते, सासपदीनम् । (उत्कृष्टं)
सख्यं जनाः सासपदीनमाहुः । कथं सासपदीनः सखा, सासपदीनं मित्त्रमिति ? यदा
गुणप्रधानः ससपदीनशब्दः सखिभावे तत्कर्मणि च वर्तते तदा सख्यशब्देन समाना-
धिकरणो भवति, यदा तु लक्षण्या वर्तते तदा पुरुषेण समानाधिकरणो भवति ॥

(१) लिङ्गवशिष्टपारभाषया गोष्ठीशब्दस्यापि ग्रहणमिति अधिकं कुत्रचित् ॥

(२) विरूपमिति पा० ॥

हैयङ्गवीनं संज्ञायाम् ॥ २३ ॥

हैयङ्गवीनं निपात्यते संज्ञायां विषये । ह्योगोदोहस्य ह्यङ्गवादेशः, तस्य विकारे खञ् प्रत्ययो भवति संज्ञायाम् । ह्योगोदोहस्य विकारः, हैयङ्गवीनम्, घृतस्य संज्ञा । तेनेह न भवति-ह्योगोदोहस्य विकार उदञ्चित् ॥

तस्य पाकमूलं पीत्वादिकर्णादिभ्यः कुणब्जाहचौ ॥ २४ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थेभ्यः पीत्वादिभ्यः कर्णादिभ्यश्च यथासंख्यं पाकमूलयोरर्थयोः कुणब् जाहञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । पीलनां पाकः, पीलकुणः । कर्कन्धुः । कर्णादिभ्यः-कर्णस्य मूलं कर्णजाहम् । पीलु । कर्कन्धु । शमी । करीर । कवल । बदर । अश्वत्थ । खदिर । पीत्वादिः । कर्ण । अक्षि । नख । मुख । मख । केश । पाद । गुल्फ । भ्रूमङ्ग । दन्त । ओष्ठ । पृष्ठ । अङ्गुष्ठ । कर्णादिः ॥

पक्षान्तिः ॥ २५ ॥

तस्येत्येव । तस्येति षष्ठीसमर्थात्पक्षशब्दाद् मूलेऽभिधेये तिः प्रत्ययो भवति । मूलग्रहणमनुवर्तते न पाकग्रहणम्, एकयोगनिर्दिष्टानामप्येकदेशोऽनुवर्तत इति । पक्षस्य मूलं, पक्षतिः प्रतिपत् ॥

तेन वित्तश्चुञ्चणपौ ॥ २६ ॥

तेनेति तृतीयासमर्थाद्वित्त इत्येतस्मिन्नर्थे चुञ्चुप् चणप् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । वित्तः प्रतीतो ज्ञात इत्यर्थः । विद्यया वित्तः, विद्याचुञ्चुः । केशचणः ॥

विनब्भ्यां नानाञौ नसह ॥ २७ ॥

वि नञ् इत्येताभ्यां यथासंख्यं ना नाञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । नसहेति प्रकृति-विशेषणम् । असहार्थे पृथग्भावे वर्तमानाभ्यां विनब्भ्यां स्वार्थे नानाञौ प्रत्ययौ भवतः । विना । नाना ॥

वेः शालच्छङ्कटचौ ॥ २८ ॥

विशब्दाच् शालच् शङ्कटञ् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । साधनक्रियावचनादुपसर्गात्स्वार्थे प्रत्ययौ भवतः । विगते शृङ्गे विशाले, विशङ्कटे । तद्योगादौरपि विशालो, विशङ्कट इत्युच्यते । परमार्थतस्तु गुणशब्दा एते यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यन्ते, नात्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरभिनिवेशः ॥

संप्रोदश्च कटच् ॥ २९ ॥

सम् प्र उत् इत्येतेभ्यः कटच् प्रत्ययो भवति चकाराद्वेश्च । संकटम् । प्रकटम् । उत्कटम् । विकटम् । कटच्प्रकरणेऽलावूतिलोमाभङ्गाभ्यो रजस्युपसंख्यानम् । अलावूनां रजोऽलावूकटम् । तिलकटम् । उमाकटम् । भङ्गाकटम् । गोगोष्टादयः स्थानादिषु पशुनामादिभ्य उपसंख्यानम् । गवां स्थानं, गोगोष्ठम् । महिषीगोष्ठम् । संघाते कटच् वक्तव्यः । अवीनां संघातः, अविकटम् । विस्तारे पटच् वक्तव्यः ।

अविपटम् । अद्वित्वे गोयुगच॥ उष्ट्रगोयुगम् । अश्वगोयुगम् । अष्टप्रकृत्यर्थस्य षट्त्वे षड्गवच॥ हस्तिषड्गवम् । अश्वषड्गवम् । अविकारे स्नेहने तैलच॥ (१) । एरण्डतैलम् । इड्गुदीतैलम् । तिलतैलम् । अववने चेन्ने इच्चादिभ्यः शाकटशाकिनौ॥ इक्षुशाकटम् । मूलकशाकटम् । इक्षुशाकिनम् । मूलकशाकिनम् ॥

अवात् कुटारच्च ॥ ३० ॥

अवशब्दात् कुटारच् प्रत्ययो भवति चकारात् कटच् च । अवकुटारम् । अवकटम् ॥

नते नासिकायाः संज्ञायां टीटब् नाटज् भ्रटचः ॥ ३१ ॥

अवादित्येव । नमनं नतम् । नासिकायाः संवन्धिनि नतेऽभिधेये टीटच् नाटच् भ्रटच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति संज्ञायां विषये । नासिकाया नतम् , अवटीटम् । अवनाटम् । अवभ्रटम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि च तथोच्यते । अवटीटा । अवनाटः । अवभ्रट इति ॥

नेर्विडज्विरीसचौ ॥ ३२ ॥

नते नासिकाया इत्यनुवर्तते, संज्ञायामिति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये विडच् विरीसज् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । निविडम् । निविरीसम् । तद्योगान्नासिकापि, पुरुषोपि च, निविडो, निविरीसः । कथं निविडाः केशाः । निविडं वस्त्रम् ? उपमानाद्भवित्यति (२) ॥

इनच्पिटच्चिकचि च ॥ ३३ ॥

नेरिति वर्तते, नते नासिकाया इति च । निशब्दान्नासिकाया नतेऽभिधेये इनच्पिटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतस्तत्संनियोगेन च निशब्दस्य यथासंख्यं चिक चि इत्येतावादेशौ भवतः । चिकिनः । चिपिटः । अकारः प्रत्ययो वक्तव्यश्चिकचि प्रकृत्यादेशः॥ चिकः । तथा चोक्तम्-इनच्पिटच्चाश्चिकचिचिकादेशाश्च वक्तव्या इति । अक्षिप्तस्य चिल् पिल्लश्चास्य चक्षुषी॥ अक्षिप्तस्य चिल् पिल् इत्येतावादेशौ भवतो लश्च प्रत्ययोऽस्य चक्षुषी इत्येतस्मिन्नर्थः । किलन्ने अस्य चक्षुषी, चिल्लः । पिल्लः । अक्षुलादेशो वक्तव्यः॥ चुल्लः । अस्त्येत्यनेन नार्थः । चक्षुषोरेवाभिधाने प्रत्यय इष्यते । किलन्ने चक्षुषी, चिल्ले । पिल्ले । चुल्ले । तद्योगाच्च पुरुषस्तथोच्यते ॥

उपाधिभ्यां त्यक्त्रासन्नारूढयोः ॥ ३४ ॥

उप अधि इत्येताभ्यां यथासंख्यमासन्नारूढयोर्वर्तमानाभ्यां स्वार्थे त्यक्त् प्रत्ययो भवति । संज्ञाधिकाराच्च नियतविषयमासन्नारूढं गम्यते । पर्वतस्यासन्नमुपत्यका । तस्यैवारूढमधित्यका । प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्येतीत्वमत्र न भवति, संज्ञाधिकारादेव (३) ॥

(१) स्नेहे तैलच् इति पा०, अयमेव पाठः पदमञ्जरीसम्मतः ॥ (२) भविष्यतीत्यस्याग्रे धनत्वसाधन्यादित्यधिकं कुत्रचित् । (३) नहि कृते इत्वे संज्ञा प्रतीयते इत्यधिकं कुत्रचित् ॥

कर्मणि घटोऽठच् ॥ ३५ ॥

निर्देशादेव समर्थविभक्तिः । कर्मन्शब्दात् सप्तमीसमर्थाद् घट इत्येतस्मिन्नर्थेऽठच् प्रत्ययो भवति । घटत इति घटः(१) । कर्मणि घटते, कर्मठः पुरुषः ॥

तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ॥ ३६ ॥

तदिति प्रथमासमर्थेभ्यस्तारकादिभ्यः शब्देभ्योऽस्येति पष्ठ्यर्थे इतच् प्रत्ययो भवति । संजातग्रहणं प्रकृतिविशेषणम् । तारकाः संजाता अस्य नभसस्तारकितं नभः । पुष्पितो वृक्षः । तारका । पुष्प । मुकुल । कण्टक । पिपासा । सुख । दुःख । ऋजीष । कुड्मल । सूचक । रोग । विचार । व्याधि । निष्क्रमण । मूत्र । पुरीष । किसलय । कुसुम । प्रचार । तन्द्रा । वेग । पुच्छा । श्रद्धा । उत्कण्ठ । भर । द्रोह । गर्भादप्राणिनि(२) । तारकादिराकृतिगणः ॥

प्रमाणे द्वयसज्जघ्नमात्रचः ॥ ३७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठ्यर्थे द्वयसच् वघ्नच् मात्रच् इत्येते प्रत्यया भवन्ति यत्तत्प्रथमासमर्थं प्रमाणं चेत्तद्वति । ऊरुः प्रमाणमस्य, ऊरुद्वयसम् । ऊरुदघ्नम् । ऊरुमात्रम् । जानुमात्रम् । जानुद्वयसम् । जानुदघ्नम् ।

“प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्ध्वमाने मतौ मम” ।

ऊरुद्वयसमुदकम् । ऊरुदघ्नमुदकम् । मात्रच् पुनरविशेषेण—प्रस्थमात्रमित्यपि भवति । ऋप्रमाणे लो वक्तव्यः॥ प्रमाणशब्दा इति ये प्रसिद्धास्तेभ्य उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । शमः प्रमाणमस्य, शमः । दिष्टिः । वितस्तिः । द्विगोर्नित्यम्॥ द्वौ शमौ प्रमाणमस्य, द्विशमः । त्रिसमः । द्विवितस्तिः । नित्यग्रहणं किम् ? संशये श्राविणं(३)वक्ष्यति । तत्रापि द्विगोर्लुगेव यथा स्यात् । द्वे दिष्टी स्यातां वा न वा, द्विदिष्टिः । ऋड् स्तोमे वक्तव्यः॥ पञ्चदशस्तोमः । पञ्चदशी रात्रिः । टित्वान्डीप् । ऋशनशतोर्दिनिर्वक्तव्यः॥ पञ्चदशिनोर्द्विमासाः । त्रिंशिनो मासाः । ऋविंशतेश्चेति वक्तव्यम्॥ ऋविंशिनोऽङ्गिरसः । ऋप्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि संशये मात्र-ज्वक्तव्यः॥ सममात्रम् । दिष्टिमात्रम् । प्रस्थमात्रम् । कुडवमात्रम् । पञ्चमात्रम् । दशमात्रा गावः । ऋवत्वन्तात्स्वार्थे द्वयसज्जमात्रचौ बहुलम्॥ तावदेव, तावद्द्वय-

(१) घट इत्यस्याग्रे पचाषजित्याधिकं बहुषु पुस्तकेषु । परं त्वयमपपाठः, पदमञ्जर्या दर्शनात् । (२) “फल । उच्चार । स्तवक । पल्लव । खण्ड । धेनुष्या । अन्न । अङ्गारक । अङ्गार । वर्णक । पलक । कुवलय । शैवल । गर्व । तरङ्ग । कल्लोल । पण्डा । चन्द्र । स्रवक । मुद्रा । राग । कण्टक । हस्त । कर । सीमन्त । कर्दम । कज्जल । कलङ्क । कुतूहल । कन्दल । आन्दोल । अन्धकार । कोरक । अङ्कुर । रोमाञ्च । हर्ष । उत्कर्ष । जुषा । ज्वर । गोर । दोह । शाख । मुकुर । तिलक । बुभुक्षा । निद्रा” । एते कचिदुपलभ्यन्ते शब्दाः ।

(३) श्रावणं श्रावः, कृत्यलुट इति घञ्, सोऽस्यास्तीति श्रावी, मात्रजित्यर्थः ॥

सम् । तावन्मात्रम् । एतावद्द्वयसम् । एतावन्मात्रम् । यावद्द्वयसम् । यावन्मात्रम् ।

पुरुषहस्ताभ्यामण च ॥ ३८ ॥

तदस्येति वर्तते, प्रमाण इति च । पुरुषहस्तिभ्यां प्रथमासमर्थभ्यां प्रमाणोपाधिकाभ्यामस्येति षष्ठ्यर्थेऽण् प्रत्ययो भवति, चकाराद् द्वयसजादयश्च । पुरुषः प्रमाणमस्य, पौरुषम् । पुरुषद्वयसम् । पुरुषद्वयम् । पुरुषमात्रम् । हास्तिनम् । हस्तिद्वयसम् । हस्तिद्वयम् । हस्तिमात्रम् । द्विगोनित्यं लुक्—द्विपुरुषमुदकम् । त्रिपुरुषमुदकम् । द्विहस्ति । त्रिहस्ति । द्विपुरुषी । त्रिपुरुषी । द्विहस्तिनी । त्रिहस्तिनी ॥

यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप् ॥ ३९ ॥

तदस्येत्येव । यत्तदेतेभ्यः प्रथमासमर्थेभ्यः परिमाणोपाधिकेभ्योऽस्येति षष्ठ्यर्थे वतुप् प्रत्ययो भवति । यत्परिमाणमस्य, यावान् । तावान् । एतावान् । प्रमाणग्रहणेऽनुवर्तमाने परिमाणग्रहणं प्रमाणपरिमाणयोर्भेदात् ॥

डावतावर्थवैशेष्यान्निर्देशः पृथगुच्यते ।

मात्राद्यप्रतिघाताय भावः सिद्धश्च डावतोः ॥

वतुप्रकरणे युष्मदस्मद्भ्यां छन्दसि सादृश्य उपसंख्यानस्य । न त्वा वा अन्यो दिव्यो न पार्थिवो न जातो न जनिष्यते । त्वावतः पुरुषसो यज्ञं विप्रस्य भावतः । त्वत्सदृशस्य मत्सदृशस्येत्यर्थः ॥

किमिदंभ्यां वो घः ॥ ४० ॥

किमिदंभ्यामुत्तरस्य वतुपो वकारस्य घकारादेशो भवति । कियान् । इयान् । एतदेव चादेशविधानं ज्ञापकं—किमिदंभ्यां वतुप् प्रत्ययो भवतीति । अथ वा योगविभागेन वतुपं विधाय पश्चाद्दो घो विधीयते ॥

किमः संख्यापरिमाणे ङिति च ॥ ४१ ॥

संख्यायाः परिमाणं—संख्यापरिच्छेद इत्यर्थः । संख्यापरिमाणे वर्तमानात् किमः प्रथमासमर्थदस्येति षष्ठ्यर्थे ङितिः प्रत्ययो भवति, चकाराद्वतुप् च तस्य च वकारस्य घादेशो भवति । पृच्छ्यमानत्वात्परिच्छेदोपाधिकायां संख्यायां वर्तमानात्किमः प्रत्ययो विज्ञायते—का संख्या परिमाणमेषां ब्राह्मणानां, कति ब्राह्मणाः । कियन्तो ब्राह्मणाः । अथ वा संख्यैव परिमाणात्मिका परिच्छेदस्वभावा गृह्यते—का संख्या परिमाणमेषामिति । ननु च संख्या परिमाणात्मिकैव परिच्छेदस्वभावा, सा किमर्थं परिमाणेन विशेष्यते ? यत्रापरिच्छेदकत्वेन विवक्ष्यते तत्र सा भूदिति—क्षेपे हि परिच्छेदो नास्ति, केयमेषां संख्या दशानामिति ॥

संख्याया अवयवे तयप् ॥ ४२ ॥

तदस्येत्येव । संख्याया अवयवे वर्तमानाया अस्येति षष्ठ्यर्थे तयप् प्रत्ययो

भवति । अवयवा अवयविनः संवन्धिन इति सामर्थ्यादवयवी प्रत्ययार्थो विज्ञायते ।
पञ्च अवयवा अस्य, पञ्चतयम् । दशतयम् । चतुष्टयम् । चतुष्टयी ॥

द्वित्रिभ्यां तयस्यायञ्वा ॥ ४३ ॥

पूर्वेण विहितस्य तयस्य द्वित्रिभ्यां परस्य वाऽयजादेशो भवति । द्वावयवावस्य,
द्वयम् । द्वितयम् । त्रयम् । त्रितयम् । तयग्रहणं स्थानिनिर्देशार्थम्, अन्यथा प्रत्य-
यान्तरमयज्विज्ञायेत । तत्र को दोषः ? त्रयी गतिरिति तयनिबन्धन ईकारो न स्यात्,
प्रथमचरमतयेत्येव विधिश्च न स्यात्-द्वये । द्वयाः । चकारः स्वरार्थः ॥

उभादुदात्तो नित्यम् ॥ ४४ ॥

उभशब्दात्परस्य तयपो नित्यमयजादेशो भवति स चोदात्तः । वचनसामर्थ्या-
दादेरुदात्तत्वं विज्ञायते । उभशब्दो यदि लौकिकी संख्या, ततः पूर्वैरेव विहितस्य
तयप आदेशविधानार्थं वचनम् । अथ न संख्या, ततो योगविभागेन तयपं विधाय
तस्य नित्यमयजादेशो विधीयते । उभयो मणिः । उभये देवमनुष्याः ॥

तदस्मिन्नधिकमिति दशान्ताडुः ॥ ४५ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे दशान्तात् प्रातिपदिकाद् ङः प्रत्ययो
भवति यत्तत्प्रथमासमर्थमधिकं चेत्तद्वति । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । एकादश
अधिका अस्मिन् शते, एकादशं शतम् । एकादशं सहस्रम् । द्वादशं शतम् । द्वादशं
सहस्रम् । दशान्तादिति किम् ? पञ्चाधिका अस्मिन् शते । अन्तग्रहणं किम् ? दशा-
धिका अस्मिन् शते । प्रत्ययार्थेन च समानजातीये प्रकृत्यर्थे सति प्रत्यय इष्यते-
एकादश कार्षापणा अधिका अस्मिन् कार्षापणशते, एकादशं कार्षापणशतमिति ।
इह तु न भवति-एकादश माषा अधिका अस्मिन् कार्षापणशत इति । शतसहस्रयो-
श्चेष्यते । इह न भवति-एकादशाधिका अस्यां त्रिंशतीति । इतिकरणो विवक्षार्थं
इत्युक्तं, तत इदं सर्वं लभ्यते । कथमेकादशं शतसहस्रमिति ? शतानां सहस्रं सह-
स्राणां वा शतमिति शतसहस्रमित्युच्यते, तत्र शतसहस्रयोरित्येव सिद्धम् ॥

अधिके समानजाताविष्टं शतसहस्रयोः ।

यस्य संख्या तदाधिक्ये ङः कर्त्तव्यो मतो मम ॥

शदन्तविंशतेश्च ॥ ४६ ॥

तदस्मिन्नधिकमित्यनुवर्त्तते, ङ इति च । शदन्तात्प्रातिपदिकाद्विंशतेश्च ङः प्रत्ययो
भवति तदस्मिन्नधिकमित्येतस्मिन् विषये । त्रिंशदधिका अस्मिन् ष्यते, त्रिंशं शतम् ।
शदग्रहणेऽन्तग्रहणं प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स तदादेरधिकार्थम्-एकत्रिंशं शतम् ।
एकचत्वारिंशं शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम्, इह मा भूद्-गोत्रिंशदधिका
अस्मिन् गोशते इति । विंशतेश्च-विंशं शतम् । शदन्तादपीति वक्तव्यम् । एकविंशं
शतम् । संख्याग्रहणं च कर्त्तव्यम्, इह मा भूद्-गोविंशतिरधिकाऽस्मिन् गोशते इति ॥

संख्याया गुणस्य निमाने मयट् ॥ ४७ ॥

तदस्येत्यनुवर्त्तते, तदस्य संजातमित्यतः । तदिति प्रथमासमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादस्येति षष्ठ्यर्थे मयट् प्रत्ययो भवति यत्तत्प्रथमासमर्थं गुणस्य निमाने चेत्तद् वर्त्तते । गुणो भागः, निमानं मूल्यम् । गुणो येन निमीयते मूल्यभूतेन सोऽपि सामर्थ्याद्भाग एव विज्ञायते । यवानां द्वौ भागौ निमानमस्योदश्विद्भागस्य, द्विमयमुदश्विद्यवानाम् । त्रिमयम् । चतुर्मयम् । भागोऽपि तु विधीयमानः प्रत्ययः प्राधान्येन भागवन्तमाचष्टे, तेन सामानाधिकरण्यं भवति-द्विमयमुदश्विदिति । गुणस्येति चैकत्वं विवक्षितं, तेनेह न भवति-द्वौ भागौ यवानां, त्रय उदश्वित इति । ॥ भूयस्त्ववाचिकायाः संख्यायाः प्रत्यय इत्येते ॥ इह न भवति-एको भागो निमानमस्येति । भूयस इति च प्रत्ययार्थात्प्रकृत्यर्थस्याधिक्यमात्रं विवक्षितं, बहुत्वमतन्त्रम्, तेन द्विशब्दादपि भवति । गुणशब्दः समानावयववचनः, तेनेह न भवति-द्वौ भागौ यवानामध्यर्द्धं (१) उदश्वित इति । ॥ निमेये चापि दृश्यते ॥ निमेये वर्त्तमानायाः संख्याया निमाने प्रत्ययो दृश्यते । उदश्वितो द्वौ भागौ निमेयमस्य यवभागस्य, द्विमया यवा उदश्वितः । त्रिमया यवा उदश्वितः । चतुर्मयाः । गुणस्येति किम् ? द्वौ ब्रीहियवौ निमानमस्योदश्वितः । निमान इति किम् ? द्वौ गुणौ क्षीरस्यैकस्तैलस्य द्विगुणं पयः तैलं क्षीरेणेत्यत्र मा भूत् ॥

तस्य पूरणो डट् ॥ ४८ ॥

तस्येति षष्ठीसमर्थात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकात् पूरण इत्यस्मिन्नर्थे डट् प्रत्ययो भवति । पूर्यतेऽनेनेति पूरणम्, येन संख्या संख्यायं पूर्यते संपद्यते स तस्याः पूरणः । एकादशानां पूरण, एकादशः । त्रयोदशः । यस्मिन्नुपसंजातेऽन्या संख्या संपद्यते स प्रत्ययार्थः । इह न भवति-पञ्चानां मुष्टिकानां पूरणो घट इति ॥

नान्तादसंख्यादेर्मट् ॥ ४९ ॥

डडिति वर्त्तते । नकारान्तात् संख्यावाचिनः प्रातिपदिकादसंख्यादेः परस्य डटो मडागमो भवति । नान्तादिति पञ्चमी डट आगमसंबन्धे षष्ठीं प्रकल्पयति । पञ्चानां पूरणः पञ्चमः । सप्तमः । नान्तादिति किम् ? विंशतेः पूरणो विंशः । असंख्यादेरिति किम् ? एकादशानां पूरण एकादशः ॥

थट् च छन्दसि ॥ ५० ॥

नान्तादसंख्यादेः परस्य डटश्छन्दसि विषये थडागमो भवति, चकारात्पक्षे मडपि भवति । पर्णमयानि पञ्चथानि भवन्ति । पञ्चथः । सप्तथः । मट्-पञ्चमस्मिन्त्रयमस्यापाक्रामन् ॥

(१) अर्धमुदश्वित इति पा० ।

षट्कतिकतिपयचतुरां शुक् ॥ ५१ ॥

डडित्यनुवर्त्तते, तत् सप्तम्या विपरिणम्यते । षट्कति कतिपय चतुर् इत्येतेषां डडि परतस्थुगागमो भवति । कतिपयशब्दो न संख्या, तस्यास्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । पण्णां पूरणाः षष्ठः । कतिथः । कतिपयथः । चतुर्थः । छचतुर-शङ्क्यतावाचचरलोपश्च ॥ चतुर्णां पूरणः, तुरीयः । तुर्यः ॥

बहुपूगगणसंघस्य तिथुक् ॥ ५२ ॥

डडित्येव । बहु पूग गण संघ इत्येतेषां डडि परतस्थिथुगागमो भवति । पूगसंघ-शब्दयोरसंख्यावाचित्वादिदमेव ज्ञापकं डटो भावस्य । बहूनां पूरणो, बहुतिथः । पूग-तिथः । गणतिथः । संघतिथः ।

वतोरिथुक् ॥ ५३ ॥

डडित्येव । वतोरिडि परत इथुगागमो भवति । वत्तन्तस्य संख्यात्वात् पूर्वण डडि विहितस्तस्मिन्नयमागमो विधीयते । यावतां पूरणो, यावतिथः । तावतिथः । एतावतिथः ॥

द्वेस्तीयः ॥ ५४ ॥

द्विशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्यस्मिन् विषये । डटोऽपवादः । द्वयोः पूरणो, द्वितीयः ॥

त्रेः सम्प्रसारणं च ॥ ५५ ॥

त्रिशब्दात्तीयः प्रत्ययो भवति तस्य पूरण इत्येतद्विषये, तत्सन्नियोगेन त्रेः सम्प्र-सारणं च भवति । डटोऽपवादः । त्रयाणां पूरणस्तृतीयः ॥ हल इति सम्प्रसारणस्य दीर्घ-त्वं न भवति । अण इति तत्रानुवर्त्तते, ढलोप इत्यतः । पूर्वण च णकारेणाणग्रहणम् ॥

विंशत्यादिभ्यस्तमडन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

विंशत्यादिभ्यः परस्य डटस्तमडागमो भवत्यन्यतरस्याम् । पूरणाधिकाराद् डट् प्रत्यय आगमी विज्ञायते । विंशतेः पूरणः, विंशतितमः । विंशः । एकविंशतितमः । एकविंशः । त्रिविंशतितमः । त्रिविंशः । त्रिंशत्तमः । त्रिंशः । एकत्रिंशत्तमः । एकत्रिंशः । विंशत्यादयो लौकिकाः संख्याशब्दा गृह्यन्ते, न षट्कथादिसूत्रसन्निविष्टाः, तद्ग्रहणे ह्येकविंशतिप्रभृतिभ्यो न स्यात्, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिप्रतिषेधात्, एवं च सति षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेरिति पर्थ्युदासो युज्यत एव ॥

नित्यं शतादिमासार्द्धमाससम्बत्सरान्च ॥ ५७ ॥

शतादयः संख्याशब्दा लौकिका गृह्यन्ते । शतादिभ्यो मासार्द्धमाससंबत्सरशब्दे-भ्यश्च परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । मासादयः संख्याशब्दा न भवन्ति तेभ्योऽ-स्मादेव ज्ञापकाद् डट् प्रत्ययो विज्ञायते । शतस्य पूरणः, शततमः । सहस्रतमः । लक्ष-तमः । मासस्य पूरणो, मासतमो दिवसः । अर्द्धमासतमः । संबत्सरतमः । षष्ठ्यादेश्चा-संख्यादेरिति वक्ष्यमाणेन सिद्धे शतादिग्रहणं संख्याद्यर्थम्—एकशततमः । द्विशततमः ॥

षष्ठ्यादेश्चासंख्यादेः ॥ ५८ ॥

षष्ठ्यादेः संख्याशब्दादसंख्यादेः परस्य डटो नित्यं तमडागमो भवति । विंशत्यादिभ्य इति विकल्पेन प्राप्ते नित्यार्थम् । षष्ठितमः । सप्ततितमः (१) । असंख्यादेरिति किम् ? एकषष्ठः । एकषष्ठितमः । एकसप्ततः । एकसप्ततितमः ॥

मतौ च्छः सूक्तसाम्नोः ॥ ५९ ॥

मताविति मत्वर्थं उच्यते । प्रातिपदिकान्मत्वर्थे छः प्रत्ययो भवति सूक्ते सामनि चाभिधेये । मत्वर्थग्रहणेन समर्थविभक्तिः प्रकृतिविशेषणं प्रत्ययार्थ इति सर्वमाचिप्यते । अच्छावाकशब्दोऽस्मिन्निति, अच्छावाकीयं सूक्तम् । मित्रावरुणीयम् । यज्ञायज्ञीयं साम । वारवन्तीयम् । अनुकरणशब्दाश्च स्वरूपमात्रप्रधानाः प्रत्ययमुत्पादयन्ति, तेनानेकपदादपि सिद्धम्-अस्यवामीयम् । कयापुभीयम् ॥

अध्यायानुवाकयोर्लुक् ॥ ६० ॥

मतावित्येव । मत्वर्थं उत्पन्नस्य छस्य लुग् भवति, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । केन पुनरध्यायानुवाकयोः प्रत्ययः ? इदमेव लुग्वचनं ज्ञापकं तद्विधानस्य । विकल्पेन लुगयमिष्यते । गर्दभाण्डशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गर्दभाण्डोऽध्यायः । अनुवाको वा गर्दभाण्डीयः । दीर्घजीवितः । दीर्घजीवितीयः । पलितस्तम्भः । पलितस्तम्भीयः ॥

विमुक्तादिभ्योऽण् ॥ ६१ ॥

मताविति वर्त्तते, अध्यायानुवाकयोरिति च । विमुक्तादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽण् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, अध्यायानुवाकयोरभिधेययोः । विमुक्तशब्दोऽस्मिन्नस्ति, वैमुक्तोऽध्यायोऽनुवाको वा । दैवासुरः । विमुक्त । देवासुर । वसुमत् । सत्वत् । उपसत् । दशार्हपयस् । हविर्द्वात्रि । मित्री । सोमापूषन् । अग्नाविष्णू । वृत्रहति । इडा । रक्षोसुर । सदसत् । परिषादक् । वसु । मरुत्वत् । पत्नीवत् । महीयल । दशार्ह । वयस् । पतत्रि । सोम । महित्री । हेतु (२) । विमुक्तादिः ॥

गोषदादिभ्यो वुन् ॥ ६२ ॥

मताविति वर्त्तते अध्यायानुवाकयोरिति च । गोषदादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो वुन् प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽध्यायानुवाकयोः । गोषदशब्दोऽस्मिन्नस्ति, गोषदको अध्यायोऽनुवाको वा । इपेत्वकः । मातरिरवकः । गोषद । इपेत्व । मातरिरवन् । देवस्यत्वा । देवीरापः । कृष्णोस्याखरेष्टः । दैर्वाधियम् । रक्षोहण । अञ्जन । प्रभूत । प्रतूर्त्त । कृशानु । गोषदादिः (३) ॥

(१) अज्ञातितमः । नवतितमः, इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥ (२) अस्यइत्य । दशार्ह । चर्वशी । सुपर्ण एते शब्दा अत्र गण्ये पुस्तकान्तरेऽधिकाः ॥ (३) युञ्जान । सहस्रशीर्षा । वातरयते । कृशम् । स्वादाप्राण । प्रसप्त । एते शब्दा अत्र गण्येऽधिकाः पुस्तकान्तरे ॥

तत्र कुशलः पथः ॥ ६३ ॥

बुनित्येव । तत्रेति सप्तमीसमर्थात् पथिन्शब्दात् कुशल इत्यस्मिन्नर्थे बुन् प्रत्ययो भवति । पथि कुशलः, पथकः ॥

आकर्षादिभ्यः कन् ॥ ६४ ॥

तत्रेति वर्तते, कुशल इति च । आकर्षादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः सप्तमीसमर्थेभ्यः कुशल इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । आकर्षे कुशलः, आकर्षकः । त्सरुहः । आकर्ष । त्सरु । पिपासा । पिचण्ड । अशनि । अश्मन् । विचय । चय । जय । आचय । अय । नय । निपाद । गद्गद । दीप । हृद । हाद । ह्लाद । शकुनि(१) इत्याकर्षादिः ॥

धनहिरण्यात् कामे ॥ ६५ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च । धनहिरण्यशब्दाभ्यां तत्रेति सप्तमीसमर्थाभ्यां काम इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । काम इच्छाऽभिलाषः । धने कामः, धनको देवदत्तस्य । हिरण्यको देवदत्तस्य ॥

स्वाङ्गेभ्यः प्रसिते ॥ ६६ ॥

तत्रेति वर्तते, कनिति च । स्वाङ्गवाचिभ्यः शब्देभ्यस्तत्रेति सप्तमीसमर्थेभ्यः प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । प्रसितः प्रसक्तस्तत्पर इत्यर्थः । केशेषु प्रसितः, केशकः । केशादिरचनायां प्रसक्त एवमुच्यते । बहुवचनं स्वाङ्गसमुदायशब्दादपि यथा स्यात्-दन्तौष्ठकः । केशनखकः ॥

उदरादुगाद्यने ॥ ६७ ॥

तत्रेति वर्तते, प्रसित इति च । उदरशब्दात्सप्तमीसमर्थात्प्रसित इत्येतस्मिन्नर्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आद्यून इति प्रत्ययार्थविशेषणम्, उदरेऽविजिगीषुर्भण्यते, यो बुभुक्षयाऽत्यन्तं पीड्यते स एवमुच्यते । उदरे प्रसितः, औदरिक आद्यूनः । आद्यून इति किम् ? उदुरकः ॥

सस्येन परिजातः ॥ ६८ ॥

कन् प्रत्यय इत्येव स्वर्यते, न ठक् । निर्देशादेव तृतीया समर्थविभक्तिः । सस्य-शब्दात्तृतीयासमर्थात्परिजात इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति । सस्यशब्दोऽयं गुण-वाची । परिः सर्वतो भावे वर्तते, यो गुणैः सम्बद्धो जायते यस्य किञ्चिदपि वैगुण्यं नास्ति तस्येदमभिधानम् । सस्येन परिजातः, सस्यकः शालिः । सस्यकः साधुः । सस्यको मणिः । आकरशुद्ध इत्यर्थः ॥

अंशं हारी ॥ ६९ ॥

अंशशब्दान्निर्देशादेव द्वितीयासमर्थाद्वारित्येतस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अंशं

(१) पिशाच । पिण्ड । एतौ शब्दौ अत्र गये पुस्तकान्तरेऽधिकौ ॥

हारी, अंशको दायदः । अंशकः पुत्रः । हारीत्यावश्यकं णिनिः । तत्र षष्ठीप्रतिषेधाद् कर्मणि द्वितीयैव भवति ॥

तन्त्रादचिरापहतं ॥ ७० ॥

तन्त्रशब्दाभिर्देशादेव पञ्चमीसमर्थादचिरापहत इत्यस्मिन्नर्थे कन् प्रत्ययो भवति अचिरापहतः स्तोककालापहत इत्यर्थः । तन्त्रादचिरापहतः, तन्त्रकः पटः । तन्त्रकः प्रावारः । प्रत्यग्रो नव उच्यते ॥

ब्राह्मणकोष्णिके संज्ञायाम् ॥ ७१ ॥

ब्राह्मणक उष्णिक इत्येतौ शब्दौ निपात्येते कन् प्रत्ययान्तौ संज्ञायां विषये । ब्राह्मणको देशः । उष्णिका यवागूः । यत्रायुधजीविनो ब्राह्मणाः सन्ति, तत्र ब्राह्मणक इति संज्ञा । अल्पाज्ञा यवागूहणिकेत्युच्यते ॥

शीतोष्णाभ्यां कारिणि ॥ ७२ ॥

शीतोष्णशब्दाभ्यां कारिण्यभिधेये कन् प्रत्ययो भवति । क्रियाविशेषणाद् द्वितीयासमर्थादयं प्रत्ययः । शीतं करोति शीतकः, अलसो जड उच्यते । उष्णं करोति, उष्णकः, शीघ्रकारी दत्त उच्यते ॥

अधिकम् ॥ ७३ ॥

अधिकमिति निपात्यते । अध्यारूढस्योत्तरपदलोपः कश्च प्रत्ययः । अधिको द्रोणः खार्याम्, अधिका खारी द्रोणेन । 'कर्त्तरि कर्मणि वा अध्यारूढशब्दः ॥

अनुकामिकाभीकः कमिता ॥ ७४ ॥

अनुक अभिक अभीक इत्येते शब्दाः कन्प्रत्ययान्ता निपात्यन्ते कमितेत्येतस्मिन्नर्थे । अभेः पक्षे दीर्घत्वं च निपात्यते । अनुकामयते, अनुकः । अभिकः । अभीकः ।

पार्श्वेनान्विच्छति ॥ ७५ ॥

पार्श्वशब्दात्तृतीयासमर्थादन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे कन्प्रत्ययो भवति । अनृजुरूपयः पार्श्वम् । तेनार्थानन्विच्छति, पार्श्वकः । मायावी कौसूतिको जालिक उच्यते ॥

अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां ठक्ठञौ ॥ ७६ ॥

अन्विच्छतीत्येव । अयःशूलदण्डाजिनाभ्यां तृतीयासमर्थाभ्यामन्विच्छतीत्यस्मिन्नर्थे ठक्ठञौ प्रत्ययौ भवतः । तीक्ष्ण उपायोऽयःशूलमुच्यते, तेनान्विच्छति, आयः शूलिकः । साहसिक इत्यर्थः । दम्भो दण्डाजिनं, तेनान्विच्छति, दाण्डाजिनिकः । दाम्भिक इत्यर्थः ॥

तावतिथं ग्रहणमिति लुग्व्वा ॥ ७७ ॥

तावतां पूरणं तावतिथम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकाद् ग्रहणोपाधिकात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति, पूरणस्य

प्रत्ययस्य वा लुक् । द्वितीयेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, द्विकं ग्रहणम् । द्वितीयकम् ।
त्रिकम् । तृतीयकम् । चतुष्कम् । चतुर्थकम् । ऋतावतिथेन गृह्णातीति कन् वक्तव्यः,
पूरणप्रत्ययस्य च नित्यं लुक् । पठेन रूपेण ग्रन्थं गृह्णाति, पठ्को देवदत्तः । पञ्चकः ।
चतुष्कः । इतिकरणो विवंचार्थः । तेन ग्रन्थविषयमेव ग्रहणं विज्ञायते, नान्यविषयम् ॥

स एषां ग्रामणीः ॥ ७८ ॥

स इति प्रथमासमर्थादेषामिति पष्ठयर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थं
ग्रामणीश्चेत् स भवति । ग्रामणीः प्रधानो मुख्य इत्यर्थः । देवदत्तो ग्रामणीरेषां, देवद-
त्तकाः । यज्ञदत्तकाः । ग्रामणीरिति किम् ? देवदत्तः शत्रुरेषाम् ॥

शृङ्खलमस्य बन्धनं करभे ॥ ७९ ॥

शृङ्खलशब्दात् प्रथमासमर्थादस्येति पष्ठयर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमा-
समर्थं बन्धनं चेत्तद्वदिति, यत्तदस्येति निर्दिष्टं करमश्चेत् स भवति । शृङ्खलं बन्धनमस्य
करमस्य, शृङ्खलकः । उष्ट्राणां बालकाः करभाः, तेषां काष्ठमयं पाशकं पादे व्यतिषज्यते,
तदुच्यते शृङ्खलमिति । यद्यपि रज्ज्वादिकमपि तत्रास्ति, तथापि शृङ्खलमस्यास्वतन्त्री-
करणे भवति साधनमिति बन्धनमित्युच्यते ॥

उत्क उन्मनाः ॥ ८० ॥

उत्क इति निपात्यते उन्मनाश्चेत् स भवति । उद्भूतं मनो यस्य स, उन्मनाः ।
उच्छब्दात् संसाधनक्रियावचनात्तद्वति कन् प्रत्ययो निपात्यते । उत्को देवदत्तः ।
उत्कः प्रवासी । उत्सुक इत्यर्थः ॥

कालप्रयोजनाद्भोगे ॥ ८१ ॥

अर्थलभ्या समर्थविभक्तिः । कालात् प्रयोजनाच्च यथायोगं समर्थविभक्तियुक्ताद्भो-
गेऽभिधेये कन् प्रत्ययो भवति । कालो दिवसादिः । प्रयोजनं कारणं रोगस्य फलं
वा । द्वितीयेऽङ्घ्रि भवो, द्वितीयको ज्वरः । चतुर्थकः । प्रयोजनात्-विषपुष्पैर्जनितो,
विषपुष्पको ज्वरः । काशपुष्पकः । उष्णं कार्यमस्य, उष्णकः । शीतको ज्वरः । उत्तर-
सूत्रात् संज्ञाग्रहणमनुकुर्यते, तेनायं प्रकारनियमः सर्वो लभ्यते ॥

तदस्मिन्नन्नं प्राये संज्ञायाम् ॥ ८२ ॥

तदिति प्रथमासमर्थादस्मिन्निति सप्तम्यर्थे कन् प्रत्ययो भवति, यत्तत् प्रथमास-
मर्थमन्नं चेत् प्रायविषयं तद् भवति । प्रायो बाहुल्यम् । संज्ञाग्रहणं तदन्तोपाधिः ।
गुडापूपाः प्रायेणान्नमस्यां पौर्णमास्यां गुडापूपिका । तिलापूपिका पौर्ण(१)मासी ।
ऋतकेभ्य इनिर्वक्तव्यः । वृत्किनी पौर्णमासी ॥

अथ

(१) कुशरिका । त्रिपुटिका । इत्युदाहरणद्वयमधिकं पुस्तकान्तरे ॥

कुल्माषादञ् ॥ ८३ ॥

कुल्माषशब्दादञ् प्रत्ययो भवति, तदस्मिन्नञं प्राये संज्ञायामित्येतस्मिन्नर्थे ।
अकारो वृद्धिस्वरार्थः । कुल्माषाः प्रायेणान्नमस्यां, कौल्माषी पौर्णमासी ॥

श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते ॥ ८४ ॥

श्रोत्रियन्निति निपात्यते छन्दोऽधीत इत्यस्मिन्नर्थे । नकारः स्वरार्थः । श्रोत्रियो
ब्राह्मणः । श्रोत्रियश्छन्दोधीत इति वाक्यार्थे पदवचनं, छन्दसो वा श्रोत्रभावस्तद-
धीत इति घञ् प्रत्ययः । कथं छन्दोऽधीते छान्दसः ? वाग्रहणमनुवर्त्तते, तावतिथं ग्रह-
णमिति लुग् वेत्यतः ॥

श्राद्धमनेन भुक्तमिनिठनौ ॥ ८५ ॥

श्राद्धमिति प्रकृतिः । अनेनेति प्रत्ययार्थः । भुक्तमिति प्रकृतिविशेषणम् । श्राद्ध-
शब्दाद् भुक्तोपाधिकादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । श्राद्धशब्दः कर्मना-
मधेयं तत् साधनद्रव्ये वर्तित्वा प्रत्ययमुत्पादयति । श्राद्धं भुक्तमनेन, श्राद्धी । श्राद्धिकः ।
इनिठनोः समानकालग्रहणम् । अद्य भुक्ते श्राद्धे श्वः श्राद्धिक इति मा भूत् ॥

पूर्वादिनिः ॥ ८६ ॥

अनेनेति प्रत्ययार्थः कर्तानुवर्त्तते । न च क्रियामन्तरेण कर्त्ता संभवतीति यां
कांचित्क्रियामध्याहृत्य प्रत्ययो विधेयः । पूर्वादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति ।
पूर्वं गतमनेन भुक्तं पीतं वा, पूर्वी । पूर्वणि । पूर्वणः ॥

सपूर्वाच्च ॥ ८७ ॥

विद्यमानं पूर्वं यस्मादिति सपूर्वं प्रातिपदिकम् । तस्य पूर्वशब्देन तदन्तविधिः ।
सपूर्वात् प्रातिपदिकात् पूर्वशब्दान्तादनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । पूर्वं कृत-
मनेन कृतपूर्वी कटम् । भुक्तपूर्वी ओदनम् । सुप्सुपेति समासं कृत्वा तद्धित उत्पा-
द्यते । योगद्वयेन चानेन-पूर्वादिनिः, सपूर्वाच्चेति, परिभाषाद्वयं ज्ञाप्यते-व्यपदेशिव-
द्भावोऽप्रातिपदिकेन, ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्तीति ॥

इष्टादिभ्यश्च ॥ ८८ ॥

अनेनेत्येव । इष्टादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽनेनेत्यस्मिन्नर्थे इनिः प्रत्ययो भवति । इष्ट-
मनेन, इष्टी यज्ञे । पूर्त्ती श्राद्धे । कत्येन्विषयस्य कर्मणीति सप्तम्युपसंख्यायते । इष्ट ।
पूर्त्तं । उपसादित । निगदित । परिवादित । निकथित । परिकथित । संकलित । निपठित ।
संकल्पित । अनर्चित । विकलित । संरक्षित । निपतित । पठित । परिकलित । अर्चित ।
परिक्षित । पूजित । परिगणित । उपगणित । अवकीर्ण । परित । उपकृत । उपाकृत ।
आयुक्त । आस्नात । श्रुत । अधीत । आसेवित । अपवारित । अवकल्पित । निराकृत ।
अनुयुक्त । उपनत । अनुगुणित । अनुपठित । व्याकुलित । निगृहीत । इष्टादिः(१) ॥

(१) अवधारित । अपचित एतो शब्दो अत्र गण्ये पुस्तकान्तरेऽधिकौ ॥

✓ छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि ॥ ८६ ॥

परिपन्थिन् परिपरिन् इत्येतौ शब्दौ छन्दसि विषये निपात्येते पर्यवस्थातरि वाच्ये । पर्यवस्थाता संपन्नप्रतिपक्ष उच्यते । सा त्वा परिपन्थिनो विदन् ॥ सा त्वापरिपरिणो विदन् ।

अनुपद्यन्वेष्टा ॥ ६० ॥

अनुपद्यन् भागवत - १०

अनुपदीति निपात्यतेऽन्वेष्टा चेत् स भवति । पदस्य पश्चादनुपदम् । अनुपदी गवाम् । अनुपदी उष्णाणाम् ॥

साक्षाद् द्रष्टरि संज्ञायाम् ॥ ९१ ॥

साक्षाच्छब्दोऽव्ययम् , तस्मादिनिः प्रत्ययो भवति द्रष्टरि वाच्ये । संज्ञाग्रहणमभिधेयनियमार्थम् । साक्षाद् द्रष्टा साक्षी । साक्षिणौ । साक्षिणः । संज्ञाग्रहणादुपद्रष्टे-
वोच्यते, न दाता ग्रहीता वा ॥

क्षेत्रियच् परक्षेत्रे चिकित्स्यः ॥ ६२ ॥

क्षेत्रियजिति निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्य इत्येतस्मिन् वाक्याऽर्थे पदवचनम् । परक्षेत्राद्वा तत्रेति सप्तमीसमर्थात् चिकित्स्य इत्येतस्मिन्नर्थे घच् प्रत्ययः परशब्द-
लोपश्च निपात्यते । परक्षेत्रे चिकित्स्यः, क्षेत्रियो व्याधिः । क्षेत्रियं कुष्ठम् । परक्षेत्रं
जन्मान्तरशरीरम् , तत्र चिकित्स्यः क्षेत्रियः, असाध्योऽप्रत्याख्येयो व्याधिरुच्यते ।
नामृतस्य निवर्त्तत इत्यर्थः । अथ वा क्षेत्रियं विषम् , यत्परक्षेत्रे परशरीरे संक्रम्य
चिकित्स्यते । अथ वा क्षेत्रियाणि तृणानि, यानि सस्यार्थे क्षेत्रे जातानि चिकित्स्यानि
नाशयितव्यानि । अथ वा क्षेत्रियः पारदारिकः, परदाराः परक्षेत्रं, तत्र चिकित्स्यः
निग्रहीतव्यः । सर्वं चैतत् प्रमाणम् ॥

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा ॥ ९३ ॥

इन्द्रियमित्यन्तोदात्तं शब्दरूपं निपात्यते । रूढिरेषा चक्षुरादीनां करणानाम् ।
तथा च व्युत्पत्तिरेनियमं दर्शयति—इन्द्रशब्दात् षष्ठीसमर्थाद्विङ्गमित्येतस्मिन्नर्थे घच्
प्रत्ययो भवति । इन्द्रस्य लिङ्गमिन्द्रियम् । इन्द्र आत्मा स चक्षुरादिना करणेनानुमी-
यते, नाकर्तृकं करणमस्ति । इन्द्रेण दृष्टम्-तृतीयासमर्थात् प्रत्ययः, आत्मना दृष्ट-
मित्यर्थः । इन्द्रेण सृष्टम्-आत्मना सृष्टम् , तत्कृतेन शुभाशुभेन कर्मणोत्पन्नमिति
कृत्वा । इन्द्रेण जुष्टम्-आत्मना जुष्टम् , सेवितम् , तद्द्वारेण विज्ञानोत्पादनाद् ।
इन्द्रेण दत्तम्-आत्मना विषयेभ्यो दत्तं यथायथं ग्रहणाय । इतिकरणः प्रकारार्थः—
सति संभवे व्युत्पत्तिरन्यथापि कर्तव्या, रूढेरनियमादिति । वाशब्दः प्रत्येकमभिसंव-
ध्यमानो विकल्पानां स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुप् ॥ ६४ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः । अस्यास्मिन्निति प्रत्ययार्थः । अस्तीति प्रकृति-

विशेषणम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तदिति प्रथमासमर्थ्यादस्येति पृष्ठथर्थे, अस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मनुप् प्रत्ययो भवति, यत्तत्प्रथमासमर्थमस्ति चेत्तद्भवति-अस्त्यर्थोपाधिकं चेत्तद्भवतीत्यर्थः । इतिकरणस्ततश्चेद्विवक्षा । गावोऽस्य सन्ति, गोमान् देवदत्तः । वृक्षा अस्मिन् सन्ति, वृक्षवान् पर्वतः । प्लक्षवान् । यवमान् । इतिकरणाद्विषयनियमः—

भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥

भूमिन् तावत्-गोमान् । निन्दायाम्-कुट्टी । कुकुदावतिनी । प्रशंसायाम्-रूपवती कन्या । नित्ययोगे-क्षीरिणो वृक्षाः । अतिशायने-उदरिणी कन्या । संसर्गे-दण्डी, छत्री । अस्तिविवक्षायाम्-अस्तिमान् । ॐगुणवचनेभ्यो मनुपो लुग्वक्तव्यः ॐ । शुक्लो गुणोऽस्यास्ति, शुक्लः पटः । कृष्णः । श्वेतः ॥

रसादिभ्यश्च ॥ ६५ ॥

रसादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मनुप् प्रत्ययो भवति, तदस्यास्यस्मिन्नित्येतस्मिन् विषये । रसवान् । रूपवान् । किमर्थमिदमुच्यते, न पूर्वसूत्रेणैव मनुप्सिद्धः ? रसादिभ्यः पुनर्वचनमन्यनिवृत्त्यर्थम्-अन्ये मत्वर्थीया मा भूवन्निति । कथं रूपिणी कन्या, रूपिको दारकः ? प्रायिकमेतद्वचनम् । इतिकरणो विवक्षार्थोऽनुवर्तते । अथवा गुणादित्यत्र पठ्यते, तेन ये रसनेन्द्रियादिग्राह्या गुणास्तेषामत्र पाठः, इह मा भूत्-रूपिणी, रूपिक इति, शोभायोगः गम्यते । रसिको नट इत्यत्र भावयोगः । रस । रूप । गन्ध । स्पर्श । शब्द । स्नेह । गुणात् । एकाचः । गुणग्रहणं रसादीनां विशेषणम् । रसादिः ॥

प्राणिस्थादातो लजन्यतरस्याम् ॥ ६६ ॥

प्राणिस्थवाचिनः शब्दादाकारान्ताल्लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । चूडालः । चूडवान् । कर्णिकालः । कर्णिकावान् । प्राणिस्थादिति किम् ? शिखावान् प्रदीपः । आदिति किम् ? हस्तवान् । पादवान् ॥ ॐप्राण्यङ्गादिति वक्तव्यम् ॐ । इह मा भूत्-चिकीर्षाऽस्यास्ति, जिहीर्षाऽस्यास्ति, चिकीर्षवान्, जिहीर्षवान् । प्रत्ययस्वरेणैवान्तोदात्तत्वे सिद्धे चकारश्चूडालोऽस्तीत्यत्र स्वरितो वानुदात्ते पदादाविति स्वरितवाधनार्थः ॥

सिध्मादिभ्यश्च ॥ ६७ ॥

लजन्यतरस्यामिति वर्तते । सिध्मादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो लच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यां मत्वर्थे । सिध्मलः । सिध्मवान् । गड्डुलः । गड्डुमान् । अन्यतरस्यां-ग्रहणेन मनुप्समुचीयते, न तु प्रत्ययो विकल्प्यते । तस्मादकारान्तेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ न भवतः । सिध्म । गड्डु । मणि । नाभि । जीव । निष्पाव । पांसु । सक्तु ।

हनु । मांस । परशु ॥ पार्णिधमन्योर्दीर्घश्च । पाष्णीलः । धमनीलः । पर्ण । उदक ।
 प्रज्ञा । मण्ड । पार्श्व । गण्ड । ग्रन्थि । वातदन्तवलललाटगलानामूढ्(१) च ।
 वातूलः । दन्तूलः । वलूलः । ललाटूलः । गलूलः । जटाघटाकलाः क्षेपे । जटालः ।
 घटालः । कलालः । सक्थि । कर्ण । स्नेह । शीत । श्याम । पिङ्ग । पित्त । शुष्क ।
 पृथु । मृदु । मञ्जु । पत्र । चटु । कपि । कण्डु । संज्ञा । क्षुद्रजन्तुपताप्रयोश्चे-
 प्यतेऽऽ । क्षुद्रजन्तु-यूकालः । मात्तिकालः । उपताप-विचर्चिकालः । विपादिकालः ।
 मूर्च्छालः । सिध्मादिः ॥

वत्सांसाभ्यां कामबले ॥ ६८ ॥

वत्सांसशब्दाभ्यां लच् प्रत्ययो भवति यथासंख्यं कामवति बलवति चार्थे ।
 वत्सलः । अंसलः । वृत्तिविषये वत्सांसशब्दौ स्वभावात् कामबलोर्वर्चमानौ तद्वति
 प्रत्ययमुत्पादयतः, न ह्यत्र वत्सारथौऽसारथौ वा विद्यते । वत्सल इति स्नेहवानुच्यते-
 वत्सलः स्वामी । वत्सलः पितेति । अंसल इति चोपचितमांसो बलवानुच्यते, न चाय-
 मर्थो मनुपि सम्भवतीति नित्यं लजेव भवति । अन्यत्रांसवती गौः । अंसवान्
 दुर्वलः ॥

फेनादिलच् ॥ ६९ ॥

फेनशब्दादिलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे चकाराल्लच् । अन्यतरस्यांग्रहणं मनुप्समु-
 च्यार्थं सर्वत्रैवानुवर्तते । फेनिलः । फेनलः । फेनवान् ॥

लोमादिपामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ॥ १०० ॥

लोमादिभ्यः पामादिभ्यः पिच्छादिभ्यश्च त्रिभ्यो गणेभ्यो यथासंख्यं श न इलच्
 इत्येते प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे, मनुप् च । लोमादिभ्यः शो भवति-लोमशः ।
 लोमवान् । पामादिभ्यो नो भवति-पामनः । पामवान् । पिच्छादिभ्य इलच्
 भवति-पिच्छलः । पिच्छवान् । उरसिलः । उरस्वान् । लोमन् । रोमन् । वल्गु ।
 बभ्रु । हरि । कपि । शुनि । तरु । लोमादिः । पामन् । वामन् । हेमन् । श्लेष्मन् ।
 कद्रु । वलि । श्रेष्ठ । पलल । सामन् । अङ्गात्कल्याणे । शाकीपलालीदद्र्वां ह्रस्वत्वं च ।
 विष्वगित्युत्तरपदलोपश्चाकृतसन्धेः । लक्ष्म्या अच्च । पामादिः । पिच्छ । उरस् ।
 ध्रुवका । क्षुवका । जटाघटाकलाः क्षेपे । वर्ण । उदक । पङ्क । प्रज्ञा । पिच्छादिः ॥

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो णः ॥ १०१ ॥

प्रज्ञा श्रद्धाऽर्चा वृत्ति इत्येतेभ्यो णः प्रत्ययो भवति मनुबर्थे । मनुप्सर्वत्र
 समुचीयते । प्राज्ञः । प्रज्ञावान् । श्राद्धः । श्रद्धावान् । आर्चः । अर्चावान् । वार्त्तः ।
 वृत्तिमान् ॥

(१) वातदन्तेतिगणसूत्रे गलेति, तदुदाहरणं गलूल इति च पुस्तकान्तरे । पदमञ्जरी
 च नास्ति ॥

तपःसहस्राभ्यां विनीनी ॥ १०२ ॥

तपः सहस्रशब्दाभ्यां विनि इति इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । प्रत्ययार्थयोस्तु यथासंख्यं सर्वत्रैवास्मिन् प्रकरणे नेष्यते । तपोऽस्यास्मिन् वा विद्यते, तपस्वी । सहस्री । असन्तत्वादनन्तत्वाच्च सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनमणा वक्ष्यमाणेन बाधो मा भूदिति । सहस्रात्तु ठनपि बाध्यते ॥

अण् च ॥ १०३ ॥

तपःसहस्राभ्यामण्च प्रत्ययो भवति । तापसः । साहस्रः । योगविभाग उत्तरार्थो, यथासंख्यार्थश्च । अण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानम् । ज्योत्स्ना विद्यते अस्मिन् पक्षे, ज्यौत्सनः पक्षः । तामिस्रः । कौण्डिनः । कौतपः । वैसर्प्यः । चैयादिकः ॥

सिकताशर्कराभ्यां च ॥ १०४ ॥

सिकताशर्कराभ्यामण्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सैकतो घटः । शार्करं मधु । अदेश इहोदाहरणम्, देशे तु लुविलचौ भविष्यतः ॥

देशे लुविलचौ च ॥ १०५ ॥

सिकताशर्कराभ्यां देशेऽभिधेये लुविलचौ भवतः, चकारादण् च, मतुप् च । कस्य पुनरयं लुप् ? मतुवादीनामन्यतमस्य, विशेषाभावात् । सिकता अस्मिन् विद्यन्ते, सिकता देशः । सिकतिलः । सैकतः । सिकतावान् । शर्करा देशः । शर्करिलः । शार्करः । शर्करावान् । देश इति किम् ? सैकतो घटः । शार्करं मधु ॥

दन्त उन्नत उरच् ॥ १०६ ॥

उन्नत इति प्रकृतिविशेषणम् । दन्तशब्दादुन्नतोपाधिकादुरच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । दन्ता उन्नता अस्य सन्ति, दन्तुरः । उन्नत इति किम् ? दन्तवान् ॥

ऊषसुषिमुष्कमधो रः ॥ १०७ ॥

ऊषसुषिमुष्क मधु इत्येतेभ्यो रः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । ऊषरं क्षेत्रम् । सुषिरं काष्ठम् । मुष्करः पशुः । मधुरो गुडः । इतिकरणो विवक्षार्थः सर्वत्राभिधेयनियमं करोति, इह न भवति-ऊषोऽस्मिन् घटे विद्यते, मध्वस्मिन् घटे विद्यते इति । अण्प्रकरणे खमुखकुञ्जेभ्य उपसंख्यानम् । खमस्यास्तीति कण्ठविवरं महत्, खरः । मुखमस्यास्तीति सर्वस्मिन् वक्तव्ये, मुखरः । कुञ्जावस्य स्तः, कुञ्जरः । हस्तिहन्तु कुञ्जशब्देनोच्यते । अण्गपांसुपाण्डुभ्यश्चेति वक्तव्यम् । नगरम् । पांसुरम् । पाण्डुरम् । कच्छ्वा हस्त्वत्वं च । कच्छुरम् ।

द्युदुभ्यां मः ॥ १०८ ॥

द्युदुशब्दाभ्यां मः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्युमः । द्रुमः । रुढिशब्दावेतौ । रुढिषु च न मतुविवक्ष्यते ।

केशाद्वोऽन्यतरस्याम् ॥ १०६ ॥

केशशब्दाद् प्रत्ययो भवति मत्वर्थेऽन्यतरस्याम् । ननु च प्रकृतमन्यतरस्यां ग्रहणमनुवर्त्तत एव ? मनुप्समुच्चयार्थं तदित्युक्तम् । अनेन त्विनिठनौ प्राप्येते । ततश्चातूरूप्यं भवति-केशवः । केशी । केशिकः । केशवानिति । ऋवप्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । मणिवः । हिरण्यवः । कुररावः । कुमारवः । राजीवम् । कुञ्जावः । इष्टकावः (१) । ऋर्णसो लोपश्च । अर्णवः । ऋण्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ । वश्च मनुप् च । रथीरभून्मुद्गलानी गविष्टौ । सुमङ्गलीरियं वधूः । वनिप्-मघवानमीमहे । वकारमनुपौ च-उद्वा च उद्धती च । ऋमेधारथाभ्यामि-रञ्जिरचौ वक्तव्यौ । मेघिरः । रथिरः ।

गाण्डयजगात् संज्ञायाम् ॥ ११० ॥

गाण्डी अजग इत्येताभ्यां वः प्रत्ययो भवति संज्ञायां विषये मत्वर्थे । गाण्डीवं धनुः । अजगवं धनुः । ह्रस्वादपि भवति-गाण्डिवं धनुरिति । तुल्या हि संहिता दीर्घह्रस्वयोः । उभयथा च सूत्रं प्रणीतम् ॥

काण्डाण्डादीरञ्जीरचौ ॥ १११ ॥

काण्ड अण्ड इत्येताभ्यां यथासंख्यमीरञ्जीरचौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । काण्डी-रः । अण्डीरः ॥

रजःकृष्यासुतिपरिषदो बलच् ॥ ११२ ॥

रजः प्रभृतिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । रजस्वला स्त्री । कृषीबलः कुटुम्बी । आसुतीबलः शौण्डिकः । परिषद्वलो राजा । बल इति दीर्घत्वम् । इतिकरणो विषयनियमार्थः सर्वत्र संबध्यते, तेनेह न भवति-रजोऽस्मिन् ग्रामे विद्यत इति । ऋबलच् प्रकरणेऽन्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । आतृबलः । पुत्रबलः । उत्साहबलः (२) ।

दन्तशिखात् संज्ञायाम् ॥ ११३ ॥

दन्तशिखाशब्दाभ्यां बलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे संज्ञायां विषये । दन्ताबलः सैन्यः । दन्तावलं गजः । शिखाबलं नगरम् । शिखाबला स्थूणा ॥

ज्योत्स्नातमिस्राशृङ्गिणोर्जस्विन्नूर्जस्वलगोमिन्मलिनमलीमसाः ॥ ११४ ॥

ज्योत्स्नादयः शब्दा निपात्यन्ते मत्वर्थे संज्ञायां विषये । ज्योतिषः उप-धालोपो नश्च प्रत्ययो निपात्यते-ज्योत्स्ना चन्द्रप्रभा । तमस उपधाया इकारो रश्च-तमिस्रा रात्रिः । स्त्रीत्वमतन्त्रम्, अन्यत्रापि दृश्यते-तमिस्रं नभः । शृङ्गादिनच् प्रत्ययो निपात्यते-शृङ्गिणः । ऊर्जोऽसुगागमो निपात्यते विनिबलचौ प्रत्ययौ-ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । गोमिनिप्रत्ययो निपात्यते-गोमी । मलशब्दादिनजीमसचौ प्रत्ययौ निपात्यते-मलिनः । मलीमसः ॥

(१) वम्बाव इत्युदाहरणमन्यत्राधिकम् ॥ (२) उत्सङ्गाबल इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

अत इनिठनौ ॥ ११५ ॥

अकारान्ताध्यातिपदिकादिनिठनौ प्रत्ययौ भवतः । दण्डी । दण्डिकः । छत्री । छत्रिकः । अन्यतरस्यामित्यधिकारान्मतुवपि भवति-दण्डवान् । छत्रवान् । तपरकरणं किम् ? खट्वावान् ।

एकाक्षरात्कृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौ ॥

एकाक्षरात्तावत्-स्ववान् । खवान् । कृतः-कारकवान् । जातेः-व्याघ्रवान् । सिंहवान् । सप्तम्याम्-दण्डा अस्यां सन्ति, दण्डवती शालेति । इतिकरणो विषय-नियमार्थः सर्वत्र संबध्यत इत्युक्तं, तेन कचिद्भवत्यपि-कार्यो । हार्यो । तण्डुली । तण्डुलिक इति ॥

ब्रीह्यादिभ्यश्च ॥ ११६ ॥

ब्रीह्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिठनौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे । मतुभवत्येव । ब्रीही । ब्रीहिकः । ब्रीहिमान् । मोयी । मायिकः । आयावीन् । न च ब्रीह्यादिभ्यः सर्वेभ्यः प्रत्ययद्वयमिष्यते, किं तर्हि शिखादिभ्य इनिर्वाच्यः, इकन्यवखदादिभ्यः, परिशिष्टेभ्य उभयम् । शिखा । मेखला । संज्ञा । बलाका । माला । वीणा । वडवा । अष्टका । पताका । कर्मन् । चर्मन् । हंसा इत्येतेभ्य इनिरेवेप्यते । यवखद । कुमारी । नौ इत्येतेभ्य इकन्नेवेप्यते । परिशिष्टेभ्यो द्वावपि प्रत्ययौ भवतः । ब्रीहिग्रहणं किमर्थम्, यावता तुन्दादिषु ब्रीहिशब्दः पठ्यते, तत्र इनिठनौ चकारेण विधीयेते ? एवं तर्हि तुन्दादिषु ब्रीहिग्रहणमर्थग्रहणं विज्ञायते । शालयोऽस्य सन्ति, शालिलः । शाली । शालिकः । शालिमान् इति । ब्रीहिशिखादयः पूर्वं पठिताः । यवखद । कुमारी । नौ । शीर्पाञ्चजः । अशीर्षी । अशीर्षिकः । ब्रीह्यादिः ।

तुन्दादिभ्य इलच्च ॥ ११७ ॥

तुन्दादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इलच् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, चकारादिनिठनौ मतुप् च । तुन्दिलः । तुन्दी । तुन्दिकः । तुन्दवान् । उदरिलः । उदरी । उदरिकः । उदरवान् । तुन्द । उदर । पिचण्ड । घट । यव । ब्रीहि । स्वाङ्गाद्विवृद्धौ च । तुन्दादिः ।

एकगोपूर्वाद्बन्ध नित्यम् ॥ ११८ ॥

एकपूर्वाद्गोपूर्वाच्च प्रातिपदिकान्नित्यं ठञ् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । एकशत मस्यास्तीति, ऐकशतिकः । ऐकसहस्रिकः । गोपूर्वात्-गौशतिकः । गौसहस्रिकः । अत इत्येव, एकविंशतिरस्यास्तीति न भवति । कथमैकशतिकः ? समासान्ते कृते भविष्यति । कथं गौशकटिकः ? शकटीशब्देन समानार्थः शकटशब्दोऽस्ति ततो भविष्यति । अवश्यं चात इत्यनुवर्त्यम् । इन्द्रोपतापगर्ह्यादित्येवमाद्यर्थम् । नित्यग्रहणं मतुपो बाधनार्थम् । कथमेकद्रव्यवत्त्वादिति ? नैवायं साधुः, एकेन वा द्रव्यवत्त्वादिति समर्थनीयम् ॥

शतसहस्रान्ताच्च निष्कात् ॥ ११६ ॥

शतान्तात् सहस्रान्ताच्च प्रातिपदिकाद्वम् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, तौ चेच्छतसह-
स्रशब्दौ निष्कात् परौ भवतः । निष्कशतमस्यास्ति, नैष्कशक्तिकः । नैष्कसहस्रिकः ।
सुवर्णनिष्कशतमस्यास्तीत्यनभिधानाच्च भवति ॥

रूपादाहतप्रशंसयोर्यप् ॥ १२० ॥

आहतप्रशंसे प्रकृत्युपाधी, आहतप्रशंसाविशिष्टार्थे वर्तमानाद् रूपशब्दाद्यप्रत्ययो
भवति मत्वर्थे । आहतं रूपमस्य, रूप्यो दीनारः । रूप्यः केदारः । रूप्यं कार्पापणम् ।
प्रशस्तं रूपमस्यास्ति रूप्यः पुरुषः । निघातिकाताडनादिना दीनारादिषु रूपं नै-
यदुत्पद्यते तदाहतमित्युच्यते । आहतप्रशंसयोरिति किम् ? रूपवान् । अयप्रकरणेऽ-
न्येभ्योऽपि दृश्यत इति वक्तव्यम् । हिम्याः पर्वताः । गुण्या ब्राह्मणाः ।

अस्मायामेधास्रजो विनिः ॥ १२१ ॥

असन्ताप्रातिपदिकान्माया मेधा स्रज् इत्येतेभ्यश्च विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे ।
मनुप् सर्वत्र समुच्चीयत एव । असन्तात्तावत्-पयस्वी । यशस्वी । मायावी । मेधावी ।
स्रज्वी । मायाशब्दाद् ब्रीह्यादिषु पाठादिनिठनावपि भवतः-मायी । मायिकः ॥

बहुलं छन्दसि ॥ १२२ ॥

छन्दसि विषये बहुलं विनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अग्ने तेजस्विन् । न भवति,
सूर्यो वर्चस्वान् । छन्दसि विनिप्रकरणेऽष्ट्रामेखलाद्वयोभयरुजाहृदयानां दीर्घत्वं
चेति वक्तव्यम् । अप्त्रावी । मेखलावी । द्वयावी । उभयावी । रुजावी । हृदयावी ।
द्वयोभयरुजाहृदयानि दीर्घत्वं प्रयोजयन्ति । मर्मणश्चेति वक्तव्यम् । मर्मावी । सर्व-
त्रामयस्योपसंख्यानम् । छन्दसि भाषायां च । आमयावी । शृङ्गवृन्दाभ्यामारकन्
वक्तव्यम् । शृङ्गारकः । वृन्दारकः । फलवर्हाभ्यामिनज्वक्तव्यम् । फलिनः ।
वर्हिणः । हृदयाच्चातुरन्यतरस्याम् । हृदयालुः । हृदयी । हृदयिकः । हृदयवान् ।
शीतोष्णतृप्रेभ्यस्तन्न सहत इत्यालुञ्ज् वक्तव्यम् । शीतं न सहते शीतालुः ।
उष्णालुः । तृप्रालुः । तन्न सहत इति हिमाच्चेलुः । हिमं न सहते हिमेलुः ।
वलाच्चोलच् । वलं न सहते बललुः । वातात् समूहे च । वातं न सहत
इति च । वातानां समूहः, वातं न सहत इति वा वातलुः । तत्पृ पर्वमस्त्रथां
वक्तव्यम् । पर्वतः । मरुतः । अर्थात्तदभावे इनिर्वक्तव्यम् । अर्थी । तदभाव
इत्येव । अर्थवान् । तदेतद्बहुलग्रहणेन लभ्यते ॥

ऊर्णाया युस् ॥ १२३ ॥

ऊर्णाशब्दाद्यस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । ऊर्णास्य विद्यते,
ऊर्णायुः । केचिच्छन्दोग्रहणमनुवर्तयन्ति ॥

वाचो गिमनिः ॥ १२४ ॥

वाचशब्दात् गिमनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । वाग्मी । वाग्मिनौ । वाग्मिनः ॥

आलजाटचौ बहुभाषिणि ॥ १२५ ॥

वाचशब्दात् प्रथमासमर्थादालच् आटच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतो मत्वर्थे बहु-
भाषिण्यभिधेये । गिमनेरपवादः । वाचालः । वाचाटः । ऋकुत्सित इति वक्तव्यम् ॥
यो हि सम्यग बहु भाषते स वाग्मीत्येव भवति ॥

स्वामिन्नैश्वर्ये ॥ १२६ ॥

स्वामिन्निति निपात्यते ऐश्वर्ये गम्यमाने । स्वशब्दादैश्वर्यवाचिनो मत्वर्थे आमिन्
प्रत्ययो निपात्यते । स्वमस्यास्तीति-ऐश्वर्यमस्यास्तीति, स्वामी । स्वामिनौ । स्वा-
मिनः । ऐश्वर्य इति किम् ? स्ववान् ॥

अर्शआदिभ्योऽच् ॥ १२७ ॥

अर्शस् इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्योऽच्प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । अर्शांसि अस्य
विद्यन्ते, अर्शसः । उरसः । आकृतिगणश्चायम् । यत्राभिन्नरूपेण शब्देन तद्वतोऽभिधानं
तत्सर्वमिह द्रष्टव्यम् । अर्शस् । उरस् । तुन्द । चतुर । पलित । जटा । घटा । अञ्ज ।
कर्दम । आम । लवण । स्वाङ्गाद्रीनात् । वणात् । अर्शादिः ॥

द्वन्द्वोपतापगर्हात्प्राणिस्थादिनिः ॥ १२८ ॥

द्वन्द्वः समासः, उपतापो रोगः, गर्हं निन्द्यं, तद्विषयेभ्यः शब्देभ्यः प्राणिस्थार्थ-
वाचिभ्य इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । द्वन्द्वात्तावत् कटकवल्यिनी । शङ्खनूपुरिणी ।
उपतापात्-कुटी । किलासी । गर्हात्-ककुदावर्त्ती । काकतालुकी । प्राणिस्थादिति-
किम् ? पुष्पफलवान् वृक्षः । प्राण्यङ्गान्नेप्यते ॥ पाणिपादवती । अत इत्यनुवर्त्तते,
तेनेह न भवति-चित्रललाटिकावती । सिद्धे प्रत्यये पुनर्वचनं ठनादिबाधनार्थम् ॥

वातातिसाराभ्यां कुक् च ॥ १२९ ॥

वातातिसारशब्दाभ्यामिनिः प्रत्ययो भवति, तत्संनियोगेन च तयोः कुगागमो
भवति । वातातिसारयोरुपतापत्वात् पूर्वैणैवेनिप्रत्यये सिद्धे कुगार्थमेवेदं वचनम् ।
वातकी । अतिसारकी । पिशाचान्चेति वक्तव्यम् ॥ पिशाचकी वैश्रवणः । रोगे
चायमिष्यते, इह न भवति-वातवती गुहेति ॥

वयसि पूरणात् ॥ १३० ॥

इनिरनुवर्त्तते । पूरणप्रत्ययान्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे वयसि
द्योत्ये । पञ्चमोऽस्यास्ति मासः संवत्सरो वा, पञ्चमी उष्ट्रः । नवमी । दशमी । सिद्धे
सति नियमार्थं वचनम्-इनिरेव भवति, ठञ्ज भवतीति । वयसीति किम् ? पञ्चमवान्
ग्रामरागः ॥

सुखादिभ्यश्च ॥ १३१ ॥

सुख इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे । सुखी । दुःखी । माला चेप इति पठ्यते, ब्रीह्यादिषु च मालाशब्दोऽस्ति, तदिह चेपे मतुब्बा-
धनार्थं वचनम् । सुख । दुःख । तृप् । कृच्छ्र । आम्र । अलीक । कृष्णा । कृपण ।
सोढ । प्रमीप । शील । हल । माला चेपे । प्रणय । सुखादिः ।

धर्मशीलवर्णान्ताच्च ॥ १३२ ॥

अन्तशब्दः प्रत्येकमभिसंबध्यते । धर्माद्यन्तात् प्रातिपदिकादिनिः प्रत्ययो निय-
म्यते । ब्राह्मणानां धर्मो ब्राह्मणधर्मः, सोऽस्यास्तीति ब्राह्मणधर्मी । ब्राह्मणशीली ।
ब्राह्मणवर्णी ॥

हस्ताब्जातो ॥ १३३ ॥

हस्तशब्दादिनिः प्रत्ययो नियम्यते मत्वर्थे, समुदायेन चेज्जातिरभिधीयते ।
हस्तोऽस्यास्तीति, हस्ती । हस्तिनौ । हस्तिनः । जाताविति किम् ? हस्तवान् पुरुषः ॥

वर्णाद् ब्रह्मचारिणि ॥ १३४ ॥

वर्णशब्दादिनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, समुदायेन चेद् ब्रह्मचारी भण्यते ।
ब्रह्मचारी त्रैवर्णिकोऽभिप्रेतः । स हि विद्याग्रहणार्थमुपनीतो ब्रह्म चरति, नियममा-
सेवत इत्यर्थः । वर्णी । वर्णिनौ । वर्णिनः । ब्रह्मचारिणीति किम् ? वर्णवान् । ब्राह्मणा-
दयस्त्रयो वर्णा वर्णिन उच्यन्ते ॥

पुष्करादिभ्यो देशे ॥ १३५ ॥

पुष्कर इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इनिः प्रत्ययो भवति समुदायेन चेद्देशो-
ऽभिधीयते । पुष्करिणी । पद्मिनी । देश इति किम् ? पुष्करवान् हस्ती ।
ऋग्निप्रकरणे बलाद्वाहूरुपूर्वादुपसंख्यानम् । बाहुवली । ऊरुवली । ऋसर्वादेश्चेति
वक्तव्यम् । सर्वधनी । सर्वबीजी । सर्वकेशी नटः । अर्थाच्चासन्निहिते । अर्थी ।
असन्निहित इति किम् ? अर्थवान् । अतदन्ताच्चेति वक्तव्यम् । धान्यार्थी ।
हिरण्यार्थी । पुष्कर । पद्म । उत्पल । तमाल । कुमुद । नड । कपित्थ । विस ।
मृणाल । कर्दम । शालूक । विगर्ह । करीष । शिरीष । यवास । प्रवास ।
हिरण्य(१) । कैरव । तरङ्ग । कल्लोल । वयस । पुष्करादिः ।

बलादिभ्यो मतुबन्यतरस्याम् ॥ १३६ ॥

बलादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो मतुप् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्याग्रहणेन प्रकृत
इनिः समुच्चीयते । बलवान् । बली । उत्साहवान् । उत्साही । बल । उत्साह ।
उद्भाव । उद्वास । उद्दाम । शिखा । पूग । मूल । दंश । कुल । आयाम । व्यायाम ।
उपयाम । आरोह । अवरोह । परिणाह । युद्ध । बलादिः ।

(१) कैरव । तरङ्ग । कल्लोल । वयस । पते शब्दाः पुस्तकान्तरे नोपलभ्यन्ते ॥

संज्ञायां मन्माभ्याम् ॥ १३७ ॥

मन्मन्तात् प्रातिपदिकान्मशब्दान्ताच्च इनिः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे, ससुदायेन चेत् संज्ञा गम्यते । प्रथिमिनी । दामिनी । मशब्दान्तात्-होमिनी । सोमिनी । संज्ञायामिति किम् ? सोमवान् । होमवान् ॥

कंशंभ्यां वभयुस्ति तु तयसः ॥ १३८ ॥

कंशमिति मकारान्ताबुदकसुखयोर्वाचकौ, ताभ्यां व भ युस् ति तु त यस् इत्येते सप्त प्रत्यया भवन्ति मत्वर्थे । कम्बः । शम्बः । कम्भः । शम्भः । कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कय्यः । शय्यः । सकारः पदसंज्ञार्थस्तेनानुस्वारपरसवर्णौ सिद्धौ भवतः । संज्ञायां ह्यसत्यां कम्बः शम्ब इति स्यात् ॥

तुन्दिवलिवटेभ्यः ॥ १३९ ॥

तुन्दि वलि वटि इत्येतेभ्यो भः प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । तुन्दिरिति वृद्धा नाभिरुच्यते, सास्यास्तीति-तुन्दिभः । वलिभः । वटिभः । वलिशब्दः पामादिषु पठ्यते, तेन वलिन इत्यपि भवति ॥

अहंशुभमोर्युस् ॥ १४० ॥

अहमिति शब्दान्तरमहंकारे वर्तते, शुभमित्यव्ययं शुभपर्यायस्ताभ्यां युस् प्रत्ययो भवति मत्वर्थे । सकारः पदसंज्ञार्थः । अहंयुः । अहंकारवानित्यर्थः । शुभंयुः । कल्याणवानित्यर्थः ॥

इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य

द्वितीयः पादः ॥ ५ ॥ २ ॥

अथ पञ्चमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः ॥ १ ॥

प्राग्दिशो विभक्तिः इति वक्ष्यते । प्रागेतस्माद्विक्संशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो विभक्तिसंज्ञास्ते वेदितव्याः । वक्ष्यति—पञ्चम्यास्तसिद्धः । ततः । यतः । कुतः । तसिलादीनां विभक्तित्वे प्रयोजनं त्यदादिविधया, इदमो विभक्तिस्वरश्च । इह । ऊर्ध्वमिति विभक्त्युदात्तत्वं सिद्धं भवति । इतः परं स्वार्थिकाः प्रत्ययास्तेषु समर्थाधिकारः प्रथमग्रहणं च प्रतियोग्यपेक्षत्वाच्चोपयुज्यत इति निवृत्तम् । वाचचनमनुवर्तत एव, तेन विकल्पेन तसिलादयो भवन्ति । कुतः । कस्मात् । कुत्र । कस्मिन्निति ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्यः ॥ २ ॥

प्राग्दिश इत्येव । किमः सर्वनाम्नो बहुशब्दाच्च प्राग्दिशः प्रत्यया वेदितव्याः ।

सर्वनामत्वात् प्राप्ते ग्रहणे द्वयादिपर्युदासः क्रियते । कुतः । कुत्र । यतः । यत्र । ततः ।
तत्र । बहुतः । बहुत्र । अद्वयादिभ्य इति किम् ? द्वाभ्याम् । द्वयोः । प्रकृतिपरिसंख्यानं
किमर्थम् ? वृत्तात् । वृत्ते । प्राग्दिश इत्येव, वैयाकरणपाशः । सर्वनामत्वादेव सिद्धे
किमो ग्रहणं द्वयादिपर्युदासाद् । ऋबहुग्रहणे संख्याग्रहणम् । इह न भवति । वहोः
सूपात् । वहौ सूप् इति ॥

इदम इश् ॥ ३ ॥

प्राग्दिश इत्येव । इदम इश् इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीयेषु परतः । शकारः
सर्वादेशार्थः । इह ॥

एतेतौ रथोः ॥ ४ ॥

रेफथकारादौ प्राग्दिशीयेऽप्रत्यये परत इदम एतेतावादेशौ भवतः । इशोऽप-
वादः । रेफोऽकार उच्चारणार्थः । इदमो हिल्-एतर्हि । इदमस्थमुः-इत्थम् ॥

एतदोऽश् ॥ ५ ॥

प्राग्दिश इत्येव । एतदः प्राग्दिशीये परतोऽशित्ययमादेशो भवति । शकारः
सर्वादेशार्थः । अतः । अत्र । एतद इति योगविभागः कर्त्तव्यः-एतदो रथोः परत
एत इत् इत्येतावादेशौ भवतः । एतर्हि । इत्थम् । रेफादिरनद्यतने हिंलन्यतरस्या-
मिति विद्यत एव । थमुप्रत्ययः पुनरेतद् उपसंख्येयः ॥

सर्वस्य सोऽन्यतरस्यां दि ॥ ६ ॥

सर्वस्य स इत्ययमादेशो भवति प्राग्दिशीये दकारादौ प्रत्यये परतोऽन्यतर-
स्याम् । सर्वदा । सदा । प्राग्दिशीय इत्येव । सर्वं ददातीति सर्वदा ब्राह्मणी ॥

पञ्चम्यास्तसिल् ॥ ७ ॥

पञ्चम्यन्तेभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यस्तसिल्प्रत्ययो भवति । कुतः । यतः ।
ततः । बहुतः ॥

तसेश्च ॥ ८ ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः, अपादाने चाहीयरुहोरिति वक्ष्यति । तस्य तसेः
किंसर्वनामबहुभ्यः परस्य तसिलादेशो भवति । कुत आगतः । ८ । ततः । बहुत
आगतः । तसेस्तसिल्वचनं स्वार्थं विभक्त्यर्थं च ॥

पर्यभिभ्यां च ॥ ९ ॥

परि. अभि इत्येताभ्यां तसिल् प्रत्ययो भवति । सर्वोभ्यर्थं वर्त्तमानाभ्यां प्रत्यय
इष्यते । परितः, सर्वत इत्यर्थः । अभितः, उभयत इत्यर्थः ॥

सप्तम्यास्त्रल् ॥ १० ॥

किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यः त्रल् प्रत्ययो भवति । कुत्र । यत्र । तत्र । बहुत्र

इदमो हः ॥ ११ ॥

इदमः ससम्यन्ताद् प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । इह ॥

किमोऽत् ॥ १२ ॥

किमः ससम्यन्ताद् प्रत्ययो भवति । त्रलोऽपवादः । क भोदयसे । काध्येष्यसे ।
त्रलमपि केचिदिच्छन्ति-कुत्र । तत् कथम् ? उत्तरसूत्राद्वावचनं पुरस्तादपकृष्यते ॥

वा ह च च्छन्दसि ॥ १३ ॥

किमः ससम्यन्ताद्वा हः प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, यथा प्राप्तं च । क ।
कुह । कुत्र चिदस्य सा दूरे, क ब्राह्मणस्य चावकाः ॥

इतराभ्योपि दृश्यन्ते ॥ १४ ॥

ससमीपञ्चम्यपेक्षमितरत्वम् । इतराभ्यो विभक्तिभ्यस्तसिलादयो दृश्यन्ते ।
इतिग्रहणं प्राथिकविधिर्य, तेन भवदादिभिर्योग एवैतद्विधानम् । के पुनर्भवदादयः ?
भवान् दीर्घायुरायुष्मान् देवानांप्रिय इति । स भवान् । ततो भवान् । तत्र भवान् ।
तं भवन्तम् । ततो भवन्तम् । तत्र भवन्तम् । तेन भवता । ततो भवता । तत्र
भवता । तस्मै भवते । ततो भवते । तत्र भवते । तस्माद्भवतः । ततो भवतः ।
तत्र भवतः । तस्य भवतः । ततो भवतः । तत्र भवतः । तस्मिन् भवति । ततो
भवति । तत्र भवति । एवं दीर्घायुष्मृतिष्वप्युदाहार्यम् ॥

सर्वकान्यकिंयत्तदः काले दा ॥ १५ ॥

ससम्या इति वर्तते, न त्वितराभ्य इति । सर्वादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो दा प्रत्ययो
भवति । त्रलोऽपवादः । सर्वस्मिन् काले, सर्वदा । एकदा । अन्यदा । कदा । यदा ।
तदा । काल इति किम् ? सर्वत्र देशे ॥

इदमो हिंल् ॥ १६ ॥

ससम्या इति वर्तते, काल इति च । इदमः ससम्यन्तात्काले वर्तमानाद् हिंल्
प्रत्ययो भवति । हस्यापवादः । लकारः स्वरार्थः । अस्मिन् काले, एतर्हि । काल
इत्येव, इह देशे ॥

अधुना ॥ १७ ॥

अधुनेति निपात्यते । इदमोऽश्वभावोऽधुना च प्रत्ययः । अस्मिन् काले, अधुना ॥

दानीं च ॥ १८ ॥

इदमः ससम्यन्तात्काले वर्तमानादानीं प्रत्ययो भवति । अस्मिन् काले, इदानीम् ॥

तदो दा च ॥ १९ ॥

तदः ससम्यन्तात्काले वर्तमानाद् दा प्रत्ययो भवति, चकारादानीं च । तस्मिन्
काले, तदा, तदानीम् । तदो दावचनमनर्थकं, विहितत्वाद् ॥

इदम् तद तयोर्दाहिलौ च च्छन्दसि ॥ २० ॥

तयोरिति प्रातिपदिकनिर्देशः । तयोरिदम्, तदश्च यथासंख्यं दाहिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये, चकाराद्यथाप्राप्तं च । इदावत्सरीयः । इदं तर्हि । इदानीम् । तदानीम् ॥

अनद्यतने हितन्यतरस्याम् ॥ २१ ॥

छन्दसीति न स्वर्थते । सामान्येन विधानम् । किंसर्वनामबहुभ्यः सप्तम्यन्तेभ्योऽनद्यतने कालविशेषे वर्तमानेभ्यो हिंल् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् । कर्हि । कदा । यर्हि । यदा । तर्हि । तदा ।

सद्यः परुत्परर्यैपमः परेद्यव्यद्यपूर्वेद्युरन्येद्युरन्यतरेद्युरितरेद्युरपरेद्युरधरेद्युरुभयेद्युरुत्तरेद्युः ॥ २२ ॥

सप्तम्या इति काल इति च वर्तते । सद्यः प्रभृतयः शब्दा निपात्यन्ते । प्रकृतिप्रत्यय आदेशः कालविशेष इति सर्वमेतन्निपातनाह्वयते । समानस्य सभावो निपात्यते द्यश्च प्रत्ययः अहन्यभिधेये-समानेऽहनि, सद्यः । पूर्वपूर्वतरयोः परभावो निपात्यते उदारी च प्रत्ययौ संवत्सरेऽभिधेये-पूर्वस्मिन् संवत्सरे परुत्, पूर्वतरे संवत्सरे परारि । इदम् इशभावः समसण् प्रत्ययो निपात्यते संवत्सरेऽभिधेये-अस्मिन् संवत्सरे, ऐषमः । परस्मादेद्यविः प्रत्ययोऽहनि-परस्मिन्नहनि, परेद्यवि । इदमोऽशभावो द्यश्च प्रत्ययोऽहनि-अस्मिन्नहनि, अद्य । पूर्वान्यान्यतरेतरापराधरोभयोत्तरेभ्य एद्युस् प्रत्ययो निपात्यतेऽहन्यभिधेये-पूर्वस्मिन्नहनि, पूर्वद्युः । अन्यस्मिन्नहनि, अन्येद्युः । अन्यतरस्मिन्नहनि, अन्यतरेद्युः । इतरस्मिन्नहनि, इतरेद्युः । अपरस्मिन्नहनि, अपरेद्युः । अधरस्मिन्नहनि, अधरेद्युः । उभयोरह्नोः, उभयेद्युः । उत्तरस्मिन्नहनि, उत्तरेद्युः । छद्युश्चोभयाद्वक्तव्यः छ । उभयेद्युः ॥

प्रकारवचने थाल् ॥ २३ ॥

किंसर्वनामबहुभ्योऽद्वयादिभ्य इति वर्तते । सप्तम्या इति काल इति च निवृत्तम् । सामान्यस्य विशेषो भेदकः प्रकारः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । प्रकारवृत्तिभ्यः किंसर्वनामबहुभ्यः स्वार्थे थाल् प्रत्ययो भवति । तेन प्रकारेण, तथा । यथा । सर्वथा । जातीयरोऽपीदृशमेव लक्षणं, स तु स्वभावात् प्रकारवति वर्तते, थाल्पुनः प्रकारमात्रे ॥

इदमस्थमुः ॥ २४ ॥

इदंशब्दात्प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति । थालोऽपवादः । अनेन प्रकारेण, इत्थम् । उकारो मकारपरिन्नाणार्थः ॥

किमश्च ॥ २५ ॥

किंशब्दात् प्रकारवचने थमुः प्रत्ययो भवति (१) । केन प्रकारेण, कथम् ॥

(१) थालोऽपवादः । योगविभाग उत्तरार्थः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

था हैतौ च छन्दसि ॥ २६ ॥

किंशब्दाद्वेतौ वर्तमानात्था प्रत्ययो भवति, चकारात्प्रकारवचने छन्दसि विषये ।
हेतौ तावत्-कथा ग्रामं न पृच्छसि । केन हेतुना न पृच्छसीत्यर्थः । प्रकारवचने-
कथा देवा आसन् पुराविदः । विभक्तिसंज्ञायाः पूर्णोऽवधिः ॥

दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्देशकालेष्वस्तातिः ॥ २७ ॥

दिशां शब्दाः दिक्शब्दाः । दिक्शब्देभ्यो दिग्देशकालेषु वर्तमानेभ्यः सप्तमीपञ्च-
मीप्रथमान्तेभ्योऽस्तातिः प्रत्ययो भवति स्वार्थे । यथासंख्यमत्र नेष्यते । पुरस्ताद्-
सति । पुरस्तादागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्सति । अधस्तादागतः । अध-
स्ताद्रमणीयम् । दिक्शब्देभ्य इति किम् ? ऐन्द्रथां दिशि वसति । सप्तमीपञ्चमीप्र-
थमाभ्य इति किम् ? पूर्वं ग्रामं गतः । दिग्देशकालेष्विति किम् ? पूर्वस्मिन् गुरौ
वसति । इकारस्तकारपरित्राणार्थः ।

दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच् ॥ २८ ॥

दक्षिणोत्तराभ्यां दिग्देशकालेषु वर्तमानाभ्यां सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्ताभ्यां स्वार्थेऽ-
तसुच् प्रत्ययो भवति । अस्तातेरपवादः । दक्षिणाशब्दः काले न संभवतीति दिग्देश-
वृत्तिः परिगृह्यते । दक्षिणतो वसति । दक्षिणत आगतः । दक्षिणतो रमणीयम् । उत्त-
रतो वसति । उत्तरत आगतः । उत्तरतो रमणीयम् । अकारो विशेषणार्थः, पष्ठ्य-
तसर्थप्रत्ययेनेति ॥

विभाषा परावराभ्याम् ॥ २९ ॥

परावरशब्दाभ्यां विभाषा अतसुच्प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । परतो वसति ।
परत आगतः । परतो रमणीयम् । परस्ताद्सति । परस्तादागतः । परस्ताद्रमणी-
यम् । अवरतो वसति । अवरत आगतः । अवरतो रमणीयम् । अवस्ताद्सति ।
अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् ॥

अञ्चेलुक् ॥ ३० ॥

अञ्चत्यन्तेभ्यो दिक्शब्देभ्य उत्तरस्यास्तातिप्रत्ययस्य लुग् भवति । प्राच्यां
दिशि वसति । लुक्कदितलुकीति स्त्रीप्रत्ययोऽपि निवर्त्तते । प्राग्वसति । प्रागागतः ।
प्राग्रमणीयम् (१) ॥

उपर्युपरिष्ठात् ॥ ३१ ॥

उपरि उपरिष्ठात् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते अस्तातेरर्थे । ऊर्ध्वस्योपभावः, रिल्लि-
ष्टातिलौ च प्रत्ययौ निपात्येते । ऊर्ध्वायां दिशि वसति, उपरि वसति । उपर्यागतः ।
उपरि रमणीयम् । उपरिष्ठाद्सति । उपरिष्ठादागतः । उपरिष्ठाद्रमणीयम् ॥

(१) प्रत्यग्वसति । प्रत्यगागतः । प्रत्यग्रमणीयम् । इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ॥

पश्चात् ॥ ३२ ॥

पश्चादित्यथं शब्दो निपात्यते अस्तातेरर्थे । अपरस्य पश्चभाव आतिश्च प्रत्ययः । अपरस्यां दिशि वसति, पश्चाद्दिशि वसति । पश्चादागतः । पश्चाद्रमणीयम् । दिक्पूर्वपदस्यापरस्य पश्चभावो वक्तव्य आतिश्च प्रत्ययः । दक्षिणपश्चात् । उत्तरपश्चात् । अर्द्धोत्तरपदस्य दिक्पूर्वपदस्य पश्चभावो वक्तव्यः । दक्षिणपश्चाद् । उत्तरपश्चाद् । विनापि पूर्वपदेन पश्चभावो वक्तव्यः । पश्चाद् ॥

पश्च पश्चा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पश्चपश्चाशब्दौ निपात्येते छन्दसि विषये, अस्तातेरर्थे, चकारात् पश्चादित्यपि भवति । अपरस्य पश्चभावोऽकाराकारौ च प्रत्ययौ निपात्येते । परो व्यासो जायते, पश्च सिंहः । पश्चा सिंहः । पश्चात्सिंहः ॥

उत्तराधरदक्षिणादातिः ॥ ३४ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य आतिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । उत्तरस्यां दिशि वसति, उत्तराद्वसति । उत्तरादागतः । उत्तराद्रमणीयम् । अधराद्वसति । अधरादागतः । अधराद्रमणीयम् । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणादागतः । दक्षिणाद्रमणीयम् ॥

एनवन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः ॥ ३५ ॥

उत्तराधरदक्षिणशब्देभ्य एनप् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्यामस्तातेरर्थे, अदूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । विभक्तित्रये प्रकृतेऽपञ्चम्या इति पञ्चमी पर्युदस्यते, तेनायं सप्तमीप्रथमान्ताद्विज्ञायते प्रत्ययः । उत्तरेण वसति । उत्तराद्वसति । उत्तरतो वसति । उत्तरेण रमणीयम् । उत्तराद्रमणीयम् । उत्तरतो रमणीयम् । अधरेण वसति । अधराद्वसति । अधस्ताद्वसति । अधरेण रमणीयम् । अधराद्रमणीयम् । अधस्ताद्रमणीयम् । दक्षिणेन वसति । दक्षिणाद्वसति । दक्षिणतो वसति । दक्षिणेन रमणीयम् । दक्षिणाद्रमणीयम् । दक्षिणतो रमणीयम् । अदूर इति किम् ? उत्तराद्वसति । अपञ्चम्या इति किम् ? उत्तरादागतः । अपञ्चम्या इति प्रागसेः, असिप्रत्ययस्तुपञ्चम्यन्तादपि भवति । केचिदिहोत्तरादिग्रहणं नानुवर्तयन्ति, दिक्छन्दमात्रात् प्रत्ययं मन्यन्ते । पूर्वेण ग्रामम् । अपरेण ग्रामम् ॥

दक्षिणादाच् ॥ ३६ ॥

अदूर इति न स्वर्यते, अपञ्चम्या इति वर्त्तते । दक्षिणशब्दादाच् प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे । दक्षिणा वसति । दक्षिणा रमणीयम् । अपञ्चम्या इत्येव, दक्षिणत आगतः । चकारो विशेषणार्थः, अदूत्तरपदाजाहियुक्त इति ॥

आहि च दूरे ॥ ३७ ॥

दक्षिणशब्दादाहिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, चकारादाच्, दूरे चेदवधिमानवधेर्भवति । दक्षिणाहि वसति । दक्षिणा वसति । दक्षिणाहि रमणीयम् । दक्षिणा

रमणीयम् । दूर इति किम् ? दक्षिणतो वसति । अपञ्चम्या इत्येव, दक्षिणत आगतः ॥

उत्तराह ॥ ३८ ॥ *अन्ये चोक्तं आह ॥ ३८ ॥ उत्तराह ॥ ३८ ॥*

उत्तरशब्दादाजाही प्रत्ययौ भवतः, अस्तातेरर्थे, दूरे चेदवधिमानवधेभवति । उत्तरा वसति । उत्तराहि वसति । उत्तरा रमणीयम् । उत्तराहि रमणीयम् । दूर इत्येव, उत्तरेण प्रयाति । अपञ्चम्या इत्येव, उत्तरादागतः ॥

पूर्वाधरावराणामसि पुरध्वश्चैषाम् ॥ ३९ ॥

अपञ्चम्या इति निवृत्तम् । तिसृणां विभक्तीनामिह ग्रहणम् । पूर्वाधरावराणा-
मसिः प्रत्ययो भवति अस्तातेरर्थे, तत्सञ्चियोगेन चैषां यथासंख्यं पुर अध् अव
इत्येते आदेशा भवन्ति । असीत्यविभक्तिको निर्देशः । पुरो वसति । पुर आगतः । पुरो
पुरो रमणीयम् । अधो वसति । अध आगतः । अधो रमणीयम् । अवो वसति ।
अव आगतः । अवो रमणीयम् ॥

अस्ताति च ॥ ४० ॥
सप्तम्यन्तमेतत् । अस्तातिप्रत्यये परतः पूर्वादीनां यथासंख्यं पुरादय आदेशा
भवन्ति । इदमेवादेशविधानं ज्ञापकमस्तातिरेभ्यो भवति, असिप्रत्ययेन न बाध्यत
इति । पुरस्ताद्वसति । पुरस्तागतः । पुरस्ताद्रमणीयम् । अधस्ताद्वसति । अधस्ता-
दागतः । अधस्ताद्रमणीयम् ॥ ✓

विभाषाऽवरस्य ॥ ४१ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्प उच्यते । अवरस्यास्तातौ परतो विभाषा अव् इत्यय-
मादेशो भवति । अवस्ताद्वसति । अवस्तादागतः । अवस्ताद्रमणीयम् । अवरस्ताद्व-
सति । अवरस्तादागतः । अवरस्ताद्रमणीयम् ॥

संख्याया विधार्थे धा ॥ ४२ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो विधार्थे वर्त्तमानेभ्यो धा प्रत्ययो भवति स्वार्थे ।
विधा प्रकारः सर्वक्रियाविषय एव गृह्यते । क्रियाप्रकारे वर्त्तमानायाः संख्याया धा
प्रत्ययः । एकधा भुङ्क्ते । द्विधा गच्छति । त्रिधा । चतुर्धा । पञ्चधा ॥

अधिकरणविचाले च ॥ ४३ ॥

संख्याया इत्येव । अधिकरणं द्रव्यं, तस्य विचालः संख्यानन्तराऽऽपादनम्—एक-
स्यानेकीकरणमनेकस्य वा एकीकरणम् । अधिकरणविचाले गम्यमाने संख्यायाः
स्वार्थे धा प्रत्ययो भवति । एकं राशिं पञ्चधा कुरु । अष्टधा कुरु । अनेकमेकधा कुरु ॥

एकाद्वो ध्यमुञ्चन्तरस्याम् ॥ ४४ ॥

एकशब्दात् परस्य धाप्रत्ययस्य ध्यमुञ्जादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । एकधा राशिं
कुरु । ऐक्यं कुरु । एकधा भुङ्क्ते । ऐक्यं भुङ्क्ते । धाप्रकरणादेव लब्धे पुनर्दाग्रहणं
विधार्थे विहितस्यापि यथा स्यात् । अनन्तरस्यैवैतत् प्राप्नोति ॥

द्विच्योश्च धमुञ् ॥ ४५ ॥

धा इत्यनुवर्तते । द्विच्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य विधार्थेऽधिकरणविचाले च विहितस्य धमुजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्विधा । द्वैधम् । त्रिधा । त्रैधम् । षधमुजन्तात्स्वार्थेऽददर्शनम् । पथि द्वैधानि संश्रयन्ते । पथि त्रैधानि संश्रयन्ते ॥

एधाञ्च ॥ ४६ ॥

द्विच्योः सम्बन्धिनो धाप्रत्ययस्य एधाजादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । चकारो विकल्पानुकर्षणार्थः । द्वेधा । द्वैधम् । द्विधा । त्रैधा । त्रैधम् । त्रिधा(१) ॥

याप्ये पाशप् ॥ ४७ ॥

याप्यः कुत्सित उच्यते । याप्ये वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे पाशप् प्रत्ययो भवति । कुत्सितो वैयाकरणो, वैयाकरणपाशः । याज्ञिकपाशः । यो व्याकरणशास्त्रे प्रवीणो दुःशीलस्तत्र कस्मान्न भवति ? यस्य गुणस्य सद्भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशस्तत्कुत्सायां प्रत्ययः ॥

पूरणाद्भागे तीयादन् ॥ ४८ ॥

पूरणप्रत्ययो यस्तीयस्तदन्तात्प्रातिपदिकाद्भागे वर्त्तमानात्स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति । स्वार्थं वचनम् । द्वितीयो भागः, द्वितीयः । तृतीयः । भाग इति किम् ? द्वितीयम् । तृतीयम् । पूरणग्रहणमुत्तरार्थम्, न ह्यपूरणस्तीयोऽस्ति । मुखतीयादिरनर्थकः ।

प्रागेकादशभ्योऽच्छन्दसि ॥ ४९ ॥

पूरणाद्भाग इत्येव । प्रागेकादशभ्यः संख्यावाचिभ्यः पूरणप्रत्ययान्तेभ्यो भागे वर्त्तमानेभ्यः स्वार्थेऽन् प्रत्ययो भवति अच्छन्दसि विषये । स्वार्थं वचनम् । पञ्चमः । सप्तमः । नवमः । दशमः । प्रागेकादशभ्य इति किम् ? एकादशः । द्वादशः । अच्छन्दसीति किम् ? पञ्चममिन्द्रियमस्यापाक्रामत् ॥

षष्ठाष्टमाभ्यां ष च ॥ ५० ॥

भाग इति वर्त्तते, अच्छन्दसीति च । षष्ठाष्टमाभ्यां भागेऽभिधेयेऽच्छन्दसि विषये ञः प्रत्ययो भवति । चकारादंश्च । षष्ठो भागः । षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

मानपञ्चङ्गयोः कन्लुकौ च ॥ ५१ ॥

भाग इत्येव । षष्ठाष्टमाभ्यां यथासंख्यं कन्लुकौ च भवतो मानपञ्चङ्गयोर्भागयोर्भिधेययोः । षष्ठो भागो मानं चेत्तन्नवति । अष्टमो भागः पञ्चङ्गं चेत्तन्नवति । कस्य लुक ? अस्य लुक, अनो वा । चकाराद्यथाप्राप्तं च । षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः । मानपञ्चङ्गयोरिति किम् ? षाष्टः । षष्ठः । आष्टमः । अष्टमः ॥

(१) योगविभागो यथासंख्यनिरासाथेः । इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

एकादाकिनिच्चासहाये ॥ ५२ ॥

एकशब्दादसहायवाचिनः स्वार्थे आकिनिच् प्रत्ययो भवति, चकारात्कन्लुको च । आकिनिचः कनो वा लुग्विज्ञायते, स च विधानसामर्थ्यात्पक्षे भवति । एकाकी । एककः । एकः । असहायग्रहणं संख्याशब्दनिरासार्थम्, तदुपादाने हि द्विवह्नेर्न स्याद्—एकाकिनौ, एकाकिनः ॥

भूतपूर्वे चरट् ॥ ५३ ॥

पूर्वं भूत इति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । भूतपूर्वशब्दोऽतिक्रान्तकालवचनः । प्रकृतिविशेषणं चैतत् । भूतपूर्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे चरट् प्रत्ययो भवति । आढ्यो भूतपूर्वः, आढ्यचरः । सुकुमारचरः । टकारो ङीवर्थः । आढ्यचरी ॥

षष्ठ्या रूप्य च ॥ ५४ ॥

षष्ठ्यन्तात्प्रातिपदिकाद्रूप्यः प्रत्ययो भवति चकारचरट् च । षष्ठ्यन्तात्प्रत्ययविधानात् संप्रति भूतपूर्वग्रहणं प्रत्ययार्थस्य विशेषणं न तु प्रकृत्यर्थविशेषणम् । देवदत्तस्य भूतपूर्वो गौः, देवदत्तरूप्यः । देवदत्तचरः ॥

अतिशायने तमविष्टनौ ॥ ५५ ॥

अतिशयनमतिशायनं, प्रकर्षः, निपातनाद्दीर्घः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । अतिशायनविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे तमविष्टनौ प्रत्ययौ भवतः । प्रकृत्यर्थविशेषणं च स्वार्थिकानां द्योत्यं भवति । सर्व इमे आढ्याः, अयमेवामतिशयेनाढ्यः, आढ्यतमः । दर्शनीयतमः । सुकुमारतमः । सर्व इमे पटवः, अयमेवामतिशयेन पटुः, पटिष्ठः । लघिष्ठः । गरिष्ठः । यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव । देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणामिति ॥

तिङ्श्च ॥ ५६ ॥

तिङन्ताच्चातिशायने द्योत्ये तमप् प्रत्ययो भवति । ङ्याप्प्रातिपदिकादित्यधिकारात्तिङो न प्राप्नोतीति इदं वचनम् । सर्व इमे पचन्तीति अयमेवामतिशयेन पचति, पचतितमाम् । जल्पतितमाम् । इष्टन्नोदाह्रियते, गुणवचने नियमितत्वात् ॥

द्विवचनविभज्योपपदे तरवीयसुनौ ॥ ५७ ॥

द्वयोरर्थयोर्वचनं द्विवचनम् । विभक्त्यो विभज्यः, निपातनाद्यत् । द्वयर्थे विभज्ये चोपपदे प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्चातिशायने तरवीयसुनौ प्रत्ययौ भवतः । तमविष्टनोरपवादः । यथासंख्यमत्र नेष्यते । द्वाविमावाढ्यौ, अयमनयोरतिशयेनाढ्यः, आढ्यतरः । सुकुमारतरः । पचतितराम् । जल्पतितराम् । ईयसुन् खल्वपि—द्वाविमौ पटुः, अयमनयोरतिशयेन पटुः, पटीयान् । लघीयान् । विभज्ये चोपपदे—माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः । दर्शनीयतराः । पटीयांसः । लघीयांसः ॥

अजादी गुणवचनादेव ॥ ५८ ॥ ५८ ॥ ५८ ॥

इष्टनीयसुनावजादी सामान्येन विहितौ, तयोरयं विषयनियमः क्रियते-गुणव-
चनादेव भवतस्तौ नान्यस्मादिति । पटीयान् । लवीयान् । पट्टिष्टः । लघिष्टः । इह न
भवतः-पाचकतरः । पाचकतम इति । एवकार इष्टतोऽवधारणार्थः-प्रत्ययनिय-
मोऽयं न प्रकृतिनियम इति । पटुतरः । पटुतमः ॥

तुश्छन्दसि ॥ ५९ ॥

तुरिति तुनृचोः सामान्येन ग्रहणम् । त्रन्ताच्छन्दसि विषये अजादी प्रत्ययौ
भवतः । पूर्वेण गुणवचनादेवेति नियमे कृते, छन्दसि प्रकृत्यन्तराण्यनुज्ञायन्ते, त्रन्ता-
दण्यजादी भवत इति । आसुतिं करिष्टः । दोहीयसी धेनुः । भस्याढे तद्धित इति पुं-
द्भावे कृते, तुरिष्टमेयस्त्विति तृचो निवृत्तिः ॥

प्रशस्यस्य श्रः ॥ ६० ॥ ६० ॥ ६० ॥

प्रशस्यशब्दस्य श्र इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । अजादी इति
प्रकृतस्य सप्तमी विभक्तिर्विपरिणम्यते । ननु च प्रशस्यशब्दस्यागुणवचनत्वादजादी
न संभवतः ? एवं तर्हि आदेशविधानसामर्थ्यात्तद्विषयो नियमो न प्रवर्तते-अजादी गुण-
वचनादेवेति । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु विज्ञेयम् । सर्वं इमे प्रशस्या अयमेषामतिशयेन
प्रशस्यः, श्रेष्ठः । उभाविमौ प्रशस्यौ, अयमनयोरतिशयेन प्रशस्यः, श्रेयान् । प्रकृत्यै-
काजिति प्रकृतिभावाच्छब्दस्य टिलोपयस्येतिलोपौ न भवतः ॥

ज्य च ॥ ६१ ॥

प्रशस्यशब्दस्य ज्य इत्ययमादेशो भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । सर्वं इमे
प्रशस्या अयमेषामतिशयेन प्रशस्यः, ज्येष्ठः । द्वाविमौ प्रशस्यावयमनयोरतिशयेन
प्रशस्यः, ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । ज्यादादीयस इत्याकारः ॥

बृद्धस्य च ॥ ६२ ॥

बृद्धशब्दस्य च ज्य इत्ययमादेशो भवत्यजाद्योः प्रत्यययोः परतः । तयोश्च सत्त्वं
नियमाभावेन पूर्ववज्ज्ञायते । सर्वं इमे बृद्धा अयमेषामतिशयेन बृद्धः, ज्येष्ठः ।
उभाविमौ बृद्धौ अयमनयोरतिशयेन बृद्धः, ज्यायान् । अयमस्माज्ज्यायान् । प्रियस्थि-
रेत्यादिना बृद्धशब्दस्य वर्षादेशो विधीयते । वचनसामर्थ्यात् पक्षे सोऽपि भवति-
वर्षिष्टः । वर्षीयानिति ॥

अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ ॥ ६३ ॥

अन्तिकबाढयोर्यथासंख्यं नेद साध इत्येतावादेशौ भवतोऽजाद्योः परतः । तयोश्च
सत्त्वं पूर्ववद्विज्ञेयम् । निमित्तभूतयोर्यथासंख्यमत्र नेप्यते । सर्वाणीमान्यन्तिकानि,
इदमेषामतिशयेनान्तिकम्, नेदिष्टम् । उभे इमे अन्तिके, इदमनयोरतिशयेनान्तिकम्,
नेदीयः । इदमस्मान्नेदीयः । सर्वं इमे बाढमधीयते, अयमेषामतिशयेन बाढमधीते,

१-५०८३

साधिष्ठम् । उभाविमौ बाढमधीयाते, अयमनयोरतिशयेन बाढमधीते, साधीयः ।

अयमस्मात् साधीयोऽधीते ॥

युक्ताल्पयोः कनन्यतरस्याम् ॥ ६४ ॥

युवाल्पशब्दयोः कनित्ययमादेशो भवत्यन्यतरस्यामजाद्योः परतः । तयोश्च सत्त्वं पूर्ववज्ज्ञेयम् । सर्वं इमे युवानः, अयमेपामतिशयेन युवा, कनिष्ठः । द्वाविमौ युवानौ, अयमनयोरतिशयेन युवा, कनीयान् । यविष्ठः । यवीयान् । सर्वं इमेऽल्पाः, अयमेपामतिशयेनाल्पः, कनिष्ठः । उभाविमावल्पावयमनयोरतिशयेनाल्पः, कनीयान् । अयमस्मात् कनीयान् । अल्पिष्ठः अल्पीयानिति वा ॥

विन्मतोर्लुक् ॥ ६५ ॥

विनो मतुपश्च लुग् भवति अजाद्योः प्रत्यययोः परतः । इदमेव वचनं ज्ञापकमजादिसद्भावस्य । सर्वं इमे स्रग्विणः, अयमेपामतिशयेनस्रग्वी, स्रजिष्ठः । उभाविमौ स्रग्विणौ, अयमनयोरतिशयेनस्रग्वी, स्रजीयान् । अयमस्मात् स्रजीयान् । सर्वं इमे त्वग्वन्तः, अयमेपामतिशयेनत्वग्वान्, त्वचिष्ठः । उभाविमौ त्वग्वन्तौ, अयमनयोरतिशयेन, त्वग्वान्, त्वचीयान् । अयमस्मात्त्वचीयान् ॥

प्रशंसायां रूपम् ॥ ६६ ॥

प्रशंसा स्तुतिः, प्रकृत्यर्थस्य विशेषणं चैतत् । प्रशंसाविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थं रूपम् प्रत्ययो भवति । स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृत्यर्थविशेषस्य द्योतका भवन्ति । प्रशस्तो वैयाकरणो वैयाकरणरूपः । याज्ञिकरूपः । प्रकृत्यर्थस्य वैशिष्ट्ये प्रशंसा भवति । वृषलरूपोऽयं, यः पलाण्डुना सुरां पिवति । चोररूपः दस्युरूपः, योऽचगोरप्यञ्जनमपहरेत् । तिडश्चेत्यनुवर्त्तते-पचतिरूपम्, पचतोरूपम् । क्रियाप्रधानमाख्यातम्, एका च क्रियेति रूपम् प्रत्ययान्ताद् द्विवचनबहुवचने न भवतः । नपुंसकलिङ्गन्तु भवति लोकाश्रयत्वालिङ्गस्य ॥

ईषदसमाप्तौ कल्पवृक्षदेश्यदेशीयरः ॥ ६७ ॥

संपूर्णता, पदार्थानां समाप्तिः । स्तोकेनासंपूर्णता, ईषदसमाप्तिः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कल्पवृक्षदेश्यदेशीयर इत्येते प्रत्यया भवन्ति । ईषदसमाप्तः पटुः, पटुकल्पः । पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । मृदुकल्पः । मृदुदेश्यः । मृदुदेशीयः । तिडश्चेत्यपि-पचतिकल्पम् । जल्पतिकल्पम् ॥

विभाषा सुपो बहुच् पुरस्तात्तु ॥ ६८ ॥

ईषदसमाप्तिविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् सुचन्ताद्विभाषा बहुच् प्रत्ययो भवति, स च पुरस्तादेव भवति, न परतः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् । ईषदसमाप्तः पटुः, बहुपटुः । बहुमृदुः । बहुगुडा द्राक्षा । विभाषावचनात् कल्पवादयोऽपि भवन्ति । सुवग्रहणं तिङन्तान्मा भूदिति ॥

प्रकारवचने जातीयर् ॥ ६१ ॥

सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः, तस्य वचने, प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । सुवन्ताप्रकारविशिष्टेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात् स्वार्थे जातीयर् प्रत्ययो भवति । प्रकारवति चायं प्रत्ययः । थात्पुनः प्रकारमात्र एव भवति । पटुप्रकारः, पटुजातीयः । मृदुजातीयः । दर्शनीयजातीयः ॥

प्रागिवात्कः ॥ ७० ॥

इवे प्रतिकृताविति वक्ष्यति । प्रागेतस्मादिवसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, कप्रत्ययस्तेष्वधिकृतो वेदितव्यः । वक्ष्यति-अज्ञात इति । अश्वकः । गर्दभकः । तिङन्तादयं प्रत्ययो नेप्यते, अकजिप्यते । तिङश्चेत्यनुवृत्तमुत्तरसूत्रेणैव संबन्धनीयम् ॥

अव्ययसर्वनाम्नामकच् प्राक् टेः ॥ ७१ ॥

तिङश्चेत्येव । अव्ययानां सर्वनाम्नां च प्रागिवीयेष्वर्थेष्वकचप्रत्ययो भवति, स च प्राक् टेः, न परतः । कस्यापवादः । उच्चकैः । नीचकैः । शनकैः । सर्वनाम्नः खल्वपि-सर्वके । विश्वके । उभयके । प्रातिपदिकात्सुप इति द्वयमिहानुवर्तते, तत्राभिधानतो व्यवस्था भवति-कचित् प्रातिपदिकस्य प्राक् टेः प्रत्ययो भवति । कचित् सुवन्तस्य टेः प्राक् प्रत्ययो भवति । युष्मकाभिः । अस्मकाभिः । युष्मकासु । अस्मकासु । युवकयोः । आवकयोः इत्यादौ प्रातिपदिकस्य । त्वयका । मयका । त्वयकि । मयकि, इत्यादौ सुवन्तस्य । अकचप्रकरणे तूष्णीमः काम् प्रत्ययो वक्तव्यः ॥ स च मित्रादन्त्यादचः परो भवति-तूष्णीकामास्ते । तूष्णीकां तिष्ठति । शीले को मलोपश्च वक्तव्यः ॥ तूष्णींशोलः, तूष्णीकः । तिङश्चेति प्रकृतमत्र संबध्यते-पचतकि । जल्पतकि ॥

कस्य च दः ॥ ७२ ॥

ककारान्तस्य प्रातिपदिकस्याकचसन्नियोगेन दकारदेशो भवति । चकारः सन्नियो-
गार्थः । सामर्थ्याच्चाव्ययग्रहणमनुवर्तते, न सर्वनामग्रहणम्, ककारान्तस्य सर्वनाम्नो-
ऽसंभवात् । धिक्-धकित् । हिरुक्-हिरकुत् । पृथक्-पृथकत् ॥

अज्ञाते ॥ ७३ ॥

अज्ञातविशेषोऽज्ञातः । अज्ञातत्वोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात् प्रातिपदिकात्तिङन्ताच्च स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । स्वेन रूपेण ज्ञाते पदार्थे विशेषरूपेणाज्ञाते प्रत्ययविधानमेतत् । कस्यायमश्च इति स्वस्वामिसम्बन्धेनाज्ञातेऽश्वे प्रत्ययः-
अश्वकः । गर्दभकः । उष्ट्रकः । एवमन्यत्रापि यथायोगमज्ञातता विज्ञेया । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वके । विश्वके । पचतकि । जल्पतकि ॥

कुत्सिते ॥ ७४ ॥

कुत्सितो गर्हितो निन्दितः । प्रकृत्यर्थविशेषणं चैतत् । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात्प्रातिपदिकात्स्वार्थे यथाविहितं प्रत्ययो भवति । कुत्सितोऽश्वः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गद्गर्दभकः । उच्चकैः । नीचकैः । सर्वकैः । विश्वकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

संज्ञायां कन् ॥ ७५ ॥

कुत्सित इत्येव । कुत्सितत्वोपाधिकेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति प्रत्ययान्तेन चेत्संज्ञा गम्यते । कस्यापवादः । शूद्रकः । धारकः । पूर्णकः ॥

अनुकम्पायाम् ॥ ७६ ॥

कारुण्येनाभ्युपपत्तिः परस्यानुकम्पा । तस्यां गम्यमानायां सुबन्तात्तिङान्ताच्च यथाविहितं प्रत्ययो भवति । पुत्रकः । वत्सकः । दुर्वलकः । बुभुक्षितकः (१) । विश्वसितकि । स्वपितकि ॥

नीतौ च तद्युक्तात् ॥ ७७ ॥

सामदानादिरूपायो नीतिः । नीतौ च गम्यमानायां तद्युक्तादनुकम्पायुक्ताद्यथा-विहितं प्रत्ययो भवति । हन्त ते धानकाः । हन्त ते तिलकाः । एहकि । अद्रकि । अनुकम्पमानो दानेनाराधयति । पूर्वेण प्रत्यासन्नानुकम्पासंबन्धादनुकम्प्यमा-नादेव प्रत्ययो विहितः, संप्रति व्यवहितादपि यथा स्यादिति वचनम् ॥

बह्वचो मनुष्यनाम्नश्च ॥ ७८ ॥

अनुकम्पायामिति नीतौ च तद्युक्तादिति च वर्त्तते । बह्वचः प्रातिपदिकान् मनुष्य-नामधेयाद्वा ठच् प्रत्ययो भवति अनुकम्पायां गम्यमानायां नीतौ च । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः । बह्वच इति किम् ? दत्तकः । गुप्तकः । मनुष्यनाम्न इति किम् ? भद्रबाहुकः । भद्रबाहुकः ॥

घनिलचौ च ॥ ७९ ॥

अनुकम्पायामित्यादि सर्वमनुवर्त्तते । पूर्वेण ठचि विकल्पेन प्राप्ते वचनम् । बह्वचो मनुष्यनाम्नो घन् इलच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः, चकाराद्यथाप्राप्तञ्च । देवियः । देविलः । देविकः । देवदत्तकः । यज्ञियः । यज्ञिलः । यज्ञिकः । यज्ञदत्तकः ॥

प्राचामुपादेरडज्जुचौ च ॥ ८० ॥

पूर्ववत् सर्वमनुवर्त्तते । उपशब्द आदिर्यस्य तस्मादुपादेः प्रातिपदिकाद् बह्वचो मनुष्यनाम्नोऽडच् जुच् प्रत्ययौ भवतः, चकाराद् घनिलचौ प्रत्ययौ च भवतः, ठच्च वा । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उपेन्द्रदत्तकः । प्राचाग्रहणं पूजार्थम् । वेत्येव हि वर्त्तते ॥

(१) ज्वरितकः । इत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

जातिनाम्नः कन् ॥ ८१ ॥

वह्मच इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । जातिशब्दो यो मनुष्यनामधेयो व्याघ्र सिंह इत्येवमादिः, तस्मादनुकम्पायां नोतौ च कन् प्रत्ययो भवति । व्याघ्रकः । सिंहकः । शरभकः । वावचनानुवृत्तेर्यथा (१) दर्शनमन्योऽपि भवति-व्याघ्रिलः । सिंहिलः । नामग्रहणं स्वरूपनिवृत्त्यर्थम् ॥

अजिनान्तस्योत्तरपदलोपश्च ॥ ८२ ॥

कनित्यनुवर्तते, मनुष्यनाम्न इति च । अजिनशब्दान्तात् प्रातिपदिकान्मनुष्यनाम्नोऽनुकम्पायां कन् प्रत्ययो भवति तस्य चोत्तरपदलोपः । व्याघ्राजिनो नाम कश्चिन्मनुष्यः, सोऽनुकम्पितः व्याघ्रकः । सिंहकः ॥

ठाजादावूर्ध्वं द्वितीयादचः ॥ ८३ ॥

लोप इत्यनुवर्तते । अस्मिन् प्रकरणे यष्टोऽजादिश्च प्रत्ययस्तस्मिन् परतः प्रकृतेर्द्वितीयादच ऊर्ध्वं यच्छब्दरूपं तस्य लोपो भवति । ऊर्ध्वग्रहणं सर्वलोपार्थम् । अनुकम्पितो देवदत्तः, देविकः । देवियः । देविलः । यज्ञिकः । यज्ञियः यज्ञिलः । उपडः । उपकः । उपियः । उपिलः । उपिकः । उग्रहणमुको द्वितीयत्वे कविधानार्थम् । अजादिलक्षणे हि माथितिकादिवत् प्रसङ्गः । वायुदत्तः । वायुकः । पितृदत्तः । पितृकः । ऋचतुर्थादच ऊर्ध्वस्य लोपो वक्तव्यः । अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तः, बृहस्पतिकः । बृहस्पतियः । बृहस्पतिलः । अनजादौ विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तकः । देवकः । यज्ञदत्तकः । यज्ञकः । लोपः पूर्वपदस्य च ठाजादावनजादौ च वक्तव्यः । दत्तिकः । दत्तिलः । दत्तियः । दत्तकः । विनाऽपि प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषा लोपो वक्तव्यः । देवदत्तो, दत्तः । देव इति वा । उवर्णाञ्च इलस्य च । भानुदत्तो, भानुलः । वसुदत्तो, वसुलः ॥

चतुर्थादनजादौ च लोपः पूर्वपदस्य च ।

अप्रत्यये तथैवेष्ट उवर्णाञ्च इलस्य च ॥

द्वितीयादचो लोपे सन्ध्यक्षरद्वितीयवे तदादेर्लोपवचनम् । लहोडः । लहिकः । कहोडः । कहिकः । एकाक्षरपूर्वपदानामुत्तरपदलोपो वक्तव्यः । वागाशीः, वाचिकः । स्तुचिकः । त्वचिकः । कथं षडङ्गुलिदत्तः, षडिक इति ? षषष्ठाजादिवचनात् सिद्धम् ॥

शेवलसुपरिविशालवरुणार्थमादीनां तृतीयात् ॥ ८४ ॥

शेवलादीनां मनुष्यनाम्नां ठाजादौ प्रत्यये परतस्तृतीयादच ऊर्ध्वस्य लोपो भवति । पूर्वस्थायमपवादः । अनुकम्पितः शेवलदत्तः, शेवलिकः । शेवलियः । शेवलिलः । सुपरिकः । सुपरियः । सुपरिलः । विशालिकः । विशालियः । विशालिलः ।

(२) यथासंभवमिति पा० ।

वरुणिकः । वरुणियः । वरुणिलः । अर्यमिकः । अर्यमियः । अर्यमिलः । शिवलादीनां
तृतीयादचो लोपः स चाकृतसन्धीनामिति वक्तव्यम् ३ । शिवलेन्द्रदत्तः,
सुपर्याशीर्दत्तः, शिवलिकः, सुपरिक इति यथा स्यात् । शिवलयिकः, सुपरिक
इति मा भूत् ॥

अल्पे ॥ ८५ ॥

परिमाणापचये अल्पशब्दः, प्रकृतिविशेषणं चैतत् । अल्पत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमा-
नात् प्रातिपदिकाद्यथाविहितं प्रत्ययो भवति । अल्पं तैलं, तैलकम् । घृतकम् ।
सर्वकम् । विश्वकम् । उच्चकैः । नीचकैः । पचतकि । जल्पतकि ॥

ह्रस्वे ॥ ८६ ॥

ह्रस्वत्वविशिष्टेऽर्थे वर्त्तमानात् प्रातिपदिकाद् यथाविहितं प्रत्ययो भवति । दीर्घप्र-
तियोगी ह्रस्वः । ह्रस्वो वृत्तो, वृत्तकः । प्लुत्तकः । स्तम्भकः ॥

संज्ञायां कन् ॥ ८७ ॥

ह्रस्व इत्येव । ह्रस्वत्वहेतुका या संज्ञा तस्यां गम्यमानायां कन् प्रत्ययो भवति ।
पूर्वस्यायमपवादः । वंशकः । वेणुकः । दण्डकः ॥

कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः ॥ ८८ ॥

ह्रस्व इत्येव । संज्ञाग्रहणं नानुवर्त्तते । सामान्येन विधानम् । कुटीशमीशुण्डाभ्यो
ह्रस्वार्थे द्योत्ये रः प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः । ह्रस्वा कुटी, कुटीरः । शमीरः ।
शुण्डारः । स्वार्थिकत्वेऽपि पुंल्लङ्घिता लोकाश्रयत्वाङ्गिभ्यस्य ॥

कुत्वा डुपच् ॥ ८९ ॥

ह्रस्व इत्येव । कुतूशब्दाद् ह्रस्वत्वे द्योत्ये डुपच्प्रत्ययो भवति । कस्यापवादः ।
ह्रस्वा कुतू, कुतुपं, चर्ममयं स्नेहभाजनमुच्यते । कुतूरित्यावपनस्याख्या ॥

कासूगोणीभ्यां ष्टरच् ॥ ९० ॥

ह्रस्व इत्येव । कासूगोणीशब्दाभ्यां ह्रस्वत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो भवति । कस्या-
पवादः । पकारो ङीषर्थः । ह्रस्वा कासू, कासूतरी । गोणीतरी । कासूरिति शक्ति-
रायुधविशेष उच्यते ॥

वत्सोच्चाश्वर्षभेभ्यश्च तनुत्वे ॥ ९१ ॥

ह्रस्व इति निवृत्तम् । वत्स उच्चन् अश्व ऋषभ इत्येतेभ्यस्तनुत्वे द्योत्ये ष्टरच्प्रत्ययो
भवति । यस्य गुणस्य हि भावाद् द्रव्ये शब्दनिवेशः, तस्य तनुत्वे प्रत्ययः ।
वत्सतरः । उच्चतरः । अश्वतरः । ऋषभतरः । प्रथमवया वत्सः, तस्य तनुत्वं
द्वितीयवयःप्राप्तिः । तरुण उच्चा, तस्य तनुत्वं तृतीयवयःप्राप्तिः । अश्वेनाश्वया-
मुत्पन्नोऽश्वस्तस्य तनुत्वमन्यपितृकता । अनड्वानृषभः, तस्य तनुत्वं भारवहने
मन्दशक्तिता ॥

किंयत्तदो निर्द्धारणे द्वयोरेकस्य डतरच् ॥ ९२ ॥

किं यत् तत् इत्येतेभ्यः प्रादिपदिकेभ्यो द्वयोरेकस्य निर्द्धारणे डतरच् प्रत्ययो भवति । निर्द्धार्यमाणवाचिभ्यः स्वार्थे प्रत्ययः । जात्या(१) क्रिया गुणेन संज्ञया वा समुदायादेकदेशस्य पृथक्करणम् निर्द्धारणम् । कतरो भवतोः कठः । कतरोभवतोः कारकः । कतरो भवतोः पटुः । कतरो भवतोर्देवदत्तः । यतरो भवतोः कारकः । यतरो भवतोः पटुः । यतरो भवतोर्देवदत्तः । ततरो आगच्छतु । महाविभाषयाऽत्र प्रत्ययो विकल्प्यते । को भवतोर्देवदत्तः, स आगच्छतु । निर्द्धारण इति विषयसप्तमी-निर्देशः । द्वयोरिति समुदायाद्विर्द्धारणविभक्तिः । एकस्येति निर्द्देशो निर्द्धार्यमाण निर्द्देशः ॥

वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच् ॥ ९३ ॥

किंयत्तद इति वर्तते, निर्द्धारणे एकस्येति च । बहूनामिति निर्द्धारणे षष्ठी । बहूनां मध्ये एकस्य निर्द्धारणे गम्यमाने जातिपरिप्रश्नविषयेभ्यः किमादिभ्यो वा डतमच् प्रत्ययो भवति । कतमो भवतां कठः । यतमो भवतां कठः । ततम आगच्छतु । वाच-चनमकजर्थम् । यको भवतां कठः । सकं आगच्छतु । महाविभाषा च प्रत्ययविकल्पा-र्थानुवर्तते एव । को भवतां कठः । यो भवतां कठः । स आगच्छतु । जातिपरिप्रश्न इति किम् ? को भवतां देवदत्तः । परिप्रश्नग्रहणं च किम् एव विशेषणं, न यत्तदोर-सम्भवात् । जातिग्रहणं तु सर्वैरेव सम्बध्यते । किमोऽस्मिन् विषये डतरमपीच्छन्ति केचित् । कतरो भवतां कठः । कतरो भवतां कालाप इति । तत्र कतरकतमौ जाति-परिप्रश्न इति वचनात् सिद्धम् ॥

एकाच्च प्राचाम् ॥ ९४ ॥

एकशब्दात्प्राचामाचार्याणां मतेन डतरच् डतमच् इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः स्वस्मिन् विषये । चकारो डतरचोऽनुकर्षणार्थः । द्वयोर्निर्द्धारणे डतरच् । बहूनां निर्द्धारणे डत-मच् । जातिपरिप्रश्न इति नानुवर्तते । सामान्येन विधानम् । एकतरो भवतोर्देव-दत्तः । एकतमो भवतां देवदत्तः । प्राचाङ्ग्रहणं पूजार्थं, विकल्पोऽनुवर्तते ॥

अवक्षेपरो कन् ॥ ९५ ॥

अवक्षिप्यते येन तदवक्षेपणम् । तस्मिन् वर्त्तमानात् प्रातिपदिकात् कन् प्रत्ययो भवति । व्याकरणकेन नाम त्वं गर्वितः । याज्ञिक्यकेन नाम त्वं गर्वितः । परस्य कुत्सार्थं यदुपादीयते तदिहोदाहरणम् । यत्पुनः स्वयमेव कुत्सितं तत्र कुत्सित इत्यनेन कन् प्रत्ययो भवति । देवदत्तको, यज्ञदत्तक इति । प्राग्वीयस्य पूर्णोऽवधिः ॥

(१) जात्येत्येकस्मिन् प्रस्तके नास्ति, कतरो भवतोः कठ इति तदुदाहरणं च । तथैव युक्तं, पदसंज्ञया जात्या वेत्यपि द्रष्टव्यं, कतरो भवतोः कठः इत्यादेरपि संभवादिति दर्शनात् ।

इवे प्रतिकृतौ ॥ ६६ ॥

कनित्यनुवर्त्तते । इवार्थे यत् प्रातिपदिकं वर्त्तते तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति ।
इवार्थः सादृश्यं तस्य विशेषणं प्रतिकृतिग्रहणम् । प्रतिकृतिः प्रतिरूपकं प्रतिच्छन्द-
कम् । अश्व इवायमश्वप्रतिकृतिः, अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः प्रतिकृताविति किम् ?
गौरिव गवयः ॥

संज्ञायां च ॥ ६७ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, कनिति च । इवार्थे गम्यमाने कन् प्रत्ययो भवति समुदायेन चेत्
संज्ञा गम्यते । अप्रतिकृत्यर्थ आरम्भः । अश्वसदृशस्य संज्ञा, अश्वकः उष्ट्रकः ।
गर्दभकः ॥

लुम्मनुष्ये ॥ ६८ ॥

संज्ञायामित्येव । संज्ञायां विहितस्य कनो मनुष्येऽभिधेये लुब् भवति । चञ्च्रेव
मनुष्यः चञ्चा । दासी । खरकुटी । मनुष्य इति किम् ? अश्वकः । उष्ट्रकः । गर्दभकः ।
देवपथादेराकृतिगणत्वात्तस्यैवायं प्रपञ्चो वेदितव्यः ॥

जीविकार्थे चापण्ये ॥ ६९ ॥

जीविकार्थं यदपण्यं तस्मिन्नभिधेये कनो लुब् भवति । विक्रीयते यत्तत्पण्यम् ।
वासुदेवः । शिवः । स्कन्दः । विष्णुः । आदित्यः । देवलकादीनां जीविकार्थां देवप्रति-
कृतयः उच्यन्ते । अपण्य इति किम् ? हस्तिकान् विक्रीणीते । अश्वकान् । रथकान् ।
देवपथादेरेवायं प्रपञ्चः ॥

देवपथादिभ्यश्च ॥ १०० ॥

इवे प्रतिकृतौ संज्ञायां च विहितस्य कनो देवपथादिभ्य उत्तरस्य लुब् भवति ।
आदिशब्दः प्रकारे । आकृतिगणश्चायम् । देवपथः । हंसपथः ॥

अर्चासु पूजनार्थासु चित्रकर्मध्वजेषु च । इवे प्रतिकृतौ लोपः कनो देवपथादिषु ॥

अर्चासु तावत्—शिवः । विष्णुः । चित्रकर्मणि—अर्जुनः । दुर्योधनः । ध्वजेषु—
कपिः । गरुडः । सिंहः । देवपथ । हंसपथ । वारिपथ । जलपथ । राजपथ । शतपथ ।
सिंहगति । उष्ट्रग्रीवा । चामरज्जु । रज्जु । हस्त । इन्द्र । दण्ड । पुष्प । मत्स्य(१) ॥
देवपथादिः ।

वस्तेर्ढव् ॥ १०१ ॥

इवेत्यनुवर्त्तते, इतः प्रभृति प्रत्ययाः सामान्येन भवन्तिप्र तिकृतौ चाप्रतिकृतौ
च । वस्तिशब्दादिवार्थे ढव् प्रत्ययो भवति । वस्तिरिव वास्तेयः । वास्तेयी ॥

शिलाया ढः ॥ १०२ ॥

शिलाशब्दादिवार्थे ढः प्रत्ययो भवति । शिलेव, शिलेयं दधि । केचिदत्र ढजम-

(१) रथपथ । शंक्रुपथ । सिंहपथ । इत्येते शब्दा अत्र गण्येऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

पीच्छन्ति, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । शिलायादञ् प्रत्ययो भवति । शैलेयम् ।
ततो ङः । शिलेयम् ॥

शाखादिभ्यो यत् ॥ १०३ ॥

शाखा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो यत् प्रत्ययो भवति इवार्थे । शाखेव,
शाख्यः । मुख्यः । जघन्यः । शाखा । मुख । जघन । शृङ्ग । मेघ । चरण । स्कन्ध
शिरस् । उरस् । अग्र । शरण । शाखादिः ॥

द्रव्यं च भव्ये ॥ १०४ ॥

द्रव्यशब्दो निपात्यते भव्येऽभिधेये । द्रुशब्दादिवार्थे यत् प्रत्ययो निपात्यते । द्र-
व्यम् । भव्य आत्मवान् । अभिप्रेतानामर्थानां पात्रभूत उच्यते । द्रव्योऽयं राजपुत्रः ।
द्रव्योऽयं माणवकः ॥

कुशाग्राच्छः ॥ १०५ ॥

कुशाग्रशब्दादिवार्थे छः प्रत्ययो भवति । कुशाग्रमिव सूक्ष्मत्वात्, कुशाग्रीया
बुद्धिः । कुशाग्रीयं वस्त्रम् ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

समासाच्च तद्विषयात् ॥ १०६ ॥

तदित्यनेन प्रकृत इवार्थो निर्दिश्यते । इवार्थविषयात् समासादपरस्मिन्निवार्थे
एव छः प्रत्ययो भवति । काकतालीयम् । अजाकृपाणीयम् । अन्धकवर्त्तकीयम् । अत-
र्कितोपनतं चित्रीकरणमुच्यते । तत् कथम् ? काकस्यागमनं यादृच्छिकम् । तालस्य
पतनं च, तेन तालेन पतता काकस्य वधः कृतः । एवमेव देवदत्तस्य तन्नागमनं,
दस्यूनां चोपनिपातः, तैश्च तस्य वधः कृतः तत्र यो देवदत्तस्य दस्यूनां च समागमः
स काकतालसमागमसदृश इत्येक उपमार्थः । अतश्च देवदत्तस्य वधः, स काकताल-
वधसदृश इति द्वितीय उपमार्थः । तत्र प्रथमे समासः, द्वितीये प्रत्ययः । समासश्चा-
यमस्मादेव ज्ञापकात् । न ह्यस्यापरं लक्षणमस्ति । सुस्पुपेति वा समासः । स चैववि-
षय एव ॥

शर्करादिभ्योऽण् ॥ १०७ ॥

शर्करा इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य इवार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । शर्करेव शर्क-
रम् । कापालिकम् । शर्करा । कपालिका । पिष्टिक(१) । पुण्डरीक । शतपत्र । गोलो-
मन् । गोपुच्छ । नरालि । नकुला । सिकता । शर्करादिः ॥

अङ्गुल्यादिभ्यष्टक् ॥ १०८ ॥

अङ्गुल्यादिभ्य इवार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । अङ्गुलीवाङ्गुलिकः । भारुजिकः । अङ्गु-
लि । भरुज । वङ्ग । वल्गु । मण्डर । मण्डल । शङ्कुल । कपि । उदशिवत् । गोणी ।
उरस् । शिखा । कुलिश । अङ्गुल्यादिः ॥

(१) कनिष्ठिक, कपिष्ठिक इति पाठान्तरम् ।

एकशालायाष्टजन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

एकशालाशब्दादिवार्येऽन्यतरस्यां ठच् प्रत्ययो भवति । अन्यतरस्याग्रहणेनानन्तरष्टक् प्राप्यते । एकशालेव, एकशालिकः । ऐकशालिकः ॥

कर्कलोहितादीकृक् ॥ ११० ॥

कर्कलोहितशब्दाभ्यामिवार्ये ईकक् प्रत्ययो भवति । कर्कः शुक्लोऽश्वः, तेन सदृशः, काकर्कीकः । लौहितीकः स्फटिकः स्वयमलोहितोऽप्युपाश्रयवशात्तथा प्रतीयते ॥

प्रत्नपूर्वविश्वेमात्थाल् छन्दसि ॥ १११ ॥

प्रत्न पूर्व विश्व इम इत्येतेभ्य इवार्ये थाल् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये । तं प्रत्नथा पूर्वथा विश्वथेमथा ॥

पूगाञ्ज्योऽग्रामणीपूर्वात् ॥ ११२ ॥

इवार्ये इति निवृत्तम् । नानाजातीया अनियतवृत्तयोऽर्थकामप्रधानाः संघाः पूगाः । पूगावाचिनः प्रातिपदिकादग्रामणीपूर्वात् स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवति । लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । लोहध्वजाः । शैव्यः । शैव्यौ । शिवयः । चातक्यः । चातक्यौ । चातकाः । अग्रामणीपूर्वादिति किम् ? देवदत्तो ग्रामणीरेषां त इमे देवदत्तकाः । यज्ञदत्तकाः ॥

व्रातचफञ्जोरस्त्रियाम् ॥ ११३ ॥

नानाजातीया अनियतवृत्तय उत्सेधजीविनः संघा व्राताः । व्रातवाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यश्चफञ्जप्रत्ययान्तेभ्यश्च स्वार्थे ञ्यः प्रत्ययो भवत्यस्त्रियाम् । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः । ब्रैहिमत्यः ब्रैहिमत्यौ । ब्रीहिमताः । चफजः खल्वपि कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । कौञ्जायनाः । ब्राध्नायन्यः । ब्राध्नायन्यौ । ब्राध्नायनाः । अस्त्रियामिति किम् ? कपोतपाकी । ब्रीहिमती । कौञ्जायनी । ब्राध्नायनी ॥

आयुधजीविसंघाञ्ज्यड्वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्यात् ॥ ११४ ॥

आयुधजीविनां संघः आयुधजीविसंघः । स वाहीकैर्विशेष्यते । वाहीकेषु य आयुधजीविसंघस्तद्वाचिनः प्रातिपदिकाद् ब्राह्मणराजन्यवर्जितात् स्वार्थे ञ्यट् प्रत्ययो भवति । ब्राह्मणे तद्विशेषग्रहणम् । राजन्ये तु स्वरूपग्रहणमेव । टकारो ङीवर्थः । तेनास्त्रियामिति नानुवर्तते । कौण्डीवृत्स्यः । कौण्डीवृत्स्यौ । कौण्डीवृत्साः । क्षौद्रक्यः । क्षौद्रक्यौ । क्षुद्रकाः । मालव्यः । मालव्यौ । मालवाः । स्त्रियां कौण्डीवृत्सी । क्षौद्रकी । मालवी । आयुधजीविग्रहणं किम् ? मल्लाः । शयण्डाः । संघग्रहणं किम् ? सम्राट् । वाहीकेष्विति किम् ? शबराः । पुलिन्दाः । अब्राह्मण राजन्यादिति किम् ? गोपालवा ब्राह्मणाः । शालङ्कायना राजन्याः ॥

वृकाट्देयण् ॥ ११५ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्तते । वृकशब्दादायुधजीविनः स्वार्थे ढेयण् प्रत्योय

भवति । टकारो ङीवर्थो णकारो वृद्धयर्थः । वार्केण्यः । वार्केण्यौ । वृकाः । आयुधजी-
विसंघविशेषणं जातिशब्दान्माभूत् । 'कामक्रोधौ मनुष्याणां खादितारौ वृकाविव ।'

दामन्यादित्रिगर्त्तपष्टाच्छः ॥ ११६ ॥

आयुधजीविसंघादिति वर्त्तते । दामन्यादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यस्त्रिगर्त्तपष्टेभ्यश्चायुध-
जीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थे छः प्रत्ययो भवति । येषामायुधजीविनां संघानां पठन्तर्वर्गा-
स्तत्र च त्रिगर्त्तः षष्ठः । त्रिगर्त्तः षष्ठो येषां, ते त्रिगर्त्तपष्टा इत्युच्यन्ते । तेषु चेयं स्मृतिः ।
आहुस्त्रिगर्त्तपष्टास्तु कौण्डोपरथदाण्डकी । क्रौष्टकिर्जालमानिश्च ब्रह्मगुप्तोय जानकिः ॥ इति ।

दामन्यादिभ्यस्तावत्-दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः । औलपीयः ।
औलपीयौ । उलपयः । त्रिगर्त्तपष्टेभ्यः खट्वपि-कौण्डोपरथीयः । कौण्डोपरथीयौ ।
कौण्डोपरथाः । दाण्डकीयः । दाण्डकीयौ । दाण्डकयः । क्रौष्टकीयः । जालमानीयः ।
ब्रह्मगुप्तीयः । जानकीयः । दामनी । औलपि । आकिदन्ती । काकरन्ति । काकदन्ति ।
शत्रुन्तपि । सार्वसेनि । बिन्दु । मौआयन । उलभ । सावित्रीपुत्र(१) दामन्यादिः ॥

पश्वादि यौधेयादिभ्यामण्वौ ॥ ११७ ॥

आयुधजीविसंघादित्येव । पश्वादिभ्यो यौधेयादिभ्यश्च प्रातिपदिकेभ्य आयुध-
जीविसंघवाचिभ्यः स्वार्थेऽण्वौ प्रत्ययौ भवतः । पार्श्वः । पार्श्वौ । पश्वः ।
आसुरः । आसुरौ । असुराः । यौधेयः । शौक्रेयः । पशु । असुर । रक्षस् । वारहीक ।
वयस् । मरुत् । दशार्ह । पिशाच । विशाल । अशनि । कार्षापण । सत्वत् । वसु ।
पश्वादिः ॥ यौधेय । कौशेय । क्रौशेय । शौक्रेय । शौत्रेय । धार्तेय । वार्त्तेय ।
जाबालेय । त्रिगर्त्त । भरत । उशीनर । यौधेयादिः ॥

अभिजिद्विदभृच्छालावच्छिखावच्छमीवदूर्णावच्छरुमदणो यन् ॥ ११८ ॥

आयुधजीविसंघादिति निवृत्तम् । अभिजिदादिभ्योऽण्वन्तेभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः
स्वार्थे यञ् प्रत्ययो भवति । अभिजितोऽपत्यमित्यण् । तदन्ताद्यञ् । आभिजित्यः ।
आभिजित्यौ । आभिजिताः । वैदभृत्यः । वैदभृत्यौ । वैदभृताः । शालावत्यः । शाला-
वत्यौ । शालावताः । शैखावत्यः । शामीवत्यः । और्णावत्यः । और्मत्यः । ऋगोत्रप्रत्ययस्या-
त्राणो ग्रहणमिष्यतेऽः । अभिजितो मुहूर्त्तः । अभिजितः स्थालीपाक इत्यत्र न भवति ॥

ऋयादयस्तद्राजाः ॥ ११९ ॥

पूरान्यो ग्रामणीपूर्वादित्यतः प्रभृति ये प्रत्ययास्ते तद्राजसंज्ञा भवन्ति । तथा
चैवोदाहृतम् । तद्राजप्रदेशाः तद्राजस्य बहुष्वित्येवमादयः ॥
इति श्रीजयादित्यविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ५ ॥ ३ ।

(१) अच्युतन्ति । कोकतन्ति । तुलभ । देववापि । औतकी । अपच्युतकी । कर्की ।
पिण्ड । पतेऽन्नगणेऽधिकाः पुस्तकान्तरे ।

॥ अथ षष्ठमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ संख्यादेर्भीप्सायां वुन् लोपश्च ॥ १ ॥
 पादशतान्तस्य संख्यादेः प्रातिपदिकस्य वीप्सायां वुन् प्रत्ययो भवति, तत्सन्नियोगेन चान्तस्य लोपो भवति । यस्येति लोपेनैव सिद्धे पुनर्वर्चनम-
 नैमित्तिकार्थम् । यस्येति लोपः परनिमित्तकः, तस्य स्थानिवद्भावात् पादः पदिति
 पद्भावो न स्यात् । अस्य त्वनैमित्तिकत्वाच्च स्थानिवत्त्वम् । द्वौ द्वौ पादौ ददाति,
 द्विपदिकां ददाति । द्वे द्वे शते ददाति, द्विशतिकां ददाति । तद्वितार्थ इति समासः ।
 ततः प्रत्ययः । स्वभावाच्च वुन्प्रत्ययान्तं स्त्रियामेव वर्त्तते । पादशतस्येति किम् ?
 द्वौ द्वौ मापौ ददाति । संख्यादेरिति किम् ? पादं पादं ददाति । वीप्सायामिति
 किम् ? द्वौपादौ ददाति । द्वे शते ददाति । पादशतग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ।
 द्विमोदकिकां ददाति, त्रिमोदकिकां ददाति ॥ ८२५ ॥

दण्डव्यवसर्गयोश्च ॥ २ ॥

दमनं दण्डः । दानं व्यवसर्गः । दण्डव्यवसर्गयोगोऽगम्यमानयोः पादशतान्तस्य
 प्रातिपदिकस्य संख्यादेर्वुन् प्रत्ययो भवति, अन्तलोपश्च । अवीप्सार्थोऽयमारम्भः ।
 द्वौ पादौ दण्डितः, द्विपदिकां दण्डितः । द्वौ पादौ व्यवसृजति, द्विपदिकां व्यवसृ-
 जति । द्विशतिकां दण्डितः । त्रिशतिकां व्यवसृजति । त्रिशतिकां दण्डितः ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ॥ ३ ॥

स्थूलादिभ्यः प्रकारवचने द्योत्ये कन् प्रत्ययो भवति । जातीयरोऽपवादः । प्रकारो
 विशेषः । स्थूलप्रकारः स्थूलकः । अणुकः । मापकः । क्कन्प्रकरणे चञ्चद्वृहतोरुपसं-
 ख्यानमुक्त्वा । चञ्चत्प्रकारः, चञ्चत्कः । बृहत्कः । चञ्चद्वृहयोरिति केचित् पठन्ति । तेषां
 चञ्चकः, बृहत्क इति उदाहरणं द्रष्टव्यम् । केऽण इति ह्रस्वः (१) । स्थूल । अणु ।
 माप । इषु । कृष्ण तिलेषु । यव व्रीहिषु । क्कञ्चुतिलपाद्यकालावदाताः सुरायाम् ।
 क्कगोमूत्र आच्छादने । क्कसुराया अहौ । जोर्ण शालिषु । पत्रमूले समस्तव्यस्ते ।
 कुमारीपुत्र । कुमार । श्वशुर । मणि । स्थूलादिः ॥

अनत्यन्तगतौ क्तात् ॥ ४ ॥

अत्यन्तगतिरशेषेण संबन्धः तदभावोऽनत्यन्तगतिः । अनत्यन्तगतौ गम्यमा-
 नायां कान्तात्कन्प्रत्ययो भवति । मिश्रकः । छिन्नकः । अनत्यन्तगताविति किम् ?
 मिश्रम् । छिन्नम् ॥

न सामिवचने ॥ ५ ॥

सामिवचने उपपदे कान्तात्कन्प्रत्ययो न भवति । सामिकृतम् । सामिभुक्तम् ।

(१) केण इति ह्रस्व इत्यपपाठः पदमंजरीं दर्शनात् ।

यथैवन्नवति । सस्थान इति तुल्य उच्यते, समानं स्थानमस्येति कृत्वा । पित्रा तुल्यः पितृस्थानीयः । पितृस्थानः । मातृस्थानीयो, मातृस्थानः । राजस्थानीयो राजस्थानः । सस्थानेनेति किम् ? गोस्थानम्, अश्वस्थानम् । इतिकरणो विवक्षार्थः । तेन बहुव्रीहिः सस्थानशब्दोऽर्थमुपस्थापयति, न तत्पुरुषः । चेच्छब्दः संबन्धार्थः । द्वयोर्विभाषयोर्नित्या विधय इति पूर्वत्र नित्यविधयः ॥

किमेत्तिङन्ययघादास्वद्रव्यप्रकर्षे ॥ ११ ॥

किम् एकारान्तात्तिङन्ताद्व्ययेभ्यश्च यो विहितो घः स किमेत्तिङन्ययघः तदन्तात् प्रातिपदिकादद्रव्यप्रकर्षे आम् प्रत्ययो भवति । यद्यपि द्रव्यस्य स्वतः प्रकर्षो नास्ति तथापि गुणक्रियास्थः प्रकर्षो यदा द्रव्य उपचर्यते तदाऽयं प्रतिषेधः । क्रियागुणयोरेवायं प्रकर्षे प्रत्ययः । कितराम् । कितमाम् । पूर्वाह्णितराम् । पूर्वाह्णितमाम् । पचतितराम् । पचतितमाम् । उच्चैस्तराम् । उच्चैस्तमाम् । अद्रव्यप्रकर्ष इति किम् ? उच्चैस्तरः । उच्चैस्तमः ॥

अमु च च्छन्दसि ॥ १२ ॥

किमेत्तिङन्ययघादद्रव्यप्रकर्षे अमु प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये, चकारादासु च । प्रतरं नयामः । प्रतरां वस्यः । स्वरादिषु अम् आम् इति पठ्यते । तस्मात्तदन्तस्यान्यत्वम् ॥

अनुगादिनष्टक् ॥ १३ ॥

अनुगदतीत्यनुगादी । अनुगादिनृशब्दात् स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । आनुगादिकः ।

णचः स्त्रियामब् ॥ १४ ॥

कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियामिति णञ्चिहितः, तदन्तात् स्वार्थेऽङ् प्रत्ययो भवति स्त्रियां विषये । न्यावक्रोशी । व्यावहासी वर्त्तते । स्त्रीग्रहणं किमर्थं यावता णच् स्त्रियामेव विहितः ततः स्वार्थिकस्तत्रैव भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति स्वार्थिकाः प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपीति । तेन गुडकल्पा द्राक्षा । तैलकल्पा प्रसन्ना(१) । देव एव देवतेत्येवमाद्युपपन्नं भवति ॥

अणिनुणः ॥ १५ ॥

अभिविधौ भाव इनुण् विहितस्तदन्तात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । सांराविणं वर्त्तते । सांकूटिनम् ॥

विसारिणो मत्स्ये ॥ १६ ॥

विसरतीति विसारी । विसारिन् शब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति मत्स्येऽभिधेये । विसारिणो मत्स्यः । मत्स्य इति किम् ? विसारी देवदत्तः ॥

(१) 'प्रसन्ना' मुराविशेषः इति पदमञ्जरी ।

पा० ४] संख्या विचार २ काशिका । २१ गणना २१ ४४१
 संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच् ॥ १७ ॥

संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः स्वार्थे कृत्वसुच् प्रत्ययो भवति । पौनः पुन्यसभ्यावृत्तिः । एककर्तृकाणां तुल्यजातीयानां क्रियाणां जन्म-संख्यानं क्रियाभ्यावृत्तिगणनं तत्र प्रत्ययः । पञ्च वारान् भुङ्क्ते पञ्चकृत्वः । सप्तकृत्वः । संख्याया इति किम् ? भूरिवारान् भुङ्क्ते । क्रियाग्रहणं किमर्थम् , यावताभ्यावृत्तिः क्रियाया एव संभवति, न द्वयगुणयोः ? उत्तरार्थं क्रियाग्रहणम् । एकस्य सकृच्चैत्यत्र क्रियैव गण्यते, नाभ्यावृत्तिः । असंभवात् । अभ्यावृत्तिग्रहणं किम् ? क्रियामात्रगणने मा भूत्-पञ्चपाकाः । दशपाकाः । गणनग्रहणं किमर्थम् , यावता गणनात्मिकैव संख्या ? अक्रियमाणे गणनग्रहणे क्रियाभ्यावृत्तौ वर्तमानेभ्यः संख्येयवचनेभ्य एव प्रत्ययः स्यात् । शतवारान् भुङ्क्ते, शतकृत्व इति । इह न स्यात्-शतं वाराणां भुङ्क्ते इति । न ह्यत्राभ्यावृत्तौ शतशब्दः । संख्यानमात्रवृत्तित्वात् । गणनग्रहणात्सर्वत्र सिद्धं भवति ॥

द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच् ॥ १८ ॥

द्वि त्रि चतुर् इत्येतेभ्यः संख्याशब्देभ्यः क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानेभ्यः सुच् प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । द्विर्भुङ्क्ते । त्रिर्भुङ्क्ते । चतुर्भुङ्क्ते । चकारः स्वार्थः ॥

एकस्य सकृच्च ॥ १९ ॥

एकशब्दस्य सकृदित्ययमादेशो भवति सुच् प्रत्ययः क्रियागणने । कृत्वसुचोऽपवादः । अभ्यावृत्तिस्त्विह न संभवति । सकृद्भुङ्क्ते । सकृदधीते । एकः पाक इत्यत्र न भवति, अनभिधानात् ॥

विभाषा बहोर्द्धाऽविप्रकृष्टकाले ॥ २० ॥

बहुशब्दात् क्रियाभ्यावृत्तिगणने वर्तमानात् विभाषा धा प्रत्ययो भवति । कृत्वसुचोऽपवादः । पक्षे सोऽपि भवति । अविप्रकृष्टग्रहणं क्रियाभ्यावृत्तिविशेषणम् । क्रियाणामुत्पत्तयश्चेदासन्नकालाः भवन्ति, न विप्रकृष्टकालाः । बहुधा दिवसस्य भुङ्क्ते । बहुकृत्वो दिवसस्य भुङ्क्ते । अविप्रकृष्टकाल इति किम् ? बहुकृत्वो मासस्य भुङ्क्ते ॥

तत्प्रकृतवचने मयट् ॥ २१ ॥

तदिति प्रथमा समर्थविभक्तिः, प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम् । प्रथमासमर्थात् प्रकृतोपाधिकेऽर्थे वर्तमानात्स्वार्थे मयट् प्रत्ययो भवति । टकारो ङीबर्थः । अन्नं प्रकृतम्, अन्नमयम् । अपूपमयम् । अपरे पुनरेवं सूत्रार्थमाहुः-प्रकृतमित्युच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनं, तदिति प्रथमासमर्थात् प्रकृतवचनेऽभिधेये मयट् प्रत्ययो भवति । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयो यज्ञः । अपूपमयं पर्व । वटकमयी यात्रा । द्वयमपि प्रमाणमुभयथा सूत्रप्रणयनात् ॥

समूहवच्च बहुषु ॥ २२ ॥

तत्प्रकृतवचन इत्येव । बहुषु प्रकृतेषूच्यमानेषु समूहवत् प्रत्यया भवन्ति, चका-

रान्मयत् च । मोदकाः प्रकृताः प्राचुर्येण प्रस्तुताः, मौदकिकम् । मोदकमयम् । शाण्डु-
लिकम् । शण्डुलीमयम् । अतिवर्तन्तेऽपि स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनानि ।
द्वितीये सूत्रार्थे मोदकाः प्रकृता अस्मिन् यज्ञे, मौदकिको यज्ञः । मोदकमयः । शाण्डु-
लिकः । शण्डुलीमयः ॥

अनन्तावसथेतिहभेषजान् व्यः ॥ २३ ॥

अनन्तादिभ्यः स्वार्थे व्यः प्रत्ययो भवति । अनन्त एव, आनन्त्यम् । आवसथ
एवावसथ्यम् । इति ह, ऐतिह्यम् । निपातसमुदायोऽयमुपदेशपारम्पर्ये वर्तते । भेष-
जमेव, भेषज्यम् । महाविभाषया विकल्पते प्रत्ययः ॥

देवतान्तात्तादर्थ्यं यत् ॥ २४ ॥

देवताशब्दान्तात् प्रातिपदिकाच्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्यं यत् प्रत्ययो भवति । तदर्थं
एव तादर्थ्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् व्यञ् । तदिति प्रकृत्यर्थो निर्दिश्यते । अग्निदेव-
तायै इदम्, अग्निदेवत्यम् । पितृदेवत्यम् ॥

पादार्धाभ्यां च ॥ २५ ॥

तादर्थ्यं इत्येव । पादार्धशब्दाभ्यां चतुर्थीसमर्थाभ्यां तादर्थ्येऽभिधेये यत्प्रत्ययो
भवति । पादार्थमुदकं पाद्यम् । अर्घ्यम् । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । यथादर्शनमन्यत्रापि
प्रत्ययो भवति । एष वै सप्तदशाक्षरश्छन्दस्यः प्रजापतिः । वसु । अयस् । ओक ।
कवि । क्षेम । उदक । वर्चस् । निष्केवल । उक्थ । जन । पूर्व । नव । सूर । मर्त ।
यविष्ठ । इत्येतेभ्यश्छन्दसि स्वार्थे यत्प्रत्ययो भवति । अग्निरीशेवसन्यस्य । अयस्यो
वसानाः । द्वितीयावहुवचनस्यालुक् । अपोवसाना इत्यर्थः । स्वओक्ये । कव्योसि ।
क्षेम्यस्य वस्यति । वायुर्वर्चस्यः । निष्केवल्यं शंसति । उक्थं शंसति । जन्यं तामिः ।
पूर्व्या विशः । स्तोमैर्जनयामि नव्यम् । सूर्यः । मर्त्यः । यविष्ठयः । आमुष्यायणा-
मुष्यपुत्रिकेत्युपसंख्यानम् । समशब्दादावतुप्रत्ययो वक्तव्यः । समावद्वसतु ।
छनवस्य नू आदेशस्तनपूतनपूलाश्च प्रत्ययाः । नूतनम् । नूतनम् । नवीनम् । छनश्च
पुराणे प्रात् । पुराणे वर्त्तमानात् प्रशब्दाच्च प्रत्ययो भवति, चकारात्तनसनपूलाश्च ।
प्रणम् । प्रनम् । प्रतनम् । ग्रीणम् । भागरूपनामभ्यो धेयः प्रत्ययो वक्तव्यः ।
मागधेयम् । रूपधेयम् । नामधेयम् । मित्राच्छन्दसि । मित्रधेयं यतस्व ।
आग्नीध्रसाधारणादञ् । आग्नीध्रम् । साधारणम् । स्त्रियां ङीप्-आग्नीध्री ।
साधारणी । वाप्रकरणाच्च विकल्पन्त एतान्युपसंख्यानानि, तेन यथाप्राप्तमपि भवति ।
आग्नीध्रा शाला । साधारणा भूरिति । अयवसमरुद्भ्यां छन्दस्यन्वक्तव्यः ।
आयवसे रमन्ते (१) । मारुतं शर्द्धः ॥

(१) आयवसः सामः, मारुतः पर्वतः इति पाठान्तरम् ।

अतिथेऽर्थः ॥ २६ ॥

तादर्थ्य इत्येव । अतिथिशब्दान्चतुर्थीसमर्थात्तादर्थ्येऽभिधेये व्यः प्रत्ययो भवति ।
अतिथये इदम् , आतिथ्यम् ॥

देवात्तल् ॥ २७ ॥

तादर्थ्य इति निवृत्तम् । देवशब्दात् स्वार्थे तल् प्रत्ययो भवति । देव एव देवता ॥

अवेः कः ॥ २८ ॥

अविशब्दात् स्वार्थे कः प्रत्ययो भवति । अविरेवाविकः ॥

यावादिभ्यः कन् ॥ २९ ॥

याव इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । याव एव, यावकः । मणिकः ।
याव । मणि । अस्थि । चण्ड । पीतस्तम्ब । ऋतायुष्णशीते । पशौ लूनवियाते । अणु-
निपुणे । पुत्र कृत्रिमे । स्नात वेदसमाप्तौ । शून्य रिक्ते । दान कुत्सिते । तनु सूत्रे ।
ईयसश्च, श्रेयस्कः । ज्ञात । कुमारीक्रोडनकानि च । यावादिः ॥

लोहितान्मणौ ॥ ३० ॥

लोहितशब्दान्मणौ वर्त्तमानात्स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितो मणिः, लोहि-
तकः । मणाविति किम् ? लोहितः ॥

वर्णं चानित्ये ॥ ३१ ॥

अनित्ये वर्णे वर्त्तमानात्लोहितशब्दात् स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः
कोपेन । लोहितकः पीडनेन । अनित्य इति किम् ? लोहितो गौः । लोहितं रुधिरम् ।
लोहितास्त्रिज्जवाधनं वा वक्तव्यम् ॥ लोहितिका कोपेन । लोहिनिका कोपेन ॥

रक्ते ॥ ३२ ॥

लाक्षादिना रक्ते यो लोहितशब्दस्तस्मात् कन् प्रत्ययो भवति । लोहितकः कम्ब-
लः । लोहितकः पटः । लिङ्गवाधनं वेत्येव । लोहितिका । लोहिनिका शाटी ॥

कालाच्च ॥ ३३ ॥

वर्णं चानित्ये रक्त इति द्वयमप्यनुवर्त्तते । कालशब्दादनित्ये वर्त्तमानाद्रक्ते च कन्
प्रत्ययो भवति । कालक मुखं वैलचयेण । रक्ते-कालकः पटः । कालिका शाटी ॥

विनयादिभ्यश्च ॥ ३४ ॥

विनय इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे कन् प्रत्ययो भवति । विनय एव, वैनयिकः । साम-
यिकः । औपयिकः । विभाषाग्रहणेन विकल्प्यते प्रत्ययः । विनय । समय । उपायाद्
ह्रस्वत्वं च । संगति । कथंचित् । अकस्मात् । समयाचार । उपचार । समाचार ।
व्यवहार । संप्रदान । समुत्कर्ष । समूह । विशेष । अत्यय (१) । विनयादिः ॥

(१) अस्थि, कण्डु, पतौ शब्दावत्र गणोऽधिकौ कुत्रचित् ।

वाचो व्याहृतार्थायाम् ॥ ३५ ॥

व्याहृतः प्रकाशितोऽर्थो यस्यास्तस्यां वाचि वर्तमानाद्वाक्यशब्दात् स्वार्थे ठक् प्रत्ययो भवति । पूर्वमन्वेनेकार्थत्वात् संदेशवाग् व्याहृतार्थेत्युच्यते । वाचिकं कथयति । वाचिकं श्रद्धे । व्याहृतार्थायामिति किम् ? मथुरा वाग् देवदत्तस्य ॥

तद्युक्तात् कर्मणोऽण् ॥ ३६ ॥

व्याहृतार्थाया वाचा यत्कर्म युक्तं तदभिधायिनः कर्मन्शब्दात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । कर्मैव, कर्मणम् । वाचिकं श्रत्वा तथैव यत्कर्म क्रियते तत्कर्मणमित्युच्यते । अण्प्रकरणे कुलालवरुडनिषादकर्मारचण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छन्दस्युपसंख्यानम् । कुलाल एव, कौलालः । वारुडः । नैषादः । कार्मारः (१) । चाण्डालः । मैत्रः । आमित्रः । सान्नाय्यानुजावरानुपूकानुष्टुभचातुःप्राश्यराक्षोघ्नवैयातवैकृतवारिवस्कृताप्रायणाग्रहायणसान्तपनाः । एतेऽणन्ताः स्वार्थिकश्छन्दसि भाषायां चेज्यन्ते ॥

औषधेरजातौ ॥ ३७ ॥

औषधिश्छन्दोजातौ वर्तमानात् स्वार्थेऽण् प्रत्ययो भवति । औषधं पिबन्ति । औषधं ददाति । अजाताविति किम् ? औषधयः क्षेत्रे रूढा भवन्ति ॥

प्रज्ञादिभ्यश्च ॥ ३८ ॥

प्रजानातीति प्रज्ञ इत्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यः स्वार्थे ण् प्रत्ययो भवति । प्रज्ञ एव, प्राज्ञः । प्राज्ञी स्त्री । यस्यास्तु प्रज्ञा विद्यते सा प्राज्ञा भवति । प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तिभ्यो ण इति विदञ्चित्यत्र पठ्यते । शत्रन्तस्य विदेर्ग्रहणं, विदेः शतुर्वसुरित्यत एव ज्ञापकात् पाक्षिको वस्वाददेशः । अन्यतरस्यांग्रहणं वा तत्रानुवर्तते । तुह्योस्तातडाशिष्यन्यतरस्यामिति । प्रज्ञ । वणिक् । उशिक् । उष्णिक् । प्रत्यक्ष । विद्वस् । विद्वन् । षोडन् । षोडश । विद्या । मनस् । श्रोत्र शरीरे, श्रोत्रम् । जुह्वत् । कृष्णमृगो । चिकीर्षत् । चोर । शक । योध । वक्षस् (२) । धूर्त्त । वस् । एत् । मरुत् । क्रुड् । राजा । सत्वन्तु । दशार्ह । वयस् । आतुर (३) । रक्षस् । पिशाच । अशनि । कार्पापण । देवता । बन्धु । प्रज्ञादिः ॥

मृदस्तिकन् ॥ ३९ ॥

मृच्छब्दात्स्वार्थे तिकन् प्रत्ययो भवति । विकल्पः सर्वत्रानुवर्तते । मृदेव, मृत्तिका सन्नौ प्रशंसायाम् ॥ ४० ॥

प्रशंसोपाधिकेर्धे वर्तमानाद् मृच्छब्दात्सन्न इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः । रूपपोऽपवादः । प्रशस्ता मृद्, मृत्सा, मृत्सना । नित्यश्चायं प्रत्ययः । उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणात् ॥

(१) बहुषु पुस्तकेषु वाचिके कर्मार इति तदुदाहरणे च कार्मार इति नास्ति ।

(२) वक्षस् । पाठः । (३) असुर । पाठः ।

वृकज्येष्ठाभ्यां तिलतातिलौ च च्छन्दसि ॥ ४१ ॥

प्रशंसायामित्येव । वृकज्येष्ठाभ्यां प्रशंसोपाधिकेऽर्थे वर्तमानाभ्यां यथासंख्यं तिलतातिलौ प्रत्ययौ भवतश्छन्दसि विषये । रूपोऽपवादः । वृक्तिः । ज्येष्ठतातिः ॥

बह्वत्पार्थाच्छस्कारकादन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

बह्वर्थादल्पार्थाच्च कारकाभिधायिनः शब्दाच्छस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । विशेषानभिधानाच्च सर्व कर्मादिकारकं गृह्यते । बहूनि ददाति, बहुशो ददाति । अल्पं ददाति । अल्पशो ददाति । बहुभिर्ददाति बहुशो ददाति । अल्पेन अल्पशः । बहुभ्यः, बहुशः । अल्पशः, इत्येवमाद्युदाहार्यम् । बह्वत्पार्थादिति किम् ? गां ददाति । अश्वं ददाति । कारकादिति किम् ? बहूनां स्वामी अल्पानां स्वामी । अर्थग्रहणात्पर्यायेभ्योपि भवति-भूरिशो ददाति । स्तोकशो ददाति । बह्वत्पार्थान्मङ्गलामङ्गलवचनम् । यत्र मङ्गलं गम्यते तत्रायं प्रत्यय इष्यते । बहुशो ददातीत्याभ्युदयिकेषु कर्मसु । अल्पशो ददातीत्यनिष्टेषु कर्मसु ।

संख्यैकवचनाच्च वीप्सायाम् ॥ ४३ ॥

संख्यावाचिभ्यः प्रातिपदिकेभ्य एकवचनाच्च वीप्सायां द्योत्यायां शस् प्रत्ययो भवति अन्यतरस्याम् । द्वौ द्वौ मोदकौ ददाति, द्विशः । त्रिशः । एकवचनात्खल्वपि-कार्पापणं कार्षापणं ददाति, कार्षापणशः । मापशः । पादशो ददाति । एकोऽर्थ उच्यते येन तदेकवचनम् । कार्षापणादयश्च परिमाणशब्दा वृत्तावेकार्था एव भवन्ति । संख्यैकवचनादिति किम् ? घटंघटं ददाति । वीप्सायामिति किम् ? द्वौ ददाति । कार्षापणं ददाति । कारकादित्येव । द्वयोर्द्वयोः स्वामी । कार्षापणस्य कार्षापणस्य स्वामी ॥

प्रतियोगे पञ्चम्यास्तसिः ॥ ४४ ॥

प्रतिना कर्मप्रवचनीयेन योगे या पञ्चमी विहिता तदन्तात्तसिः प्रत्ययो भवति । प्रद्युम्नो वासुदेवतः प्रति । अभिमन्युरर्जुनतः प्रति । वाग्रहणानुवृत्तेर्विकल्पेन भवति, वासुदेवादूर्जुनादित्यपि भवति । ऋतसिप्रकरणे आद्यादिभ्य उपसंख्यानम् ॥ आदौ आदितः । मध्यतः । पार्श्वतः । पृष्ठतः । आकृतिगणश्चायम् ॥

अपादाने चाहीयरुहोः ॥ ४५ ॥

अपादाने या पञ्चमी तस्याः पञ्चम्या वा तसिः प्रत्ययो भवति । तच्चेदपादानं हीयरुहोः सम्बन्ध न भवति । ग्रामत आगच्छति । ग्रामात् । चोरतो विभेति । चोरात् । अध्ययनतः पराजयते । अध्ययनात् । अहीयरुहोरिति किम् ? सार्थाद्धीयते । पर्व-तादवरोहति । हीयते इति विकारनिर्देशो जहातेः प्रतिपत्त्यर्थः । जिहीतेर्मा भूत् । भू-मित उज्जिहीते । भूमेरुज्जिहीते । कथं मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्णतो वेति ? नैषा पञ्चमी । किं तर्हि, तृतीया । स्वरेण वर्णेन वा हीन इत्यर्थः ॥

अतिग्रहाव्यथनक्षेपेष्वकर्त्तरि तृतीयायाः ॥ ४६ ॥

अतिक्रम्य ग्रहोऽतिग्रहः । अचलनमव्यथनम् । क्षेपो निन्दा । अतिग्रहादिविषये या तृतीया तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति सा चेत्कर्त्तरि न भवति । वृत्तेनातिगृह्यते, वृत्ततोऽतिगृह्यते । चारित्रेणातिगृह्यते, चारित्रतोऽतिगृह्यते । पु पुवृत्तवानन्यानतिक्रम्य वृत्तेन गृह्यत इत्यर्थः । अव्यथने—वृत्तेन न व्यथते वृत्ततो न व्यथते । चारित्रेण न व्यथते चारित्रतो न व्यथते । वृत्तेन न चलतीत्यर्थः । क्षेपे—वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः । चारित्रेण क्षिप्तः, चारित्रतः क्षिप्तः । वृत्तेन निन्दित इत्यर्थः । अकर्त्तरीति किम् ? देवदत्तेन क्षिप्तः ॥

हीयमानपापयोगाच्च ॥ ४७ ॥

अकर्त्तरि तृतीयाया इत्येव । हीयमानेन पापेन च योगो यस्य तद्वाचिनः शब्दात् परा या तृतीया विभक्तिरकर्त्तरि तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति । वृत्तेन हीयते । वृत्ततो हीयते । चारित्रेण हीयते, चारित्रतो हीयते । पापयोगात्—वृत्तेन पापः । वृत्ततः पापः । चारित्रेण पापः । चारित्रतः पापः । क्षेपस्याविवक्षायां तत्त्वाख्यायामिदमुदाहरणम् । क्षेपे हि पूर्वणैव सिद्धम् । अकर्त्तरीत्येव । देवदत्तेन हीयते ॥

षष्ठ्या व्याश्रये ॥ ४८ ॥

नानापक्षसमाश्रयो व्याश्रयः । व्याश्रये गम्यमाने षष्ठ्यन्ताद् वा तसिः प्रत्ययो भवति । देवा अर्जुनतोऽभवन् । आदित्याः कर्णतोऽभवन् । षष्ठी चात्र पक्षापेक्षैव । अर्जुनस्य पक्षे कर्णस्य पक्ष इत्यर्थः । व्याश्रय इति किम् ? वृत्तस्य शाखा ॥

रोगाच्चापनयने ॥ ४९ ॥

रोगो व्याधिः । तद्वाचिनः शब्दाद्या षष्ठी विभक्तिस्तदन्ताद्वा तसिः प्रत्ययो भवति अपनयने गम्यमाने । अपनयनं प्रतीकारः, चिकित्सेत्यर्थः । प्रवाहिकातः कुरु । कासतः कुरु । छर्दिकातः कुरु । प्रतीकारमस्याः कुर्वित्यर्थः । अपनयन इति किम् ? प्रवाहिकायाः प्रकोपनं कुरु ॥

✓ अभूततद्भावे कृम्वस्तियोगे संपद्यकर्त्तरि चिवः ॥ ५० ॥

कारणस्य विकाररूपेणाभूतस्य तदात्मना भावोऽभूततद्भावः । संपद्यतेः कर्त्ता संपद्यकर्त्ता । संपद्यकर्त्तरि वर्तमानात् प्रातिपदिकादभूततद्भावे गम्यमाने कृम्वस्तिभिर्धातुभिर्योगे चिवः प्रत्ययो भवति । अशुक्लः शुक्लः संपद्यते, तं करोति शुक्लीकरोति । मलिनं शुक्लीकरोति । शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् । घटीकरोति मृदम् । घटीभवति । घटीस्यात् । अभूततद्भाव इति किम् ? शुक्लं करोति । नात्र प्रकृतिर्विवक्षिता कृम्वस्तियोग इति किम् ? अशुक्लः शुक्लो जायते । संपद्यकर्त्तरीति किम् ? यावता अभूततद्भावसामर्थ्यात्लभ्यत एव संपद्यकत्वम् । कारकान्तरसंपत्तौ सा भूत्—अदे-

वगृहे देवगृहे संपद्यते । देवगृहस्याधेयविशेषसंबन्धेनाभूततद्भावः सर्वाधिकरणस्य न कर्तुरिति ॥

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लोपश्च ॥ ५१ ॥

अरुःप्रभृतीनामन्तस्य लोपो भवति चि्वश्च प्रत्ययः । सर्वविशेषणसम्बन्धात् पूर्व-
णैव प्रत्ययः सिद्धो लोपमान्नार्थ आरम्भः । अनरुः संपद्यते तं करोति, अरुकरोति ।
अरुभवति । अरुस्यात् । मनस्-उन्मनीकरोति । उन्मनीभवति । उन्मनीस्यात् ।
चक्षुस्-उच्चक्षूकरोति । उच्चक्षूभवति । उच्चक्षूस्यात् । चेतस्-विचेतीकरोति । विचे-
तीभवति । विचेतीस्यात् । रहस्-विरहीकरोति । विरहीभवति । विरहीस्यात् ।
रजस्-विरजीकरोति । विरजीभवति । विरजीस्यात् ॥

विभाषा साति कात्स्न्ये ॥ ५२ ॥

अभूततद्भावः कृत्वस्तियोगे संपद्यकर्तरीति सर्वमनुवर्तते । अस्मिन् विषये विभाषा-
सातिः प्रत्ययो भवति, कात्स्न्ये गम्यमाने । यदि प्रकृतिः कृत्स्ना विकारात्मतामाप-
द्यत इत्यर्थः । अग्निसाद्भवति शस्त्रम् । अग्नीभवति शस्त्रम् । उदकसाद्भवति लवणम् ।
उदकीभवति लवणम् । कात्स्न्ये इति किम् ? एकदेशेन पटः शुक्लीभवति । विभाषा-
ग्रहणं च्वेः प्रापकम् । प्रत्ययविकल्पस्तु महाविभाषयेव सिद्धः ॥

अभिविधौ सम्पदा च ॥ ५३ ॥

अभिविधिरभिव्याप्तिः । अभिविधौ गम्यमाने चि्विषये सातिः प्रत्ययो भवति
सम्पदा योगे, चकारात् कृत्वस्तिमिश्र । विभाषाग्रहणानुवृत्तेश्चरप्यभ्यनुज्ञायते ।
स च कृत्वस्तियोग एक भवति न सम्पदा । अग्निसात् सम्पद्यते । अग्निसाद्भवति ।
उदकसात् सम्पद्यते । उदकसाद्भवति लवणम् । अग्नीभवति । उदकीभवति । अथा-
भिविधेः कात्स्न्यस्य च को विशेषः ? यत्रैकदेशेनापि सर्वा प्रकृतिर्विकारमापद्यते सोऽ-
भिविधिः । यथाऽस्यां सेनायामुत्पातेन सर्वं शस्त्रमग्निसात् सम्पद्यते । वर्षासु सर्वं
लवणमुदकसात् सम्पद्यत इति । कात्स्न्यं तु सर्वात्मना द्रव्यस्य विकाररूपापत्तौ भवति ॥

तदधीनवचने ॥ ५४ ॥

अभूततद्भाव इति निवृत्तम्, अर्थान्तरोपादानात् । कृत्वस्तियोगे सम्पदा चेति
वर्तते । तदधीनं तदायत्तं तत्स्वामिकमित्यर्थः । स्वामिसामान्यमीशितव्यसामान्यं च
तदधीनशब्देन निर्दिश्यते । स्वामिविशेषवाचिनः प्रातिपदिकादीशितव्येऽभिधेये
सातिः प्रत्ययो भवति कृत्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । राजाधीनं करोति-राजसात्करोति
राजसाद्भवति । राजसात्स्यात् । राजसात्सम्पद्यते । ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मण-
साद्भवति । ब्राह्मणसात्स्यात् । ब्राह्मणसात्संपद्यते ॥

देये त्रा च ॥ ५५ ॥

तदधीनवचन इत्यनुवर्तते । तस्य विशेषणं देयग्रहणम् । दातव्यं देयं, तदधीने

देये त्रा प्रत्ययो भवति चकारात् सातिश्च कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे । ब्राह्मणेभ्यो देयमिति यद्विज्ञातं तद्यदा तेषां समर्पणेन तदधीनं क्रियते तदा त्रा प्रत्ययः । ब्राह्मणाधीनं देयं करोति, ब्राह्मणसात्करोति । ब्राह्मणत्राकरोति । ब्राह्मणत्राभवति । ब्राह्मणत्रास्यात् । ब्राह्मणत्रासम्पद्यते । देय इति किम् ? राजसान्नवति राष्ट्रम् ॥

देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ ५६ ॥

सातिर्निवृत्तः त्राप्रत्ययोऽनुवर्तते । देवादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यो द्वितीयासप्तम्यन्तेभ्यस्त्रा प्रत्ययो भवति बहुलम् । कृभ्वस्तिभिरिति नात्र सम्बध्यते । सामान्येन विधानम् । देवान् गच्छति, देवत्रा गच्छति । देवेषु वसति, देवत्रा वसति । मनुष्यान् गच्छति, मनुष्यत्रा गच्छति । मनुष्येषु वसति, मनुष्यत्रा वसति । एवमन्येऽप्युदाहार्याः—पुरुषान् गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषेषु वसति, पुंरुषत्रा वसति । पुरुषान् गच्छति, पुरुषत्रा गच्छति । पुरुषु वसति, पुरुषत्रा वसति । मर्त्यान् वसति, मर्त्यत्रा वसति । मर्त्येषु वसति, मर्त्यत्रा वसति । बहुलवचनादन्यत्रापि भवति । बहुत्रा जीवतो मन इति ॥

अव्यक्तानुकरणाद्द्वयजवरार्द्धादनितौ डाच् ॥ ५७ ॥

यत्र ध्वनावकारादयो वर्णा विशेषरूपेण न व्यज्यन्ते सोऽव्यक्तः । तस्यानुकरणमव्यक्तानुकरणम् । द्वयज् अवरार्द्धं यस्य तद् द्वयजवरार्धम् । अवरशब्दोऽपकर्षे यस्यापकर्षे क्रियमाणे सुष्ठु न्यूनमर्द्धं द्वयचकं सम्पद्यते तस्मादव्यक्तानुकरणादनिति पराङ्माच प्रत्ययो भवति । कृभ्वस्तियोग इत्यनुवर्तते । यस्य च द्विर्वचने कृते द्वयजवरार्द्धं ततः प्रत्ययः । डाचि बहुलं द्वे भवत इति विषयसप्तमी । डाचि विवक्षिते द्विर्वचनमेव पूर्वं क्रियते पश्चात् प्रत्ययः । पटपटा करोति, पटपटा भवति, पटपटा स्यात् । दमदमा करोति, दमदमा भवति, दमदमा स्यात् । अव्यक्तानुकरणादिति किम् ? दृषत्करोति । द्वयजवरार्द्धादिति किम् ? श्रत् करोति । अवरग्रहणं किम् ? खरटखरटा करोति । त्रपटत्रपटा करोति । अनिताविति किम् ? पठिति करोति । चकारः स्वरार्थः स्वरितवाधनार्थः—पटपटासि । अत्र स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादाविति स्वरितो न भवति । केचिद्द्वयजवरार्द्धादिति यकारं पठन्ति स स्वार्थिको विज्ञेयः ॥

कृञो द्वितीयतृतीयशाम्बवीजात्कृषौ ॥ ५८ ॥

द्वितीयतृतीयादिभ्यः शब्देभ्यः कृषावभिधेयायां डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे नान्यत्र । पुनः कृञ्ग्रहणं भ्वस्त्योर्निवृत्त्यर्थम् । द्वितीया करोति । द्वितीयं कर्षणं विलेखनं करोतीत्यर्थः । तृतीया करोति । शम्वा करोति । अनुलोमकृष्टं क्षेत्रं पुनः प्रतिलोमं कृषतीत्यर्थः । वीजा करोति । सह वीजेन विलेखनं करोतीत्यर्थः । कृषाविति किम् ? द्वितीयं करोति पदम् ॥

संख्यायाश्च गुणान्तायाः ॥ ५९ ॥

कृञ् इत्यनुवर्तते, कृषाविति च । संख्यावाचिनः शब्दस्य गुणशब्दोऽन्ते समीपे त्रय

सम्भवति सा संख्या गुणान्तेत्युच्यते तादृशात् प्रातिपदिकात् कृषावभिधेयायां डाच्
प्रत्ययो भवति कृजो योगे । द्विगुणं विलेखनं करोति चेत्रस्य, द्विगुणाकरोति चेत्रम् ।
त्रिगुणाकरोति । कृषाविति किम् ? द्विगुणां करोति रज्जुम् ॥

समयाच्च थापनायाम् ॥ ६० ॥

कृज इत्येव । कृषाविति निवृत्तम् । कर्तव्यस्यावसरप्राप्तिः समयस्तस्यातिक्रमणं
थापना । समयशब्दाद्यापनायां गम्यमानायां डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । समया
करोति—समयं थापयति, कालक्षेपं करोतीत्यर्थः । थापनायामिति किम् ? समयं करोति ॥

सपत्त्रनिष्पत्त्रादतिव्यथने ॥ ६१ ॥

कृज इत्येव । सपत्त्रनिष्पत्त्रशब्दाभ्यामतिव्यथने डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे
सति । अतिव्यथनमतिपीडनम् । सपत्त्राकरोति मृगं व्याधः । सपत्त्रं शरमस्य शरीरे
प्रवेशयतीत्यर्थः । निष्पत्त्राकरोति । शरीराच्छरमपरपार्श्वेनिष्क्रामयतीत्यर्थः । अति-
व्यथन इति किम् ? सपत्त्रं वृत्तं करोति जलसेचकः । निष्पत्त्रं वृत्तलं करोति
भूमिशोधकः ॥

निष्कुलान्निष्कोषणो ॥ ६२ ॥

कृज इत्येव । निष्कुलशब्दान्निष्कोषणे वर्तमानात् कृजो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।
निष्कोषणमन्तरवयवानां बहिर्निष्कासनम् । निष्कुलाकरोति पशून् । निष्कुणाती-
त्यर्थः । निष्कोषण इति किम् ? निष्कुलान् करोति शत्रून् ॥

सुखप्रियादानुलोम्ये ॥ ६३ ॥

सुखप्रियशब्दाभ्यामानुलोम्ये वर्तमानाभ्यां कृजो योगे डाच् प्रत्ययो भवति ।
आनुलोम्यमनुकूलता, आराध्यचित्तानुवर्तनम् । सुखाकरोति । प्रियाकरोति । स्वा-
म्यादेश्चित्तमाराधयतीत्यर्थः । सुखं प्रियं वा कुर्वन्नप्यानुलोम्येऽवस्थित एवमुच्यते ।
आनुलोम्य इति किम् ? सुखं करोति, प्रियं करोत्यौषधपानम् ॥

दुःखात् प्रातिलोम्ये ॥ ६४ ॥

कृज इत्येव । दुःखशब्दात् प्रातिपदिकात् प्रातिलोम्ये गम्यमाने डाच् प्रत्ययो
भवति कृजो योगे । प्रातिलोम्यं प्रतिकूलता । स्वाम्यादेश्चित्तपीडनम् । दुःखाकरोति
भृत्यः । प्रातिलोम्य इति किम् ? दुःखं करोति कदन्नम् ॥

शूलात् पाके ॥ ६५ ॥

कृज इत्येव । शूलशब्दात् पाकविषये डाच् प्रत्यो भवति कृजो योगे । शूले पचति,
शूलाकरोति मांसम् । पाक इति किम् ? शूलं करोति कदन्नम् ॥

सत्यादशपथे ॥ ६६ ॥

कृज इत्येव । सत्यशब्दादशपथे डाच् प्रत्ययो भवति कृजो योगे । सत्यशब्दोऽनु-
तप्रतिपच्चवचनः, क्वचित्तु शपथे च वर्तते । सत्येन शापयेद्विप्रमिति, तस्यायं प्रतिषेधः ।

सत्याकरोति वणिक् भाण्डम् । मयैतच्छेत्तव्यमिति तथ्यं करोति । अशपथ इति किम् ? सत्यं करोति ब्राह्मणः ॥

मद्रात् परिवापणे ॥ ६७ ॥

कृञ् इत्येव । मद्रशब्दात् परिवापणे डाच् प्रत्ययो भवति कृञो योगे । परिवापणं मुण्डनम् । मद्रशब्दो मङ्गलार्थः । मङ्गलं मुण्डनं करोति, मद्राकरोति । मद्राच्चेति वक्तव्यम् । मद्राकरोति नापितः कुमारम् । परिवापण इति किम् ? मद्रं करोति ॥

समासान्ताः ॥ ६८ ॥

अधिकारोयमापादपरिसमाप्ते र्ये प्रत्यया विहितास्ते समासस्यान्तावयवा एकदेशा भवन्ति, तदग्रहणेन गृह्यन्ते इति वेदितव्यम् । प्रयोजनमन्ययीभावद्विगुह्यन्तत्पुरुष- बहुव्रीहिसंज्ञाः । उपराजम् अधिराजम् । नाव्ययीभावादित्येष विधिर्भवति । अनश्चेति

टच् । द्विपुरी, त्रिपुरीति द्विगोरिति ङीष्भवति । कटकवलयिनी । शङ्खनूपुरिणी (१) । द्विगोपतापगर्भादितीनिर्भवति । विधुरः । प्रधुरः । तत्पुरुषे तुल्येत्येष स्वरो भवति । उच्चैर्धुरः । तीचैर्धुरः । बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्येतद्भवति ॥

न पूजनात् ॥ ६९ ॥

यान् शब्दानुपादाय समासान्ता विधीयन्ते, राजाहः सखिभ्यष्टित्येवमादीन्, यदा ते पूजनात् पूजनवचनात्परे भवन्ति तदा समासान्तो न भवति । सुराजा ।

अतिराजा । सुगौः । अतिगौः । पूजायां स्वतिग्रहणं कर्तव्यम् । इह मा भूत्- परमराजः । परमगव इति । प्राग्वहुव्रीहिग्रहणं च कर्तव्यम् । बहुव्रीहौ सक्थ- ङ्गोरित्येवमादौ प्रतिषेधो न भवति । सुसक्थः । अतिसक्थः । स्वच्चः । अत्यच्चः ॥

किमः क्षेपे ॥ ७० ॥

क्षेपे यः किंशब्दस्ततः परस्य समासान्तो न भवति । किंराजा यो न रक्षति । किंसखा योऽभिद्रुहति । किंगौर्यो न वहति । “किं क्षेप” इति समासः (२) । क्षेप इति किम् ? कस्य राजा, किंराजः । किंसखः । किंगवः ॥

नवस्तत्पुरुषात् ॥ ७१ ॥

नञः परे वक्ष्यमाणा ये राजादयस्तदन्तात् तत्पुरुषात् समासान्तो न भवति । अराजा । असखा । अगौः । तत्पुरुषादिति किम् ? अनुचो माणवकः । अधुरं शकटम् ॥

पथो विभाषा ॥ ७२ ॥

नञस्तत्पुरुषादिति वर्त्तते । नञः परो यः पथिन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषात् समा- सान्तो विभाषा न भवति । पूर्वेण नित्यः प्रतिषेधः प्राप्तो विकल्प्यते । अपथम् । अपन्थाः ॥

(१) कोपनिषदिनी । सक्त्वचिनी । पा० (२) किंक्षेप इति समास इत्यधिकमत्र परं त्वयमपाठः पदमज्यौ दर्शनात् ।

बहुव्रीहौ संख्येये डजबहुगणात् ॥ ७३ ॥

संख्येये यो बहुव्रीहिवर्त्तते तस्माद्वहुगणान्ताड्डच् प्रत्ययो भवति । संख्या-
व्ययासन्नेति यो बहुव्रीहिस्तस्येदं ग्रहणम् । उपदशाः । उपविशाः । उपत्रिशाः ।
आसन्नदशाः । अदूरदशाः । अधिकदशाः । द्वित्राः । पञ्चषाः । पञ्चदशाः । संख्येय
इति किम् ? चित्रगुः । शबलगुः । अवहुगणादिति किम् ? उपवहवः । उपगणाः ।
अत्र स्वरे विशेषः । ऋडच्प्रकरणे संख्यायास्तत्पुरुषस्योपसंख्यानं कर्तव्यं निश्चिंशाद्य-
र्थम् ॥ निर्गतानि त्रिंशतः, निश्चिंशानि वर्षाणि देवदत्तस्य । निश्चत्वारिंशानि यज्ञदत्त-
स्य । निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो, निश्चिंशः खड्गः ॥

ऋक्पूर्वधूःपथामानक्षे ॥ ७४ ॥

बहुव्रीहाविति न स्वर्च्यते । सामान्येन विधानम् । ऋक् पुर अप धुर पथिन्
इत्येवमन्तानां समासानामकारः प्रत्ययो भवति समासान्तोऽक्षे न । सामर्थ्याद्धुर
एतद्विशेषणमृगादीनाम् भवति । अक्षसंवन्धिनी या धूस्तदन्तस्य न भवति ।
अनुचः । वृहच्चः । अर्द्धचः । पुर-ललाटपुरम् । नान्दीपुरम् । अप-द्वीपम् । अन्तरी-
पम् । समीपम् । धुर-राजधुरो । महाधुरो । पथिन्-जलपथः । अनक्ष इति किम् ?
अक्षस्य धूः, अक्षधूः । दृढधूरक्षः । अनुचो माणवको ज्ञेयो, बह्वृचश्चरणाख्यायाम् ।
अनुचो माणवकः । बह्वृचो ब्राह्मणः । अनुक्कं साम । बह्वृक् सूक्तमित्यत्र न भवति ॥

अच् प्रत्यन्धवपूर्वान् सामलोम्नः ॥ ७५ ॥

प्रति अनु अव इत्येवंपूर्वात् सामान्तालोमान्ताच्च समासादच् प्रत्ययो भवति ।
प्रतिसामम् । अनुज्ञामम् । अवसामम् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ॥

कृष्णोदकपाण्डुपूर्वाया भूमेरच्प्रत्ययः स्मृतः ।

गोदावर्याश्च नद्याश्च संख्याया उत्तरे यदि ॥

कृष्णभूमः । पाण्डुभूमः । उदग्भूमः । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् । “नदीभिश्च”
इत्यव्ययीभावः । भूमेरपि संख्यापूर्वाया अच् प्रत्यय इत्यते । द्विभूमः प्रासादः ।
त्रिभूमः । दशभूमकं सूक्तम् । अन्यत्रापि च दृश्यते । पद्मनाभः । ऊर्णनाभः । दीर्घ-
रात्रः । समरात्रः । अरात्रः । तदेतत् सर्वमिह “अच्” इति योगविभागं कृत्वा साधयन्ति ॥

अच्छोऽदशनात् ॥ ७६ ॥

अजित्यनुवर्त्तते । दर्शनादन्यत्र योऽक्षिशब्दस्तदन्तादच् प्रत्ययो भवति । लवणा-
क्षम् । पुष्कराक्षम् । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः (१) । अदशनादिति किम् ?
ब्राह्मणाक्षि । कथं कवराक्षं गवाक्षमिति ? अश्वादीनां मुखप्रच्छादनार्थं बहुच्छिद्रं
कवराक्षं तेनापि हि दृश्यते गवाक्षेण च । नैष दोषः । चक्षुःपर्यायवचनो दर्शनशब्दः,
प्राण्यङ्गवचन इहाश्रीयते ॥

(१) उपमितमित्यारभ्य समास इत्यन्तोऽयमपठः पदमज्यां दर्शनात् ।

अचतुरविचतुरसुचतुरस्त्रीपुंसधेन्वनङ्हुहक्समिवाङ्मनसाऽक्षिभ्रवदारगवो-
वष्ठीवपदष्ठीवनक्तं दिवरात्रिदिवाहदिवसरजसनिश्रेयसपुरुषायुषद्वयायु-
षत्र्यायुषर्ग्यजुषजातोक्षमहोक्षवृद्धोक्षोपशुनगोष्ठश्वः ॥ ७७ ॥

अचप्रत्ययान्ता एते शब्दा निपात्यन्ते । समासे व्यवस्थापि निपातनादेव प्रतिप-
त्तव्या । आद्यास्त्रयो बहुव्रीहयः-अदृश्यान्वविद्यमानानि वा चत्वारि यस्य सोऽच-
तुरः । विगतानि चत्वारि यस्य स विचतुरः । शोभनानि चत्वारि यस्य स सुचतुरः ।
ततः परे एकादश द्वन्द्वाः-स्त्री च पुमांश्च, स्त्रीपुंसौ । इह न भवति-स्त्रियाः पुमान्
स्त्रीपुमानिति । धेनुश्च अनङ्वांश्च, धेन्वनङ्हुहौ । ऋक्च साम च ऋक्सामे । वाक्च
मनश्च, वाङ्मनसे । अक्षि च भ्रुवौ च, अक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च, दारगवम् । ऊरु
च अष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । टिलोपो निपात्यते । पादौ च अष्ठीवन्तौ च पदष्ठीवम् ।
पादस्य पद्मावो निपात्यते । नक्तं च दिवा च, नक्तंदिवम् । सप्तम्यर्थघृत्थोरव्यययोः
समासोऽपि निपातनादेव । रात्रौ च दिवा च रात्रिदिवम् । पूर्वपदस्य मान्तत्वे
निपात्यते । अहनि च दिवा च, अहर्दिवम् । ननु च पर्यायावेतौ कथमनयोर्द्वन्द्वः ?
वीप्सायां द्वन्द्वो निपात्यते । अहन्यहनीत्यर्थः । एकोऽव्ययीभावः, साकल्ये-सरजस-
मभ्यवहरति । बहुव्रीहौ न भवति-सह रजसा, सरजः पङ्कजमिति । ततस्तत्पुरुषः-
निश्चितं श्रेयो, निःश्रेयसम् । निःश्रेयस्कः पुरुष इत्यत्र न भवति । ततः षष्ठीसमासः-
पुरुषस्यायुः, पुरुषायुषम् । द्वन्द्वे न भवति-पुरुषश्च आयुश्च पुरुषायुषी । ततो द्विगू-
हे आयुषी समाहृते द्वयायुषम् । त्र्यायुषम् । इह न भवति द्वयोरायुः, द्वयायुस्यायु-
रिति । ततो द्वन्द्वः-ऋक्च यजुश्च ऋग्यजुषम् । इह न भवति-ऋग्यजुरस्योन्मुग्धस्य
ऋग्यजुरमुग्धः । जातादिपूर्वपदा । उचनृशब्दान्तास्त्रयः कर्मधारयाः-जातोक्षः ।
महोक्षः । वृद्धोक्षः । बहुव्रीहौ न भवति-जातोक्षा ब्राह्मणः । महोक्षा, वृद्धोक्षेति ।
ततोऽव्ययीभावः-शुनः समीपमुपशुनम् । टिलोपाभावः संप्रसारणं च निपातनादेव ।
ततः सप्तमीसमासः-गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः । ऋचतुरोऽचप्रकरणे त्र्युपाभ्यामुपसंख्या-
नम् । त्रिचतुराः । उपचतुराः ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ॥ ७८ ॥

ब्रह्महस्तिभ्यां परो यो वर्चःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति ।
ब्रह्मवर्चसम् । हस्तिवर्चसम् । पत्न्यराजभ्याञ्चेति वक्तव्यम् । पत्न्यवर्चसम् ।
राजवर्चसम् ॥

अवसमन्धेभ्यस्तमसः ॥ ७९ ॥

अव सम् अन्ध इत्येतेभ्यो यः परस्तमःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो
भवति । अवतमसम् । सन्तमसम् । अन्धतमसम् ॥

श्वसो वसीयःश्रेयसः ॥ ८० ॥

श्वसः परो यौ वसीयःश्रेयःशब्दौ तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति । श्वोव-
सीयसम् । श्वःश्रेयसम् । मयूरव्यसकादित्वात् समासः । स्वभावाच्चेह श्वःशब्द उक्त-
रपदार्थस्य प्रशंसाभाशोर्विषयामाचष्टे । श्वःश्रेयसं ते भूयात् । शोभनं श्रेयस्ते भूयादि-
त्यर्थः । श्वोवसीयसमित्यस्यैव पर्यायः ॥

अन्यवत्प्राद्रहसः ॥ ८१ ॥

अनु अव तस इत्येतेभ्यः परो यो रहश्शब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति ।
अनुरहसम् । अवरहसम् । तसरहसम् ॥

प्रतेरुरसः सप्तमीस्थान् ॥ ८२ ॥

प्रतेः परो य उरःशब्दस्तदन्तात् समासादच् प्रत्ययो भवति स चेदुरःशब्दः
सप्तमीस्थो भवति । सप्तम्यर्थे वर्त्तत इत्यर्थः । उरसि वर्त्तते । विभक्त्यर्थे अव्यय-
मिति समासः, प्रत्युरसम् । सप्तमीस्थादिति किम् ? प्रतिगतसुरः, प्रत्युरः ॥

अनुगवमायामे ॥ ८३ ॥

अनुगवमित्यच्प्रत्ययान्तं निपात्यते आयामेऽभिधेये । अनुगवं यानम् । यस्य
चायाम इति समासः । आयाम इति किम् ? गवां पश्चादनुगु ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावा वेदिः ॥ ८४ ॥

द्विस्तावा त्रिस्तावेति निपात्यते वेदिश्चेदभिधेया भवति । अच्प्रत्ययष्टिलोपः
समासश्च निपात्यते । यावती प्रकृतौ वेदिस्ततो द्विगुणा वा त्रिगुणा वा कस्याञ्चिद्वि-
कृतौ तत्रेदं निपातनम् । द्विस्तावा वेदिः । त्रिस्तावा वेदिः । वेदिरिति किम् ? द्विस्ता-
वती त्रिस्तावती रज्जुः ॥

उपसर्गाद्ध्वनः ॥ ८५ ॥

उपसर्गात्परो योऽध्वन्शब्दस्तदन्तात् समासाद् अच् प्रत्ययो भवति । प्रगतोऽ-
ध्वानं, प्राध्वो रथः । प्राध्वं शकटम् । निरध्वम् । प्रत्यध्वम् । उपसर्गादिति किम् ?
परमाध्वा । उत्तमाध्वा ॥

तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः ॥ ८६ ॥ १५१ ले अङ्गुलीति

अङ्गुलिशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्य संख्यादेरव्ययादेश्चाच् प्रत्ययो भवति । द्वे अङ्गुली
प्रमाणमस्य, द्व्यङ्गुलम् । त्र्यङ्गुलम् । तद्वितार्थ इति समासः । प्रमाणे लो द्विगोर्नि-
त्यमिति मात्रचो लोपः । अव्ययादेः-निर्गतमङ्गुलिभ्यो, निरङ्गुलम् । अत्यङ्गुलम् ।
तत्पुरुषस्येति किम् ? पञ्चाङ्गुलिः । अत्यङ्गुलिः पुरुषः । तत्पुरुषाधिकारश्च द्वन्द्वान्चुद-
षहान्तादिति यावत् ॥

अहस्सर्वैकदेशसंख्यातपुण्याच्च रात्रेः ॥ ८७ ॥

अहरादिभ्यः परो यो रात्रिशब्दस्तस्य तत्पुरुषस्याच् प्रत्ययो भवति चकारात्

संख्यादेरन्ययादेशः । अहर्ग्रहणं द्वन्द्वार्थम् । अहश्च रात्रिश्च, अहोरात्रः । सर्वरात्रः । एकदेशे-पूर्व रात्रेः, पूर्वरात्रः । अपररात्रः । पूर्वपरावरेति समासः । संख्याता रात्रिः, संख्यातरात्रः । विशेषणं विशेष्येणेति समासः । एवं पुण्या रात्रिः, पुण्यरात्रः । संख्या-
न्ययादेः खल्वपि-द्वे रात्री समाहृते, द्विरात्रः । त्रिरात्रः । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ।
नीरात्रः ॥

अहोऽह एतेभ्यः ॥ ८८ ॥

राजाहःसखिभ्यष्टजिति वच्यति । तस्मिन् परभूते अहन्नित्येतस्याह इत्ययमादेशो
भवति एतेभ्य उत्तरस्य । संख्यान्ययादयः प्रक्रान्ताः सर्वनाम्ना प्रत्यवसृश्यन्ते ।
सामर्थ्याच्चाहः शब्दः पूर्वत्वेन नाश्रीयते । परिशिष्टानां ग्रहणम् । न ह्यहः शब्दात्
परोऽहःशब्दः संभवति । संख्यायास्तावत्-द्वयोरहोर्भवः, द्वयहः । त्र्यहः । अन्ययात्-
अहरतिक्रान्तः, अत्यहः । निरहः । सर्वाहः । पूर्वाहः । अपराहः । संख्याताहः ।
पुण्यशब्दात् प्रतिषेधं वच्यति ॥

न संख्यादेः समाहारे ॥ ८९ ॥

संख्यादेस्तत्पुरुषस्य समाहारे वर्तमानस्याहःशब्दस्याह्वादेशो न भवति ।
पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिद्धयते । द्वे अहनी समाहृते, द्वयहः । त्र्यहः । समाहारइति किम् ?
द्वयोरहोर्भवो, द्वयहः । त्र्यहः । तद्वितार्थ इति समासे कृतेऽण आगतस्य द्विगो-
रिति लुक् ॥

उत्तमैकाभ्यां च ॥ ९० ॥

उत्तमैकशब्दाभ्यां च परस्याहःशब्दस्याह इत्ययमादेशो न भवति । उत्तमशब्दो-
न्त्यवचनः पुण्यशब्दमाचष्टे, पुण्यग्रहणमेव न कृतं वैचित्र्यार्थम् । पुण्याहः ।
एकाहः । केचित्तु उपोत्तमस्यापि प्रतिपत्त्यर्थं वर्णयन्ति । तेन संख्यातशब्दादपि परस्य
न भवति-संख्याताह इति ॥

राजाहस्सखिभ्यष्टच् ॥ ९१ ॥

राजन् अहन् सखि इत्येवमन्तात् प्रातिपदिकात् टच् प्रत्ययो भवति । महाराजः
मद्राजः । परमाहः । उत्तमाहः । राज्ञः सखा, राजसखः । ब्राह्मणप्रखः । इह कस्मान्न
भवति मद्राणां राज्ञी, मद्रराज्ञी, लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्नोति ? लब्धचरस्य पूर्वनि-
पाते प्राप्ते राजन् शब्दस्य सवर्णदीर्घार्थं प्रथमं प्रयोगं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति, यस्याकारेण
सवर्णदीर्घत्वं सम्भवति तस्येदं ग्रहणमिति ॥

गोरतद्धितलुकि ॥ ९२ ॥

गोशब्दान्तात् तत्पुरुषाट्च् प्रत्ययो भवति स चेत्तत्पुरुषस्तद्धितलुग्विषयो न
भवति । परमगवः । उत्तमगवः । पञ्चगवम् । दशगवम् । अतद्धितलुकीति किम् ?
पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः, पञ्चगुः । दशगुः । तेन क्रीतमित्यागतस्यार्ह्यस्य ठकोऽध्यर्द्धपूर्व-

द्विगोरिति लुक् । तद्धितग्रहणं किम् ? सुबलुकि प्रतिषेधो मा भूत्-राजगवमिच्छति, राजगवीयति । लुग्रहणं किम् ? तद्धित एव मा भूत्-पञ्चभ्यो गोभ्य आगतं पञ्चग-वरूप्यम् । पञ्चगवमयम् । दशगवरूप्यम् । दशगवमयम् ॥

अग्राख्यायामुरसः ॥ ६३ ॥

उरःशब्दान्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति स चेदुरः शब्दोऽग्राख्यायां भवति । अग्रं प्रधानमुच्यते । यथा शरीरावयवानामुच्यते उरः प्रधानम् । एवमन्योऽपि प्रधानभूत उरः शब्देनोच्यते । अश्वानामुरः, अश्वोरसम् । हस्त्युरसम् । अग्राख्याया-मिति किम् ? देवदत्तस्थोरः, देवदत्तोरः ॥

अनोश्मायस्सरसां जातिसंज्ञयोः ॥ ६४ ॥

अनस् अश्मन् अयस् सरस् इत्येवमन्तात् तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति जातौ संज्ञायां च विषये । उपानसमिति जातिः । महानसमिति संज्ञा । अमृताश्म इति जातिः । पिंडाश्म इति संज्ञा । कालायसमिति जातिः । लोहितायसमिति संज्ञा । मण्डूकसरसमिति जातिः । जलसरसमिति संज्ञा । जातिसंज्ञयोरितिकिम् ? सदनः । सदश्मा । सत्सरः ।

ग्रामकौटाभ्यां च तत्तः ॥ ६५ ॥

जातिसंज्ञयोरिति नाबुवर्त्तते । ग्रामकौटाभ्यां परो यस्तच्चन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । ग्रामस्य तच्चा, ग्रामतच्चः । बहुनां साधारण इत्यर्थः । कुत्र्यां भवः कौटः, तस्य तच्चा, कौटतच्चः । स्वतन्त्रः कर्मजीवी । न कस्यचित् प्रतिबद्ध इत्यर्थः । ग्रामकौटाभ्यामिति किम् ? राजस्तच्चा राजतच्चा ॥

अतेः शुनः ॥ ६६ ॥

अतिशब्दात् परो यः श्वन्शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । अतिक्रान्तः श्वानमतिश्वो वराहः । जववानित्यर्थः । अतिश्वः सेवकः । सुष्ठु स्वामिभक्त इत्यर्थः । अतिश्वी सेना । अतिनीचेत्यर्थः ।

उपमानादप्राणिषु ॥ ६७ ॥

उपमानवाची यः श्वन् शब्दोऽप्राणिषु वर्त्तते तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । आकर्षः श्वेव, आकर्षश्वः । फलकश्वः । उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमाना-दिति किम् ? न श्वा, अश्वा लोष्टः । अप्राणिष्विति किम् ? वानरः श्वेव, वानरश्वा ॥

उत्तरमृगपूर्वाच्च सक्थनः ॥ ६८ ॥

उत्तर मृग पूर्व इत्येतेभ्यः परो यः सक्थिशब्दश्चकारादुपमानञ्च, तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उत्तरसक्थम् । मृगसक्थम् । पूर्वसक्थम् । उपमा-नात् खल्वपि-फलकमिव सक्थि, फलकसक्थम् ॥

नावो द्विगोः ॥ ६९ ॥

नौशब्दान्ताद् द्विगोष्टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्वे नावौ समाहृते, द्विना-

वम् । त्रिनावम् । द्विनावधनः । पञ्चनावप्रियः । द्वाभ्यां नौभ्यामागतं, द्विनावरूप्यम् ।
द्विनावमयम् । द्विगोरिति किम् ? राजनौः । अतद्वितलुकीत्येव । पञ्चभिर्नौभिः
क्रीतः, पञ्चनौः । दशनौः ।

अर्द्धाच्च ॥ १०० ॥

अर्द्धशब्दात् परो यो नौशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । अर्द्धं नावः
अर्द्धनावम् । अर्द्धं नपुंसकमिति समासः । परवह्निङ्गं न भवति, लोकाश्रयत्वाह्निङ्गस्य ॥

खार्याः प्राचाम् ॥ १०१

द्विगोरर्द्धाच्चैति द्वयमप्यनुवर्तते । खारीशब्दान्ताद् द्विगोरर्द्धाच्च परो यः खारी-
शब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन । द्वे खार्यौ समाहृते,
द्विखारम् । द्विखारि । त्रिखारम् । त्रिखारि । अर्द्धं खार्या, अर्द्धखारम् । अर्द्धखारी ॥

द्वित्रिभ्यामञ्जलेः ॥ १०२ ॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति । द्वावञ्जली
समाहृतौ द्वयञ्जलम् । त्र्यञ्जलम् । द्विगोरित्येव । द्वयोरञ्जलिः, द्वयञ्जलिः । अतद्वित-
लुकीत्येव । द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो, द्वयञ्जलिः । त्र्यञ्जलिः । प्राचामित्येव ।
द्वयञ्जलिप्रियः ॥

अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि ॥ १०३ ॥

अनसन्तादसन्ताच्च नपुंसकलिङ्गात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति छन्दसि विषये ।
हस्तिचर्मै जुहोति । ऋषभचर्मैऽभिषिञ्चति । असन्तात्-देवच्छन्दसानि । मनुष्य-
च्छन्दसानि । अनसन्तादिति किम् ? विश्वदारु जुहोति । नपुंसकादिति किम् ?
सुत्रामाणं पृथिवीं धामनेहसम् । अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि वावचनम् ।
ब्रह्मसाम । देवच्छन्दः । ब्रह्मसामम् । देवच्छन्दसम् ॥

ब्रह्मणो जानपदाख्यायाम् ॥ १०४ ॥

ब्रह्मन्शब्दान्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवति समासेन चेद् ब्रह्मणो जानपदत्व-
माख्यायते । जनपदेषु भवो, जानपदः, यस्य तत्पुरुषस्य जनपदशब्दः पूर्वपदं तस्मादे-
तत्प्रत्ययविधानम् । सुराष्ट्रेषु ब्रह्मा, सुराष्ट्रब्रह्मः । अवन्तिब्रह्मः (१) । योगविभागात्
सप्तमीसमासः । जानपदाख्यायामिति किम् ? देवब्रह्मा नारदः ॥

कुमहद्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ १०५ ॥

कुमहद्भ्यां परो यो ब्रह्मन् शब्दः तदन्तात्तत्पुरुषादृच् प्रत्ययो भवत्यन्यतरस्याम् ।
कुब्रह्मः । कुब्रह्मा । महाब्रह्मः । महाब्रह्मा । ब्राह्मणपर्यायो ब्रह्मन्शब्दः ॥

द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे ॥ १०६ ॥

तत्पुरुषाधिकारो निवृत्तः । द्वन्द्वाच्चवर्गान्ताद् दकारान्तात् षकारान्तात् हकारा-

(१) काशीब्रह्मः, इत्यधिकमन्यत्र ।

न्ताच्चट् प्रत्ययो भवति स चेद् द्वन्द्वः समाहारे वर्तते, नेतरेतरयोगे । वाक्च त्वक्च, चाक्त्वचम् ! सक्च त्वक्च, सक्त्वचम् । श्रीसजम् । इहूर्जम् । वागूर्जम् । समिद्धप-
दम् । संपद्विपदम् । वाग्विप्रुषम् । छत्रोपानहम् । धेनुगोदुहम् । द्वन्द्वादिति किम् ?
तत्पुरुषान्मा भूत्-पञ्चवाचः समाहताः, पञ्चवाक् । सुदषहान्तादिति किम् ?
चाक्समिन् । समाहार इति किम् ? प्रावृट्शरदौ ॥

अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः ॥ १०७ ॥

शरदित्येवमादिभ्यः प्रातिपदिकेभ्यष्टच् प्रत्ययो भवत्यव्ययीभावे । शरदः समी-
पम्, उपशरदम् । प्रतिशरदम् । उपविपाशम् । प्रतिविपाशम् । अव्ययीभाव इति
किम् ? परमशरत् । येऽत्र झयन्ताः पठ्यन्ते तेषां नित्यार्थं ग्रहणम् । स्वर्यते चेदम-
व्ययीभावग्रहणं प्राग्वहुव्रीहेः । शरत् । विपाश् । अनस् । मनस् । उपानह् । दिव् ।
हिमवत् । अनड्डुह् । दिश् । दृश् । चतुर् । यद् । तद् । जराया जरस् । सदृश् । प्रति-
परसमनुभ्योऽच्णः । पथिन् । प्रत्यक्षम् । परोक्षम् । समक्षम् । अन्वक्षम् । प्रतिपथम् ।
परपथम् । संपथम् । अनुपथम् । शरदादिः ॥

अनश्च ॥ १०८ ॥

अञ्जन्तादव्ययीभावाट्च् प्रत्ययो भवति समासान्तः । उपराजम् । अध्यात्मम् ।
प्रत्यात्मम् ॥

नपुंसकादन्यतरस्याम् ॥ १०९ ॥

अन इत्येव । नपुंसकग्रहणमुत्तरपदविशेषणम् । अञ्जन्तं यच्चनपुंसकं तदन्तादव्य-
यीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते विकल्प्यते ।
प्रतिचर्मम् । प्रतिचर्म । उपचर्मम् । उपचर्म ॥

नदीपौर्णमास्याग्रहायणीभ्यः ॥ ११० ॥

नदी पौर्णमासी आग्रहायणी इत्येवमन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो
भवति । नद्याः समीपम्-उपनदम् । उपनदि । उपपौर्णमासम् । उपपौर्णमासि ।
उपाग्रहायणम् । उपाग्रहायणि ॥

भयः ॥ १११ ॥ ✓

झय इति प्रत्याहारग्रहणम् । झयन्तादव्ययीभावाद्व्यतरस्यां टच् प्रत्ययो भवति ।
उपसमिधम् । उपसमिन् । उपदृषदम् । उपदृषत् ॥

गिरेश्च सेनकस्य ॥ ११२ ॥

गिरिशब्दान्तादव्ययीभावाट्च् प्रत्ययो भवति सेनकस्याचार्यस्य मतेन । अन्त-
र्गिरम् । अन्तर्गिरि । उपगिरम् । उपगिरि । सेनकग्रहणं पूजार्थम् । विकल्पोऽनु-
वर्तत एव ॥

बहुव्रीहौ सक्थ्यद्योः स्वाङ्गात् षच् ॥ ११३ ॥

स्वाङ्गवाची यः सक्थ्यशब्दोऽक्षिशब्दश्च तदन्ताद् बहुव्रीहेः षच् प्रत्ययो भवति

समासान्तः । अयमर्थोऽभिप्रेतः । सूत्रे तु दुःश्लिष्टविभक्तीनि पदानि । दीर्घं सक्थि यस्य, दीर्घसक्थः । कल्याणाक्षः । लोहिताक्षः । विशालाक्षः । बहुव्रीहाविति किम् ? परमसक्थि । परमाक्षि । सक्थ्यङ्गोरिति किम् ? दीर्घजानुः । सुबाहुः । स्वाङ्गादिति किम् ? दीर्घसक्थि शकटम् । स्थूलान्तिरिद्धः । टचि प्रकृते पञ्चग्रहणं स्वार्थम् । चक्र-सक्थी स्त्री, दीर्घसक्थी स्त्री । सक्थं चाक्रान्तादिति विभाषयोत्तरपदस्यान्तोदात्तता विधीयते । तत्र यस्मिन् पक्षे नास्त्युदात्तत्वं तत्र ङीपि सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरस्याभावादनुदात्तः श्रूयते । ङीपि तु सर्वत्रोदात्तः सिद्धो भवति । बहुव्रीहिग्रहणमापादपरि-समाप्तेरनुवर्तते ॥

अङ्गुलेर्दारुणि ॥ ११४ ॥

अङ्गुलिशब्दान्ताद्बहुव्रीहेः पञ्च प्रत्ययो भवति समासान्तो दारुणि समासार्थे । द्व्यङ्गुलं दारु । त्र्यङ्गुलं दारु । पञ्चाङ्गुलम् । अङ्गुलिसदृशावयवं धान्यादीनां विक्षेपण-काष्ठमुच्यते । यस्य तु द्वे अङ्गुली प्रमाणं दारुणस्तत्र तद्वितार्थ इति समासे कृते तत्पुरुषस्याङ्गुलेरित्येवा भवितव्यम् । दारुणीति किम् ? पञ्चाङ्गुलिर्हस्तः ॥

द्वित्रिभ्यां ष मूर्द्धन्ः ॥ ११५ ॥

द्वित्रिभ्यां परो यो मूर्द्धन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेः षः प्रत्ययो भवति समासान्तः । द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? उच्चैर्मूर्द्धा ॥

✓अप्पूरणीप्रमाणयोः ॥ ११६ ॥

पूरणप्रत्ययान्ताः स्त्रीलिङ्गाः शब्दाः पूरणीग्रहणेन गृह्यन्ते । प्रमाणीति स्वरूपग्रह-णम् । पूरण्यन्तात्प्रमाण्यन्ताच्च बहुव्रीहेरप् प्रत्ययो भवति समासान्तः । कल्याणी पञ्चमी आसां रात्रीणां ताः, कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणीदशमारत्रयः स्त्री प्रमाणी एषां, स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः । भार्याप्रधाना इत्यर्थः । अत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणं कर्त्तव्यम् । यत्रान्यपदार्थे पूरण्यनुप्रविशति, न केवलं वर्त्तिपदार्थ एव तत्र पूरण्याः प्राधान्यम् । पुंवद्भावप्रतिषेधोऽपि प्रधानपूरण्यामेव गृह्यते । इह न भवति-कल्याणी पञ्चमी अस्मिन् पक्षे कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अनेतुर्नञ्च उपसंख्यानम् । मृगो नेता आसां रात्रीणां, मृगनेत्रा रात्रयः । पुष्यनेत्राः । नञ्च इति किम् ? देवदत्तनेतृकाः । अङ्गुन्दसि च नेतुरूपसंख्यानम् । बृहस्पतिनेत्राः देवाः । सोमनेत्राः । अमासाद्भृति-प्रत्ययपूर्वपदाट्विविधिः । पञ्चको मासोऽस्य, पञ्चकमासिकः कर्मकरः । दशकमासिकः । सौऽस्यांशवस्नभृतय इति संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ॥

अन्तर्बहिर्भ्यां च लोम्नः ॥ ११७ ॥

अन्तर्बहिस् इत्येताभ्यां परो यो लोमन्शब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरप्प्रत्ययो भवति । अन्तर्गतानि लोमान्यस्यान्तर्लोमः प्रावारः । बहिर्लोमः पटः ॥

अब्नासिकायाः संज्ञायां नसं चास्थूलात् ॥ ११८ ॥

नासिकान्ताद् बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाशब्दश्च नसमादेशमापद्यते ।
अस्थूलादिति नासिकाविशेषणं, न चेत् स्थूलशब्दात् परां नासिकां भवतीति । संज्ञा-
यामिति समुदायोपाधिः । द्वारव नासिकाऽस्य, द्रुणसः । वद्ग्रीणसः । पूर्वपदात्
संज्ञायामग इति णत्वम् । गोनसः । संज्ञायामिति किम् ? तुङ्गनासिकः । अस्थूलादिति
किम् ? स्थूलनासिको वराहः । ॥ खुरखराभ्यां नस् वक्तव्यः (१) ॥ खुरणाः । खरणाः ।
पक्षेऽचप्रत्ययोऽपीष्यते । खुरणसः । खरणसः । शितिनाः, अहिनाः, अर्चनाः, इति
निगम इष्यते ॥

उपसर्गाच्च ॥ ११९ ॥

उपसर्गात् परो यो नासिकाशब्दस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरच् प्रत्ययो भवति नासिकाश-
ब्दश्च नसमापद्यते । असंज्ञार्थं वचनम् । उन्नता नासिकाऽस्य, उन्नसः । प्रणसः ।
“उपसर्गाद् बहुलम्” इति णत्वम् । ॥ वेगोवक्तव्यः ॥ विगता नासिकाऽस्य विग्रः ॥
सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदाः ॥ १२० ॥

सुप्रातादयो बहुव्रीहिसमासा अचप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । अन्यदपि च टिलोपा-
दिकं निपातनादेव सिद्धम् ॥ शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्रोऽस्य, सुश्वः ।
शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य, शारिकुक्षः । चतस्रोऽश्वयोऽस्य चतु-
रस्रः । एण्यौ इव पादावस्य, एणीपदः । अजस्येव पादावस्य, अजपदः प्रोष्ठो, गौस्त-
स्येवपादावस्य प्रोष्ठपदः ॥

नञ्दुःसुभ्यो हलिसक्थयोरन्यतरस्याम् ॥ १२१ ॥

नञ्दुस् सु इत्येतेभ्यः परौ यौ हलिसक्थशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेरन्यतरस्यामच्
प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना हलिरस्य, अहलः । अहलिः । दुर्हलः । दुर्ह-
लिः । सुहलः । सुहलिः । अविद्यमानं सक्थस्य, असक्थः । असक्थिः । दुःसक्थः ।
दुःसक्थिः । सुसक्थः । सुसक्थिः । हलिशक्तयोरिति केचित् पठन्ति । अविद्यमाना
शक्तिरस्य, अशक्तः । अशक्तिः । विरूपा शक्तिरस्य, दुःशक्तः । दुःशक्तिः । शोभना श-
क्तिरस्य, सुशक्तः । सुशक्तिः ॥

नित्यमसिच् प्रजामेधयोः ॥ १२२ ॥

नञ्दुस्सुभ्य इत्येव । नञ्दुस्सुस् इत्येतेभ्यः परौ यौ प्रजामेधाशब्दौ तदन्ताद्
बहुव्रीहेर्नित्यमसिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः । अविद्यमाना प्रजाऽस्य, अप्रजाः ।
दुष्प्रजाः । सुप्रजाः । अविद्यमाना मेधाऽस्य, अमेधाः । दुर्मेधाः । सुमेधाः । नित्य-
ग्रहणं किम् ? यावता पूर्वसूत्रेऽन्यतरस्याग्रहणं नैव स्वर्यते । एवं तर्हि नित्यग्रहणाद-
न्यत्रापि भवतीति सूच्यते—

(१) खरणसः । इत्यधिकं पाठान्तरे ।

श्रोत्रियस्येव ते राजन्मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥

बहुप्रजाश्छन्दसि ॥ १२३ ॥

बहुप्रजा इति छन्दसि निपात्यते । बहुप्रजा निष्प्रतिमाविवेश । छन्दसीति किम् ?
बहुप्रजो ब्राह्मणः ॥

धर्मादनिच् केवलात् ॥ १२४ ॥

केवलाद् यो धर्मशब्दस्तदन्ताद् बहुव्रीहेरनिच् प्रत्ययो भवति समासान्तः ।
कल्याणो धर्मोऽस्य, कल्याणधर्मा । प्रियधर्मा । केवलादिति किम् ? परमः स्वो धर्मो-
ऽस्य परमस्वधर्मः । यद्येवं त्रिपदे बहुव्रीहौ प्राप्नोति, परमः स्वो धर्मोऽस्येति । एवं
तर्हि केवलादिति पूर्वपदं निर्दिश्यते । केवलात् पदाद्यो धर्मशब्दो, न पदसमुदायात्,
तदन्ताद् बहुव्रीहेः प्रत्ययः ॥

जम्भासुहरिततृणसोमेभ्यः ॥ १२५ ॥

बहुव्रीहौ समासे स्वादिभ्यः परं जम्भेति कृतसमासान्तमुत्तरपदं निपात्यते ।
जम्भशब्दोऽभ्यवहार्यवाची दन्तवाची च । शोभनो जम्भोऽस्य, सुजम्भा देवदत्तः ।
शोभनाभ्यवहार्यः, शोभनदन्तो वा । एवं हरितजम्भा । तृणजम्भा । सोमजम्भा ।
दन्तवचने-तृणमिव जम्भोऽस्य, सोम इव जम्भोऽस्येति विग्रहीतव्यम् । सुहरिततृण-
सोमेभ्य इति किम् ? पतितजम्भः ॥

दक्षिणेर्मा लुब्धयोगे ॥ १२६ ॥

दक्षिणेर्मेति कृतसमासान्तो निपात्यते बहुव्रीहौ समासे लुब्धयोगे । लुब्धो व्याधः ।
दक्षिणमीर्ममस्य, दक्षिणेर्मा मृगः । ईर्मं व्रणमुच्यते । दक्षिणमङ्गं व्रणितमस्य व्याधेने-
त्यर्थः । लुब्धयोगे इति किम् ? दक्षिणेर्मं शकटम् ॥

इच् कर्मव्यतिहारे ॥ १२७ ॥

कर्मव्यतिहारे यो बहुव्रीहिस्तस्मादिच् प्रत्ययो भवति । तत्र तेनेदमिति सरूप
इत्ययं बहुव्रीहिर्गृह्यते । केशेषु केशेषु गृहीत्वा इदं युद्धं प्रवृत्तं, केशार्केश । कचाकचि
मुसलैश्च मुसलैश्च ग्रहृत्य इदं युद्धं प्रवृत्तं, मुसलामुसलि । दण्डादण्डि । तिष्ठद्गुप्रभृ-
तिष्वयमिच् प्रत्ययः पठ्यते ॥

द्विदण्ड्यादिभ्यश्च ॥ १२८ ॥

द्विदण्ड्यादयः शब्दा इच् प्रत्ययान्ताः साधवो भवन्ति । द्विदण्ड्यादिभ्य इति
तादर्थ्ये एषा चतुर्थी, न पञ्चमी । द्विदण्ड्यार्थमिच् प्रत्ययो भवति, तथा भवति यथा
द्विदण्ड्यादयः सिद्धयन्तीत्यर्थः । समुदायनिपातनाच्चार्यविशेषेऽवरुध्यन्ते । द्विदण्डि
प्रहरति । द्विमुसलि प्रहरति । इह न भवति-द्विदण्डा शालेति । बहुव्रीह्याधिकारेऽपि
तत्पुरुषात्कचिद्विधानमिच्छन्ति । निकुच्य कर्णौ धावति निकुच्यकर्णि धावति । प्रोह्य

पादौ हस्तिनं बाहयति, प्रोहपादि हस्तिनं बाहयति । मयूरन्ध्रसकादित्वात् समासः ।
द्विदण्डि । द्विसुसलि । उभाञ्जलि । उभयाञ्जलि । उभाकर्णि । उभयाकर्णि ।
उभादन्ति । उभयादन्ति । उभाहस्ति । उभयाहस्ति । उभापाणि । उभयापाणि ।
उभाबाहु । उभयाबाहु । एकपदि । प्रोहपदि । आढपदि । सपदि । निकुच्यकर्णि ।
संहतपुच्छि । उभाबाहु, उभयाबाह्विति निपातनादिच्प्रत्ययलोपः । प्रत्ययलक्षणेना-
व्ययीभावसंज्ञा ॥

प्रसम्भ्यां जानुनोर्झुः ॥ १२६ ॥

प्र सम् इत्येताभ्यामुत्तरस्य जानुशब्दस्य जुरादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ ।
प्रकृष्टे जानुनी अस्य प्रजुः । संजुः ॥

ऊर्ध्वाद्धिभाषा ॥ १३० ॥

ऊर्ध्वशब्दादुत्तरस्य जानुशब्दस्य विभाषा जुरित्ययमादेशो भवति । ऊर्ध्वे जानुनी
अस्य, ऊर्ध्वजानुः । ऊर्ध्वजुः ॥

ऊधसोऽनङ् ॥ १३१ ॥

ऊधःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङ्कादेशो भवति समासान्तः । कुण्डमिव ऊधोऽस्याः,
सा कुण्डोष्णी । घटोष्णी । ऊधसोऽनङि स्त्रीग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्-महोषाः
पर्जन्यः । घटोधो धैनुकम् ॥

धनुषश्च ॥ १३२ ॥

धनुःशब्दान्तस्य बहुव्रीहेरनङादेशो भवति । शार्ङ्ग धनुरस्य, शार्ङ्गधन्वा । गाण्डी-
वधन्वा । पुष्पधन्वा । अधिज्यधन्वा ॥

वा संज्ञायाम् ॥ १३३ ॥

धनुःशब्दान्ताद् बहुव्रीहेरनङादेशो वा भवति संज्ञायां विषये । पूर्वेण नित्यः
प्राप्तो विकल्प्यते । शतधनुः । शतधन्वा । दृढधनुः । दृढधन्वा ॥

जायाया निङ् ॥ १३४ ॥

जायाशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्निङादेशो भवति । युवतिर्जाया यस्य, युवजानिः ।
वृद्धजानिः ॥

गन्धस्येदुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ॥ १३५ ॥

उत् पूति सु सुरभि इत्येतेभ्यः परस्य गन्धशब्दस्य इकारादेशो भवति समासान्तो
बहुव्रीहौ समासे । तकार उच्चारणार्थः । उन्नतो गन्धोऽस्य, उन्नन्धिः । पूतिगन्धिः ।
सुगन्धिः । सुरभिगन्धिः । एतेभ्य इति किम् ? तीव्रगन्धो वातः । गन्धस्येत्वे तदे-
कान्तग्रहणम् । तेन शोभनो गन्धोऽस्य सुगन्ध आपणः ॥

अल्पाख्यायाम् ॥ १३६ ॥

अल्पाख्यायां यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।

सूपोऽल्पोऽस्मिन्सूपगन्धि भोजनम् । अल्पमस्मिन्भोजने घृतम्, घृतगन्धि । क्षीर-
गन्धि । अल्पपर्यायो गन्धशब्दः ।

उपमानाच्च ॥ १३७ ॥

उपमानात् परो यो गन्धशब्दस्तस्येकारादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ
समासे । पद्मस्येव गन्धोऽस्य, पद्मगन्धिः । उत्पलगन्धिः । करीषगन्धिः ।

पादस्य लोपोऽहस्त्यादिभ्यः ॥ १३८ ॥

उपमानादित्येव । उपमानाद्धस्त्यादिवर्जितात्परस्य पादशब्दस्य लोपो भवति
समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । स्थानिद्वारेण लोपस्य समासान्तता विज्ञायते । न्याध्र-
स्येव पादावस्य, न्याध्रपात् । सिंहपात् । अहस्त्यादिभ्य इति किम् ? हस्तिपादः ।
कटोलपादः । हस्तिन् । कटोल । गण्डोल । गण्डोलक । महिला । दासी । गणिका ।
कुसूल । हस्त्यादिः ॥

कुम्भपदीषु च ॥ १३९ ॥

कुम्भपदीप्रभृतयः कृतपादलोपाः पठ्यन्ते समुदाया एव । तत्रैवं सूत्रं ज्ञेयम् ।
पादस्य लोपो भवति कुम्भपद्यादिविषये । यथा कुम्भपद्यादयः सिद्धयन्ति । समुदाय-
पाठस्य च प्रयोजनं विषयनियमः-स्त्रियामेव, तत्र ङीष्प्रत्यये एव नान्यत्र । कुम्भपदी ।
शतपदी । यच्चेहोपमानपूर्वं संख्यापूर्वं च पठ्यते तस्य सिद्धे लोपे नित्यङीवर्थं वचनम् ।
पादोऽन्यतरस्यामिति विकल्पो न भवति । कुम्भपदी । शतपदी । अष्टापदी । जाल-
पदी । एकपदी । मालापदी । मुनिपदी । गोधापदी । गोपदी । कलशीपदी । घृतपदी ।
दासीपदी । निष्पदी । आर्द्रपदी । कुणपदी । कृष्णपदी । द्रोणपदी । द्रुपदी । शकृत्पदी ।
सूपपदी । पञ्चपदी । अर्बपदी । स्तनपदी ॥ (१) कुम्भपद्यादिः ॥

संख्यासुपूर्वस्य ॥ १४० ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेः पादशब्दान्तस्य लोपो भवति समासान्तः ।
द्वौ पादावस्य, द्विपात् । त्रिपात् । शोभनौ पादावस्य, सुपात् ॥

वयसि दन्तस्य दत् ॥ १४१ ॥

संख्यापूर्वस्य सुपूर्वस्य च बहुव्रीहेर्यो दन्तशब्दस्तस्य दत् इत्ययमादेशो भवति
समासान्तो वयसि गम्यमाने । ऋकार उगित्कार्यार्थः । द्वौ दन्तावस्य, द्विदन् । त्रिदन् ।
चतुर्दन् । शोभना दन्ता अस्य समस्ता जाताः, सुदन् कुमारः । वयसीति किम् ?
द्विदन्तः कुञ्जरः (२) ॥ ✓

(१) "स्थूलपदी । सूत्रपदी कलहंसपदी । द्विपदी । विषपदी । सुपदी । सुकरपदी ।
सूचीपदी" । एतेग्रन्थान्तरे अधिका उपलभ्यन्ते । (२) सुदन्तो दाक्षिणात्यः । इति प्रत्यु-
दाहरणं पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

छन्दसि च ॥ १४२ ॥

छन्दसि च दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे ।
पत्रदन्त ? मालभेत । उभयदत् आलभते ॥

स्त्रियां संज्ञायाम् ॥ १४३ ॥

स्त्रियामन्यपदार्थे संज्ञायां विषये दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति । अयो-
दती । फालदती । संज्ञायामिति किम् ? समदन्ती । स्त्रिगुणदन्ती ॥

विभाषा श्यावारोकाभ्याम् ॥ १४४ ॥

श्याव अरोक इत्येताभ्यां परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्ययमादेशो भवति विभाषा
समासान्तो बहुव्रीहौ । श्यावदन् । श्यावदन्तः । अरोकदन् । अरोकदन्तः । अरोको
निर्दीप्तिः । संज्ञायामित्येव । श्यावदन्तः । अरोकदन्तः ॥

अग्रान्तशुद्धशुभ्रवृषवराहेभ्यश्च ॥ १४५ ॥

विभाषेत्येव । अग्रान्ताच्छब्दात् शुद्ध शुभ्र वृष वराह इत्येतेभ्यश्च परस्य दन्तश-
ब्दस्य विभाषा दत् इत्ययमादेशो भवति समासान्तो बहुव्रीहौ समासे । कुड्मलाग्र-
दन् । कुड्मलाग्रदन्तः । शुद्धदन् । शुद्धदन्तः । शुभ्रदन् । शुभ्रदन्तः । वृषदन् । वृषदन्तः ।
वराहदन् । वराहदन्तः । अनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः । अहिदन् । अहिदन्तः । मूषिकदन् ।
मूषिकदन्तः । गर्दभदन् । गर्दभदन्तः । शिखरदन् । शिखरदन्तः ॥

ककुदस्यावस्थायां लोपः ॥ १४६ ॥

ककुदशब्दान्तस्य बहुव्रीहेर्लोपो भवति समासान्तोऽवस्थायां गम्यमानायाम् ।
कालादिकृता वस्तुधर्मा वयःप्रभृतयोऽवस्था इत्युच्यते । असञ्जातं ककुदमस्य, अस-
ञ्जातककुत् । बाल इत्यर्थः । पूर्णककुत् । मध्यमवया इत्यर्थः । उन्नतककुत् । वृद्धवया
इत्यर्थः । स्थूलककुत् । बलवानित्यर्थः । यष्टिककुत् । नातिस्थूलो नातिकृश इत्यर्थः ।
अवस्थायामिति किम् ? श्वेतककुदः ॥

त्रिककुत् पर्वते ॥ १४७ ॥
त्रिककुदि बहुव्रीहौ ककुदशब्दस्य लोपः समासान्तो निपात्यते पर्वतेऽभिधेये ।
त्रीणि ककुदान्यस्य, त्रिककुत् पर्वतः । ककुदाकारं पर्वतस्य शृङ्गं ककुदमित्युच्यते ।
न च सर्वस्त्रिशिखरः पर्वतस्त्रिककुत्, किं तर्हि संज्ञेषा पर्वतविशेषस्य । पर्वत इति
किम् ? त्रिककुदोऽन्यः ॥

उद्भिभ्यां काकुदस्य ॥ १४८ ॥

उत् वि इत्येताभ्यां परस्य काकुदशब्दस्य लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । उद्भूतं
काकुदमस्य, उक्काकुत् । विकाकुत् । तालु काकुदमुच्यते ॥

पूर्णाद्विभाषा ॥ १४९ ॥

पूर्णापरस्य काकुदशब्दस्य विभाषा लोपो भवति बहुव्रीहौ समासे । पूर्णं काकुद-
मस्य, पूर्णकाकुत् । पूर्णकाकुदः ॥

ईयसश्च ॥ १५६ ॥

ईयसन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । सर्वा प्राप्तिः प्रतिषिद्धयते । वहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान् । शोषाद्विभाषेत्यस्य प्रतिषेधः । वह्वथः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी । नष्टृतश्चेत्यस्य प्रतिषेधः । ह्रस्वत्वमपि न भवति । ईयसो बहुव्रीहौ पुंवदिति वचनात् ॥

वन्दिते भ्रातुः ॥ १५७ ॥

वन्दितेऽर्थे यो भ्रातृशब्दो वर्तते तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वन्दितः स्तुतः पूजित इत्युच्यते । शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता । वन्दित इति किम् ? मूर्खभ्रातृकः । दुष्टभ्रातृकः ॥

ऋतश्छन्दसि ॥ १५८ ॥

ऋवर्णान्ताद् बहुव्रीहेश्छन्दसि विषये कप् प्रत्ययो न भवति । हता माताऽस्य हतमाता । हतपिता । हतस्वसा । सुहोता ॥

नाडीतन्त्रयोः स्वाङ्गे ॥ १५९ ॥

स्वाङ्गे यौ नाडीतन्त्रीशब्दौ तदन्ताद् बहुव्रीहेः कप् प्रत्ययो न भवति । वह्वथो नाड्योऽस्य बहुनाडिः कायः । बहुतन्त्रीर्ग्रीवा । धमनीवचनस्तन्त्रीशब्दः । स्वाङ्ग इति किम् ? बहुनाडीकः स्तम्भः । बहुतन्त्रीका वीणा ॥

निष्प्रवाणिश्च ॥ १६० ॥

निष्प्रवाणिरिति नदीलक्षणस्य कपः प्रतिषेधो निपात्यते । प्रोयतेऽस्यामिति प्रवाणी । प्रवयन्ति तयेति वा प्रवाणी । करणसाधनोऽयं स्युट् । तन्तुवायशलाका भण्यते । निर्गता प्रवाणी अस्य, निष्प्रवाणिः पटः । निष्प्रवाणिः कम्बलः । अपनीत-शलाकः । समासवानः प्रत्यग्रो नवक उच्यते ।

इति श्रीचामनविरचितायां काशिकायां वृत्तौ पञ्चमाध्यायस्य

चतुर्थश्चरणः समाप्तः पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ४ ॥

Notes of
अभ्यासः and अभ्यासः

अथ षष्ठाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

एकाचो द्वे प्रथमस्य ॥ १ ॥ (एतदेः)

अधिकारोऽयम् । एकाच इति च द्वे इति च प्रथमस्येति च त्रितयमधिकृतं वेदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः प्राक्संप्रसारणविधानात् तत्रैकाचः प्रथमस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति लिटि धातोरनभ्यासस्येति । तत्र धातोरवयव-स्यानभ्यासस्य प्रथमस्यैकाचो द्वे भवतः । जजागार । पपाच । इयाय । आर । एकाच, इति बहुव्रीहिनर्देशः । एकोऽच् यस्य सोऽयमेकाच् इत्यवयवेन विग्रहः, समुदायः समासार्थः । अभ्यन्तरश्च समुदायेऽवयवोभवतीति साच्कस्यैव द्विर्वचनं भवति ।

पच् इत्यत्र येनैवाचा समुदाय एकाच् तेनैव तदवयोऽचशब्दः पशब्दश्च । तत्र पृथगव्यवैकाचो न द्विरुच्यन्ते, किं तर्हि समुदायैकाजेव । तथाहि—सकृच्छास्त्रप्रवृत्त्या सावयवः समुदायोऽनुगृह्यते । पपाचेत्यत्र प्रथमत्वं व्यपदेशिवद्भावात् । इयाय, आरेत्यत्रैकाच्त्वमपि व्यपदेशिवद्भावादेव । द्विःप्रयोगश्च द्विर्वचनमिदम्, आवृत्तिसंख्या हि द्वे इति विधीयते । तेन स एव शब्दो द्विरुच्यते, न च शब्दान्तरं तस्य स्थाने विधीयते ॥

अजादेद्वितीयस्य ॥ २ ॥

प्रथमद्विर्वचनापवादोऽयम् । अजादेद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनमधिक्रियते । अच् आदिर्यस्य धातोस्तदवयवस्य द्वितीयस्यैकाचो द्वे भवतः । अटिडिपति । अशिशिपति । अरिरिपति । अर्त्तः स्मिपूङ्ग्वशं सनीति इट् क्रियते तस्मिन् कृते गुणे च रपरत्वे च द्विर्वचनेऽचीति स्थानिवद्भावः प्राप्नोति । तत्र प्रतिविधानं द्विर्वचननिमित्तेऽचीत्युच्यते । न चात्र द्विर्वचननिमित्तमिट्, किं तर्हि कार्यं । न च कार्यं निमित्तत्वेनाश्रीयते । तथाहि—विडन्निमित्तयोगुणवृद्धयोः प्रतिषेधो विधीयमानः शयितेत्यत्र न भवति । न हि कार्यिणः शीङो गुणं प्रति निमित्तभाव इति । अत्र केचिदजादेरिति कर्मधारयात् पञ्चमीमिच्छन्ति, अच्चासावादिरित्यजादिः, अजादेरुत्तरस्यैकाचो द्वे भवत इति । तेषां द्वितीयस्येति विस्पष्टार्थं द्रष्टव्यम् ॥

न न्द्राः संयोगादयः ॥ ३ ॥

द्वितीयस्येति वर्त्तते । द्वितीयस्यैकाचोऽवयवभूतानां न्द्राणां तदन्तर्भावात् प्राप्तं द्विर्वचनं प्रतिषिध्यते । नकारदकाररेफा द्वितीयैकाचोऽवयवभूताः संयोगादयो न द्विरुच्यन्ते । उन्दिदिपति । अडिडिपति । अर्चिचिपति । न्द्रा इति किम् ? ईचिचिपते । संयोगादय इति किम् ? प्राणिणिपति । अनितेरुभौ साभ्यासस्येति णत्वम् । अजादेरित्येव । दिद्रासति । केचिदजादेरित्यपि पञ्चम्यन्तं कर्मधारयमनुवर्त्तयन्ति, तस्य प्रयोजनम्, इन्दिद्वीयिषतीति । अजादेरनन्तरत्वाभावाद् दकारो द्विरुच्यत एव नकारो न द्विरुच्यते । इन्द्रमिच्छतिक्वच् । तदन्तात्-इन्द्रीयितुमिच्छतीति सन् । ऋक्कारस्याप्ययं प्रतिषेधो वक्तव्यः । उब्जिजिपति । यदा वकारोपधउब्जिरुपदिश्यते तदायं प्रतिषेधः । दकारोपदेशे तु न वक्तव्यः । वत्वं तु दकारस्य विधातव्यम् ॥ ऋक्कारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो न भवतीति वक्तव्यम् । अरार्यते । अर्त्तैरव्यतिशृणोतीनामुपसंख्यानमिति यङ् । तत्र यङि चेति गुणस्ततः द्विर्वचनम् । ईर्ष्यतेस्तृतीयस्य द्वे भवत इति वक्तव्यम् । कस्य तृतीयस्य, केचिदाहुर्व्यञ्जनस्येति । ईर्ष्यियिषति । अपरे पुनस्तृतीयस्यैकाच इति व्याचक्षते । ईर्ष्यिपति । ऋक्द्वादीनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । कण्डूयियिषति । असूयियिषति । ऋक्वा नामधातूनां तृतीयस्यैकाचो द्वे भवत इति वक्तव्यम् । अश्वीयियिषति । अशिन्वीयि-

वति । अपर आह-अथेष्टं नामधातुष्विति वक्तव्यम् । पुपुत्त्रीयिषति । पुत्तित्री-
यिषति । पुत्त्रीयिषति । पुपुत्तित्रीयिषति । पुत्त्रीयिषति(१) ॥

~~पूर्वोऽभ्यासः ॥ ४ ॥~~

द्वे इति प्रथमान्तं यदनुवर्त्तते तदर्थदिह षष्ठ्यन्तं जायते । तत्र प्रत्यासत्तेरस्मिन्
प्रकरणे ये द्वे विहिते तयोर्थः पूर्वोऽवयवः, सोऽभ्याससंज्ञो भवति । पपाच ।
पिपच्छति । पापच्यते । जुहोति । अपीपचत् । अभ्यासप्रदेशास्त्वत्र लोपोऽभ्यासस्ये-
त्येवमादयः ॥

उभे अभ्यस्तम् ॥ ५ ॥

द्वे इति वर्त्तमाने उभेग्रहणं समुदायसंज्ञाप्रतिपत्त्यर्थम् । ये द्वे विहिते ते उभे
अपि समुदिते अभ्यस्तसंज्ञे भवतः । ददति । ददत् । दधतु । उभेग्रहणं किम् ? नेनि-
जतीत्यत्राभ्यस्तानामादिरिति समुदाये यथा स्यात् प्रत्येकं पर्यायेण वा साभूदिति ।
अभ्यस्तप्रदेशा अभ्यस्तानामादिरित्येवमादयः ॥

~~अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जज्ञ इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा~~
जक्षित्यादयः षट् ॥ ६ ॥

अभ्यस्तमिति वर्त्तते । जज्ञ इत्ययं धातुरित्यादयश्चान्ये षट् धातवोऽभ्यस्तसंज्ञा
भवन्ति । सेयं सप्तानां धातूनामभ्यस्तसंज्ञा विधीयते । जज्ञ भञ्जहसनयोरित्यतः
प्रभृति वेधीङ् वेतिना तुल्य इति यावत् । जक्षति । जाग्रति । द्रिद्रति । चकासति ।
शासति । दीध्यते । वेव्यते-इत्यत्राभ्यस्तानामादिरित्येष स्वरः प्रयोजनम् । दीध्यदिति
च शतरि व्यत्ययेन संपादिते नाभ्यस्ताच्छतुरिति नुमः प्रतिषेधः ।

तुजादीनां दीर्घोऽभ्यासस्य ॥ ७ ॥

तुजादीनामिति प्रकारे आदिशब्दः । कश्च प्रकारः । तुजेर्दीर्घोऽभ्यासस्य न
विहितः, दृश्यते च, ये तथाभूतास्ते तुजादयस्तेषामभ्यासस्य दीर्घः साधुर्भवति ।
तूतुजानः । मामहानः । अनड्वान् दाधार । स्वधां मीमाय । दाधार । स तूताव ।
दीर्घश्चैषां छन्दसि प्रत्ययविशेषे एव दृश्यते, ततोऽन्यत्र न भवति । तुतोज शबलान् ।

लिटि धातोरनभ्यासस्य ॥ ८ ॥

लिटि परतोऽनभ्यासस्य धातोरवयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । पपाच । पपाठ । प्रोण्णुनाव । वाच्य ऊण्णोर्णुवद्भाव इति वचनाद् ऊण्णो-
तेरिजादेरित्याम्न भवति । लिटीति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । धातोरिति किम् ? सख्वा-
सो विशृण्वरे । सोममिन्द्राय सुन्विरे । अनभ्यासस्येति किम् ? कृष्णो नोनाव वृषभो
यदीदम् । नोनूयतेर्नोनाव । संमान्या मरुतः संमिमिन्नुः-लिटि उसन्तः । अद्विर्वच-
नप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यम् । यो जागार तमृचः कामयन्ते । दाति प्रियागीति ।

(१) वस्तुवस्तु उपस्थितप्रथमद्वितीयतृतीयानां पर्यायेण द्वित्वम् । युगपत्तुत्रयाणां न
वाध्यवाधकभावस्य निर्णीतत्वात् चतुर्थस्य तु न कथमपि द्वित्वं संभाव्यते अनुपस्थितत्वात् ।

संन्यङोः ॥ ६ ॥

धातोर्नभ्यासस्येति वर्तते । संन्यङोरिति च षष्ठ्यन्तमेतत् । सन्नन्तस्य यङन्त-
स्य चानभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं द्वे भवतः ।
पिपत्ति । पिपतिषति । अरिषति । उन्दिषति । यङन्तस्य-पापच्यते । अटाच्य-
ते । यायज्यते । अरार्थते । प्रोष्णो नूयते । अनभ्यासस्येत्येव । जुगुप्सिषते । लोलुप्सिषते ।

रलौ ॥ १० ॥

रलौ परतोऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । जुहोति । विभेति । जिह्वेति ।

चङि ॥ ११ ॥

चङि परतोऽनभ्यासस्य धातोर्वयवस्य प्रथमस्यैकाचो द्वितीयस्य वा यथायोगं
द्वे भवतः । अपीपचत् । अपीपठत् । आटिटत् । आशिशत् । आर्दिदत् । पचादीनां
प्यन्तानां चङि कृते णिलोप उपधाह्रस्वत्वं द्विर्वचनमित्येषां कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः ।
तथा च सन्वह्युनि चङपर इति सन्वह्यावो विधीयमानो ह्रस्वस्य स्थानिवद्भावाच्च
प्रतिषिद्धयते । यो ह्यनादिष्टादचः पूर्वस्तस्य विधिं प्रति स्थानिवद्भावो भवति । न
चास्मिन् कार्याणां क्रमेऽनादिष्टादचः पूर्वोऽभ्यासो भवतीति । आटिटदिति द्विर्वचने-
ऽचीतिस्थानिवद्भावाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं भवति ।

निपातान्ने निपातान्ने दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च ॥ १२ ॥

दाश्वान् साह्वान् मीढ्वानित्येते शब्दाश्छन्दसि भाषायां च विशेषेण निपात्यन्ते ।
दाश्वानिति, दाश् दान इत्येतस्य धातोः कसावद्विर्वचनमनिट्त्वं च निपात्येते । दाश्वान्-
सो दाशुपः सुतमिति । साह्वानिति, पह मर्षण इत्येतस्य परस्मैपदमुपधादीर्घत्वम-
द्विर्वचनमनिट्त्वं च निपातनात् । साह्वान् बलाहकः । मीढ्वानिति, मिह सेचन
इत्येतस्याद्वित्वमनिट्त्वमुपधादीर्घत्वं ढत्वं च निपातनात् । मीढ्वस्तोकाय तनयाय
मृडय । एकवचनमतन्त्रम् । कृजादीनां के द्वे भवत इति वक्तव्यम् । क्रियतेऽने-
नेति चक्रम् । चिक्लिदम् । कृजः क्लिदेश्च वज्रर्थे कविधानमिति कः प्रत्ययः । चरि-
चलिपतिवदीनां द्वित्वमच्याक् चानभ्यासस्य । चरादीनां धातूनामपि प्रत्यये परतो
द्वे भवतः, अभ्यासस्यागागमो भवति । आगागमविधानसामर्थ्याच्च हलादिः शेषो न
भवति । हलादिः शेषे हि सत्यागमस्यादेशस्य च विशेषो नास्ति । चराचरः । चलाच-
लः । पतापतः । वदावदः । ऋवेति वक्तव्यम् । तेन चरः पुरुषः । चलो रथः । पतं
यानम् । वदो मनुष्यः इत्येवमाद्यपि सिद्धं भवति । हन्तेर्धत्वं च । हन्तेरचि प्रत्यये
परतो द्वे भवतोऽभ्यासस्य च हकारस्य च घत्वमाक् चागमो भवति । परस्याभ्या-
सान्चेति कुत्वम् । घनाघनः क्षोभणश्चर्पणीनाम् । पाटेर्णिलुक् चोक् च दीर्घश्चाभ्या-
सस्य । पाटेरचि परतो द्वे भवतो णिलुक् च भवति अभ्यासस्य चोगागमो दीर्घश्च
भवति । पाटपटः ॥

प्यङ्कः संप्रसारणं पुत्रपत्योस्तत्पुरुषे ॥ १३ ॥ ~~संप्रसारणं~~ -

पुत्र पति इत्येतयोरुत्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे प्यङ्कः संप्रसारणं भवति । यणः स्थाने इग् अवतीत्यर्थः । कारीषगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीपस्येव गन्धोऽस्य कुमुदस्येव गन्धोऽस्येति बहुव्रीहिसत्त्वोपमानाच्चेति गन्धस्येदन्तादेशः, करीषगन्धेरपत्यमित्यण् तदन्तात् स्त्रियामणिजोरनार्धयोर्गुरुपोत्तमयोः प्यङ् गोत्र इति प्यङ् ततश्चापि विहिते पद्योसमासः । संप्रसारणस्येति दीर्घत्वम् । प्यङ् इति किम् ? इभ्यापुत्रः । क्षत्रियापुत्रः । पुत्रपत्योरिति किम् ? कारीषगन्ध्याकुलम् । कौमुदगन्ध्याकुलम् । तत्पुरुष इति किम् ? कारीषगन्ध्या पतिरस्य ग्रामस्य, कारीषगन्ध्यापतिरयं ग्रामः । प्यङ् इति स्त्रीप्रत्ययग्रहणम् 'स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जनेनेति, प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यस्मात् स विहितस्तदादेरित्येष नियमो नास्ति । तेन परमकारीषगन्ध्यायाः पुत्रः परमकारीषगन्धीपुत्रः । परमकारीषगन्धीपतिरित्यपि भवति । उपसर्जने तु प्यङ्कि न भवति अतिक्रान्ता कारीषगन्ध्यामतिकारीषगन्ध्या तस्या पुत्रोऽतिकारीषगन्ध्यापुत्रः । अतिकारीषगन्ध्यापतिः । पुत्रपत्योः केवलयोरुत्तरपदयोरिदं संप्रसारणं, तदादौ तदन्ते च न भवति-कारीषगन्ध्यापुत्रकुलं, कारीषगन्ध्यापरमपुत्र इति । प्यङ्कन्ते, यद्यप्यन्येऽपि यणः सन्ति तथापि प्यङ्क एव संप्रसारणं, निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति । संप्रसारणमिति चाधिक्रियते, विभाषा परेरिति यावत् ॥

गन्धुनि बहुव्रीहौ ॥ १४ ॥

प्यङ्कः संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । वन्धुशब्द उत्तरपदे बहुव्रीहौ समासे प्यङ्कः संप्रसारणं भवति । कारीषगन्ध्या वन्धुरस्य, कारीषगन्धीवन्धुः । कौमुदगन्धीवन्धुः । बहुव्रीहाविति किम् ? कारीषगन्ध्याया वन्धुः कारीषगन्ध्यावन्धुः । अत्रापि, पूर्ववदेव परमकारीषगन्धीवन्धुरित्यत्र भवति । अतिकारीषगन्ध्यावन्धुरित्यत्र च न भवति, तथा कारीषगन्ध्यावन्धुधनः । कारीषगन्ध्यापरमवन्धुरित्यादौ न । वन्धुनीति नपुंसकलिङ्गनिर्देशः शब्दरूपापेक्षया, पुंस्त्रिलङ्गाभिधेयस्वरयं वन्धुशब्दः । मातृमातृकमातृशुष्म-प्यङ्कः संप्रसारणं भवति विभाषया बहुव्रीहावेव । कारीषगन्ध्या माताऽस्येत्येवं बहुव्रीहौ कृते एतस्मादेवोपसंख्यानात् पक्षे मातृशब्दस्य मातृजादेशः । तत्र चित्करणसामर्थ्याद्बहुव्रीहिस्वरमन्तोदात्तत्वं वाधते । मातृमातृकशब्दयोश्च भेदेनोपादानाद्, नष्टतश्चेति क्वपि विकल्प्यते । कारीषगन्धीमातः । कारीषगन्ध्यामातः । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता ॥

वचिस्वपियजादीनां किति च ॥ १५ ॥

संप्रसारणमिति वर्त्तते । प्यङ्क इति निवृत्तम् । वचि-वच परिभाषणे । ब्रुवो वचिरिति च । स्वपि-जिष्ण्वप् शये । यजादयो, यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वित्यतः

प्रभृति आ गणान्तात् । तेषां वचिस्वपियजादीनां किति प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति । वचि-उक्तः, उक्तवान् । स्वपि-सुप्तः, सुप्तवान् । यज-इष्टः, इष्टवान् । वप्-उप्तः, उप्तवान् । वह-ऊढः, ऊढवान् । वस-उपितः, उपितवान् । वेञ्-उतः, उतवान् । व्येञ्-संवीतः, संवीतवान् । ह्वेञ्-हूतः, हूतवान् । वद-उदितः, उदितवान् । दुओश्चि-शूनः, शूनवान् । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यं विज्ञायते । तेनेह न भवति-वाच्यति वाचिक इति ॥

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिविचतिवृश्चतिपृच्छतिभृज्जतीनां छिति च ॥१६॥

ग्रह उपादाने, ज्या वयोहानौ, वेओ वयिः, व्यध ताडने, वश कान्तौ, व्यच व्याजीकरणे, ओत्रश्चू छेदने, प्रच्छ जीप्सायां, अस्ज पाके, इत्येतेषां धातूनां छितिप्रत्यये परतश्चकाराकिति च संप्रसारणं भवति । ग्रह-गृहीतः । गृहीतवान् । छिति-गृह्णाति । जरीगृह्यते । ज्या-जीनः । जीनवान् । ह्वादिभ्य इति निष्ठानत्वम् । छिति-जिनाति । जेजीयते । हल इति संप्रसारणदीर्घे कृते प्वादीनामिति ह्रस्वः क्रियते । वयि-छिटि परतो वेओ वयिरादेशस्तस्य छिदभावात् किदेवोदाह्रियते-ऊयतुः । ऊयुः । यद्येवं वयिग्रहणमनर्थकम्, यजादिषु वेञ् पठ्यते? नैवं शक्यम् । छिटि तस्य वेज इति प्रतिषेधो वक्ष्यते । तत्र तथैव स्थानिवद्भावाद्द्वयेर्विधरेवं प्रतिषेधोपि प्राप्नोति । नैष दोषः । छिटि वयो य इति यकारस्य संप्रसारणप्रतिषेधात् वयोर्विधौ ग्रहणं प्रतिषेधे चाऽग्रहणमनुमास्यते । सत्यमेतत् । एष एवार्थः साक्षाद्भिर्देशेन वयेः स्पष्टीक्रियते । व्यध-विद्धः । विद्धवान् । छिति-विध्यति, वेविध्यते । वश-उशितः । उशितवान् । छिति-उष्टः । उशन्ति । व्यच-विचितः । विचितवान् । छिति-विचति । वेविच्यते । व्यचेः कुटादित्वमनसि प्रतिपादितम् । तेन सर्वत्राङ्गिति प्रत्यये संप्रसारणं भवति । उद्विचिता । उद्विचितुम् । उद्विचितव्यमिति । व्रश्चे-वृक्णः । वृक्णवान् । अथ कथमत्र कुत्वं व्रश्चभ्रस्जेति हि पत्वेन भवितव्यम् ? छिनिष्ठादेशः पत्वस्वर-प्रत्ययविधौ द्विविधेषु सिद्धो वक्तव्यः । तत्र षत्वं प्रति नत्वस्य सिद्धत्वाद् झलादि-निष्ठा न भवति । कुत्वे तु कर्त्तव्ये तदसिद्धमेवेति प्रवर्तते कुत्वम् । छिति-वृश्चति । वरीवृश्च्यते । प्रच्छ-पृष्टः । पृष्टवान् । छिति-पृच्छति । परीपृच्छ्यते । प्रश्नः । नछि तु प्रश्ने चासन्नकाल इति निपातनादसंप्रसारणम् । अस्ज-भृष्टः । भृष्टवान् । छिति-भृज्जति । वरीभृज्ज्यते । सकारस्य, झलां जश् झशीति जश्त्वेन दकारः, स्तोः श्चुनाश्चरिति श्चत्वेन जकारः ॥

लिट्थभ्यासस्योभयेषाम् ॥ १७ ॥

उभयेषां वच्यादीनां ग्रह्यादीनां च लिटि परतोभ्यासस्य संप्रसारणं भवति । वचि-उवाच । उवचिथ । स्वप्-सुष्वाप । सुष्वपिथ । यज-इयाज । इयजिथ । ह्वप्-उवाप । उवपिय । ग्रह्यादीनां, तत्र ग्रहेरविशेषः । जग्राह । जग्रहिथ । ज्या-

जिज्यौ । जिज्यथ । वयि-उवाय । उवयिथ । व्यध-विन्याध । विन्यधिय । वश-
उवाश । उवशिय । व्यच-विन्याच । विन्यचिय । वृश्चतेः सत्यसति वा योगे नास्ति
विशेषः । योगारम्भे तु सति यदि संप्रसारणमकृत्वा हलादिः शेषेण रेफो निवर्त्यते तदा
वकारस्य संप्रसारणं प्राप्नोति । अथ रेफस्य संप्रसारणं कृत्वा उरदत्वं रपरत्वं च
क्रियते । तदानीमुरदत्वस्य स्थानिवद्भावान्न संप्रसारणे संप्रसारणमिति प्रतिषेधो
भवतीत्यस्ति विशेषः । ववश्च । ववश्चिय । पृच्छतिभृज्जत्योरविशेषः । अकिदर्थं
चेदमभ्यासस्य संप्रसारणं विधीयते । किति हि परत्वाद्भातोः संप्रसारणे कृते पुनः
प्रसङ्गविज्ञानाद् द्विर्वचनम् । ऊचतुः । ऊचुरिति । अधिकारादेवोभयेपां ग्रहणे सिद्धे
पुनरुभयेषामिति वचनं हलादिः शेषमपि बाधित्वा संप्रसारणमेव यथा स्यादिति ।
विन्याध ॥

स्वापेश्चि ॥ १८ ॥

स्वापेरिति स्वपेर्न्यन्तस्य ग्रहणं तस्य चङि परतः संप्रसारणं भवति । असूपुपत् ।
असूपुपताम् । असूपुपत् । द्विर्वचनात् पूर्वमत्र संप्रसारणं, तत्र कृते लघूपधगुणस्तस्य
णौ चङ्युपधाया ह्रस्वत्वं, ततो द्विर्वचनं, दीर्घो लघोरिति दीर्घत्वम् । चङीति किम् ?
स्वाप्यते । स्वापितः । किति निवृत्तं, ङीति केवलमिहानुवर्तत इत्येतद्दुर्विज्ञानम् ॥

स्वपिस्यमिन्वेजां यङि ॥ १९ ॥

जिष्पू शये, स्यमु स्वन ध्वन शब्दे, व्येजू संवरणे, इत्येतेषां धातूनां यङि परतः
संप्रसारणं भवति । सोपुप्यते । सेसिम्यते । वेवीयते । यङीति किम् ? स्वप्नक् ॥

न वशः ॥ २० ॥

यङिति वर्त्तते । वशेर्दातोर्यङि परतः संप्रसारणं न भवति । वावश्यते । वावश्यते ।
वावश्यन्ते । यङीति किम् ? उष्टः । उशन्ति(१) ॥

चायः की ॥ २१ ॥

यङीति वर्त्तते । चाय् पूजानिशासनयोरित्येतस्य धातोर्यङि परतः कीत्ययमादेशो
भवति । चेकीयते । चेकीयेते । चेकीयन्ते । दीर्घकरणं यङ्लुगर्थम् । चेकीतः ॥

स्फायः स्फी निष्ठायाम् ॥ २२ ॥

स्फायीओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां पूरतः स्फीत्ययमादेशो भवति ।
स्फीतः । स्फीतवान् । निष्ठायामिति किम् ? स्फातिः । स्फातीभवतीत्येतदपि क्तिन्न-
न्तस्यैव रूपं न निष्ठान्तस्य । निष्ठायामित्येतदधिक्रियते, लिङ्यङोश्चेति प्रागेत-
स्मात् सूत्रात् ॥

स्त्यः प्रपूर्वस्य ॥ २३ ॥

निष्ठायामिति वर्त्तते संप्रसारणमिति च । स्फी इत्येतन्न स्वर्गते । स्त्यै द्व्यैशब्दसंवा-

(१) यङीति किम् ? उष्टः उशन्तीत्यैकस्मिन् पुस्तके नास्ति ।

तयोर्द्वयोरप्येतयोर्धात्वोः स्थावरूपमापन्नयोः सामान्येन ग्रहणम् । स्था इत्येतस्य प्रपूर्वस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रस्तीतः प्रस्तीतवान् । संप्रसारणे कृते यण्वत्त्वं विहतमिति निष्ठानत्वं न भवति । प्रस्त्योऽन्यतरस्यामिति तु पक्षे मकारः क्रियते । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रपूर्वस्येति किम् ? संस्त्यानः । संस्त्यानवान् । प्रस्त्य इत्येवसिद्धे पूर्वग्रहणमिहापि यथा स्यात्—प्रसंस्तीतः । प्रसंस्तीतवान् । तत्कथं ? प्रपूर्वस्येति पष्ठयर्थे बहुव्रीहिः । प्रः पूर्वो यस्य धातूपसर्गसमुदायस्य स प्रपूर्वस्तदवयवस्य स्य इति व्यधिकरणे पष्ठयौ, तत्र प्रसंस्तीत इत्यत्रापि प्रपूर्वसमुदायावयवः स्थाशब्दो भवति ॥

द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः ॥ २४ ॥

द्रवमूर्त्तौ द्रवकाठिन्ये स्पर्शवर्त्तमानस्य श्यैङ् गतावित्यस्य धातोर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । शीनि घृतं, शीना वसा, शीनं मेदः । द्रवावस्थायाः काठिन्यं गतमित्यर्थः । श्योऽस्पर्श इति निष्ठानत्वम् । स्पर्शे शीतं वर्त्तते । शीतो वायुः । शीतमुदकम् । गुणमात्रे तद्वति चास्य शीतशब्दस्य वृत्तिर्द्रष्टव्या । द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोरिति किम् ? संश्यानो वृश्चिकः ।
प्रतेश्च ॥ २५ ॥

श्य इति वर्त्तते । प्रतेक्षतस्य श्यायतेर्निष्ठायां परतः संप्रसारणं भवति । प्रति-शीनः । प्रतिशीनवान् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शाभ्यामन्यत्रापि यथा स्यादिति सूत्रारम्भः ।

विभाषाऽभ्यवपूर्वस्य ॥ २६ ॥

श्य इति वर्त्तते । अभि अव इत्येवं पूर्वस्य श्यायतेर्निष्ठायां विभाषा संप्रसारणं भवति । अभिशीनम् । अभिश्यानम् । अवशीनम् । अवश्यानम् । द्रवमूर्त्तिस्पर्शवि-वक्षायामपि विकल्पो भवति । अभिशीनं घृतम् । अभिश्यानं घृतम् । अवशीनं मेदः । अवश्यानं मेदः । अभिशीतो वायुः । अभिश्यानः । अवशीतमुदकम् । अवश्यानमुदकम् । सेयमुभयत्र विभाषा द्रष्टव्या । पूर्वग्रहणस्य च प्रयोजनं समभिश्यानम् । समवश्यानमित्यत्र मा भूदिति के चिद्व्याचक्षते । न किलायमभ्यवपूर्वः समुदाय इति । योत्राभ्यवपूर्वः समुदायस्तदाश्रयो विकल्पः कस्मान्न भवति तस्मादत्र भवितव्यमेव । यदि तु नेष्यते ततो यत्नान्तरमास्थेयमस्माद्विभाषा-विज्ञानात् व्यवस्थेयम् । पूर्वग्रहणस्य चान्यत् प्रयोजनं वक्तव्यम्—अभिसंशीनमभिसंश्यानं वा । अवसंशीनमवसंश्यानं वा, अत्र विकल्पो यथा स्याद् इति पूर्वग्रहणं स्यः प्रपूर्वस्येतिवत् ।

शृतं पाके ॥ २७ ॥

विभाषेत्यनुवर्त्तते । आ पाके इत्येतस्य धातोर्ण्यन्तस्याण्यन्तस्य च पाकेऽभिधेये कप्रत्यये परतः श्रुभावो निपात्यते विभाषा । शृतं क्षीरम् । शृतं हविः । व्यवस्थित-

विभाषा चैयं, तेन क्षीरहविपोर्नित्यं श्वभावो भवति । अन्यत्र न भवति—श्राणा यवागूः, श्रपिता यवागूरिति । यदापि बाह्ये प्रयोजके द्वितीयो णिञ्जुत्पद्यते तदापि नेष्यते—श्रपितं क्षीरं देवदत्तेन यज्ञदत्तेनेति । श्रातिरयमकर्मकः । कर्मकर्तृविषयस्य पचैरर्थे वर्त्तते स ण्यन्तः प्राकृतं पच्यर्थमाह । तदत्र द्वयोरपि श्रुतमितीष्यते । श्रुतं क्षीरं स्वयमेव । श्रुतं क्षीरं देवदत्तेन । पाकग्रहणं निपातनविषयप्रदर्शनार्थं तेन क्षीरहविपोरेव ॥

पायः पीः ॥ २८ ॥

विभाषेत्येव । ओप्यायी वृद्धावित्यस्य धातोर्निष्ठायां विभाषा पीत्ययमादेशो भवति । पीनं सुखम् । पीनौ बाहु । पीनमुरः । इयमपि व्यवस्थितविभाषैव । तेनानुपसर्गस्य नित्यं भवति, सोपसर्गस्य तु नैव भवति । आप्यानश्चन्द्रमाः । आङ्पूर्वस्यान्धूधसोर्भवत्येव । आपीनोऽन्धुः, आपीनमूध इति ॥

लिङ्यङोरि ॥ २९ ॥

विभाषेति निवृत्तम् । प्यायः पीत्येतच्चशब्देनानुक्कृत्यते । लिङि यङि च परतः प्यायः पीत्ययमादेशो भवति । आपिष्ये । आपिष्याते । आपिष्यिरे । परत्वात् पीभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानाद्, द्विवचनमेरनेकाच इति यणादेशः । यङि—आपेपीयते । आपेपीयन्ते ॥

विभाषा श्वेः ॥ ३० ॥

लिङ्यङोरिति वर्त्तते, संप्रसारणमिति च । लिङि यङि च श्रयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशाव । शिशवाय । शुशुवतुः । शिश्वियतुः । यङि—शोशूयते । शोश्वीयते । तदत्र यङि संप्रसारणमप्राप्तं विभाषा विधीयते । लिङि तु किति यजादित्वाद् नित्यं प्राप्तं तत्सर्वत्र विकल्पेन भवतीत्येषोभयत्र विभाषा । यदा च धातोर्न भवति तदा लिङ्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्यापि न भवति ॥

णौ च संश्रद्धोः ॥ ३१ ॥

विभाषा श्वेरिति वर्त्तते । सनूपरे चङ्परे च णौ परतः श्रयतेर्धातोर्विभाषा संप्रसारणं भवति । शुशावयिषति । चङि—अशूशवत् । अशिश्वयत् । संप्रसारणं संप्रसारणाश्रयं च बलीयो भवतीति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्धादिकं संप्रसारणेन बाध्यते । कृते तु संप्रसारणे वृद्धिरावादेशश्च । तत, ओः पुण्यण्यपर इत्येतद्वचनं ज्ञापकं णौ कृतस्थानिवद्भावस्येति स्थानिवद्भावात् शुशब्दो द्विरुच्यते ॥

ह्रः संप्रसारणम् ॥ ३२ ॥

णौ च संश्रद्धोरिति वर्त्तते । सनूपरे चङ्परे च णौ परतो ह्रः संप्रसारणं भवति । जुहावयिषति । जुहावयिषतः । जुहावयिषन्ति । अजूहवत् । अजूहवताम् । अजूहवन् । संप्रसारणस्य बलीयस्त्वात्, शाच्छासाह्वान्यवेपां युगिति प्रागेव युञ्ज

भवति । संप्रसारणमिति वर्तमाने पुनः संप्रसारणमित्युक्तं विभापेत्यस्य निवृत्त्यर्थम् ।
हः संप्रसारणमभ्यस्तस्येत्येकयोगेन सिद्धे पृथग्योगकरणमनभ्यस्तनिमित्तप्रत्ययव्यव-
धाने संप्रसारणाभावज्ञापनार्थम्-ह्यायकमिच्छति ह्यायकीयति-। ह्यायकीयतेः सन्
जिह्यायकीयति ॥

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३ ॥

ह इति वर्तते, तदभ्यस्तस्य चेत्यनेन व्यधिकरणम्, अभ्यस्तस्य यो ह्यतिः,
कश्चाभ्यस्तस्य ह्यतिः, कारणं, तेनाभ्यस्तकारणस्य ह्यतेः प्रागेवद्विर्वचनात्
संप्रसारणं भवति । जुहाव । जोह्यते । जुह्वति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ३४ ॥

ह इति वर्तते । छन्दसि विषये ह्यतेर्द्धातोर्बहुलं संप्रसारणं भवति । इन्द्राग्नी
हुवे । देवीं सरस्वतीं हुवे । हेनो लव्यात्मनेपदोत्तमैकवचने । बहुलं छन्दसीति शपो
लुकि कृते संप्रसारणमुवडादेशश्च । न च भवति-ह्यामि मरुतः शिवान् । ह्यामि
विश्वान् देवान् ॥

चायः की ॥ ३५ ॥

बहुलं छन्दसीति वर्तते । चायतेर्द्धातोर्छन्दसि विषये बहुलं कीत्ययमादेशो
भवति । विधुना निचिक्युः । नान्यं चिक्युर्न निचिक्युरन्यम् । लिट्युसि रूपम् । न
भवति-अग्निर्ज्योतिर्निचाय्यः ॥

अपस्पृधेथामानृचुरानृहुश्चिच्युपेतित्याजश्राताःश्रितमाशीराशीर्त्ताः ॥३६॥
छन्दसीति वर्तते । अपस्पृधेथामिति-स्पृधं संघर्षे इत्यस्य लङि आथामि
द्विर्वचनं रेफस्य संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । इन्द्रश्च विष्णो यदपस्पृधेथाम् ।
अस्पृधेथामिति भाषायाम् । अपर आह-स्पृधेरपपूर्वस्य लङ्आथामि संप्रसारण-
मकारलोपश्च निपातनात् । बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेपीत्यडागमाभावः । अत्र प्रत्यु-
दाहरणमपस्पृधेथामिति भाषायाम् । आनृचुरानृहुरिति-अर्चं पूजायाम्, अर्हं
पूजयामित्यनयोर्द्धातोर्लिट्युसि संप्रसारणमकारलोपश्च निपातनात् । ततो
द्विर्वचनमुरदत्वमत आदेरिति दीर्घत्वम् । तस्मान्नुड् द्विहल इति नुडागमः ।
यन्त्रा अर्कमानृचुः । न वसूनानृहुः । आनर्चुः, आनर्हुरिति भाषायाम् ।
चिच्युपे । च्युङ् गतावित्यस्य धातोर्लिटि सेशब्देऽभ्यासस्य संप्रसारणमनिट् च
निपातनात् । चिच्युपे । चुच्युविष इति भाषायाम् । तित्याज । त्यज-हाना-
वित्यस्य धातोर्लिट्यभ्यासस्य संप्रसारणं निपात्यते । तित्याज । तत्याजेति भाषायाम् ।
श्राता इति । श्रीन् पाकइत्येतस्यधातोर्निष्ठायां श्राभावः । श्रातास्त इन्द्रसोमाः ।
श्रितमिति । तस्यैव श्रीणातेर्हस्त्रत्वम् । सोमो गौरी अधिश्रितः । श्रिता नो गृहाः ।
अनयोः श्राभावश्रिभावयोर्विषयविभागमिच्छन्ति-सोमेषु बहुषु श्राभाव एव ।

अन्यत्र श्रिभाव इति । सोमादन्यत्र कचिदेकस्मिन्नपि श्रभावो दृश्यते-यदि श्रातो जुहोतन । तस्य श्राता इति बहुवचनस्याविवक्षितत्वादुपसंग्रहो द्रष्टव्यः । आशीरा-
शीर्त्त इति । तस्यैव श्रीणातेराजपूर्वस्य क्षिपि निष्ठायां च शीरादेशो निष्ठायाश्च नत्वा-
भावो निपातनात् । तामाशीरा दुहन्ति । आशीर्त्त ऊर्जम् । क्षीरैर्मध्यत आशीर्त्तः ॥

Smriti न संप्रसारणे संप्रसारणम् ॥ ३७ ॥ *abundance of smriti*

संप्रसारणे परतः पूर्वस्य यणः संप्रसारणं न भवति । व्यध-विद्धः । व्यच-
विचितः । व्येज्-संवीतः । एकयोगलक्षणमपि संप्रसारणमत एव वचनात् प्रथमं परस्य
यणः क्रियते, पूर्वस्य च प्रसक्तं प्रतिषिध्यते । संप्रसारणग्रहणं विदेशस्थस्यापि
संप्रसारणस्य प्रतिषेधो यथा स्यादिति-अयुवमधोनामतद्धिते । यूनुः । यूना ।
संप्रसारणग्रहणसामर्थ्यादेव पूर्वस्य प्रतिषेधे वक्तव्ये स्ववर्णदीर्घत्वमेकादेशो न
स्थानिवद्भवति । सति वा स्थानिवत्त्वे व्यवधानमेतावदाश्रयिष्यते । ऋचि त्रेरुत्तर-
पदादिलोपश्छन्दसिः । ऋचि परतस्त्रेः संप्रसारणं भवति, उत्तरपदादिलोपश्च छन्दसि
विषये । तिस्र ऋचो यस्मिन् तत् तृचं साम । ऋक्पूरवधूः पथामानश्च इति
समासान्तः । छन्दसीति किम् ? तृचं कर्म । ऋर्येर्मतौ बहुलम् । रयिशब्दस्य
छन्दसि विषये मतौ परतो बहुलं संप्रसारणं भवति । आ रेवानेतु नो विशः । न च
भवति-रयिमान् पुष्टिवर्द्धनः ॥

लिटि वयो यः ॥ ३८ ॥

न संप्रसारणमित्यनुवर्त्तते । लिटि परतो वयो यकारस्य संप्रसारणं न भवति ।
उवाय । ऊयतुः । ऊयुः । लिङ्ग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

वश्चास्यान्यतरस्यां किति ॥ ३९ ॥

अस्य वयो यकारस्य किति लिटि परतो वकारादेशो भवत्यन्यतरस्याम् । ऊवतुः ।
उबुः । ऊयतुः । ऊयुः । कित्तीति किम् ? (१) उवाय । उवयिथ ॥

वेजः ॥ ४० ॥

लिटित्यनुवर्त्तते । वेज् तन्तुसंतान इत्यस्य धातोर्लिटि परतः संप्रसारणं न
भवति । ववौ । ववतुः । ववुः । किति यजादित्वाद्धातोः प्राप्तमकित्यपि लिट्यभ्या-
सस्योभयेवामित्यभ्यासस्यात उभयं प्रतिषिध्यते ॥

त्यपि च ॥ ४१ ॥

वेज् इत्यनुवर्त्तते । त्यपि च परतो वेजः संप्रसारणं न भवति । प्रवाय । उप-
वाय । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

ज्यश्च ॥ ४२ ॥

(१) उवाच । उवयिथ । इति प्राचीनपुस्तके पाठः स न युक्तः ।

ल्यपीत्येव । ज्या व्योहानावित्यस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ।
प्रज्याय । उपज्याय ॥

व्यश्च ॥ ४३ ॥

ल्यपीत्येव । व्येज् संवरण इत्येतस्य धातोर्ल्यपि परतः संप्रसारणं न भवति ।
प्रज्याय । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

विभाषा परेः ॥ ४४ ॥

ल्यपि च व्यश्चेत्यनुवर्तते । परेरुत्तरस्य व्येजित्येतस्य धातोर्ल्यपि परतो विभाषा
संप्रसारणं न भवति । परिवीय यूपम् । परिज्याय । संप्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च
ह्रस्वस्येति तुक् प्राप्नोति । स, हल इति दीर्घत्वेन परत्वाद् बाध्यते ॥

✓. अदेच उपदेशेऽशिति ॥ ४५ ॥

धातोरिति वर्तते । एजन्तो यो धातुरूपदेशे तस्याकारादेशो भवति, शिति तु
प्रत्यये न भवति । ग्लै-ग्लाता । ग्लातुम् । ग्लातव्यम् । शो-निशातुम् । निशात-
व्यम् । एच इति किम् ? कर्त्ता । हर्त्ता । उपदेश इति किम् ? चेता । स्तोता । अशि-
तीति किम् ? ग्लायति । ग्लायति । कथं जगले, ममले ? नैवं विज्ञायते शकार इद्यस्य
सोयं शिदिति, किं तर्हि श एव इत् शित्, तत्र यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहण इति
शिदादौ प्रत्यये प्रतिषेधः । एश् शकारान्तो भवति । अशितीति च प्रसज्यप्रतिषे-
धोऽयम्, । तेनैतदात्वमनैमित्तिकं प्रागेव प्रत्ययोत्पत्तेर्भवतीति-सुगलः सुगल इति ।
आतश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । सुगलानः, सुम्लान इत्यातो युजित्येवमादि सिद्धं भव-
तीति । आकारस्वर्यं नित्यं स्मयतेरिति यावत् ॥

न व्यो लिटि ॥ ४६ ॥

व्येज् इत्येतस्य धातोर्लिटि परत आकारादेशो न भवति । संविज्याय । संविज्य-
यिथ । लिट्यभ्यासस्योभयेषामित्यभ्यासस्य संप्रसारणम् । णल्यचोष्णितीति वृद्धिः ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्घञि ॥ ४७ ॥

आदेच इति वर्तते । स्फुर स्फुल चलन इत्येतयोर्द्धात्वोरेचः स्थाने घञि परत
आकारादेशो भवति । विस्फारः । विस्फालः । विष्फारः । विष्फालः । स्फुरतिस्फुलत्यो
निर्विभ्यइति वा षत्वम् ॥

क्रीङ्जीनां णौ ॥ ४८ ॥

इक्रीज् द्रव्यविनिमये, इङ् अध्ययने, जि जये इत्येतेषां धातूनामेचः स्थाने णौ
परत आकारादेशो भवति । क्रापयति । अध्यापयति । जापयति ॥

सिध्यतेरपारलौकिके ॥ ४९ ॥

णाविति वर्तते । पिबु हिंसासंराद्धयोरित्यस्य धातोरपारलौकिकेऽर्थे वर्त्तमानस्यैचः

स्थाने णौ परत आकारादेशो भवति । अक्षं साधयति । ग्रामं साधयति । अपारलौ-
किक इति किम् ? तपस्तापसं सेधयति । स्वान्येवैनं कर्माणि सेधयन्ति । अत्र हि
सिध्यतिः पारलौकिके ज्ञानविशेषे वर्तते । तापसः सिध्यति । ज्ञानविशेषमासादयति ।
तं तपः प्रयुङ्क्त । स च ज्ञानविशेष उत्पन्नः परलोके जन्मान्तरे फलमभ्युदयलक्षणमु-
पसंहरन् परलोकप्रयोजनो भवति । इह कस्मान्न भवति-अन्नं साधयति, ग्राहणे-
भ्यो दास्यामीति ? सिधेरन्नार्थो निष्पत्तिः । तस्याः प्रयोजनमन्नम् । तस्य यद्दानं
तत्पारलौकिकम्, न पुनः सिद्धिरेवेति न आत्वं पर्युदस्यते । साक्षात्परलोकप्रयोजने
च सिध्यर्थे कृतावकाशं वचनमेवं विषयं नावगाहते । सिध्यतेरिति श्यना निर्देशः,
षिधु गत्यामित्यस्यस्य भौवादिकस्य निवृत्त्यर्थः ॥

मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च ॥ ५० ॥

आदेच उपदेश इति वर्तते । मीञ् हिंसायाम्, डुमिञ् प्रक्षेपणे, दीङ् क्षय, इत्ये-
तेषां धातूनां ल्यपि विषये चकारादेचश्च विषये उपदेश एव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेरलौक्य-
स्य स्थाने आकारादेशो भवति । प्रमाता । प्रमातव्यम् । प्रमातुम् । प्रमाय ।
निमाता । निमातुम् । निमातव्यम् । निमाय । उपदाता । उपदातव्यम् । उपदा-
तुम् । उपदाय । उपदेश एवात्वविधानादिवर्णान्तलक्षणः प्रत्ययो न भवति । आका-
रान्तलक्षणश्च भवति-उपदायो वर्तते । ईषदुपदानमिति घञ्युचौ भवतः ॥

विभाषा लीयतेः ॥ ५१ ॥

ल्यपीति वर्तते, आदेच उपदेश इति च । लीङ् श्लेषण इति दिवादिः, ली श्लेषण
इति क्रयादिस्तयोरुभयोरपि यका निर्देशः स्मर्यते । लीयतेर्द्धातोर्ल्यपि च एचश्च विषये
उपदेश एवालौक्यस्य स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति । विलाता । विलातुम् ।
विलातव्यम् । विलाय । विलेता । विलेतुम् । विलेतव्यम् । विलीय । निमिमीलियां
खल्लोचोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ ईषज्जिमयः । निमयः । ईषत्प्रमयः । प्रमयो वर्तते ।
ईषद्विलयः । विलयो वर्तते । अत्र लियो व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् । एवं
च प्रलम्भनशालीनीकरणयोश्च णौ नित्यमात्वं भवति । कस्वामुह्यपयते । स्येनो-
वर्तिकांमुह्यपयते ॥

खिदेश्छन्दसि ॥ ५२ ॥

विभाषेति वर्तते । खिद दैन्य इत्यस्य धातोरेचः स्थाने छन्दसि विषये विभाषा
आकार आदेशो भवति । चित्तं चिखाद । चित्तं चिखेद । छन्दसीति किम् ? चित्तं खेदयति ॥

अपगुरो गमुलि ॥ ५३ ॥

गुरी उद्यमन इत्यस्य धातोरपपूर्वस्य गमुलि परत एचः स्थाने विभाषा आकार
आदेशो भवति । अपगारमपगारम् । अपगोरमपगोरम् । आभीक्ष्ण्ये गमुल्चेति
गमुल् । अस्यपगारं युध्यन्ते । अस्यपगोरं युध्यन्त इत्यत्र द्वितीयायां चेति गमुल ॥

चिस्फुरोर्णौ ॥ ५४ ॥

चिस् स्फुर इत्येतयोर्द्धात्वोर्णौ परत एचः स्थाने विभाषा आकारादेशो भवति ।

चापयति चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ॥

प्रजने वीयतेः ॥ ५५ ॥

णाविति वर्त्तते । वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः प्रजने वर्त्तमानस्य णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । पुरोवातो गाः प्रवापयति । पुरोवातो गाः प्रवाययति, गर्भं प्राहयतीत्यर्थः । प्रजनो हि जन्मन उपक्रमो गर्भग्रहणम् ॥

विभैतेहेतुभये ॥ ५६ ॥

णाविति वर्त्तते, विभाषेति च । हेतुरिह पारिभाषिकः स्वतन्त्रस्य प्रयोजकस्ततो यद्भयं, स यस्य साक्षाद्धेतुः तद्भयं हेतुभयम् । तत्र वर्त्तमानस्य जिभी भय इत्यस्य धातोर्णौ परतो विभाषा आकारादेशो भवति । मुण्डो भापयते मुण्डो भीपयते । जटिलो भीपयते । जटिलो भीपयते । भीस्योहेतुभय इत्यात्मनेपदम् । भियो हेतुभये युक् । स चात्वपचे न भवति । लिभयोरीकारप्रश्लेषनिर्देशादीकारान्तस्य भियः पुगिव धीयते । हेतुभय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं भाययति । अत्र हि कुञ्चिकातो भयं करणाच्च हेतोर्देवदत्तात् ॥

नित्यं स्मयतेः ॥ ५७ ॥

णाविति वर्त्तते, हेतुभय इति च । नित्यग्रहणाद्विभाषेति निवृत्तम् । स्मिङ् ईषदसन इत्यस्य धातोर्हेतुभयेऽर्थे णौ परतो नित्यमाकारादेशो भवति । मुण्डो विस्मापयते । जटिलो विस्मापयते । भय इति किम् ? कुञ्चिकयैनं विस्माययति । भयशब्देन हेत्वर्थसामान्यादिह स्मयतेरर्थोऽभिधीयते । न हि मुख्ये भये स्मयतेर्द्वितिरस्ति ॥

सृजिदृशोर्ज्ञत्यमकिति ॥ ५८ ॥

सृज विसर्गे, दृशिर् प्रेक्षणे, इत्येतयोर्द्धात्वोर्ज्ञलादावकिति प्रत्यये परतोऽमागमो भवति । सृष्टुम् । सृष्टव्यम् । द्रष्टुम् । द्रष्टव्यम् । लघुपधगुणापवादोयममागमः । अस्त्रा क्षीत् । अत्राक्षीत् । सिचि वृद्धिरमि कृते भवति, पूर्वं तु बाध्यते । झलीति किम् ? सज्जनम् । दर्शनम् । अकिति इति किम् ? सृष्टः । दृष्टः । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानादिह न भवति-रज्जुसृष्ट्यां देवदृग्यामिति ॥

अनुदात्तस्य चर्दुपधस्यान्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उपदेश इति वर्त्तते, झत्यमकिति च । उपदेशोऽनुदात्तस्य धातोर्द्धकारोपधस्य झलादावकिति प्रत्यये परतोऽन्यतरस्याममागमो भवति । त्रसा । तर्पिता । तर्सा । द्रसा । दर्सा । दर्पिता । तृप ग्रीणने दृप हर्षणमोचनयोः, इत्येतौ रधादी धातू तयो-रिडागमो रधादिभ्यश्चेति विकल्प्यते । अनुदात्तोपदेशः पुनरमर्थ एव । अनुदात्तस्येति किम् ? चर्दा । चर्दुम् । चर्दन्यम् । वृद्ध उद्यमन इत्ययमुदात्तोपदेश उदित्वाच्चास्येङ्

विकल्प्यते । ऋदुपधस्येति किम् ? भेत्ता । छेत्ता । झलीत्येव । तर्पणम् । दर्पणम् ।
अकितीत्येव । वृत्तः । दृसः ॥

शीर्षश्छन्दसि ॥ ६० ॥

शीर्षञ्चिति शब्दान्तरं शिरः शब्देन समानार्थं छन्दसि विषये निपात्यते, न पुन-
रयमादेशः शिरः शब्दस्य । सोऽपि हि छन्दसि प्रयुज्यत एव । शीर्ष्णा हि तत्र सोमं
क्रीतं हरन्ति । यत्ते शीर्ष्णो दौर्भाग्यम् । छन्दसीति किम् ? शिरः ॥

यु च तद्धिते ॥ ६१ ॥

शीर्षञ्चिति वर्त्तते । आदेशोऽयमिष्यते, स कथं ? तद्धित इति हि परं निमित्तमुपा-
दीयते स तदनुरूपां प्रकृतिं शिरःशब्दमाक्षिपति । यकारादौ तद्धिते परतः शिरः
शब्दस्य शीर्षञ्चादेशो भवति । शीर्षण्यो हि मुख्यो भवति । शीर्षण्यः स्वरः । शिरसि
भव इति शरीरावयवाच्चेति यत् । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावः । तद्धित इति
किम् ? शिर इच्छति शिरस्यति । क्वा केशेषु ॥ शिरसः शीर्षञ्चादेशो वक्तव्यः ।
शीर्षण्याः केशाः । शिरस्याः केशाः ॥

अचि शीर्षः ॥ ६२ ॥

अजादौ तद्धिते शीर्षशब्द आदेशो भवति । हस्तिशिरसोऽपत्यं हास्तिशीर्षः (१)
बाह्यादिभ्यश्चेति इञ् । स्थूलशिरस इदं स्थूलशीर्षम् । शीर्षन्भावे हि, अञ्चिति प्रकृ-
तिभावः स्यात् । हास्तिशीर्षिशब्दात् स्त्रियामणिजोरनार्थयोः प्यङ्गादेशे कृते शीर्षस्य
शिरःशब्दग्रहणेन ग्रहणात्, शीर्षञ्चादेशः प्राप्नोति । तत्र प्रकृति भावे सति हास्ति-
शीर्षण्येत्यनिष्टं रूपं स्यात् । इष्यते तु हास्तिशीर्ष्येति । तत्कथं ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः ।
अणिजन्ताद् वा परः प्रत्ययः प्यङ्गाश्रयितव्यस्तत्र, यस्येतिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्
व्यवधानम् ॥

पद्मोमासहृन्निशासन्यूषन्दोषन्यकञ्छकन्नुदन्नासञ्छस्पृश्रुतिषु ॥ ६३ ॥

पाद दन्त नासिका मास हृदय निशा असृज् यूष दोष यकृद् शकृत् उदक
आसन इत्येषां शब्दानां स्थाने शस्प्रभृतिप्रत्ययेषु परतः पद् दत् नस् मास् ह्व निश्
असन् यूषन् दोषन् यकन् शकन् उदन् आसन् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ।
पद्-निपदश्चतुरो जेहि । पदा वर्त्तय गोदुहम् । पादस्य पत् । दत्-या दतो धावति
सस्ये स्यावदन् । नस्-सूकरस्त्वखनन्नसा । मास्-मासि त्वा पश्यामि चक्षुषा ।
हृद्-हृदा पूतेन मनसा जातवेदसम् । निश्-अमावास्यायां निशि यजेत ।
असन्-असितोऽस्नावरोहति । यूषन्-या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि । दोषन्-
यत्ते दोष्णो दौर्भाग्यम् । यकन्-यकनोऽवद्यति । शकन्-शकनोऽवद्यति । उदन्-
उदनो दिव्यस्य नावा ते । आसन्-आसनि किं लभे मधूनि । शस्प्रभृतिष्विति

(१) पैलुशर्षिरित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

किम् ? पादौ ते प्रतिपीड्यौ, नासिके ते कृशे । केचिदत्र छन्दसीत्यनुवर्तयन्ति । अपरे पुनरविशेषेणेच्छन्ति , तथाहि-भाषायामपि पदादयः शब्दाः प्रयुज्यन्ते ॥

व्यायामक्षुण्णगात्रस्य पद्भ्यामुद्धर्तितस्य च ।

व्याधयो नोपसर्पन्ति वैनतेयमिवोरगाः ॥

इत्येवमादयः । अन्यतरस्यामित्येतदनुवर्तयन्ति । तेन पादादयोपि प्रयुज्यन्ते । शस्प्रभृतिष्विति प्रकारे प्रभृतिशब्द इति । शला दोषणी इत्यत्रापि दोषज्ञादेशो भवति । ऋपदादिषु मांस्पृत्स्नूनामुपसंख्यानम् । मांसं पृतना सानु इत्येतेषां स्थाने यथासंख्यं मांस् पृत् स्नु इत्येते आदेशा भवन्ति । मांस्पचन्या उखायाः । मांस-पचन्या इति प्राप्ते । पृत्सु मर्त्यम् । पृतनासु मर्त्यमिति प्राप्ते । न ते दिवोन पृथिव्या अधि स्नुषु । अधि सानुष्विति प्राप्ते । ऋनस् नासिकाया यत्तत्सुद्रेषु । नासिकाया नस्भावो वक्तव्यो यत् तस्सुद्र इत्येतेषु परतः । नस्यं । नस्तः । नस् सुद्रः । ऋयति वर्णनगरयोर्नेति वक्तव्यम् । नासिक्यो वर्णः । नासिक्यं नगरम् ॥

८०० १५५२ २ धात्वादेः षः सः ॥ ६४ ॥

धातोरादेः षकारस्य स्थाने सकारादेशो भवति । षह-सहते । पिच-सिञ्चति । धातुग्रहणं किम् ? षोडश । षडिकः । पण्डः । आदेरिति किम् ? कर्पति । कृषति । आदेशप्रत्यययोरित्यत्र षत्वव्यवस्थार्थं पादयो धातवः केचिदुपदिष्टाः । के पुनस्ते, ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । अज्जदन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः स्मिस्विदिस्वदिस्विजिस्वपितयश्च । (१) मकारवकारयोरनज्जदन्त्यत्वाच्च भवतीति अप्राप्ते विधानम् । सृपिसृजिस्तृस्यासेकस्ववर्जम् । सुब्धातुष्टिबुष्वक्कतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । षोडीयति । षण्डीयति । ष्वक्कते । ष्टिबु इत्यस्य द्वितीयस्थकारष्ठकार-श्रेष्यते । तेन तेष्टीन्यते टेष्टीन्यते इति चाभ्यासरूपं द्विधा भवति ॥

११६० णो नः ॥ ६५ ॥

धातोरादेरित्यनुवर्तते । धातोरादेर्णकारस्य नकार आदेशो भवति । णीञ् । नयति । णम । नमति । णह । नहति । धात्वादेरित्येव । अणति । सुब्धातोरेयमपि नेष्यते । णकारमिच्छति, णकारीयति । उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्येत्यत्र णत्वविधेर्व्यवस्थार्थं णादयो धातवः केचिदुपदिश्यन्ते । केपुनस्ते । ये तथा पठ्यन्ते । अथवा लक्षणं क्रियते । सर्वे णादयो णोपदेशाः । नूनन्दिनर्दिनकृन्दिनाथ-नाथवर्जम् ॥

लोपो व्योर्वलि ॥ ६६ ॥

लोप-आथ

धातोरिति प्रकृतं यत् तद् धात्वादेरिति पुनर्द्धातुग्रहणाच्चिद्वृत्तम् । तेन धातोर् धातोश्च वकारयकारयोर्वलि परतो लोपो भवति । दिव् । दिदिवान् दिदिवांसौ ।

(१) मकारवकारयोरित्यारम्य विधान मित्यन्तः पादो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

१६५ + १५५ ३०

१६५ + १६५ १६५

दिदिवांसः । ऊर्यी-ऊतम् । वन्यू-वनूतम् । गोधाया दृक्-गौधेरः । पचेरन् ।
यजेरन् । वकारस्य-जीवेरदानुक्-जीरदानुः । स्त्रिवेः-आस्त्रेमाणम् । उणादयो
बहुलमिति बहुलवचनाच्छब्दोः शूडनुनासिके चेति ऊठ् न भवति । वलीति किम् ?
ऊय्यते, वनूय्यते । पूर्वं लोपग्रहणं किम् ? वेरपृक्तलोपात् पूर्वं वलिलोपो यथा स्यात्-
कण्डूयतेः क्पि-कण्डूः । लोलयतेः-लोलः । ब्रश्वादीनामुपदेशसामर्थ्यात् वलि लोपो
न भवति । वृश्चति ववश्चेत्यत्रापि हि संप्रसारणहलादिशेषयोर्वहिरङ्गत्वात् प्राप्नोति ॥

वेरपृक्तस्य ॥ ६७ ॥

लोप इति वर्तते । वेरिति क्वादादयो विशेषाननुबन्धानुत्सृज्य सामान्येन गृह्यन्ते ।
वेरपृक्तस्य लोपो भवति । ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्पि-ब्रह्महा । भ्रूणहा । स्पृशोऽनुदके
क्विन्-धृतस्पृक् । तैलस्पृक् । भजो ण्विः-अर्द्धभाक् । पादभाक् । तुरीयभाक् ।
अपृक्तस्येति किम् ? वृद्धभ्यां विन्-दर्विः । कृद्गृह्णसृजागुभ्यः क्विः-जागुविः ॥

हल्ङ्यावभ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल् ॥ ६८ ॥

लोप इति वर्तते । तदिह लौकिकेनार्थेनार्थवत् कर्मसाधनं द्रष्टव्यम्-लुप्यत
इति लोपः । हलन्ताद् ङ्यन्तादावन्ताच्च दीर्घात्परं सु ति सि इत्येतदपृक्तं हल्
लुप्यते । हलन्तात् सुलोपः-राजा । तच्चा । उखास्त्रत् । पर्णध्वत् । ङ्यन्तात्-
कुमारी । गौरी । शार्ङ्गरवी । आवन्तात्-खट्वा । बहुराजा । कारीपगन्ध्या ।
हलन्तादेव तिलोपः सिलोपश्च । तत्र तिलोपस्तावत्-अविभर्भवान् । शृजो लङि
तिपि श्रौ शृजामित् इत्यभ्यासस्येत्त्वम् । अजागर्भवान् । सिलोपः-अमिनोऽन्न,
अच्छिनोऽन्न । दस्य रेफः । हल्ङ्यावभ्य इति किम् ? ग्रामणीः । सेनोर्नीः । दीर्घादिति
किम् ? निष्कौशाम्बिः । अतिखट्वः । सुतिसीति किम् ? अभैत्सीत् । तिपा
सहचरितस्य सिशब्दस्य ग्रहणात्सिचो ग्रहणं नास्ति । अपृक्तमिति किम् ? भिनत्ति ।
छिनत्ति (१) । हलिति किम् ? विभेद । चिच्छेद । अथ किमर्थं हलन्तात् सुतिसीनां
लोपो विधीयते संयोगान्तलोपेनैव सिद्धम् ? नृसिद्धयति । राजा तच्चेत्यत्र संयोगा-
न्तलोपस्यासिद्धत्वाच्चलोपो न स्यात् । उखास्त्रत् पर्णध्वदित्यत्रापदान्तत्वाद्दत्त्वं च न
स्यात् । अमिनोऽन्नेत्यत्रातो रोरप्लुतादप्लुते इत्युत्वं न स्यात् । अविभर्भवानित्यत्र तु
रात्सस्येति नियमाज्जोप एव न स्यात् ॥

संयोगान्तस्य लोपे हि नलोपादिर्न सिञ्च्यति ॥

रात्तु तेनैव लोपः स्याद्वलस्तस्माद्विधीयते ॥

एङ्हस्वात् सम्बुद्धेः ॥ ६९ ॥

लोप इति वर्तते, हलिति च । अपृक्तमिति नाधिक्रियते । तथा च पूर्वसूत्रे

(१) विभर्तोत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

पुनरप्रकग्रहणं कृतम् । एङन्तात्प्रतिपदिकाद् ह्रस्वान्ताच्च परो ह्रस्वप्लुत्यते स चेत्
 संबुद्धेर्भवति । एङन्तात्-हे अग्ने । हे वायो । ह्रस्वान्तात्-हे देवदत्त । हे नदि ।
 हे वधु । हे कुण्ड । कुण्डशब्दादतोमित्यम् । अमि पूर्वं इति पूर्वत्वे कृते ह्रस्मात्प्रत्य
 मकारस्य लोपः । हे कतरदित्यत्र द्विदयमद्भादेशस्तत्र द्विलोपे सति ह्रस्वाभावाच्चास्ति
 संबुद्धिलोपः । एङग्रहणं क्रियते संबुद्धिगुणबलीयस्त्वात् ॥
 V.P. शरच्छन्दसि बहुलम् ॥ ७० ॥

शि इत्येतस्य बहुलं छन्दसि विषये लोपो भवति । या चेन्ना । या वना । यानि
 चेन्नाणि । यानि वनानि ॥

formation and explain ह्रस्वस्य पिति कृति तुक् ॥ ७१ ॥
 पिति कृति परतो ह्रस्वस्य तुगागमो भवति । अग्निचित् । सोमसूत् । प्रकृत्य ।
 प्रहृत्य । उपस्तुत्य । ह्रस्वस्येति किम् ? आलुय । ग्रामणीः । पितीति किम् ? कृतम् ।
 कृतीति किम् ? पटुतरः । पटुतमः । ग्रामणिकुलमित्यत्र ह्रस्वस्य बहिरङ्गस्यासिद्धत्वात्
 तुम्भ भवति ॥

संहितायाम् ॥ ७२ ॥

अधिकारोऽयमनुदात्तं पदमेकवर्जमिति यावत् । प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं
 यद्व्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-इको यणचि-दध्यत्र ।
 मध्वत्र । संहितायामिति किम् ? दधि अत्र । मधु अत्र ॥

छे च ॥ ७३ ॥

ह्रस्वस्य तुगिति वर्त्तते । छकारे परतः संहितायां विषये ह्रस्वस्य तुगागमो
 भवति । हुच्छति, गच्छति । ह्रस्व एवात्रागामी, नत्वंदन्तः । तेन चिच्छिदतुश्चिच्छि-
 दुरित्यत्र तुगाभ्यासस्य ग्रहणेन न गृह्यत इति हलादिः शेषेण न निवर्त्यते । नावयवा-
 वयवः समुदायावयवो भवतीति ॥

आङ्माङोश्च ॥ ७४ ॥

तुगित्यनुवर्त्तते, छ इति च । आङो ङित ईषदादिषु चतुर्वर्थेषु वर्त्तमानस्य
 माङश्च प्रतिषेधवचनस्य छकारे परतस्तुगागमो भवति । पदान्ताद्वेति विकल्पे प्राप्ते
 नित्यं तुगागमो भवति । ईषदर्थे-ईषच्छाया आच्छाया । क्रियायोगे-आच्छादयति ।
 मर्यादाभिविध्योः-आच्छायायाः । आच्छायम् । माङः खल्वपि-माङ्छैस्तीत् । माच्छि-
 दत् । द्विद्विशिष्टग्रहणं किम् ? आच्छाया । आच्छाया । प्रमाङ्छन्दः । प्रमाङ्छन्दः ॥

दीर्घात् ॥ ७५ ॥

छे तुगिति वर्त्तते । दीर्घात्परो यश्छकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य तुगागमो
 भवति । दीच्छति । स्लेच्छति । अपचाच्छायते । विचाच्छायते ॥

पदान्ताद्वा ॥ ७६ ॥

दीर्घाच्छे तुगिति वर्त्तते । पदान्ताद्दीर्घात्परो यश्चकारस्तस्मिन् पूर्वस्य तस्यैव दीर्घस्य पूर्वेण नित्यं प्राप्नोति वा तुगागमो भवति । कुटीच्छाया । कुटीच्छाया । कुवली-
च्छाया । कुवलीच्छाया । विश्वजनादीनां छन्दसि वा तुगागमो भवतीति वक्त-
व्यम् । विश्वजनच्छत्रम् । विश्वजनच्छत्रम् । नच्छायां कुरवोपराम् । नच्छायां कुर-
वोपराम् ॥

१. १२०. इको यणचि ॥ ७७ ॥

अचि परत इको यणादेशो भवति । दध्यन्न । मध्यन्न । कर्त्रर्थम् । हर्त्रर्थम् ।
लाकृतिः । इकोः प्लुतपूर्वस्य सवर्णदीर्घवाधनार्थं यणादेशो वक्तव्यः । ओ३ इ
इन्द्रम् , ओ३ यिन्द्रम् । अचीति चायमधिकारः, संप्रसारणाच्चेति यावत् ॥

११६०. एचोऽयवायावः ॥ ७८ ॥

एचः स्थानेऽचि परतोऽय् अच् आय् आव् इत्येते आदेशा यथासंख्यं भवन्ति ।
चयनम् । लवनम् । चायकः । लावकः । कयेते । व्ययेते । यावचरुणद्धि ॥

११६०. वान्तो यि प्रत्यये ॥ ७९ ॥

योऽयमेवः स्थाने वान्तादेश ओकारस्य अच् औकारस्याच् स यकारादौ प्रत्यये
परतो भवति । वाअन्यः । माण्डन्यः । शङ्कन्यं दाह । पिचन्यः कार्पासः । नान्यो
हृदः । वान्त इति किम् ? रायमिच्छति रैयति । यीति किम् ? गोभ्याम् । नौभ्याम् ।
प्रत्यय इति किम् ? गोयानम् । नौयानम् । गोभ्योऽर्थतौ छन्दसि । गोशब्दस्य यूतौ
परतरच्छन्दसि विषये वान्तादेशो वक्तव्यः । आनो मित्रावरुणा घृतैर्गन्धूतिमुञ्चतम् ।
छन्दसीति किम् ? गीयूतिः । अध्वपरिमाणे च । गोभ्योऽर्थतौ परतो वान्तादेशो
वक्तव्यः । गन्धूतिमात्रमध्वानं गतः ॥

१. १२१. धातोस्तन्निमित्तस्यैव ॥ ८० ॥

एच इति वर्त्तते, वान्तो यि प्रत्यय इति च । धातोर्य एच् तन्निमित्तो यकारादि-
प्रत्ययनिमित्तस्तस्य यकारादौ प्रत्यये परतो वान्तादेशो भवति । लन्यम् । पन्यम् ।
अवश्यलान्यम् । अवश्यपान्यम् । धातोरिति किम् ? प्रातिपदिकस्य नियमो मा
भूत् । तत्र को दोषः ? वाअन्य इत्यत्रैव स्याद्, इह न स्याद्, गन्धं नान्यमिति ।
तन्निमित्तस्येति किम् ? अतन्निमित्तस्य मा भूत्-ओयते । औयत । लौयमानिः ।
पौयमानिः । अत इज् । एवकारकरणं किम् ? धात्ववधारणं यथा स्यात् तन्निमित्ता-
वधारणं मा भूदिति । तन्निमित्तस्य हि धातोश्चाधातोश्च भवति-वाअन्यः । अवश्य-
लान्यम् । लन्यम् ॥

क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे ॥ ८१ ॥

हि जि इत्येतयोर्द्धात्वोर्यति प्रत्यये परतः शक्यार्थे गम्यमाने एकारस्यायादेशो

निपात्यते । शक्यः चेत्तुं, चय्यः । शक्यो जेतुं, जय्यः । शक्यार्थ इति किम् ? चेयं -
पापम् । जेयो वृषलः ॥

क्रय्यस्तदर्थे ॥ ८२ ॥

क्रीणातेर्द्धातोस्तदर्थे क्रयार्थं यत्तस्मिन्नभिधेये यति प्रत्यये परतोऽयादेशो निपा-
त्यते । क्रय्यो गौः । क्रय्यः कम्बलः । क्रयार्थं यः प्रसारितः स उच्यते । तदर्थं इति
किम् ? क्रयं नो धान्यं, न चास्ति क्रय्यम् ॥

भय्यप्रवय्ये च छन्दसि ॥ ८३ ॥

विभेतेर्द्धातोः प्रपूर्वस्य च वी इत्येतस्य यति प्रत्यये परतश्छन्दसि विषयेऽयादेशो
निपात्यते । भय्यं किलासीत् । वत्सतरी प्रवय्या । भय्येति कृत्यत्युटो बहुलमित्यपा-
दाने यत् प्रत्ययः । विभेत्यस्मादिति भय्यम् । प्रवय्या इति स्त्रियामेव निपातनम् ।
अन्यत्र प्रवेयमित्येव भवति । छन्दसीति किम् ? भेयम् । प्रवेयम् । हृदय्या आप
उपसंख्यानम् ॥ हृदय्या आपः । हृदे भवा, भवे छन्दसीति यत्प्रत्ययः ॥ हृदे + अ
= हृदय्या

अधिकारोऽयम् - एकः पूर्वपरयोः ॥ ८४ ॥ अत्रादेशोऽत्राणां -

अधिकारोऽयम् । ख्यस्यात् परस्येति प्रागेतस्मात् सूत्रादित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र
पूर्वस्य परस्य द्वयोरपि स्थाने एकादेशो भवतीत्येतद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति, आद्गुण
इति । तत्राचि पूर्वस्यावर्णाच्च परस्य स्थाने एको गुणो भवति । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः ।
पूर्वपरग्रहणं द्वयोरपि युगपदादेशप्रतिपत्त्यर्थम् । एकैकस्यैव हि स्यात् । नोभे सप्तमी-
पञ्चम्यौ युगपत् प्रकल्पिके भवत इति । एकग्रहणं पृथगादेशनिवृत्त्यर्थं स्थानिभेदाद्धि
भिन्नादिषु नत्ववद् द्वावादेशौ स्याताम् ॥

अन्तादिवच्च ॥ ८५ ॥

एक इति वर्तते, पूर्वपरयोरिति च । एकः पूर्वपरयोरिति योऽयमेकादेशो विधी-
यते स पूर्वस्यान्तवद्भवति, परस्यादिवद्भवति यथा तस्यान्त आदिर्वा तदन्तर्भूतस्त-
द्ग्रहणेन गृह्यते तद्वदेकादेशोऽपि तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्येषोऽतिदेशार्थः । ब्रह्मबन्धू-
रित्यत्र ब्रह्मबन्ध्विति प्रातिपदिकम्, ऊडित्यप्रातिपदिकं, तयोः प्रातिपदिकाप्रातिपदि-
कयोर्य एकादेशः स प्रातिपदिकस्यान्तवद्भवति । यथा शक्यते कर्तुं कथाप्रातिपदि-
कादिति स्वादिविधिः । वृत्तावित्यत्र सुवौकारः, असुवकारः, तयोः सुवसुपोरेकादेशः
सुप आदिवद्भवति । यथा शक्यते वक्तुं सुवन्तं पदमिति । वर्णाश्रयविधावयमन्ता-
दिवद्भावो नेप्यते, तथाच खट्वाभिरित्यत्रान्तवद्भावाभावादातो भिसू ऐसिति न
भवति । ह्यतेर्जुहावेति संप्रसारणपूर्वत्वस्यादिवद्भावाभावादातो भिसू ऐसिति न
भवति । अस्यै अश्वः, अस्या अश्व इति वृद्धिरेचीति वृद्धिरेळः पदान्तादतीत्यत्र विधा-
वादिवद्भवति । पूर्वपरसमुदाय एकादेशस्य स्थानी, स हि तेन निवर्त्यते, तत्राव-

ययोरानुमानिकं स्थानित्वमिति तदाश्रयं कार्यं स्थानिवद्भावादप्राप्तमित्यन्तादि-
वद्भावो विधीयते ॥

षत्वतुकोरसिद्धः ॥ ८६ ॥

षत्वे तुकि च कर्तव्ये एकादेशोऽसिद्धो भवति, सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः । असि-
द्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावाऽर्थं च । कोऽसिचदित्यत्र एङः
पदान्तादतीत्येकादेशस्य परं प्रत्यादिवत्त्वादपदादेरिण उत्तरस्यादेशस्य-सकारस्य
षत्वं प्राप्नोति, तदसिद्धत्वाच्च भवति । कोऽस्य, योऽस्य, कोऽस्मै, योऽस्मै इत्येकादेश-
स्यासिद्धत्वादिण इति षत्वं न भवति । तुविधौ, अधीत्य प्रेत्येत्यत्रैकादेशस्यासिद्ध-
त्वाद्, ह्रस्वस्य पिति कृति तुगिति तुग्भवति । संप्रसारणङीट्सु प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥
संप्रसारणे-ब्रह्महृषु । वरिवीषु । संप्रसारणपूर्वत्वस्यासिद्धत्वात् षत्वं न प्राप्नोति ।
डौ-वृचेच्छत्रम् । वृचे छत्रम् । इटि-अपचेच्छत्रम् । अपचे छत्रम् । आद्गुणस्या-
सिद्धत्वाद् ह्रस्वलक्षणे नित्योऽत्र तुक् प्राप्नोति, दीर्घात् पदान्ताद्वेति तुग्
विकल्प इष्यते ॥

आद् गुणः ॥ ८७ ॥

अचीत्यनुवर्तते । अवर्णात् परो योऽच् अचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयो-
रवर्णाचोः स्थाने एको गुण आदेशो भवति । तवेदम् । खट्वेन्द्रः । मालेन्द्रः । तवे-
हते । खट्वेहते । तवोदकम् । खट्वोदकम् । तवश्यः । खट्वश्यः । तवत्कारः ।
खट्वत्कारः । लृकारस्य स्थाने योऽण् तस्य लपरत्वमिष्यते ॥

वृद्धिरेचि ॥ ८८ ॥

आदिति वर्तते । अवर्णात् परो य एच् एचि च पूर्वो योऽवर्णस्तयोः पूर्वपरयोरव-
र्णैचोः स्थाने वृद्धिरेकादेशो भवति । आद्गुणस्यापवादः । ब्रह्मैडका । खट्वैडका ।
ब्रह्मैतिकायनः । खट्वैतिकायनः । ब्रह्मौदनः । खट्वौदनः । ब्रह्मौपगवः । खट्वौपगवः ।

एत्येधत्यूठ्सु ॥ ८९ ॥

वृद्धिरेचीपि वर्तते, आदिति च । तदेतदेजग्रहणमेतेरेव विशेषणं, न पुनरेधते-
रव्यभिचारादूठश्चासंभवात् । इण् गतावित्येतस्मिन् धातावेचि, एध वृद्धावित्येत-
स्मिन्, ऊठि च पूर्व यदवर्णं ततश्च परो योऽच् तयोः पूर्वपरयोरवर्णाचोः स्थाने वृद्धि-
रेकादेशो भवति । उपैति, उपैपि । उपैमि । उपैधते । प्रैधते । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा ।
प्रष्टौहे । उभ्याद्गुणापवादो वृद्धिर्विधीयते । एत्येधत्योस्त्वेङ्गिपररूपापवादः । ओमा-
ङोश्चेत्येतत्तु पररूपं न बाध्यते, येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवती-
ति, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्त नोत्तरान् इति वा । तेनेह न भवति-
उप आ इत उपेत इति । एचीत्येव, उप इत, उपेतः । अच्चादूहिन्यां वृद्धिर्वक्तव्या ॥

णिदिष्यते, तेन नाप्राप्तायां वृद्धावयमाकारो विधीयमानस्तां वाधते । अमिति द्विती-
यैकवचनं गृह्यते, शशा साहचर्यात्, सुपीति चाधिकारात् । तेनाचिनवमसुनवमित्यत्र
न भवति ॥

एङि पररूपम् ॥ ६४ ॥

आदिति वर्तते उपसर्गाद्धाताविति च । अवर्णान्तादुपसर्गादेडादौ धातौ पूर्वप-
रयोः पररूपमेकादेशो भवति । वृद्धिरेचीत्यस्यापवादः । उपेक्ष्यति । प्रेक्ष्यति । उपो-
षति । प्रोषति । केचिद्वा सुप्यापिशलेरित्यनुवर्त्तयन्ति तद्वाक्यभेदेन सुब्धातौ विकल्पं
करोति-उपेङ्कीयति । उपैङ्कीयति । उपोदनीयति, उपौदनीयति । शकन्धादिषु
पररूपं वक्तव्यम् । शक अन्यः, शकन्धुः । कुल अटा, कुलटा । सीमन्तः केशेषु ।
सीमोऽन्तः, सीमन्तः, अन्यत्र सीमान्तः । एवंचानयोगे पररूपं वक्तव्यम् । इह
एव, इहैव । अद्य एव, अद्येव । अनियोग इति किम् ? इहैव भव माऽन्यत्र गाः ।
ओत्त्वोद्योः समासे वा पररूपं वक्तव्यम् । स्थूल ओतुः, स्थूलौतुः । स्थूलोतुः ।
विम्बौद्यी । विम्बौद्यी । समासे इति किम् ? तिष्ठ देवदत्तौष्टं पश्य । एमन्नादिषु
छन्दसि पररूपं वक्तव्यम् । अपां त्वा एमन्, अपां त्वेमन् । अपां त्वा ओबान्,
अपां त्वोबान् ॥

ओमाङोश्च ॥ ६५ ॥

आदित्येव । अवर्णान्तादोमि आङि च परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो
भवति । का ओमित्यवोचत् कोमित्यवोचत् । योमित्यवोचत् । आङि खल्वपि-आ
ऊढा, ओढा अद्य ओढा अद्योढा । कंदा ओढा । कदोढा । तदा ओढा, तदोढा । वृद्धि-
रेचीत्यस्यापवादः । इह तु आ ऋश्यात् अश्यात्, अद्य अश्यात् अद्यश्यादिति, अकः
सवर्णे दीर्घत्वं वाधते ॥

उस्यपदान्तात् ॥ ६६ ॥

आदित्येव । अवर्णादपदान्तादुसि पूर्वपरयोः पररूपमेकादेशो भवति । आद्गुणाप-
वादः । भिन्धा उस्, भिन्धुः । छिन्धा उस्, छिन्धुः । अदा उस्, अदुः । अया उस्
अयुः । अपदान्तादिति किम् ? का उच्चा, कोच्चा । का उचिता कोषिता । आदित्येव ।
चक्रुः । अविभयुः ॥

अतो गुणे ॥ ६७ ॥

अपदान्तादिति वर्त्तते । अकारादपदान्तात् गुणे परतः पूर्वपरयोः स्थाने पररू-
पमेकादेशो भवति । पचन्ति । यजन्ति । अकः सवर्णे दीर्घस्यापवादः । पचे यजे इत्यत्र
वृद्धिरेचीति वृद्धिः प्राप्नोति । अत इति किम् ? यान्ति । वान्ति । गुण इति किम् ?
अपचे । अयजे । अपदान्तादित्येव । वृण्डाग्रम् । यूपग्रम् ॥
अव्यक्तानुकरणस्यात इतो ॥ ९८ ॥

अव्यक्तम् अपरिस्फुटवर्णं तदनुकरणं परिस्फुटवर्णमेव केनचित् सादृश्येन तदव्य-
क्तम् ॥ १११ ॥

कमनुकरोति तस्य योच्छ्वस्तस्मादितौ पूर्वपरयोः स्थाने पररूपमेकादेशो भवति । पटत् इति, पटिति । घटत् इति, घटिति । झटत् इति, झटिति । छर्मत् इति, छर्मिति । अव्यक्तानुकरणस्येति किम् ? जगत् इति, जगदिति । अत इति किम् ? गरट् इति, गरडिति । इताविति किम् ? पटत् अत्र, पटदत्र । अनेकाच इति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-छत् इति, छदिति । कथं घटदिति गम्भीरमबुद्धैर्नदितमिति ? दकारान्तमेतदनुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

अत्रेति - अत्रेति नान्तेतिरयान्तस्य तु वा ॥ ६६ ॥

अव्यक्तानुकरणस्यात्रेदितस्य योच्छ्वद इतौ तस्य पररूपं न भवति तस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य वा भवति । पटस्पटदिति, पटस्पटेति करोति । नित्यवीप्सयोरिति द्विर्वचनम् । यदा तु समुदायानुकरणं तदा भवत्येव पूर्वेण पररूपं, पटस्पटिति करोति ॥

नित्यमात्रेदिते डाचि(?) ॥ १०० ॥

अव्यक्तानुकरणस्यातोऽन्त्यस्येति चानुवर्तते । डाचपरं यदात्रेदितं तस्मिन् पूर्वस्याव्यक्तानुकरणस्याच्छ्वदस्य योन्त्यस्तकारस्तस्य पूर्वस्य परस्य चाद्यस्य वर्णस्य नित्यं पररूपमेकादेशो भवति । पटपटा करोति । दमदमा करोति(?) । पटदित्यस्मादव्यक्तानुकरणादि"ति डाचि विहिते "डाचि बहुलमि"ति द्विर्वचनं तच्च टिलोपात् पूर्वमेवेष्ट्यते ॥

अकः सवर्णे दीर्घः ॥ १०१ ॥

अकः सवर्णेऽचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने दीर्घ एकादेशो भवति । दण्डाग्रम् । दधीन्द्रः । मधूदके । होतृश्यः । अक इति किम् ? अचि । सवर्ण इति किम् ? दध्यत्र । अचीत्येव । कुमारी शेते । नाज्जलावित्यत्र यदजिति प्रत्याहारग्रहणं तत्र ग्रहणकशास्त्रस्यानभिनिर्वृत्तत्वात् सवर्णा न गृह्यन्त इति सवर्णत्वमीकारशकारयोरप्रतिषिद्धम् । असवर्णदीर्घत्वे ऋति रृ वा वचनम् । ऋति सवर्णे परभूते तत्र रृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृ ऋकारः, होतृरृकारः । यदा न रृ तदा दीर्घ एव होतृकारः । ऋति रृ वा वचनम् । सवर्णे परतो रृ वा भवतीति वक्तव्यम् । होतृलृकारः होतृलृकारः । होतृकारः । ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिरुक्तो दीर्घपक्षे तु समुदायान्तरतमस्य लृवर्णस्य दीर्घस्याभावात् ऋकारः क्रियते ॥

प्रथमयोः पूर्वसवर्णः ॥ १०२ ॥ सुप्रसङ्गमिति

अक इति दीर्घ इति च वर्तते । प्रथमाशब्दो विभक्तिविशेषे रुढस्तत्साहचर्यात् द्वितीयापि प्रथमेत्युक्ता । तस्यां प्रथमायां द्वितीयायां च विभक्तावचि अकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ एकादेशो भवति । अग्नी । वायू । वृक्षाः । पुत्राः । वृक्षान् । प्लक्षान् । अतो गुण इति यदकारे पररूपं तदकः सवर्णे दीर्घत्वमेव बाधते, न तु पूर्व-

(१) वार्तिकेदर्शनादपाणिनीयमेतत् । "वार्तिकमेवेदं वृत्तिकृता सूत्ररूपेण पठितमिति" प्रथमशरीरकृदपि प्रमाणम् । (२) मटमटा करोतीत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

सवर्णदीर्घत्वं, पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् वाधन्त नोत्तरान् इति । अचीत्येव, वृत्तः । प्लुतः । अक इत्येव, नावौ । पूर्वसवर्णग्रहणं किम् ? अग्नी इत्यत्र पक्षे परसवर्णो मा भूत् । दीर्घग्रहणं किम् ? त्रिमात्रे स्थानिनि, त्रिमात्रादेशनिवृत्त्यर्थम् ॥

तस्माच्छसो नः पुंसि ॥ १०३ ॥

तस्मात् पूर्वसवर्णदीर्घादुत्तरस्य शसोऽवयवस्य, सकारस्य पुंसि नकारादेशो भवति । वृत्तान् । अग्नीन् । वायून् । कर्तृन् । हर्तृन् । पण्डकान् । स्थूरान् । अरकान् पश्य । सर्व एते पुंलिङ्गविशिष्टं स्वार्थं प्रतिपादयन्ति । इह तु चञ्चेव चञ्चा, लुम्भनुष्य इति कनो लुपि कृते लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचन इति पुंसोऽपि स्त्रीलिङ्गता, तेन नत्वं न भवति, चञ्चाः पश्य, वधिकाः पश्येति । तस्मादिति किम् ? एतांश्चरतो गाः पश्य । शस इति किम् ? वृत्ताः । प्लुताः । पुंसीति किम् ? धेनूः । बह्वीः । कुमारीः ॥

नादिचि ॥ १०४ ॥

अवर्णादिचि पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । वृत्तौ । प्लुतौ । खट्वे । कुण्डे । आदिति किम् ? अग्नी । इचीति किम् ? वृत्ताः ॥

दीर्घाज्जसि च ॥ १०५ ॥

दीर्घाज्जसि इचि च परतः पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । कुमार्यौ । कुमार्यः । ब्रह्म वन्ध्वौ । ब्रह्मबन्धवः ॥

वा छन्दसि ॥ १०६ ॥

दीर्घाच्छन्दसि विषये जसिच्च इचि च परतो वा पूर्वसवर्णदीर्घो न भवति । मारुतीश्चतस्रः । पिण्डीः । मारुत्यश्चतस्रः । पिण्ड्यः । वाराही । उपानही । वाराह्यौ । उपानह्यौ ॥

अमि पूर्वः ॥ १०७ ॥

अक इत्येव । अमि परतोऽकः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । वृत्तम् । प्लुतम् । अग्निम् । वायुम् । पूर्वग्रहणं किम् ? पूर्व एव यथा स्यात्, पूर्वसवर्णोऽन्तरतमो मा भूदिति कुमारीमित्यत्र हि त्रिमात्रः स्यात् । वा छन्दसीत्येव, शर्मी च । शर्म्यं च । गौरीं च । गौर्यं च ॥

संग्रसारणाच्च ॥ १०८ ॥

पूर्व इत्येव । संग्रसारणादचि परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । यजि-इष्टम् । वपि-उसम् । ग्रहि-गृहीतम् । संग्रसारणविधानसामर्थ्याद्विगृहीतस्य श्रवणे प्राप्ते पूर्वत्वं विधीयते । वा छन्दसीत्येव, मित्रावरुणौ यज्यमानौ पूर्वत्वविधाने सत्यर्थवत्संग्रसारणविधानम् इष्ट इत्येवमादिषु, इति पूर्वत्वाभावे यणादेशो भवत्येव । अन्तरङ्गे चाविकृतार्थं वचनमिति बाह्ये पश्चात्संनिपतिते पूर्वत्वं न भवति-शक्यौ । शक्यर्थम् ॥

एङः पदान्तादिति ॥ १०६ ॥

एङ् यः पदान्तस्तस्मादिति परतः पूर्वपरयोः स्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेऽत्र । वायोऽत्र । अथवादेशयोरयमपवादः । एङ इति किम् ? दध्यत्र । मध्वत्र । पदान्तादिति किम् ? चयनम् । लवनम् । अतीति किम् ? वायो इति । भानो इति । वायविति । भानविति । तपरकरणं किम् ? वायवायाहि ॥

ङसिङ्सोश्च ॥ ११० ॥

एङ इति वर्तते, अतीति च । एङ उत्तरयोर्ङसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोःस्थाने पूर्वरूपमेकादेशो भवति । अग्नेरागच्छति । वायोरगच्छति । अग्नेः स्वम् । वायोः स्वम् । अपदान्तार्थ आरम्भः ॥

ऋत उत् ॥ १११ ॥

ङसिङ्सोरित्येव । ऋकारान्तादुत्तरयोर्ङसिङ्सोरिति परतः पूर्वपरयोरुकार एकादेशो भवति । होतुरागच्छति । होतुः स्वम् । द्वयोः पष्ठीनिर्दिष्टयोः स्थाने यः स लभतेऽन्यतरव्यपदेशमिति, उरण् रपर इति रपरत्वमत्र कृत्वा, रात्सस्येति सलोपः कर्तव्यः ॥

ख्यत्यात् परस्य ॥ ११२ ॥

ङसिङ्सोरिति वर्तते, उदिति च । ख्यत्यादिति खिशब्दखीशब्दयोस्तिशब्दतीशब्दयोश्च कृतयणादेशयोरिदं ग्रहणं, ताभ्यां परस्य ङसिङ्सोरत उकारादेशो भवति । सख्युरागच्छति । पत्युः स्वम् । खीशब्दस्योदाहरणम्—सह खेन वर्तत इति सखस्तमिच्छतीति क्यच् सखीयति, सखीयतेः क्तिप् सखीस्तस्य ङसिङ्सोः सख्युरिति । तीशब्दस्यापि लूनमिच्छति, लूनीयति, लूनीयतेः क्तिप् लुसे, लून्युरागच्छति । लून्युः स्वम् । निष्ठानत्वं पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धम् । विकृतनिर्देशादेवेह न भवति, अति-सखेरागच्छति, सेनापतेरागच्छतीति । सखिशब्दस्य केवलस्य घिसंज्ञा प्रतिपिद्यते न तदन्तस्य ॥

अतोरोरप्लुतादप्लुते ॥ ११३ ॥

अतीति, उदिति च वर्तते । अकारादप्लुतादुत्तरस्य रोरेफस्य उकारानुबन्धविशिष्टस्य अकारेऽप्लुते परत उकारादेशो भवति । वृद्धोऽत्र । भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशीत्यस्मिन् प्राप्ते उत्वं विधीयते । रुवमस्याश्रयत्वात्, पूर्वत्रासिद्धमित्यसिद्धं न भवति । अत इति किम् ? अग्निरत्र । तपरकरणं किम् ? वृद्धा अत्र । सानुबन्धग्रहणं किम् ? स्वरत्र । प्रातरत्र । अतीत्येव, वृद्ध इह । तस्यापि तपरत्वादत्र न भवति—वृद्ध आश्रितः । अप्लुतादिति किम् ? सुस्रोता ३ अत्र न्वसि । अप्लुत इति किम् ? तिष्ठतु पय आ३- शिवन् । अत्र प्लुतस्यासिद्धत्वादुत्वं प्राप्नोतीत्यप्लुतादप्लुत इत्युच्यते ॥

1960 ✓
V. 9 ✓

हशि च ॥ ११४ ॥

हशि च परतोऽत उत्तरस्य रोरुकारादेशो भवति । पुरुषो याति । पुरुषो हसति । पुरुषो वदति ।

V. 8 ✓ प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे ॥ ११५ ॥

एङोऽतीत्येव । एङ इति यत्पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तते तदर्थोऽदिह प्रथमान्तं भवति । प्रकृतिरिति स्वभावः कारणं वाऽभिधीयते । अन्तरित्यव्ययमधिकरणभूतं मध्यमाचष्टे । पादशब्देन च ऋक्पादस्यैव ग्रहणमिष्यते न तु श्लोकपादस्य । अवकारयकारपरेऽति परत एङ् प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते कारणाऽऽत्मना वा भवति न विकारमापद्यते । तौ चेन्निमित्तकार्यिणावन्तः पादमृक्पादमध्ये भवतः । ते अग्रे अश्वमायुञ्जन्, ते अस्मिन् जवमादधुः । उपप्रयन्तो अध्वरम् । शिरो अपश्यम् । सुजाते अश्वसूनुते । अध्वर्यो अद्रिभिः सुतम् । अन्तःपादमिति किम् ? कया मती कुत एतास एतेऽर्चयन्ति । अव्यपर इति किम् ? तेऽवदन् । तेऽयस्मयम् । एङिति किम् ? अन्वग्निरूपसामग्रमख्यत् । केचिदिदं सूत्रं, नान्तः पादमव्यपर इति पठन्ति, ते संहितायामिहियदुच्यते तस्य सर्वस्य प्रातपेधं वर्णयन्ति ॥

अथ्यादवद्यादवक्रमुरव्रतायमवन्त्ववस्युषु च ॥ ११६ ॥

अव्यात् अवद्यात् अवक्रमु अव्रत अयम् अवन्तु अवस्यु इत्येतेषु यकारवकारपरेऽप्यति परतोऽन्तः पादमेङ् प्रकृत्या भवति । अग्निः प्रथमो वसुभिर्नो अव्यात् । मित्रमंहो अवद्यात् । मा शिवासो अवक्रमुः । ते नो अव्रताः । शतधारो अयं मणिः । ते नो अवन्तु पितरः । कुशिकासो अवस्यवः ॥

यजुष्युरः ॥ ११७ ॥

उरः शब्द एङन्तो यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति । उरो अन्तरिक्षम् । अपरे यजुष्युरो इति सूत्रं पठन्ति । उकारान्तमुरुशब्दं संबुद्धयन्तमधीयते त इदमुदाहरन्ति, उरो अन्तरिक्षं सञ्चरति । यजुषि पादानामभावादनन्तःपादार्थं वचनम् ।

आपोजुषाणोवृष्णोवर्षिष्ठेऽम्बालेऽम्बिकेपूर्वे ॥ ११८ ॥

यजुषीत्येव । आपो जुषाणो वृष्णो वर्षिष्ठे इत्येते शब्दा अम्बे अम्बाले इत्येतौ च यावन्विकेशब्दात् पूर्वौ यजुषि पठितौ ते अति परतः प्रकृत्या भवन्ति । आपो अस्मान्मातरः शुन्ध्यन्तु । जुषाणो अमुराज्यस्य । वृष्णो अंशुभ्यां गभस्तिभिः । वर्षिष्ठे अधिनाके । अम्बे अम्बाले अम्बिके । यजुषीदमीदृशमेव पठ्यते अस्मादेव निपातनादम्बार्थनद्योर्हस्व इति हस्वत्वं न भवति ॥

अङ्ग इत्यादौ च ॥ ११९ ॥

अङ्गशब्दे य एङ् तदादौ चाकारे यः पूर्वः स यजुषि विषयेऽति प्रकृत्या भवति ।

ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे निदीध्यत् । ऐन्द्रः प्राणो अङ्गे अङ्गे अशोचिषम् ॥

अनुदात्ते च कुधपरं ॥ १२० ॥

यजुपीत्येव । अनुदात्ते चाति कवर्गधकारपरे परतो यजुपि विषये एङ् प्रकृत्या भवति । अयं सो अग्निः । अयं सो अध्वरः । अनुदात्त इति किम् ? अधोऽग्रे । अग्र-शब्द आद्युदात्तो निपात्यते । कुधपर इति किम् ? सोऽयमग्निः सहस्रियः ॥

अवपथासि च ॥ १२१ ॥

यजुपीत्येव । अनुदात्त इति चशब्देनानुकृत्यते । अवपथाःशब्देऽनुदात्तेऽकारादौ परतोयजुपि विषय एङ् प्रकृत्या भवति । त्री रुद्रेभ्योऽवपथाः । वपेर्लङ् थसि तिङ्-ङितिङ् इति निघातेनानुदात्तत्वम् । अनुदात्त इत्येव , यद्वेभ्योऽवपथाः । निपातैर्य-द्यदिहन्तेति निघातः प्रतिपिद्व्यते ॥

सर्वत्र विभाषा गोः ॥ १२२ ॥

सर्वत्र, छन्दसि भाषायां चाति परतो गोरेङ् प्रकृत्या भवति विभाषा । गो अग्रम् । गोऽग्रम् । छन्दसि-अपशवो वा अन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोश्वाः ॥

अवङ् स्फोटायनस्य ॥ १२३ ॥

अतीति निवृत्तिम् । अचीत्येतत्त्वनुवर्तत एव । अचि परतो गोः स्फोटायनस्या-चार्यस्य मतेनावङादेशो भवति । गवाग्रम् । गोऽग्रम् । गवाजिनम् । गोऽजिनम् । गवौदनम् । गवोदनम् । गवोष्ट्रम् । गवुष्ट्रम् । आद्युदात्तश्चायमादेशो निपात्यते । स निपातनस्वरो बहुव्रीहौ प्रकृतिस्वरविधाने भवति । गावो अग्रमस्य, गवाग्र इति, अन्यत्र तु समासान्तोदात्तत्वेन बाध्यते । स्फोटायनग्रहणं पूजार्थं, विभाषेत्येव हि वर्तते । व्यवस्थितविभाषेयम् । तेन गवाच्च इत्यत्र नित्यमवङ् भवति ॥

इन्द्रे च नित्यम् ॥ १२४ ॥

इन्द्रशब्दस्येऽचि परतो गोनित्यमवङादेशो भवति । गवेन्द्रः । गवेन्द्रयज्ञस्वरः (१) ॥

नित्यम् वा नित्यं प्लुतं प्रगृह्या अचि ॥ १२५ ॥

प्लुताश्च प्रगृह्याश्चाचि प्रकृत्या भवन्ति । देवदत्ता ३ अत्र न्वसि । यज्ञदत्ता ३ इदमानय । आश्रयादत्र प्लुतः सिद्धः । प्रगृह्याः-अग्नी इति । वायू इति । खट्वे इति । माले इति । अचीत्यनुवर्तमाने पुनरङ्ग्रहणमादेशनिमित्तस्याचः परिग्रहार्थम् । तेनेह न भवति-जानु उ अरय रुजति, जान्वस्य रुजति । प्रगृह्यादुकारात् परस्याका-रस्य सवर्णदीर्घत्वं प्रत्यनिमित्तत्वादत्र प्रकृतिभावो न भवति । नित्यग्रहणमिहानु-वर्तते । प्लुतप्रगृह्याणां नित्यमयमेव प्रकृतिभावो यथा स्याद् इकोऽसवर्णे शाकस्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतन्मा भूदिति ॥

(१) 'यच्चरः' इति पाठान्तरम् ।

आङोऽनुनासिकश्छन्दसि ॥ १२६ ॥

आङोऽचि परतः संहितायां छन्दसि विषयेऽनुनासिकादेशो भवति, स च प्रकृत्या भवति । अन्नर्आँ अपः । गभोरआँ उग्रपुत्रे जिवांसत । केचिदाङोनुनासिकश्छन्दसि बहुलमित्यधीयते । तेनेह न भवति-इन्द्रोवाहुभ्यामातरत् । आ अतरत् ॥

इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य ह्रस्वश्च ॥ १२७ ॥

इकोऽसवर्णेऽचि परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेन प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्येकः स्थाने भवति । दधि अत्र । दध्यत्र । मधु अत्र । मध्वत्र । कुमारि अत्र । कुमार्यत्र । किशोरि अत्र । किशोर्यत्र । इक इति किम् ? खट्वेन्द्रः । असवर्ण इति किम् ? कुमारीन्द्रः । शाकल्यस्य ग्रहणं पूजार्थम् । आरम्भसामर्थ्यादेव हि यणादेशेन सह विकल्पः सिद्धः । ऋसिन्नित्यसमासयोः शाकल्यप्रतिषेधो वक्तव्यः॥ सिति-अयं ते योनिर्ऋत्त्वियः । नित्यसमासे-व्याकरणम् । कुमार्यर्थम् । ऋईपा अच्चादिषु छन्दसि प्रकृतिभावमात्रं वक्तव्यम्॥ ईषा अच्चः । का ईमरे पिशङ्गिला । पथा अगमन् ॥

अत्यकः ॥ १२८ ॥ अत्यकः

शाकल्यस्य ह्रस्वश्चेत्येतदनुवर्तते । ऋकारे परतः शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाकः प्रकृत्या भवन्ति, ह्रस्वश्च तस्यैकः स्थाने भवति । खट्व ऋश्यः । माल ऋश्यः । कुमारि ऋश्यः । होत् ऋश्यः (१) । ऋतीति किम् ? खट्वेन्द्रः । अक इति किम् ? वृत्तावृश्यः । सवर्णार्थमनिगर्थं च वचनम् ॥

अप्लुतयदुपस्थिते ॥ १२९ ॥

उपस्थितं नामाऽनार्य इतिकरणः समुदायादवच्छिद्य पदं येन स्वरूपेऽवस्थाप्यते तस्मिन् परतः प्लुतोऽप्लुतवद्भवति । प्लुतकार्यं प्रकृतिभावं न करोति । सुश्लोका ३ इति, सुश्लोकेति । सुमङ्गला ३ इति, सुमङ्गलेति । वत्करणं किम् ? अप्लुत इत्युच्यमाने प्लुत एव प्रतिषिध्येत । तत्र को दोषः ? प्रगृह्याश्रये प्रकृतिभावे प्लुतस्य श्रवणं न स्यात्—अग्नी ३ इति । वायू ३ इति ॥

ई ३ चाक्रवर्मणस्य ॥ १३० ॥

ई ३ कारः प्लुतोऽचि परतश्चाक्रवर्मणस्याऽऽचार्यस्य मतेनाप्लुतवद्भवति । अस्तु हीत्यब्रवीत् । अस्तु ही ३ इत्यब्रवीत् । चिनु हीदम् । चिनुही ३ इदम् । चाक्रवर्मण-ग्रहणं विकल्पार्थं, तदुपस्थिते निवृत्त्यर्थम् । अनुपस्थिते प्राप्त्यर्थमित्युभयत्र विभाषे-यम् । इकारादन्यत्राऽप्ययमप्लुतवद्भाव इष्यते । वशा ३ इयम् । वशेयम् ॥

दिव उत् ॥ १३१ ॥

पृष्ठः पदान्तादतीत्यतः पदग्रहणमनुवर्तते । दिव इति प्रातिपदिकं गृह्यते, न धातुः । सानुबन्धकत्वात् । दिवः पदस्य उकारादेशो भवति । दिवि कामो यस्य,

(१) पोतृकस्य इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शुक्रामः । शुक्रान् । विमलद्यु दिनम् । शुभ्याम् । शुभिः । निरनुबन्धकग्रहणादिह न भवति—अच्छद्युभ्याम्, अच्छद्युभिरिति । तपरकणमूठो निवृत्त्यर्थं शुभ्यां शुभिरिति । अत्र हि परत्वादुद्धृष्टं प्राप्नोति । पदस्येति किम् ? दिवौ । दिवः ॥

यु० लोपेऽपि एतत्तदोः सुलोपोऽकोरनञसमासे हलि ॥ १३२ ॥

(५) एतत्तदौ यावत्कारौ नञसमासे न वर्त्तते तयोर्थः सुशब्दः; कश्च तयोः सुशब्दो, यस्तदर्थेन संबद्धस्तस्य संहितायां विषये हलि परतो लोपो भवति । एष ददाति । स ददाति । एष भुङ्क्ते । स भुङ्क्ते । एतत्तदोरिति किम् ? यो ददाति । यो भुङ्क्ते । सुग्रहणं किम् ? एतौ गावौ चरतः । अकोरिति किम् ? एषको ददाति । सको ददाति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रूपभेदेऽपि साकच्चावेतत्तदावेव भवतः । अनञसमास इति किम् ? अनेषो ददाति । असो ददाति । उत्तरपदार्थग्रधान्त्वाञञसमासस्यैतत्तदोरेवात्र संबद्धः सुशब्दः । हलीति किम् ? एषोऽत्र । सोऽत्र ॥

(५) स्यश्छन्दसि बहुलम् ॥ १३३ ॥

स्य इत्येतस्य छन्दसि हलि परतो बहुलं सोर्लोपो भवति । एष स्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति ग्रीवायां बद्धो अपिकच्च आसनि । एष स्य ते मधुमां इन्द्र सोमः । न च भवति—यत्र स्यो निपतेत् ॥

(३) सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम् ॥ १३४ ॥

स इत्येतस्याचि परतः सुलोपो भवति लोपे सति चेत्पादः पूर्यते । सेन्दू राजा चयति चर्षणीनाम् । सौषधीरनुरुध्यसे । लोपे चेत्पादपूरणमिति किम् ? स इव न्याग्रो भवेत् । अचीति विस्पष्टार्थम् । पादग्रहणेनात्र श्लोकपादस्यापि ग्रहणं केचिद्विच्छन्ति । तेनेदमपि सिद्धं भवति—

सैष दाशरथी रामः, सैष राजा युधिष्ठिरः । सैष कर्णो महात्यागी सैष भीमो महाबलः ॥ सैष सुदृक् कात् पूर्वः ॥ १३५ ॥

अधिकारोऽयं, पारस्करप्रभृतौ च संज्ञायामिति यावत् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र सुडिति कात् पूर्व इति चैतदधिकृतं वेदिव्यम् । वक्ष्यति—संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे—संस्कर्ता संस्कर्तुः । संस्कर्तव्यम् । कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थम् । तथाहि संस्कृषीष्ट, संस्क्रियत इति संयोगादिलक्षणाविद्गुणौ न भवतः । तिङ्ङितिङ् इति निघातोऽपि तर्हि न प्राप्नोति सुटा व्यवहितत्वात् ? स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति वचनाच्चास्ति व्यवधानम् । संचस्करतुः, संचस्कररिति गुणः कथं ? तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति । संयोगोपधग्रहणं च, ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र कर्तव्यम् । टिङ्करणं सुट्स्तुस्वञामित्यत्र विशेषणार्थम् ॥

अहभ्यासव्यवायेऽपि ॥ १३६ ॥

अहभ्यासव्यवायेऽपि सुट् कात् पूर्वो भवति । समस्करोत् । समस्कार्षीत् ।

संचस्कार । परिचस्कार । किमर्थं पुनरिदमुच्यते ? पूर्वधातुरूपसर्गेण युज्यत इति । तत्र धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं सुट् क्रियते पश्चादडभ्यासौ । अभक्तश्च सुडित्युक्तम् । ततः सकारादुत्तरावडभ्यासावनिष्टे देशे स्याताम् । एतस्मिंस्तु सत्यत एव वचनात् कृतयोरडभ्यासयोस्तद्व्यवायेपि सुट् कात् पूर्वः क्रियत इति सिद्धमिष्टं भवति ॥

संपर्युपेभ्यः करोतौ भूषणौ ॥ १३७ ॥

सम् परि उप इत्येतेभ्यो भूषणेऽर्थे करोतौ परतः सुट् कात् पूर्वो भवति । संस्कर्त्ता । संस्कर्त्तुम् । संस्कर्त्तव्यम् । अत्र संपुकारानां सत्वमिति समो मकारस्य सकारः पूर्वस्य चाकारस्यानुनासिकः । परिष्कर्त्ता । परिष्कर्त्तुम् । परिष्कर्त्तव्यम् । सुट्स्तुत्वञामिति पत्वम् । उपस्कर्त्ता । उपस्कर्त्तुम् । उपस्कर्त्तव्यम् । भूषण इति किम् ? उपकरोति । संपूर्वस्य क्वचिदभूषणेऽपि सुडिष्यते संस्कृतमन्नमिति ॥

समवाये च ॥ १३८ ॥

समवायः समुदायस्तस्मिंश्चार्थे करोतौ संपर्युपेभ्यः कात् पूर्वः सुडागमो भवति । तत्र नः संस्कृतम् । तत्र नः परिष्कृतम्, तत्र न उपस्कृतम् । समुदितमित्यर्थः ॥

उपात् प्रतियत्नवैकृतवाक्याध्याहारेषु (च) ॥ १३९ ॥

सतो गुणान्तराधानमाधिक्याय वृद्धस्य वा तादवस्थाय समीहा प्रतियत्नः । विकृतमेव वैकृतम् । प्रज्ञादित्वाद्गण । गम्यमानार्थस्य वाक्यस्य स्वरूपेणोपादानं वाक्यस्याध्याहारः । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु करोतौ धातौ परत उपात् सुट् कात् पूर्वो भवति । प्रतियत्ने तावत्-एधोदकस्योपस्कृते । काण्डगुणस्योपस्कृते । वैकृते-उपस्कृतं भुङ्क्ते । उपस्कृतं गच्छति । वाक्याध्याहारे-उपस्कृतं जल्पति । उपस्कृतमधीते । एतेष्विति किम् ? उपकरोति ।

किरतौ लवने ॥ १४० ॥

उपादित्येव । उपादुत्तरस्मिन् किरतौ धातौ लवनविषये सुट्कात् पूर्वो भवति । उपस्कारं मद्रका लुनन्ति । उपस्कारं काश्मीरका लुनन्ति । विक्षिप्य लुनन्तीत्यर्थः ॥ गमुलत्र वक्तव्यः । लवन इति किम् ? उपकिरति देवदत्तः ॥

हिंसायां प्रतेञ्च ॥ १४१ ॥

किरतावित्येव उपात् प्रतेञ्चोत्तरस्मिन् किरतौ विषये सुट् कात् पूर्वो भवति । उपस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । प्रतिस्कीर्णं हं ते वृषल भूयात् । तथा ते वृषल विक्षेपो भूयाद् यथा हिंसामनुबध्नातीत्यर्थः । हिंसायामिति किम् ? प्रतिकीर्णम् ॥

अपाच्चतुष्पाच्छकुनिष्वालोखने ॥ १४२ ॥

किरतावित्येव । अपादुत्तरस्मिन् किरतौ चतुष्पाच्छकुनिषु यदालेखनं तस्मिन् विषये सुट् कात् पूर्वो भवति । अपस्किरते वृषमो हृष्टः । अपस्किरते कुक्कुटो

अध्यायी । अपस्किरते आ आश्रयार्थी । आलिख्य विक्षिपतीत्यर्थः । चतुष्पाच्छकु-
निष्विति किम् ? अपस्किरति देवदत्तः । छहर्षजीविकाकुलायकरणेष्विति वक्तव्यम् ॥
इह मा भूत-अपस्किरति आ ओदनपिण्डमाशितः । छहर्षजीविकाकुलायकरणेष्वेव
किरतेरात्मनेपदस्योपसंख्यानम् ॥

कुस्तुम्बुरुणि जातिः ॥ १४३ ॥

कुस्तुम्बुरुणीति सुट् निपात्यते जातिश्चेन्नवति । कुस्तुम्बुरुर्नामौपधिजातिः ।
धान्यकम् । तत्फलान्यपि कुस्तुम्बुरुणि । सूत्रनिर्देशे नपुंसकलिङ्गमविवक्षितम् ।
जातिरिति किम् ? कुत्सितानि तुम्बुरुणि कुतुम्बुरुणि । तुम्बुरुशब्देनात्र तिन्दुकीफला-
न्युच्यन्ते । समासेन तेषां कुत्सा ॥

अपरस्पराः क्रियासातत्ये ॥ १४४ ॥

अपरस्परा इति सुट् निपात्यते क्रियासातत्ये गम्यमाने । अपरस्पराः सार्था
गच्छन्ति । सन्ततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । क्रियासातत्य इति किम् ? अपरपराः
सार्था गच्छन्ति । अपरे परे च सकृदेव गच्छन्तीत्यर्थः । नात्र गमनस्य सातत्य
प्रबन्धो विवक्षितः । किमिदं सातत्यमिति ? सततस्य भावः सातत्यम् । कथं सत-
तम् ? समस्तते विकल्पेन मकारलोपो विधीयते ।

लुप्तेदवश्यमः कृत्ये तुङ्काममनसोरपि ।

समो वा हितततयोर्मांसस्य पचिद्युद्धजोः ॥

गोष्पदं सेवितासेवितप्रमाणेषु ॥ १४५ ॥

गोष्पदमिति सुट् निपात्यते तस्य च पत्वं सेवितेऽसेविते प्रमाणे च विषये ।
गोष्पदो देशः । गावः पद्यन्ते यस्मिन् देशे स गोभिः सेवितो देशो गोष्पद इत्युच्यते ।
असेविते-अगोष्पदान्यरण्यानि । असेविते गोष्पदशब्दो न सम्भवतीत्यगोष्पदशब्दार्थं
निपातनम् । यद्येवं नार्थं पृतेन, गोष्पदप्रतिषेधादगोष्पदं भविष्यति ? सत्यमेतत् ।
यत्र तु सेवितप्रसङ्गोऽस्ति तत्रैव स्यादगोष्पदमिति । यत्र त्वत्यन्तासम्भव एव तत्र
न स्यादगोष्पदान्यरण्यानीति । असेवितग्रहणान्तर्भाषि भवति । यानि हि महान्त्यर-
ण्यानि येषु गवामत्यन्तासम्भवस्तान्येवमुच्यन्ते । प्रमाणे-गोष्पदमात्रं क्षेत्रम् । गोष्प-
दपूर्वं वृष्टो देवः । नात्र गोष्पदं स्वार्थप्रतिपादनार्थमुपादीयते, किं तर्हि क्षेत्रस्य वृष्टेश्च
परिच्छेत्तुमियत्ताम् । सेवितासेवितप्रमाणेष्विति किम् ? गोः पदं, गोपदम् ॥

आस्पदं प्रतिष्ठायाम् ॥ १४६ ॥

आत्मयापनाय स्थानं प्रतिष्ठा, तस्यामास्पदमिति सुट् निपात्यते आस्पदमनेन
लब्धम् । प्रतिष्ठायामिति किम् । आपदात्, आपदम् ॥

आश्रयमनित्ये ॥ १४७ ॥

अनित्यतया विषयभूतयाऽद्भुतत्वमिह लक्ष्यते तस्मिन्नाश्रयं निपात्यते । चरेरादि

चागुराविति यत्प्रत्यये कृते निपातनात् सुट् । आश्चर्यं यदि स भुञ्जीत । आश्चर्यं यदि सोऽधोयीत चित्रमद्भुतमित्यर्थः । अनित्य इति किम् ? आचर्यं कर्म शोभनम् ॥

वर्चस्केऽवस्करः ॥ १४८ ॥

कुत्सितं वर्चो, वर्चस्कमद्यमलं, तस्मिन्नभिधेयेऽवस्कर इति निपात्यते । अवपूर्वस्य किरतेः कर्मणि ऋदोरप् इत्यप्, निपातनात् सुट् । अवकीर्यत इत्यवस्करोऽन्नमलम् । तत्सम्बन्धाद्देशोऽपि तथोच्यते । वर्चस्क इति किम् ? अवकरः ॥

अपस्करो रथाङ्गम् ॥ १४९ ॥

अपस्कर इति निपात्यते रथाङ्गं चेद्भवति । अपपूर्वात् किरतेऽदोरवित्यप्, निपातनात् सुट् । अपस्करो रथावयवः । रथाङ्गमिति किम् ? अपकरः ॥

विष्किरः शकुनिर्विकिरो वा ॥ १५० ॥

विकिर इति किरतेर्विपूर्वस्येगुपधज्ञाप्रीकिरः क इति कप्रत्यये विहिते सुट् निपात्यते शकुनिश्चेद्भवति । विकिरशब्दाभिधेयो वा शकुनिर्भवति ।

सर्वे शकुनयो भक्ष्या विष्किराः कुक्कुटादृते ।

विष्किरो वा शकुनाविति वाग्रहणादेव सुङ्क्विकल्पे सिद्धे विकिरग्रहणमिह तस्यापि शकुनेरन्यत्र प्रयोगो मा भूत् ॥

ह्रस्वाच्चन्द्रोत्तरपदे मन्त्रे ॥ १५१ ॥

चन्द्रशब्द उत्तरपदे ह्रस्वात् परः सुडागमो भवति मन्त्रविषये । सुश्चन्द्रो युष्मान् ह्रस्वादिति किम् ? सूर्याचन्द्रमसाविव । मन्त्र इति किम् ? सुचन्द्रा पौर्णमासी । उत्तरपदं समास एव भवतीति प्रसिद्धं, तत् इह न भवति-शुक्रमसि चन्द्रमसि ॥

प्रतिष्कशश्च कशेः ॥ १५२ ॥

कश गतिशासनयोरित्येतस्य धातोः प्रतिपूर्वस्य पचाद्यचि कृते सुट् निपात्यते, तस्यैव पत्वम् ॥ ग्राममद्य प्रवेक्ष्यामि भव मे त्वं प्रतिष्कशः ।

वार्तापुरुषः सहायः पुरोयायी वा प्रतिष्कश इत्यभिधीयते । कशेरिति किम् ? प्रतिगतः कशां, प्रतिकशोऽश्वः । अत्र यद्यपि कशेरेव कशाशब्दस्तथापि कशेरिति धातोरुपादानं तदुपसर्गस्य प्रतेः प्रतिपत्यर्थम् । तेन धात्वन्तरोपसर्गाच्च भवति ॥

प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी ॥ १५३ ॥

प्रस्कण्वो हरिश्चन्द्र इति सुट् निपात्यते ऋषी चेदभिधेयौ भवतः । प्रस्कण्व ऋषिः । हरिश्चन्द्र ऋषिः । हरिश्चन्द्रग्रहणममन्त्रार्थम् । ऋषी इति किम् ? प्रकण्वो देशः । हरिचन्द्रो माणवकः ॥

मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राजकयोः ॥ १५४ ॥

मस्कर मस्करिन् इत्येतौ यथासंख्यं वेणौ परिव्राजके च निपात्येते । मकरशब्दो ह्यन्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्य वेणावभिधेये सुट् निपात्यते परिव्राजके त्विनिरपीति ।

मस्करो वेणुः । मस्करी परिव्राजकः । वेणुपरिव्राजकयोरिति किम् ? मकरो ग्राहः । मकरी समुद्रः । केचित्पुनरत्र माङ्ग्युपपदे करोतेः करणेऽच्प्रत्ययमपि निपातयन्ति माङ्ग्युपपदे सुट् च । मा क्रियते येन प्रतिषिद्ध्यते, स मस्करो वेणुः । वेणुग्रहणं च प्रदर्शनार्थमन्यत्रापि भवति । मस्करो दण्ड इति । परिव्राजकेऽपि माङ्ग्युपपदे करोते-स्ताच्छीद्व्य इति निपात्यते । माङ्गो ह्रस्वत्वं सुट् च तथैव । माकरणशीलो मस्करी, कर्मापवादित्वात्परिव्राजक उच्यते । स त्वेवमाह-मा कुर्वत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसीति ॥

कास्तीराजरतुन्दे नगरे ॥ १५५ ॥

कास्तीर अजस्तुन्द इत्येतौ शब्दौ निपात्येते नगरेऽभिधेये । ईपत्तीरमस्य, अज-स्येव तुन्दमस्येति, व्युत्पत्तिरेव क्रियते नगरं तु वाच्यमेतयोः । कास्तीरं नाम नगरम् । अजस्तुन्दं नाम नगरम् । नगर इति किम् ? कातीरम् । अजस्तुन्दम् ॥

कारस्करो वृक्षः ॥ १५६ ॥

कारस्कर इति सुट् निपात्यते वृक्षश्चेद्वचति । कारं करोतीति दिवाविभानिशा-प्रभाभास्करान्तेति टप्रत्ययान्तः । कारस्करो वृक्षः । वृक्ष इति किम् ? कारकः । केचिदिदं सूत्रं नाधीयते, पारस्करप्रभृतिष्वेव कारस्करो वृक्ष इति पठन्ति ॥

पारस्करप्रभृतीनि च संज्ञायाम् ॥ १५७ ॥

पारस्करप्रभृतीनि च शब्दरूपाणि निपात्यन्ते संज्ञायां विषये । पारस्करो देशः । कारस्करो वृक्षः । रथस्था नदी । किष्कुः प्रमाणम् । किष्किधा गुहा । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्च । तस्करश्चौरः । बृहस्पतिर्देवता । चोरदेवतयो-रिति किम् ? तस्करः बृहस्पतिः । संज्ञाग्रहणादुपाधिपरिग्रहे सिद्धे गणे चोरदेवताग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । प्रातुम्पतौ गवि कर्तरि । तुम्पतौ धातौ प्रशब्दात् परस्सुट् भवति गवि कर्तरि । प्रस्तुम्पति गौः । गवीति किम् ? प्रतुम्पति वनस्पतिः । पारस्कर-प्रभृतिराकृतिगणः । अविहितलक्षणः सुट् पारस्करप्रभृतिषु द्रष्टव्यः । प्रायश्चित्तम् । प्रायश्चित्तिः । यदुक्तं, प्रायस्य चित्तिचित्तयोः सुडस्कारो वेति, तत् संगृहीतं भवति ॥

अनुदात्तं पदमेकवर्जम् ॥ १५८ ॥

परिभाषेयं स्वरविधिविषया । यत्रान्यः स्वर उदात्तः स्वरितो वा विधीयते तत्रानुदात्तं पदमेकं वर्जयित्वा भवतीत्येतदुपस्थितं द्रष्टव्यम् । अनुदात्ताच्कमनुदात्तम् । कः पुनरेको वर्ज्यते, यस्यासौ स्वरो विधीयते । वक्ष्यति-धातोर्नन्त उदात्तो भव-तीति । गोपायति । धूपायति । धातोर्नन्त्यमचं वर्जयित्वा परिशिष्टमनुदात्तं भवति । धातुस्वरं श्नास्वरो बाधते-लुनाति । श्नास्वरं तस्स्वरः-लुनीतः । पुनीतः । तस्स्व-रमास्वरः-लुनीतस्तराम् । पुनीतस्तराम् ॥

आगमस्य विकारस्य प्रकृतेः प्रत्ययस्य च ।

पृथक्स्वरनिवृत्त्यर्थमेकवर्जं पदस्वरः ॥

आगमस्य, चतुरनडुहोराभुदात्तः—चत्वारः । अनड्वाहः, आगमस्वरः प्रकृतिस्वरं वाधते । विकारस्य—अस्थनि । दधनीत्यनड्स्वरः प्रकृतिस्वरं वाधते । प्रकृतेः—गोपायति । धृपायति, प्रकृतिस्वरः प्रत्ययस्वरं वाधते । प्रत्ययस्य—कर्त्तव्यम् । हर्त्तव्यम्, प्रत्ययस्वरः प्रकृतेः स्वरस्य वाधकः । परनित्यान्तरङ्गापवादैः स्वरैर्व्यवस्था सतिशिष्टेन च । यो हि यस्मिन् सति शिष्यते स तस्य वाधको भवति, तथाहि—गोपायतीत्यत्र धातुस्वरापवादः प्रत्ययस्वरस्तेनैव धातुस्वरेण प्रत्ययान्तस्य धातोः सतिशिष्टत्वाद् वाध्यते । काष्णोत्तरासंगपुत्र इत्यत्र च समासस्वरापवादो बहुव्रीहिस्वरः सतिशिष्टेन समासान्तोदात्तत्वेन वाध्यते । विकरणस्वरस्तु सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं न वाधते—लुनीत इति तस एव स्वरो भवति ॥ ऋविभक्तिस्वराञ्जस्वरो वलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अतिस्र इत्यत्र, तिसृभ्यो जस इति सतिशिष्टोऽपि विभक्तिस्वरो नज्स्वरेण वाध्यते ॥ ऋविभक्तिनिमित्तस्वराच्च नज्स्वरो वलीयानिति वक्तव्यम् ॥ अचत्वारः । अनड्वाह इति । यस्य विभक्तिर्निमित्तमामस्तस्य यदुदात्तत्वं तज्जस्वरेण वाध्यते । पदग्रहणं किम् ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लां दण्डेनेति वाक्ये हि प्रतिपदं स्वरः पृथग् भवति । परिमाणार्थं चेदं पदग्रहणं पदाधिकारस्य निघृत्तिं करोति । तेन प्रागेव पदव्यपदेशात् स्वरविधिसमकालमेवशिष्टस्या नुदात्तत्वं भवति । तथा च कुवल्या विकारः कौवलमित्यत्रानुदात्तादिलक्षणोऽज् सिद्धो भवति । तथा गर्भिणीशब्दश्चानुदात्तादिलक्षणस्यानो वाधनार्थं भिन्नादिषु पश्यते । कुवलगर्भशब्दावाद्युदात्तौ ॥

कर्पात्वतो घञोऽन्त उदात्तः ॥ १५५ ॥

कर्षतेर्धातोराकारवतश्च घञन्तस्यान्त उदात्तो भवति । कर्षः । पाकः । त्यागः । रागः । दायः । धायः । ग्नित्यादिरित्यमित्यस्याऽपवादः । कर्ष इति विकृतनिर्देशः कृपतेर्निवृत्त्यर्थः । तौदादिकस्य घञन्तस्य कर्ष इत्यस्याद्युदात्त एव भवति ॥

उञ्छादीनां च ॥ १६० ॥

उञ्छ इत्येवमादीनामन्त उदात्तो भवति । उञ्छः । म्लेच्छः । जज्ञः । जल्पः । एते घञन्ता इति जित्स्वरः प्राप्तः । जपः व्यध इत्यवन्तौ, तयोर्धातुस्वरः प्राप्तः । केचित्तु वध इति पठन्ति । युजेर्घञन्तस्य निपातनादगुणत्वं विशिष्टविषये च निपातनमिदमिष्यते । कालविशेषे रथाद्युपकरणे च युगशब्दस्य प्रयोगोऽन्यत्र हि योग एव भवति । ऋगरो दूष्येऽवन्तः ॥ गरशब्दोऽवन्तः, स दूष्य एवान्तोदात्तो, गरोविषम् । अन्यत्राद्युदात्त एव ऋवेदवेदचेष्टवन्धाः करणे ॥ हलश्चेति घञन्ता एते करणेऽन्तोदात्ता भवन्ति । भावे आद्युदात्ता एव ऋस्तुयुद्वश्छन्दसि ॥ उपसमस्तार्थमेतत् । परिष्टुत् । संयुत् । परिद्वत् ऋवर्त्तनिः स्तोत्रे ॥ स्तोत्रं साम, तत्स्थो वर्त्तनिशब्दोऽन्तोदात्तो भवति, अन्यत्र मध्योदात्तः ॥ श्वन्नेदरः ॥ श्वन्नेऽभिधेये, द्रशब्दोऽन्तोदात्तोऽन्यत्रावन्तत्वादाद्युदात्तः ॥ साम्बतापौ भावगर्हायाम् ॥ अन्तोदात्तौ । अन्यत्राद्युदात्तौ ॥ उत्तमशश्चत्तमशब्दौ सर्वत्र ॥ केचित्तु भावगर्हायामित्यत्राप्यनुवर्त्तयन्ति । ॥ भञ्ज-

मन्थभोगदेहाऽऽ एते घञन्ता, भक्षिर्घञन्तोऽपि घञन्त एव । एरजण्यन्तानामिति वचनात् ॥

अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः ॥ १६१ ॥

उदात्त इति वर्तते । यस्मिन्ननुदात्ते परत उदात्तो लुप्यते तस्यानुदात्तस्यादिरु-
दात्तो भवति । कुमार ई, कुमारी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य ङीप्यनुदात्ते उदात्तो
लुप्यते, अनुदात्तो ङीव् उदात्तः । अस्य टेलोपः । पथः । पथा । पथे । पथिन्शब्दोऽ-
न्तोदात्तः । कुमुदनङ्वेतसेभ्यो इमत्तुप् । कुमुद्वान् । नङ्वान् । वेतस्वान् । कुमुदादयो-
ऽन्तोदात्ताः । इमत्तुवनुदात्तः । अनुदात्तस्येति किम् ? प्रासङ्गं वहति प्रासङ्ग्यः । प्रासङ्ग-
शब्दस्थायादिस्वरेणान्तोदात्तः । तस्य यति, तित्स्वरितमिति स्वरिते उदात्तो लुप्यते ।
नैतदस्ति, स्वरिते हि विधीयमाने परिक्षिष्टमनुदात्तं तत् कुत उदात्तलोपः ? तदेतदनु-
दात्तग्रहणमादेरनुदात्तस्योदात्तार्थम् । अन्त इति हि प्रकृतत्वादन्तस्य स्यात्—मा
हिधुचाताम् । मा हि धुचाथाम् । यत्रेति किम् ? भार्गवः । भार्गवौ । भृगवः । प्राक्
सुदुत्पत्तेर्गोत्रप्रत्ययस्य लुक् । उदात्तग्रहणं किम् ? वैदी । और्वी (१) ॥

धातोः ॥ १६२ ॥

अन्त इत्येव । धातोर्न्त उदात्तो भवति । पचति । पठति । ऊर्णोति । गोपायति ।
याति ॥

चितः ॥ १६३ ॥

चितोऽन्त उदात्तो भवति । भञ्जभासमिदो घुरच्—भङ्गुरम् । भासुरम् । मेदु-
रम् । आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच्—कुण्डिनाः । चिति प्रत्यये प्रकृतिप्रत्ययस-
मुदायस्यान्त उदात्त इत्येव—बहुपटवः । उच्चकैः ।

तद्धितस्य ॥ १६४ ॥

चित इत्येव । चितस्तद्धितस्यान्त उदात्तो भवति । गोत्रे कुञ्जादिभ्यश्चफञ् । कौं
ञ्जायनाः । भौञ्जायनाः । किमर्थमिदं ? परमपि जित्स्वरं बाधित्वाऽन्तोदात्तत्वमेव
यथा स्यादिति ॥

कितः ॥ १६५ ॥

तद्धितस्येत्येव । तद्धितस्य कितोऽन्त उदात्तो भवति । नडादिभ्यः फक् । नाडा-
यनः । चारायणः । प्राग्वहतेष्टक् । आक्षिकः । शालाकिकः ॥

तिसृभ्यो जसः ॥ १६६ ॥

तिसृभ्य उत्तरस्य जसोऽन्त उदात्तो भवति । तिस्रस्तिष्ठन्ति । उदात्तस्वरितयो
र्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यस्यापवादः । शसि उदात्तयणो हल्पूर्वादिति सिद्धेऽन्यत्र
बहुवचने, षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिरिति विधानाज्जसेव लभ्यत इति जस्रग्रहणमुपसम-
स्तार्थमेक इच्छन्ति । अतितिस्रावित्यत्र स्वरो मा भूदिति ॥

(१) मौञ्जायनेत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

आगत क्रमांक

चतुरः शसि ॥ १६७ ॥

चतुरः शसि परतोऽन्त उदात्तो भवति । चतुरः पश्य । (३) चतुर्वादेशे आधु-
दात्तनिपातनाद्य णादेशस्य च पूर्वविधौ स्थानवत्त्वादयं स्वरो न भवति—चतस्रः
पश्येति ॥

सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः ॥ १६८ ॥

साविति सप्तमीबहुवचनस्य सुशब्दस्य ग्रहणम् । तत्र सौ य एकाच् तस्मात्परातृती-
यादिर्विभक्तिरुदात्ता भवति । वाचा । वाग्भ्याम् । वाग्भिः । वाग्भ्यः । याता । याद्भ्याम् ।
याद्भिः । साविति किम् ? राज्ञा । राज्ञे । एकाच इति किम् ? हरिणा । गिरिणा ।
राजसु । तृतीयादिरिति किम् ? वाचौ वाचः । विभक्तिरिति किम् ? वाक्तरा । वाक्त्रमा ।
सप्तमीबहुवचनस्य ग्रहणादिह न भवति—त्वया त्वयीति ॥

अन्तोदात्तादुत्तरपदादन्यतरस्यामनित्यसमासे ॥ १६६ ॥

एकाच इति वर्तते, तृतीयादिर्विभक्तिरिति च । नित्यशब्दः स्वर्यते तेन नित्याधि-
कारविहितः समासः पर्युदस्यते । नित्यसमासादन्यत्रानित्यसमासे यदुत्तरपदमन्तो-
दात्तमेकाच्च तस्मात्परा तृतीयादिर्विभक्तिरन्यतरस्यामुदात्ता भवति । परमवाचा २ ।
परमवाचे २ । परमत्वचा २ । परमत्वचे २ । यदा विभक्तिरुदात्ता न भवति तदा समा-
सान्तोदात्तत्वमेव । अन्तोदात्तादिति किम् ? अवाचा । सुवाचा । सुत्वचा । तत्पु-
रुषोज्यम् । तत्र तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्वयेति पूर्वपदप्रकृतिस्वरः ।
उत्तरपदग्रहणमेकाच्चेनोत्तरपदं विशेषयितुम् । अन्यथा हि समासविशेषणमेतत्
स्यात् । तत्र शुन ऊक् श्रोज्जेत्यत्रैवायं विधिः स्यात् । अनित्यसमास इति किम् ?
अग्निचिता । सोमसुता । उपपदमतिङ् इत्ययं नित्यं नित्याऽधिकारे समासो विधीयते ।
तत्र, गतिकारकोपपदात् कृदित्युत्तरपदप्रकृतिस्वरेण चित् शब्द उदात्तः । यस्तु
विग्रहाभावेन नित्यसमासस्तत्र भवत्येव विकल्पः—अवाचा ब्राह्मणेन, सुवाचा
ब्राह्मणेनेति । बहुव्रीहौ नञसुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं भवति ॥

अञ्चेश्छन्दस्यसर्वनामस्थानम् ॥ १७० ॥

अञ्जेः पराऽऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति छन्दसि विषये । इन्द्रो दधीचो
अस्थमिः । ज्ञाविति पूर्वपदान्तोदात्तत्वं प्राप्तम् । तृतीयादिरिति वर्त्तमाने शसोऽपि
परिग्रहार्थमसर्वनामस्थानग्रहणम् । इहापि यथा स्यात्—प्रतीचो बाहून् प्रतिमङ्घ्ये-
षामिति ॥

ऊडिदम्पदाद्यपुन्रैद्यभ्यः ॥ १७१ ॥

ऊर्हृदम् पदादि अप् पुम् रै दिव् इत्येतेभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । ऊर्-प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । ऊर्ध्वपुधाग्रहणं कर्त्तव्यमिह मा भूत्-अन्त्युवा ।

(२) चतुरो देहीत्यपिपुस्तकान्तरे ।

अक्षद्युवे । इदम्—आभ्याम् । एभिः । अन्तोदात्तादित्यधिकारादन्वादेशे न भवति—
अथो आभ्यां निपुणमधीतमिति । पदादयः पदशोमासित्येवमादयो निशूपर्यन्ता इह
गृह्यन्ते—निपदश्चतुरो जहि । या दतो धावति । असन्प्रभृतिभ्यो विभक्तिरनुदात्तैव
भवति—ग्रीवायां वद्धो अपि कच्च आसनि । मत्स्यं न दीन उदनि क्षियन्तम् । अप्—
अपः पश्य । अङ्गिः । अङ्गथः । पुम्—पुंसः । पुंसा । पुंसे । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । रै—
रायः पश्य । राभ्याम् । राभिः । दिव्—दिवः पश्य । दिवा । दिवे ॥

अष्टनो दीर्घात् ॥ १७२ ॥

अष्टनो दीर्घान्तादसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता भवति । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः ।
अष्टासु । घृतादिपाठादष्टन्शब्दोऽन्तोदात्तस्तत्र इत्युपोत्तममित्यस्यापवादो विभक्ते
रेवोदात्तत्वं विधीयते । दीर्घादिति किम् ? अष्टसु प्रक्रमेषु ब्राह्मणोग्रीनादधीत । इद-
मेव दीर्घग्रहणमष्टन आत्वविकल्पं ज्ञापयति, कृतात्वस्य च षट्संज्ञां ज्ञापयति । अन्य-
था ह्यात्वपक्षे सावकाशोऽष्टनः स्वरः परत्वादनात्वपक्षे षट्स्वरेण बाधिर्यत इति किं
दीर्घग्रहणेन ॥

शतुरनुमो नद्यजादी ॥ १७३ ॥

अन्तोदात्तादिति वर्त्तते । अनुम् यः शतृप्रत्ययस्तदन्तादन्तोदात्तात्परा नदी
अजादिविभक्तिरसर्वनामस्थानमुदात्ता भवति । तुदती । तुदती । लुनती । पुनती ।
तुदता । तुदता । लुनता । पुनता । अनुम् इति किम् ? तुदन्ती । तुदन्ती । अत्राप्यदुपदे-
शादिति लसार्वाधातुकानुदात्तत्वे एकादेशस्तस्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्युदात्तत्वं तस्य
पूर्वत्रासिद्धत्वं नेष्यत इति शत्रन्तमन्तोदात्तं भवति । नद्यजादी इति किम् ? तुद-
न्म्याम् । तुदन्म्याम् । तुदङ्गिः । अन्तोदात्तादित्येव । ददती । दधतः । अभ्यस्ताना-
मादिरित्याद्युदात्तावेतौ । ऋहृहन्महतोरुपसंख्यानम् । बृहती । महती । बृहता ।
महता ॥

उदात्तयणो हल्पूर्वात् ॥ १७४ ॥

उदात्तस्थाने यो यण् हल्पूर्वस्तस्मात्परा नदी अजादिरसर्वनामस्थानविभक्ति-
रुदात्ता भवति । कर्त्री । हर्त्री । प्रलवित्री । प्रसवित्री । कर्त्रा । हर्त्रा । प्रलवित्रा । प्रस-
वित्रा । वृजन्ता एतेऽन्तोदात्ताः । उदात्तग्रहणं किम् ? कर्त्री । हर्त्री । कर्त्रा । हर्त्रा ।
वृजन्तोऽयमाद्युदात्तः । हल्पूर्वादिति किम् ? बहुतित्वा ब्राह्मण्या । ऋनकारग्रहणं च
कर्त्तव्यम् । वाक्पत्नीयं कन्या ॥

नोङ्धात्वोः ॥ १७५ ॥

ऊङो धातोश्च य उदात्तयण् हल्पूर्वस्तस्मात्पराऽजाद्यसर्वनामस्थानविभक्तिर्नो-
दात्ता भवति । ब्रह्मवन्ध्वा । ब्रह्मवन्ध्वे । वीरवन्ध्वा । वीरवन्ध्वे । ऊङ् प्रत्ययस्वरे-
णोदात्तः । तेन सह य एकादेशः सोऽप्युदात्त इति उदात्तयण्वकारस्तस्मादुदात्तत्वे

प्रतिषिद्धे उदात्तस्वरितयोर्थणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति विभक्तिःस्वर्यते । धातुयणः खल्वपि—सकृल्लवा । सकृल्लवे । खल्ववे । क्तिवन्तस्य कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तो-
दात्तस्य ओः सुपि यणादेशः ॥

ह्रस्वनुङ्भ्यां मनुप् ॥ १७६ ॥

अन्तोदात्तादित्येव । ह्रस्वान्तादन्तोदात्तानुदश्च परो मनुप् उदात्तो भवति । अभिसान् । वायुमान् । कर्तृमान् । हर्तृमान् । नुटः खल्वपि—अक्षण्वता । शीर्षण्वता । अन्तोदात्तादित्येव । वसुमान् । वसुशब्द आद्युदात्तस्तस्मान्मनुप् अनुदात्त एव भवति । अत्र च स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदित्येषा परिभाषा नाश्रीयते, नुङ्ग्रहणात् तेन मरुत्वानित्यत्र न भवति । ऋशब्दाच्च मनुप् उदात्तत्वं वक्तव्यम् । आरेवान् । ऋत्रेश्च प्रतिषेधो वक्तव्यः ऋत्रिवतीर्याज्यानुवाक्या भवन्तीति ॥

नामन्यतरस्याम् ॥ १७७ ॥

ह्रस्वग्रहणमनुवर्तते मनुवग्रहणं च । तेन मनुपा ह्रस्वो विशेष्यते मनुपि यो ह्रस्व-
स्तदन्तादन्तोदात्तादन्यतरस्यां नाम उदात्तो भवति । अग्नीनाम् २ । वायूनाम् २ । कर्तृणाम् २ । मनुपा ह्रस्वविशेषणं किम् ? भूतपूर्वेऽपि ह्रस्वे यथा स्यात् । अन्यथा हि साम्प्रतिक एव स्यात् तिसृणां, चतसृणामिति । सनुट्कस्य ग्रहणं किम् ? धेन्वाम् । शकट्याम् । उदात्तयणो हल्पूर्वादित्ययमन्तोदात्तः । ह्रस्वादित्येव, कुमारीणाम् । अन्तोदात्तादित्येव, त्रपूणाम् । वसूनाम् ॥

ङचाश्छन्दसि बहुलम् ॥ १७८ ॥

ङयन्ताच्छन्दसि विषये नामुदात्तो भवति बहुलम् । देवसेनानामभिभञ्जतीनाम् । वह्नीनां पिता । न च भवति, नदीनां पारे जयन्तोनां मरुतः ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो हलादिः ॥ १७९ ॥

अन्तोदात्तादित्येतन्निवृत्तम् । षट्संज्ञकेभ्यस्त्रिचतुर इत्येताभ्यां च परा हलादि-
र्विभक्तिरुदात्ता भवति । षड्भिः । षड्भ्यः । षण्णाम् । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । त्रि-
त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रयाणाम् । चतुर—चतुर्भ्यः । चतुर्णाम् । हलादिरिति किम् ?
चतस्रः पश्य ॥

झल्युपोत्तमम् ॥ १८० ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृती-
नामन्यमुत्तमं तत्समीपे च यत्तदुपोत्तमम् । पञ्चभिस्तपस्तपति । सप्तभिः परान्
जयति । तिसृभिश्च वहसे त्रिंशता । चतुर्भिः । झलीति किम् ? पञ्चानाम् । सप्ता-
नाम् । उपोत्तममिति किम् ? षड्भिः । षड्भ्यः ॥

विभाषा भाषायाम् ॥ १८१ ॥

षट्त्रिचतुर्भ्यो या झलादिविभक्तिस्तदन्ते पदे उपोत्तममुदात्तं भवति विभाषा

किम् ? कतीह पवमानाः । सार्वधातुकमिति किम् ? शिष्ये । शिष्याते । शिष्यरे ।
अहन्विडोरिति किम् ? हनुते । यदधीते ॥

आदिः सिचोऽन्यतरस्याम् ॥ १८७ ॥

उदात्त इति वर्त्तते । सिजन्तस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । मा हि कार्षाम् ।
मा हि कार्षाम् । एकोऽन्तोदात्तः । अपरोऽन्तोदात्तः । मा हि लाविष्टाम् २ । एकोऽ-
न्तोदात्तः । अपरो मध्योदात्तः । सिचश्चित्करणादागमानुदात्तत्वं हि बाध्यते । ऋसिच
आद्युदात्तत्वेऽनिटः पित पचे उदात्तत्वं वक्तव्यम् ॥ मा हि कार्षाम् । २ । अनिट इति
किम् ? मा हि लाविष्टाम् । २ । मध्योदात्त एवाद्युदात्ताभावपचे भवति ॥

स्वपादिर्हिंसामच्यनिटि ॥ १८८ ॥

लसार्वधातुकग्रहणं यदनुवर्त्तते तदच्यनिटीति संबन्धादिह सप्तम्यन्तं भवति ।
स्वपादिराधृत्करणात् । स्वपादीनां हिंसेश्चाजादावनिटि लसार्वधातुके परतोऽन्यतर-
स्यामादिरुदात्तो भवति । स्वपन्ति । २ । श्वसन्ति । २ । हिंसेः खल्वपि-हिंसन्ति । २
प्रत्ययस्वरेण पचे मध्योदात्तः । अचीति किम् ? स्वप्यात् । हिंस्यात् । अनिटीति
किम् ? श्वपितः । श्वसितः । ऋडित्याजादावयं विधिरिष्यते ॥ इह न भवति-
स्वपानि । हिनसानि ॥

अभ्यस्तानामादिः ॥ १८९ ॥

अभ्यस्तानामजादावनिटि लसार्वधातुके परत आदिरुदात्तो भवति । ददति ।
ददतु । दधति । दधतु । जहति । जहतु । जाग्रति । जाग्रतु । अचीत्येव । दद्यात् ।
अनिटीत्येव । जहति । आदिरिति वर्त्तमाने पुनरादिग्रहणं नित्यार्थम् ॥

अनुदात्ते च ॥ १९० ॥

अविद्यमानोदात्ते च लसार्वधातुके परतोऽभ्यस्तानामादिरुदात्तो भवति । अनजाद्यर्थं
आरम्भः (१) ददाति । जहाति । दधाति । जिहीते । मिमीते । अनुदात्त इति बहु-
व्रीहिनिर्देशो लोपयणादेशार्थः-मा हि स्म दधात् । दधात्यत्र ॥

सर्वस्य सुपि ॥ १९१ ॥

सर्वशब्दस्य सुपि परत आदिरुदात्तो भवति । सर्वः । सर्वौ । सर्वे । सुपीति
किम् ? सर्वतरः । सर्वतमः । प्रत्ययलक्षणेनाप्ययं स्वर इष्यते सर्वस्तोम इति ।
॥ सर्वस्वरोऽनकचकस्येति वक्तव्यम् ॥ सर्वकः । चित्स्वरेणान्तोदात्तो भवति ॥

भीह्रीभृहुमदजनधनदरिद्राजागरां प्रत्ययात् पूर्व पिति ॥ १९२ ॥

भी ही भृ हु मद जन धन दरिद्रा जागृ इत्येतेषामभ्यस्तानां लसार्वधातुके पिति
प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति । विमेति । जिहेति । विभर्त्ति । जुहोति । ममत्तु नः परि-
ज्मा । मदेर्वहुलं छन्दसीति विकरणस्य श्लुः । जजनदिन्द्रम् । जन, जनन इत्यस्य

(१) अनजाद्यर्थं आरम्भ इति पदमंजरी दर्शनादत्रापपाठः ।

पञ्चमे लकारे रूपम् । धन धान्य इत्यस्य पञ्चमे लकारे दधनत् । द्रिद्राति । जागर्ति ।
भ्यादीनामिति किम् ? ददाति । पितीति किम् ? द्रिद्राति ।

लिति ॥ १६३ ॥

लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति । चिकीर्षकः । जिह्दीर्षकः । भौरिकिविधम् ।
भौलिकिविधम् । ऐपुकारिभक्तम् ॥

आदिर्णमुत्पन्न्यतरस्याम् ॥ १६४ ॥

णमुलि परतोऽन्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । लोल्यंलोल्यम् । आग्नेडितानुदा-
त्तत्वे कृते पूर्वं लोल्यंशब्द एकत्राद्युदात्तः । अपरत्र लिट्स्वरेण मध्योदात्तः ॥

अचः कर्तृयकि ॥ १६५ ॥

उपदेश इति वर्त्तते । अजन्ता ये उपदेशे धातवस्तेषां कर्तृयकि अन्यतरस्यामा-
दिरुदात्तो भवति । ल्यते केदारः स्वयमेव । २ । स्तीर्यते केदारः स्वयमेव ॥ २ । यदाऽऽ-
द्युदात्तत्वं न भवति तदा लसार्वाधातुकनिघाते कृते यक एव स्वरो भवति । जना-
दीनामुपदेश एवात्वं द्रष्टव्यम् । तत्राप्ययं स्वर इष्यते । जायते स्वयमेव । सायत
स्वयमेव । खायते स्वयमेव । अच इति किम् ? भिद्यते स्वयमेव । कर्तृग्रहणं किम् ?
ल्यते केदारो देवदत्तेन ॥

थलि च सेटीडन्तो वा ॥ १६६ ॥

सेटि थलि इट् वा उदात्तो भवति अन्तो वा आदिर्वाऽन्यतरस्याम् । लुलविथ ।
२ । यदा नैते त्रयः स्वरास्तदा लिङ् प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तं भवति । तेनैते चत्वारः
स्वराः पर्यायेण भवन्ति । सेटीति किम् ? ययाथ । लिति प्रत्ययात् पूर्वमुदात्तमित्य-
यमेवात्र स्वरो भवति ॥

ञिनित्यादिर्नित्यम् ॥ १६७ ॥

ञिति निति च नित्यमादिरुदात्तो भवति । गर्गादिभ्यो यञ्-गार्ग्यः । वात्स्यः ।
वासुदेवार्जुनाभ्यां जुञ् । वासुदेवकः । अर्जुनकः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयं योगः । प्रत्यय-
लक्षणमत्र नेष्यते । तेन गर्गाः विदाः चञ्चा इत्यत्र यञि अञि कञि च लुप्ते न भवति ।

आमन्त्रितस्य च ॥ १६८ ॥

आमन्त्रितस्यादिरुदात्तो भवति । देवदत्त ! देवदत्तौ । देवदत्ताः । अत्र कारका-
हत्तश्रुतयोरेवाशिषीति प्राप्तिर्बाध्यते । लुमतापि लुप्ते प्रत्ययलक्षणमन्त्रेभ्यते । सर्पि-
रागच्छ सप्तागच्छतेति ॥

पथिमथोः सर्वनामस्थाने ॥ १६९ ॥

पथिमथिशब्दावौणादिकाविनिप्रत्ययान्तौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ तयोः सर्वना-
मस्थाने परत आदिरुदात्तो भवति । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । मन्थाः मन्थानौ ।
मन्थानः । सर्वनामस्थान इति किम् ? पथः पश्य । मथः पश्य । उदात्तनिष्ठत्ति-

स्वरेणान्तोदात्तो भवति । प्रत्ययलक्षणमत्रापि नेष्यते । पथिप्रिय इत्यत्र पूर्वपदप्रकृति-
स्वरेणान्तोदात्तः पथिशब्दः ॥

अन्तश्च तवै युगपत् ॥ २०० ॥

तवैप्रत्ययान्तस्यान्तश्चशब्दादादिश्च युगपदुदात्तौ भवतः । कर्त्तवै । हर्तवै ।
प्रत्ययाद्युदात्तत्वापवादः । युगपद्ग्रहणं पर्यायनिवृत्त्यर्थम् । एकवर्जमिति वचना-
द्यौगपद्यं न स्यात् ॥

क्षयो निवासे ॥ २०१ ॥

क्षयशब्दो निवासेऽभिधेये आद्युदात्तो भवति । क्षयन्ति निवसन्त्यस्मिन्निति
क्षयः । पुंसि संज्ञायां घः प्रायेणेति घप्रत्ययान्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । क्षये जागृहि-
प्रपश्यन् । निवास इति किम् ? क्षयो वर्त्तते दस्यूनाम्, एरजित्ययमजन्तः ॥

जयः करणम् ॥ २०२ ॥

जयशब्दः करणवाची आद्युदात्तो भवति । जयन्ति तेनेति जयः । पुंसि संज्ञायां
घः प्रायेणेति घस्तस्य प्रत्ययस्वरः प्राप्तः । जयोऽश्च । करणमिति किम् ? जयो वर्त्तते
ब्राह्मणानाम् । अत्राप्येरजित्ययमजन्तः ॥

वृषादीनां च ॥ २०३ ॥

वृष इत्येवमादीनामादिरुदात्तो भवति । वृषः । जनः । ज्वरः । ग्रहः । हयः ।
गयः । एते सर्वे पचाद्यच्प्रत्ययान्ताः । गय इत्यत्र गायतेर्निपातनादेत्वम् । नयः ।
तयः । पयः । वेदः । अंशः । दवः । एतेऽपि तथैवाच्प्रत्ययान्ताः । सूद इगुपधादिति
कप्रत्ययान्तः । गुहाभिदादिरङ्प्रत्ययान्तः । शमरणौ संज्ञायां संमतौ भावकर्मणोः
शमो भावे रणः कर्मणि, अजन्तावेतौ निपातनात् भावकर्मणोर्भवतः । मन्त्रः
पचाद्यजन्तः । शान्तिरिति क्जन्तः । कामः । यामः—घजन्तावेतौ । आराधाराकारा
भिदादयः । वहो गोचरादिषु घप्रत्ययान्तः । कल्पः अजन्तः । पादो घजन्तः । तन्न
क्चित् प्रत्ययस्वरः प्राप्तः, क्वचित्, कर्षात्वतो घञोन्त उदात्त इति । वृषादिराकृति-
गणः । अविहितमाद्युदात्तत्वं वृषादिषु द्रष्टव्यम् ॥

संज्ञायामुपमानम् ॥ २०४ ॥

उपमानशब्दः संज्ञायामाद्युदात्तो भवति । चञ्चा । वद्भिका । खरकुटी, दासी ।
उपमानशब्दा एते उपमेयस्य संज्ञाः । तत्र इवे प्रतिकृताविति यः कन् तस्य लुप्तमनुष्य
इति लुप् । यद्येवं किमर्थमिदमुच्यते प्रत्ययलक्षणेन सिद्धमाद्युदात्तत्वम् ? एतदेव
ज्ञापयति क्वचिदिह स्वरविधौ प्रत्ययलक्षणं न भवतीति । तथा च पूर्वत्रोदाहृतम् ।
संज्ञायामिति किम् ? अग्निर्माणवकः । उपमानमिति किम् ? देवदत्तः ॥

निष्ठा च द्वयजनात् ॥ २०५ ॥

निष्ठान्तं च द्वयच् संज्ञायां विषये आद्युदात्तं भवति स चेदादिराकारो न भवति ।
दत्तः । गुप्तः । बुद्धः । प्रत्ययस्वरापवादः । निष्ठेति किम् ? देवः । भीमः । द्वयजिति किम् ?

चिन्तितः । रक्षितः । अनादिति किम् ? त्रातः । आसः । संज्ञायामिति किम् ?
कृतम् । हृतम् ॥

शुष्कधृष्टौ ॥ २०६ ॥

आदिरुदात्त इति वर्त्तते । शुष्क धृष्ट इत्येतावाद्युदात्तौ भवतः । शुष्कः । धृष्टः ।
असंज्ञार्थ आरम्भः ॥

आशितः कर्ता ॥ २०७ ॥

आशितशब्दः कर्तृवाची आद्युदात्तो भवति । आशितो देवदत्तः । अशेरयमाङ्-
पूर्वाद्विवक्षिते कर्मणि कर्तरिक्तः । तत्र, थाथघञिति प्राप्तः स्वरो वाध्यते । कर्तेति
किम् ? अशितम् अन्नम् । अशितं देवदत्तेन । पूर्वत्र कर्मणि, उत्तरत्र भावे ॥

रिक्ते विभाषा ॥ २०८ ॥

रिक्तशब्दे विभाषा आदिरुदात्तो भवति । रिक्तः । रिक्तः । संज्ञायां, निष्ठा च
द्वयजनादित्यनेन पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यमाद्युदात्तः ॥

जुष्टार्पिते च छन्दसि ॥ २०९ ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे छन्दसि विषये विभाषा आद्युदात्ते भवतः । जुष्टः ।
२ । अर्पितः । २ । छन्दसीति किम् ? भाषायां प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तावेतौ ॥

नित्यं मन्त्रे ॥ २१० ॥

जुष्ट अर्पित इत्येते शब्दरूपे मन्त्रविषये नित्यमाद्युदात्ते भवतः । जुष्टं देवानाम्,
अर्पितं पितॄणाम् । पूर्वेणात्र विकल्पः प्राप्तः । केचिदत्र जुष्टेत्येतदेवानुवर्तयन्ति ।
अर्पितशब्दस्य विभाषा मन्त्रेऽपि छिन्ति । अन्तोदात्तोऽपि ह्ययं मन्त्रे पठ्यते । तस्मिन्
साकं त्रिशता न शंकवोऽर्पिता इति ॥

युष्मदस्मदोर्द्धसि ॥ २११ ॥

युष्मदस्मदी मद्विप्रत्ययान्तेऽन्तोदात्ते तयोर्द्धसि परत आदिरुदात्तो भवति ।
तव स्वम् । मम स्वम् ॥

ऊयि च ॥ २१२ ॥

युष्मदस्मदोरिति वर्त्तते, आदिरुदात्त इति च । डेइत्येतस्मिंश्च परतो युष्मदस्मदो-
रादिरुदात्तो भवति । तुभ्यम् । मह्यम् । पृथग्योगकरणं यथासंख्यशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥

यतोऽनावः ॥ २१३ ॥

निष्ठा च द्वयजनादित्यतो द्वयजग्रहणमनुवर्त्तते । यत्प्रत्ययान्तस्य द्वयच आदिरुदात्तो
भवति, न चेन्नौशब्दात्परो भवति । अचो यत्-चेयम् । जेयम् । शरीरावयवाद्यत्-
कण्ठयम् । ओष्ठयम् । तिस्वरितमित्यस्यापवादः । अनाव इति किम् ? नाव्यम् ।
द्वयच इत्येव । चिकीर्ष्यम् । ललाट्यम् ॥

ईड्यन्दवृशंसदुहां गयतः ॥ २१४ ॥

ईड वन्द वृ शंस दुह् इत्येतेषां योष्यत् तदन्तस्यादिरुदात्तो भवति । ईड्यम् ।

वन्धम् । वार्यम् । शंस्यम् । दोह्या धेनुः । द्वयनुबन्धकत्वात् ण्यतो यद्ग्रहणेन ग्रहणं नास्तीति तित्स्वरितमित्येतत् प्राप्तम् । वार्यमिति वृङ् संभक्तवित्यस्यायं ण्यत् । व्यन्विधौ हि वृज एव ग्रहणमिष्यते ॥

विभाषा वेरिण्वन्धानयोः ॥ २१५ ॥

वेणु इन्धान इत्येतयोर्विभाषाऽऽदिरुदात्तो भवति । वेणुः । वेणुः । इन्धानः । इन्धानः । वेणुशब्दोऽयमजिवृरीभ्यो निदिति णुप्रत्ययान्तो, नित्वाश्रित्यमाद्युदात्तः प्राप्तः । इन्धानशब्दोऽपि यदा चानशन्तस्तदा चित्वादान्तोदात्तत्वे कृते उदात्तनिवृत्ति-स्वरेण मध्योदात्तः । तदेवमिन्धाने सर्वथाऽप्राप्तमाद्युदात्तत्वं पक्षे विधीयते । वेणु-रिव वेणुरित्युपमानं यदा संज्ञा भवति तदा संज्ञायामुपमानमिति नित्यमाद्युदात्त-त्वमिष्यते ॥

त्यागरागाहासकुहश्चक्रथानाम् ॥ २१६ ॥

त्याग राग हास कुह श्चक्रथ इत्येतेषां विभाषा आदिरुदात्तो भवति । त्यागः । २ । रागः । २ । हासः । २ । एते घञन्तास्तेषां पक्षे कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्त इत्यु-दात्तत्वमेव भवति । कुहः । २ । श्चक्रः । २ । क्रथः । २ । एते पचाद्यञन्ताः ॥

उपोत्तमं रिति ॥ २१७ ॥

रिदन्तस्योपोत्तममुदात्तं भवति । त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमं तस्य समीपे यत्तदुपो-त्तमम् । करणीयम् । हरणीयम् । पट्टजातीयः । मृदुजातीयः । प्रत्ययस्वरापवादोऽयम् ॥

चङ्चन्यतरस्याम् ॥ २१८ ॥

चङन्तेऽन्यतरस्यामुपोत्तममुदात्तं भवति । मा हि चीकरताम् २ । न माङ्थोग इत्यदि प्रतिषिद्धे, हि चेत निघातेऽदुपदेशादिति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते चङ् एव स्वरे प्राप्ते पक्षे धात्वकार उदात्तो भवति । उपोत्तमग्रहणाद् द्वयोर्न भवति—सा हि दधत् ॥

मतोः पूर्वमात् संज्ञायां स्त्रियाम् ॥ २१९ ॥

मतोः पूर्वं आकार उदात्तो भवति तच्चेन्मत्वन्तं स्त्रीलिङ्गे संज्ञा भवति । उदुस्वरा-वती । पुष्करावती । वीरणावती । शरावती । शरादीनां चेति दीर्घः । आदिति किम् ? इञ्जुमती । द्रुमवती । संज्ञायामिति किम् ? खट्वावती । स्त्रियामिति किम् ? शरावान् । मतोरिति किम् ? गवादिनी ॥

अन्तोऽवत्याः ॥ २२० ॥

संज्ञायामित्येव । अवतीशब्दान्तस्य संज्ञायामन्त उदात्तो भवति । अजिरवती । खदिरवती । हंसवती । कारण्डवती (१) । डीपः पित्वादनुदात्तत्वं प्राप्तम् । अवत्या

(१) वैश्रवतीत्यधिक पुस्तकान्तरे ।

इति किमुच्यते, न वत्या इत्येवमुच्येत ? नैवं शक्यमिहापि स्यात्--राजवती ।
स्वरविधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्चायमवतीशब्दः । वत्त्वं पुनराश्रयात् सिद्धम् ॥

ईवत्याः ॥ २२१ ॥

ईवतीशब्दान्तस्यान्त उदात्तो भवति स्त्रियां संज्ञायां विषये । अहीवती । कृपो-
वती । मुनीवती(२) ॥

चौ ॥ २२२ ॥

चावित्यञ्जतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । तस्मिन् परतः पूर्वस्यान्त उदात्तो भवति । दधीचः
पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । उदात्तनिवृत्तिस्वरापवादोऽ-
यम् । छचावतद्धित इति वक्तव्यम् । दाधीचः । माधूचः । प्रत्ययस्वर एवान्न भवति ॥

समासस्य ॥ २२३ ॥

समासस्यान्त उदात्तो भवति । राजपुरुषः । ब्राह्मणकम्बलः । कन्यास्वनः । पटह-
शब्दः । नदीघोषः । राजपृषत् । ब्राह्मणसमिन् । स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवदिति
ह्रलन्तेऽप्यन्तोदात्तत्वं भवति । नानापदस्वरस्यापवादः ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ ६ ॥ १ ॥

॥ अथ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम् ॥ १ ॥

पूर्वपदग्रहणमत्र पूर्वपदस्थे स्वरे उदात्ते स्वरिते वा वर्तते । बहुव्रीहौ समासे
पूर्वपदस्य यः स्वरः स प्रकृत्या भवति, स्वभावेनावतिष्ठते, न विकारमनुदात्तत्वमाप-
द्यते । समासान्तोदात्तत्वे हि सति अनुदात्तं पदमेकवर्जमिति सोऽनुदात्तः स्यादिति
समासान्तोदात्तत्वापवादोऽयमारभ्यते । काष्णोत्तरासङ्गाः । कृष्णो मृगस्तस्य विकारः
काष्णः । प्राणिरजतादिभ्योऽजित्यञ्प्रत्ययान्तो जित्स्वरेणाद्युदात्तः । यूपबलजः । यूप-
शब्द उणादिषु, कुसुयुभ्यश्चेति प्रत्ययान्तः । तत्र च दीर्घ इति निदिष्टि च वर्तते
तेनाद्युदात्तः । ब्रह्मचारिपरिस्कन्दः । ब्रह्मचारिन्शब्दः कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः ।
स्नातकपुत्रः । स्नातशब्दः कन्प्रत्ययान्तो नित्स्वरेणाद्युदात्तः । अध्यापकपुत्रः ।
लित्स्वरेणाध्यापकशब्दो मध्योदात्तः । श्रोत्रियपुत्रः । श्रोत्रियशब्दो निवादाद्युदात्तः ।
मनुष्यनाथः । मनुष्यशब्दस्तिस्वरितमिति स्वरितान्तः । उदात्तग्रहणं स्वरितग्रहणं
चात्रानुवर्तते । तेन सर्वानुदात्ते पूर्वपदे विधिरेव नास्तीति समासान्तोदात्तत्वं
भवति--समभाग इति समशब्दो हि सर्वानुदात्तः ॥

(२) कपीवतीत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयासप्तम्युपमानान्ययद्वितीयाकृत्याः ॥ २ ॥

तत्पुरुषे समासे तुल्यार्थं तृतीयान्तं सप्तम्यन्तमुपमानवाचि अव्ययं द्वितीयान्तं कृत्यान्तं च यत् पूर्वपदं तत्प्रकृतिस्वरं भवति । तुल्यार्थं—तुल्यश्चेतः । तुल्यलोहितः । तुल्यमहान् । सदृक्छ्वेतः । सदृग्लोहितः । सदृग्महान् । सदृशेतः । सदृशलोहितः । सदृशमहान् । एते कृत्यतुल्याख्या अजात्येति कर्मधारयाः । तत्र तुल्यशब्दो यतोऽनाव इत्याद्युदात्तः । सदृक्शब्दः समानान्ययोश्चेति किन्प्रत्ययान्तः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तः । सदृशशब्दोपि कजन्तो मध्योदात्तः । तुल्यार्थं । तृतीया-शङ्कुलया खण्डः, शङ्कुलाखण्डः । किरिणा काणः, किरिकाणः । शङ्कुपूर्वाल्लोतेर्ध्वजर्थे कविधानमिति वा कप्रत्ययान्तः शङ्कुलाशब्दोऽन्तोदात्तः । किरिशब्दोऽपि, किरतेः कृगृशृपृकुटिमिदिच्छिदिभ्यश्चेतीकारप्रत्ययः किदौणादिकस्तेनासावन्तोदात्तः । तृतीया-सप्तमी-अच्चेपु शौण्डोऽक्षशौण्डः । पानशौण्डः । अशेर्देवन इति सप्तम्ययान्तोच्चशब्दोऽन्तोदात्तः । पानशब्दो ल्युङन्तो लिट्स्वरेणाद्युदात्तः । सप्तमी । उपमान-शस्त्रीश्यामा । कुमुदश्येनी । हंसगद्गदा । न्यग्रोधपरिमण्डला । दूर्वाकाण्डश्यामा । शरकाण्डगौरी । उपमानानि सामान्यवचनैरिति समासः । शस्त्रीशब्दो ङीष्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुमुदशब्दोऽपि, कौ मोदत इति मूलविभुजादित्वात् कप्रत्ययान्तो, नन्विपयस्यानिसन्तस्येति वाऽऽद्युदात्तः । हंसशब्दो, वृत्तवदिह्निकमिकषिभ्यः स इति सप्तम्ययान्तोऽन्तोदात्तः । न्यग्रोहतीति न्यग्रोधः, पचादित्वादप्रत्ययान्तस्य 'न्यग्रोधस्य च केवलस्ये' तिनिपातनाद् हकारस्य धकारो मध्योदात्तत्वं च । दूर्वाकाण्डशरकाण्डशब्दौ पष्ठीतत्पुरुषाद्युत्तरपदाद्युदात्तौ । उपमान । अव्यय—अब्राह्मणः । अवृषलः । कुब्राह्मणः । कुघृषलः । निष्कोशशिवः । निर्वारणसिः । अतिखट्वः । अतिमालः । एतान्यव्ययान्याद्युदात्तानि । अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत-स्नात्वाकालक इति । अव्यय । द्वितीया-मुहूर्त्तसुखम् । मुहूर्त्तरमणीयम् । सर्वरात्रकल्याणी । सर्वरात्रशोभना । अत्यन्तसंयोगे चेति द्वितीयासमासः । मुहूर्त्तशब्दः पृषोदरादिरन्तोदात्तः । सर्वरात्रशब्दोऽप्यप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । द्वितीया । कृत्य-भोज्योष्णम् । भोज्यलवणम्-पानीयशीतम् । हरणीयचूर्णम् । भोज्यशब्दो ण्यदन्तोऽन्तः स्वरितः । पानीयहरणीयशब्दयोरुपोत्तमं रितीति ईकार उदात्तः ॥

वर्णो वर्णेष्वावनेते ॥ ३ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति च वर्तते । वर्णवाचि पूर्वपदं वर्णवाचिष्वेवोत्तरपदेषु एतच्छब्दवर्जितेषु समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कृष्णसारङ्गो, लोहितसारङ्गः । कृष्ण-कल्माषो, लोहितकल्माषः । कृषेर्वर्ण इति कृष्णशब्दो नक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । लोहितशब्दोऽपि रुहेरश्च लो वेति तन् प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । वर्ण इति किम् ? पर-मकृष्णः । वर्णेष्वाति किम् ? कृष्णतिला; । अनेत इति किम् ? कृष्णैतः । लोहितैतः ॥

गाधलवणयोः प्रमाणे ॥ ४ ॥

प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे गाध लवण इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । शम्बगाधमुदकम् । अरित्रगाधमुदकम् । तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम् । अश्वलवणम् । यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । षष्ठीसमासा एते तत्र शमेर्वन्निति वन्प्रत्ययान्तत्वाच्छ्रम्य शब्द आद्युदात्तः । अरित्रशब्दोऽर्त्तिल्लभू इतीत्रप्रत्ययान्तो मध्योदात्तः । गोशब्दो डोप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्दोऽश्रुप्रुषीति कन्प्रत्ययान्तः आद्युदात्तः । प्रमाणमित्यन्तापरिच्छेदमात्रमिह द्रष्टव्यं न पुनरायाम एव । स्वरव्यङ्ग्यं च प्रमाणविशेषविषयत्वमेतेषाम् । प्रमाण इति किम् ? परमगाधम् । परमलवणम् ॥

दायाद्यं दायादे ॥ ५ ॥

तत्पुरुषे समासे दायादशब्द उत्तरपदे दायाद्यवाचि पूर्वपदंप्रकृतिस्वरं भवति । विद्यादायादः । धनदायादः । संज्ञायां समजनिपदेति विद्याशब्दः क्यप्प्रत्ययान्तः । उदात्त इति च तत्र वर्त्तते, तेनायमन्तोदात्तः । कृपवृजिमन्दिनिधाज्भ्यः क्युरिति बहुलवचनात् केवलादपि धाजः क्युप्रत्ययस्तेन धनशब्दः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । अथ विद्यादायाद इति केन षष्ठी ? स्वामीश्वराधिपतिदायादेति । यद्येवंप्रतिपदविधाना च षष्ठी न समस्यत इति समासप्रतिषेधः प्राप्नोति ? एवं तर्हि शेषलक्षणैवात्र षष्ठी । तस्यास्तु सप्तमी विधीयमाना बाधिका मा विज्ञायीति पुनरभ्यनुज्ञायते । दायाद्यमिति किम् ? परमदायादः । अत्र समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

प्रतिबन्धि चिरकृच्छ्रयोः ॥ ६ ॥

तत्पुरुषे समासे चिरकृच्छ्रयोरुत्तरपदयोः प्रतिबन्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनचिरम् । गमनकृच्छ्रम् । व्याहरणचिरम् । व्याहरणकृच्छ्रम् । गमन-व्याहरणशब्दौ ल्युङन्तौ तयोर्लिङ्स्वरः, गमनं च यच्चिरं चेति विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । गमनं हि कारणविकलतया चिरकालभावि कृच्छ्रयोगि वा प्रतिबन्धि जायते । प्रतिबन्धीति किम् ? मूत्रकृच्छ्रम् ।

पदेऽपदेशे ॥ ७ ॥

अपदेशो व्याजस्तद्वाचिनि तत्पुरुषे समासे पदशब्द उत्तरपदे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मूत्रपदेन प्रस्थितः । उच्चारपदेन प्रस्थितः । मूत्रशब्द सिचिमुच्योष्टेरुच्चेति प्लुप्रत्ययान्तो मूत्रयतेर्वा घञन्त आद्युदात्तः । उच्चारशब्दोऽपि घञन्तस्थाधञ्क्ताजबित्रकाणामित्यन्तोदात्तः । विशेषणसमासोऽयं मयूरव्यंसकादिर्वा । अपदेश इति किम् ? विष्णोः पदं, विष्णुपदम् ॥

निवाते वातत्राणे ॥ ८ ॥

निवातशब्द उत्तरपदे वातत्राणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुड्येव निवातं कुटीनिवातम् । शमीनिवातम् । कुड्यनिवातम् । वातस्या-

भावो निवातम् । अर्थाभाव इत्यव्ययीभावः । निरुद्धो वातोऽस्मिन्निति वा निवात-
मिति बहुव्रीहिः । तत्र कुड्यादिहेतुके निवाते कुड्यादयो वर्तमानाः समानाधिकरणेन
निवातशब्देन सह समस्यन्ते । कुटीशमीशब्दौ गौरादिङीपन्तावन्तोदात्तौ । कुड्य-
शब्दोऽपि, कवतेर्यत्, ङकिञ्चेति यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्त इत्येके । ङ्यक्प्रत्ययान्तोऽ-
न्तोदात्त इत्यपरे । वातघ्राण इति किम् ? राजनिवाते वसति । सुखं मातृनिवा-
तम् । निवातशब्दोऽयं पार्श्ववाची रुढिशब्दस्तत्रोभयत्र पद्योसमासः ॥

शारदेऽनार्तवे ॥ ९ ॥

ऋतौ भवमार्तवम् । अनार्तववाचिनि शारदशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । रज्जुशारदमुदकम् । द्रपत्शारदाः सक्तवः । शारदशब्दोऽ-
यं प्रत्यग्रवाची तस्य नित्य समासोऽस्वपदविग्रह इष्यते । सद्यो रज्जुद्धृतमुदकं प्रत्यग्र-
मनुपहतं रज्जुशारदमुच्यते । रज्जुशब्दः, सृजेरसुम् चेति उग्रप्रत्ययान्त आदिलोपश्च,
धान्ये निदिति च तत्र वर्त्तते, तेनाद्युदात्तः । द्रपत्शब्दो, दृणातेः पुग् ह्रस्वश्चेति
अदिकप्रत्ययातोन्तोदात्तः । अनार्तव इति किम् ? परमशारदम् । उत्तमशारदम् ।
शरदि ऋतुविशेषे भवं यत्तदिह शारदम् ।

अध्वर्युकषाययोजातिौ ॥ १० ॥

अध्वर्युः कषाय इत्येतयोर्जातिवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं
भवति । प्राच्याध्वर्युः । कठाध्वर्युः । कलापाध्वर्युः । एते समानाधिकरणसमासा
जातिवाचिनो नियतविषयाः । तत्र प्राच्यशब्दो यत्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कठशब्दः
पचाद्यचि व्युत्पादितस्ततः कठेन प्रोक्तमिति वैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेतिणिनिस्तस्य
कठचरकाङ्क्षगति लुक् । कलापिना प्रोक्तमिति, कलापिनोऽण् तस्मिन्ननप्यनपत्य
इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य ढिलोपे—सब्रह्मचारिपीटसर्पिकलापिकौथुमितैति
लिजाजलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसङ्गसुपर्वणासुपसंख्यानमिति ढिलोपः ।
तदेवं कलापशब्दोऽन्तोदात्तः । सर्पिर्मण्डकषायम् । उमापुष्पकषायम् । दौवारिक-
कषायम् ! षष्ठीसमासव्युत्पादिता रुढिशब्दा एते । तत्र सर्पिर्मण्डशब्द उमापुष्पश-
ब्दश्च षष्ठीसमासावन्तोदात्तौ । दौवारिकशब्दोऽपि द्वारे नियुक्त इति ठकि सत्यन्तो-
दात्त एव । जाताविति किम् ? परमाध्वर्युः । परमकषायः ॥

सदृशप्रतिरूपयोः सादृश्ये ॥ ११ ॥

सदृश प्रतिरूप इत्येतयोरुत्तरपदयोः सादृश्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं
प्रकृतिस्वरं भवति । पितृसदृशः । मातृसदृशः । पितृमातृशब्दावुणादिष्वन्तोदात्तौ निपा-
तितौ । षष्ठीसमासार्थं च सदृशग्रहणमिह तदलुकि षष्ठ्याः प्रयोजयति—दास्याः सदृशो
वृषस्याः सदृश इति । अत्र दासीवृषलीशब्दयोरन्तोदात्तत्वादुदात्तयणो हल्पूर्वादिति

विभक्तिरन्तोदात्ता । पितृप्रतिरूपः । मातृप्रतिरूपः । सादृश्य इति किम् ? परम-
सदृशः । उत्तमसदृशः । समासार्थोऽत्र पूज्यमानता, न सादृश्यम् ॥

द्विगौ प्रमाणे ॥ १२ ॥

द्विगावुत्तरपदे प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्राच्य-
सप्तसप्तमः । गान्धारिसप्तसप्तमः । सप्तसप्ताः प्रमाणमस्येति मात्रच उत्पन्नस्य, प्रमाणे लो-
द्विगोर्नित्यमिति लुक् । प्राच्यश्चासौ सप्तसप्तमश्चेति, प्राच्यसप्तसप्तमः । प्राच्यशब्द आद्यु-
दात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादित्वादाद्युदात्तो मध्योदात्तो वा । द्विगाविति किम् ?
ब्रौह्मिप्रस्थः । प्रमाण इति किम् ? परमसप्तसप्तमः ।

गन्तव्यपण्यं वाणिजे ॥ १३ ॥

वाणिजशब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे गन्तव्यवाचि पण्यवाचि च पूर्वपदं प्रकृति-
स्वरं भवति । मद्रवाणिजः । काश्मीरवाणिजः । गान्धारिवाणिजः । मद्रादिषु गत्वा
व्यवहरन्तीत्यर्थः । सप्तमीसमासा एते । तत्र मद्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ।
काश्मीरशब्दोऽपि पृषोदरादिषु मध्योदात्तः । गान्धारिशब्दः कर्दमादिषु पठ्यते तत्र
कर्दमादीनां वेति पठे आद्युदात्तो भवति द्वितीयो वा । पण्य—गोवाणिजः । अश्व-
वाणिजः । गोशब्दोऽन्तोदात्तः । अश्वशब्द आद्युदात्तः । गन्तव्यपण्यमिति किम् ?
परमवाणिजः । उत्तमवाणिजः ॥

मात्रोपज्ञोपक्रमच्छाये नपुंसके ॥ १४ ॥

मात्रा उपज्ञा उपक्रम छाया एतेषूत्तरपदेषु नपुंसकवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्व-
पदं प्रकृतिस्वरं भवति । भिक्षामात्रं न ददाति याचितः । समुद्रमात्रं न सरोऽस्ति
किञ्चन । मात्रशब्दोऽयं वृत्तिविषय एव तुल्यप्रमाणे वर्तते । तत्र भिक्षायास्तुल्य-
प्रमाणमित्यस्वपदविग्रहः पष्ठीसमासः । तत्र भिक्षाशब्दो, गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययान्तोऽ-
न्तोदात्तः । समुद्रशब्दोऽपि फ्रिपि, पाटलापालङ्काग्वासागरार्थानामित्यन्तोदात्त एव ।
उपज्ञा - पाणिनोपज्ञमकालकं व्याकरणम् । व्याड्युपज्ञं दुष्करणम् । आपिशत्युपज्ञं
गुरुलाघवम् । पष्ठीसमासा एते । तत्र पाणिनोपज्ञमित्यणन्तः पाणिनशब्दः प्रत्यय-
स्वरेणान्तोदात्तः । व्याडिरिजन्तत्वादाद्युदात्तः । तद्वदापिशलिः । उपक्रम—आढ्योप-
क्रमं प्रासादः । दर्शनीयोपक्रमम् । सुकुमारोपक्रमम् । नन्दोपक्रमानि मानानि ।
एतेऽपि पष्ठीसमासा एव । तत्रैत्यैर्न ध्यायन्तीत्याढ्यः । वञ्चं कविधानमिति कप्र-
त्ययः । आङ्पूर्वाद् ध्यायते, पृषोदरादित्वाद्भस्य ढत्वम् । तदयमाढ्यशब्दस्थाथादि-
स्वरेणान्तोदात्तः । दर्शनीयशब्दो रिच्वाहुपोत्तमोदात्तः । सुकुमारशब्दो नञ्सुभ्यामि-
त्यन्तोदात्तः । नन्दशब्दः पचाद्यचि व्युत्पादितः । उपज्ञोपक्रमान्तस्य तत्पुरुषस्य
नपुंसकलिङ्गतोपज्ञोपक्रमं तदाद्याचिख्यासायामिति । छाया—इषुच्छायम् । धनुश्छा-
यम् । इषुशब्द, ईषेः किञ्चेत्युप्रत्ययान्तस्तत्र च धान्ये निदिति वर्तते, तेनाद्युदात्तः ।

धनुः शब्दोऽपि, नद्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्त एव । इपूणां छायेति षष्ठीसमासः । छाया बाहुल्य इति नपुंसकलिङ्गता । नपुंसक इति किम् ? कुड्यच्छाया ॥

सुखप्रिययोर्हिते ॥ १५ ॥

सुख प्रिय इत्येतयोर्त्तरपदयोर्हितवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनसुखम् । वचनसुखम् । व्याहरणसुखम् । सुख । प्रिय—गमनप्रियम् । वचनप्रियम् । व्याहरणप्रियम् । समानाधिकरणसमासा एते । तत्र सुखप्रियशब्दौ तद्वेतावायत्यां प्रीतिकरे वर्तते । तद्धि हितं यदायत्यां प्रीतिं करोति । गमनादिषु ल्युटन्तेषु लिट्स्वरः । हित इति किम् ? परमसुखम् । परमप्रियम् ॥

प्रीतौ च ॥ १६ ॥

प्रीतौ गम्यमानायां सुख प्रिय इत्येतयोर्त्तरपदयोस्तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । ब्राह्मणसुखं पायसम् । छात्रप्रियोऽनध्यायः । कन्याप्रियो मृदङ्गः । सुखप्रिययोः प्रीत्यव्यभिचारादिह प्रीतिग्रहणं तदतिशयप्रतिपत्त्यर्थम् । ब्राह्मणच्छात्रशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कन्याशब्दः स्वरितान्तः । प्रीताविति किम् ? राजसुखम् । राजप्रियम् ।

स्वं स्वामिनि ॥ १७ ॥

स्वामिन्शब्द उत्तरपदे तत्पुरुषे समासे स्ववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोस्वामी । अश्वस्वामी । धनस्वामी । अश्वधनगवां कथित एव स्वरः । स्वमिति किम् ? परमस्वामी ॥

पत्यावैश्वर्ये ॥ १८ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गृहपतिः । सेनापतिः । नरपतिः । धान्यपतिः । गेहे क इति प्रकृतिस्वरेणान्तोदात्तो गृहशब्दः । सह इनेन वर्तत इति बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमिति सेनाशब्द आद्युदात्तः । “नृ नये” एतस्माद् ऋदोरविति अप्रत्ययान्त आद्युदात्तो नरशब्दः । धान्यमन्तः स्वरितम् । ऐश्वर्यइति किम् ? ब्राह्मणो वृषलीपतिः । वृषत्या अर्तैत्यर्थः ॥

न भूवाक्चिदिधिषु ॥ १९ ॥

पतिशब्द उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भू वाक् चिद् दिधिषू इत्येतानि पूर्वपदानि प्रकृतिस्वराणि न भवन्ति । पूर्वेण प्राप्तः स्वरः प्रतिपिद्यते । भूपतिः । वाक्पतिः । चित्पतिः । दिधिषूपतिः । षष्ठीसमासा एते समासस्वरेणान्तोदात्ता भवन्ति ॥

वा भुवनम् ॥ २० ॥

पतिशब्दे उत्तरपदे ऐश्वर्यवाचिनि तत्पुरुषे समासे भुवनशब्दः पूर्वपदं वा प्रकृतिस्वरं भवति । भुवनपतिः २ । पूर्वपदप्रकृतिस्वरपक्षे आदिरुदात्तः । रब्जेः क्युञ्जिति वर्तमाने, भूसूक्ष्मस्जिग्धश्छन्दसीति क्युन्प्रत्ययान्तो भुवनशब्द आद्युदात्तो व्युत्पा-

दितः । कथं भुवनपतिरादित्य इति । उणादयो बहुलमिति बहुलवचनाम्नापायामपि प्रयुज्यते ॥

आशङ्काबाधनेदीयरसु संभावने ॥ २१ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदं तत्पुरुष इति वर्त्तते । आशङ्क आवाध नेदीयस् इत्येतेषूत्तरपदेषु संभावनवाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अस्तित्वाध्यवसायः संभावनम् । गमनाशङ्कं वर्त्तते । गमनमाशङ्क्यत इति संभाव्यते । वचनाशङ्कम् । व्याहरणाशङ्कम् । आवाध—गमनावाधम् । वचनावाधम् । व्याहरणावाधम् । गमनं वाच्यत इति संभाव्यते । नेदीयस्—गमननेदीयः । (१) व्याहरणनेदीयः गमनम-
तिनिकटतरमिति (२) संभाव्यते । संभावन इति किम् ? परमनेदीयः । पूर्वपदानि
त्युडन्तान्युक्तस्वराणि ॥

पूर्वे भूतपूर्वे ॥ २२ ॥

पूर्वशब्द उत्तरपदे भूतपूर्ववाचिनि तत्पुरुषे समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
आढ्यो भूतपूर्व आढ्यपूर्वः । पूर्वशब्दो वृत्तिविषये भूतपूर्वे वर्त्तते । तत्र विशेषणं
विशेष्येणेति समासः । मयूरव्यंसकादिर्वा द्रष्टव्यः । दर्शनीयपूर्वः । सुकुमारपूर्वः ।
भूतपूर्व इति किम् ? परमपूर्वः । उत्तमपूर्वः । अत्र परमश्चासौ पूर्वश्चेति समासो न
तु परमो भूतपूर्व इति । तथा हि सत्युदाहरणमेव भवति ॥

सविधसनीडसमर्यादसवेशसदेशेषु सामीप्ये ॥ २३ ॥

सविध सनीड समर्याद सवेश सदेश इत्येतेषूत्तरपदेषु सामीप्यवाचिनि तत्पुरुषे
समासे पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मद्रसविधम् । गान्धारिसविधम् । काश्मीर-
सविधम् । मद्रसनीडम् । गान्धारिसनीडम् । काश्मीरसनीडम् । मद्रसमर्यादम् ।
गान्धारिसमर्यादम् । काश्मीरसमर्यादम् । मद्रसवेशम् । गान्धारिसवेशम् । काश्मीर-
सवेशम् । मद्रसदेशम् । गान्धारिसदेशम् । काश्मीरसदेशम् । पूर्वपदान्युक्तस्वराणि ।
सविधादीनां सह विधयेत्येवमादिका व्युत्पत्तिरेव केवलम् । समीपवाचिनस्त्वेते समु-
दायाः । मद्राणां सविधं समीपमित्यर्थः । सामीप्य इति किम् ? सह मर्यादया
वर्त्तते समर्यादं चेन्नम् । देवदत्तस्य समर्यादं देवदत्तसमर्यादम् । सविधादिष्विति
किम् ? देवदत्तसमया ॥

विस्पष्टादीनि गुणवचनेषु ॥ २४ ॥

विस्पष्टादीनि पूर्वपदानि गुणवचनेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वराणि भवन्ति । विस्पष्ट-
कटुकम् । विचित्रकटुकम् । व्यक्तकटुकम् । विस्पष्टलवणम् । विचित्रलवणम् । व्यक्त-
लवणम् । विस्पष्टं कटुकमिति विगृह्य सुप्सुपेति समासः । विस्पष्टादयो ह्यत्र प्रवृत्ति-

(१) वचननेदीय इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् । (२) अंतिकतमम् पा० २ ।

निमित्तस्य विशेषणम् । (१) कटुकादिभिश्च शब्दैर्गुणवद्द्रव्यमभिधीयत इत्यसामानाधिकरण्यमतो नास्ति कर्मधारयः । विस्पष्टशब्दो गतिरनन्तर इत्याद्युदात्तः । विचित्रशब्दोऽप्यव्ययस्वरेणाद्युदात्तः । विचित्तशब्दमन्ये पठन्ति । सोऽपि बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्त एव । व्यक्तशब्द उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यादिस्वरितः । ये चात्रापरे पठ्यन्ते तत्र संपन्नशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पटुपण्डितशब्दौ प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तौ । कुशलशब्दः कृत्स्वरेणान्तोदात्तः । चपलशब्दश्चिस्वरेणान्तोदात्तः । चुपेरचोपधाया इत्यत्र हि चिदिति वर्त्तते । निपुणशब्दस्थाथादिस्वरेणान्तोदात्तः । पुणेरिगुपधलक्षणः कप्रत्ययोऽयम् । विस्पष्टादीनीति किम् ? परमलवणम् । उत्तमलवणम् । गुणवचनेष्विति किम् ? विस्पष्टब्राह्मणः । विस्पष्ट । विचित्र । व्यक्त । संपन्न । कटु । पण्डित । कुशल । चपल । निपुण ॥ विस्पष्टादिः ॥

श्रज्यावमकन्पापवत्सु भावे कर्मधारये ॥ २५ ॥

अ उय अवम कन् इत्येतेषु पापशब्दवति चोत्तरपदे कर्मधारये समासे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गमनश्रेष्ठम् । गमनश्रेयः । ज्य - वचनज्येष्ठम् । वचन ज्यायः । अवम-गमनावमम् । वचनावमम् । कन्—गमनकनिष्ठम् । गमनकनीयः । पापवत्—गमनपापिष्ठम् । गमनपापीयः । ल्युडन्तान्येतानि पूर्वपदानि लिट्स्वरेणाद्युदात्तानि । श्रज्यकनामादेशानां ग्रहणमिति सामर्थ्यात्तद्वदुत्तरपदं गृह्यते । आदिष्विति किम् ? गमनशोभनम् । भाव इति किम् ? गम्यतेऽनेनेति गमनं तत् श्रेयो गमनश्रेयः । कर्मधारय इति किम् ? गमनस्य श्रेयो गमनश्रेयः ॥

कुमारश्च ॥ २६ ॥

कुमारशब्दः पूर्वपदं कर्मधारये समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुमारश्रमणा । कुमारकुलटा । कुमारतापसी । कुमारशब्दोऽन्तोदात्तः अत्र केचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कुमारश्रमणादिभिरित्यत्रैव समासे स्वरमेतसिच्छन्ति । केचित्पुनरविशेषेण सर्वत्रैव कर्मधारये ॥

आदिः प्रत्येनसि ॥ २७ ॥

कर्मधारय इति वर्त्तते । प्रतिगत एनसा प्रतिगतमेनो वा यस्य स प्रत्येनाः । तस्मिन्नुत्तरपदे कर्मधारये कुमारस्यादिरुदात्तो भवति । कुमारप्रत्येनाः । उदात्त इत्येतदत्र सामर्थ्याद्विदितव्यम् । पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव ह्ययमादेरुपदिश्यते ॥

पूगोष्वन्यतरस्याम् ॥ २८ ॥

पूगा गणास्तद्वाचिन्युत्तरपदे कर्मधारये समासे कुमारस्यान्यतरस्यामादिरुदात्तो भवति । कुमारचातकाः ५ । कुमारलोहध्वजाः २ । कुमारबलाहकाः । २ । कुमारजीमूताः २ । चातकादयः पूगशब्दास्तेभ्यः पूगान्ज्यो ग्रामणीपूर्वादिति न्यः प्रत्यय-

(१) न द्रव्यस्येत्यधिक पुराकान्तरं ।

स्तस्य तद्वाजस्य बहुष्विति लुक् । अत्र यदाऽऽद्युदात्तत्वं न भवति तदा कुमारश्चे-
ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेके कुर्वन्ति । ये तु तत्र प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणमिच्छन्ति तेषां
समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ ॥ २६ ॥

इगन्त उत्तरपदे कालवाचिनि कपाल भगाल शराव इत्येतेषु च द्विगौ समासे
पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । इगन्त—पञ्चारत्निः । दशारत्निः । पञ्चारत्नयः प्रमाणमस्य
दशारत्नयः प्रमाणमस्येति तद्वित्तार्थं द्विगुः, प्रमाणे लो द्विगोर्नित्यमिति मात्रचो लोपः ।
इगन्त । काल—पञ्चमास्यः । दशमास्यः । पञ्च मासान् मृतो भूतो भावी वेति तद्वित्तार्थं
द्विगोर्यप् । पञ्चवर्षः । दशवर्षः । वर्षाल्लुक् चेति ठञो लुक् । काल । कपाल—पञ्च-
कपालः । दशकपालः । कपाल । भगाल—पञ्चभगालः । दशभगालः । भगाल । शराव—
पञ्चशरावः । दशशरावः । संस्कृतं भक्षा इति तद्वित्तार्थं एते समासाः द्विगोर्लुगनपत्य-
इति कृताण्प्रत्ययलोपा द्रष्टव्याः । इगन्तादिष्विति किम् ? पञ्चभिरश्वैः क्रीतः
पञ्चाश्वः । दशाश्वः । द्विगाविति किम् ? परमारत्निः । परमशरावम् । पञ्चारत्न्यो
दशारत्नय इति च यण्गुणयोर्वहिरङ्गलक्षणयोरसिद्धत्वात् । स्थानिवद्भावाद्वा द्विगुस्वर
इगन्तलक्षणः प्रवर्त्तते ॥

बह्वन्यतरस्याम् ॥ ३० ॥

बहुशब्दः पूर्वपदमिगन्तादिषूत्तरपदेषु द्विगौ समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । बह्वरत्निः । २ । बहुमास्यः । २ । बहुकपालः । २ ।
बहुभगालः । २ । बहुशरावः । २ । बहुशब्दोऽन्तोदात्तस्तस्य प्रकृतिस्वरे कृते यञ्
यणादेशस्तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येष स्वरो भवति ॥

दिष्टिवितस्त्योश्च ॥ ३१ ॥

दिष्टि वितस्ति इत्येतयोरुत्तरपदयोर्द्विगौ समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । पञ्चदिष्टिः । २ । पञ्चवितस्तिः । २ । दिष्टिवितस्ती प्रमाणे, तेनाऽञ्
मात्रचो लुक् ॥

सप्तमी सिद्धशुष्कपक्वबन्धेष्वाकालात् ॥ ३२ ॥

सप्तम्यन्तं पूर्वपदं सिद्ध शुष्क पक्व बन्ध इत्येतेषूत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति सा
चेत् सप्तमी कालाच्च भवति । सांकाश्यसिद्धः । काम्पित्यसिद्धः । सांकाश्यकाम्पित्य-
शब्दौ ण्यप्रत्ययान्तावन्तोदात्तौ । फ्रिपि तु सांकाश्यकाम्पित्यनासिक्त्वादावाघाटाना-
मन्तः पूर्व वेति पठ्यते तत्र पक्षे मध्योदात्तावपि भवतः । शुष्क—ऊकशुष्कः । निधन-
शुष्कः । ऊकशब्दो बहुलवचनादवतेः कक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । निधनशब्दो
निधानः क्युप्रत्यये मध्योदात्तः । पक्व—कुम्भोपक्वः । विलासीपक्वः (१) । आष्टपक्वः ।

(१) कलशीपक्व इति पा० । अयमेव पदमञ्जरीसंमतः ।

कुम्भीविलासीशब्दौ ङीपन्तावन्तोदात्तौ । आप्शब्दः पून्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । वन्ध-
चक्रवन्धः । चारकवन्धः । चप्रशब्दोऽन्तोदात्तः । अकालादिति किम् ? पूर्वाह्नसिद्धः ।
अपराह्नसिद्धः । सप्तमीस्वरः कृत्स्वरेण बाधितः पुनरयं विधीयते (१) ॥

परिप्रत्युपाऽपा वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेषु ॥ ३३ ॥

परि प्रति उप अप इत्येते पूर्वपदभूता वर्ज्यमानवाचिनि अहरवयववाचिनि
चोत्तरपदे प्रकृतिस्वरा भवन्ति । परित्रिगत्तं वृष्टो देवः । परिसौवीरम् । परिसार्च,
सेनि । प्रति-प्रतिपूर्वाह्नम् । प्रत्यपराह्नम् । प्रतिपूर्वरात्रम् । प्रत्यपररात्रम् । उप-उप-
पूर्वाह्नम् । उपापराह्नम् । उपपूर्वरात्रम् । उपापररात्रम् । अप-अपत्रिगत्तं वृष्टो देवः ।
अपसौवीरम् । अपसार्वसेनि । निपाता आद्युदात्ता उपसर्गाश्चाभिवर्जमिति आद्युदा-
त्तानि पूर्वपदानि । तत्पुरुषे बहुव्रीहौ च सिद्धत्वादव्ययीभावाथोऽयमारम्भः । तत्रा-
पपरो वर्जने वर्त्तते इति तयोरेव वर्ज्यमानमुत्तरपदं नेतरयोः । अहोरात्रावयवा अपि
वर्ज्यमाना एव तयोर्भवन्तीति न पृथगुदाह्रियते । वर्ज्यमानाहोरात्रावयवेष्विति
किम् ? प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति । परिवनमित्यत्र, वनं समास इत्येतद्भवति ॥

राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु ॥ ३४ ॥

राजन्यवाचिनां बहुवचनान्तानां यो द्वन्द्वोऽन्धकवृष्णिषु वर्त्तते तत्र पूर्वपदं प्रकृ-
तिस्वरं भवति । श्वाफल्कचैत्रकरोधकाः । शिनिवासुदेवाः । श्वाफल्कशब्दश्चैत्रकशब्दश्च
अन्धकवृष्णिङ्कुम्भश्चेति अणन्तावन्तोदात्तौ । शिनिशब्द आद्युदात्तः । स तद-
पत्येष्वभेदेन वर्त्तते । राजन्य इति किम् ? द्वैप्यहैमायनाः (२) द्वीपे भवा इति द्वीपा-
दनुसमुद्रं यञ् । हैमेरपत्यं युवा हैमायनाः । अन्धकवृष्ण्य एते, न तुराजन्याः ।
राजन्यग्रहणमिहाभिपिक्तवश्यानां क्षत्रियाणां ग्रहणार्थम् । एते च नाभिपिक्तवश्याः ।
बहुवचनग्रहणं किम् ? संकर्षणवासुदेवौ । द्वन्द्व इति किम् ? वृष्णीनां कुमाराः,
वृष्णिङ्कुमाराः । अन्धकवृष्णिष्विति किम् ? कुरुपञ्चालाः ॥

संख्या ॥ ३५ ॥

द्वन्द्वसमासे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । एकादश । द्वादश । त्रयो-
दश । इण्भीकापाशत्यतिमर्चिभ्यः कञ्चिति निष्वादाद्युदात्त एकशब्दः । त्रेख्यस्
आदेशोऽन्तोदात्तो निपात्यते ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी ॥ ३६ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिनां यो द्वन्द्वस्तत्र पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । आपि-
शलपाणिनीयाः । पाणिनीयरौढीयाः । रौढीयकाशकृत्स्नाः । अपिशलस्यापत्यमापि-
शलिराचार्यः । अतद्ङ् । तेन प्रोक्तमापिशलम् । इजश्चेत्यण् । तदधीयते येऽन्तेवासिन-
स्तेप्यापिशलाः, प्रोक्ताल्लुगिति तस्य तद्धितस्याध्येतरि विहितस्य लुक् क्रियते ।

(१) प्रतिप्रद्यतं । पा० । (२) द्वैप्यहैमायनाः पा० ।

आपिशलेवां छात्रा आपिशला इत्युभयथाप्याचार्योपसर्जनश्चान्तेवासी भवति ।
आचार्योपसर्जनग्रहणं द्वन्द्वविशेषणार्थं सकलो द्वन्द्व आचार्योपसर्जनो यथा विज्ञा-
येत । इह मा भूत्-पाणिनीयदेवदत्तौ । आचार्योपसर्जन इति किम् ? छान्दसवैया-
करणाः । अन्तेवासीति किम् ? आपिशलपाणिनीये शास्त्रे ॥

कार्तकौजपादयश्च ॥ ३७ ॥

कार्तकौजपादयो ये द्वन्द्वास्तेषु पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकृतिस्वरपूर्वपदाः
कार्तकौजपादयो भवन्ति । विभक्त्यन्तानां पाठो वचनविवक्षार्थः । चकारो द्वन्द्वाधि-
कारानुवृत्त्यर्थः । कार्तकौजपौ कृतस्यापत्यं कुजपस्यापत्यम् इत्यणन्तावेतौ । सावणि-
माण्डूकेयौ । सावणिर्गिरिन्तः । अवन्त्यश्मकाः । अवन्तेरपत्यानि वहूनि तन्निवासो
जनपदोऽवन्तयः तथाऽश्मकाः । पैलश्यापर्णेयाः । युवद्वन्द्वोऽयम् । पीलाया अपत्यं
पैलस्तस्यापत्यं युवेति अणोद्वच इति विहितस्य किञ्चः पैलादिभ्यश्चेति लुक् । श्याप-
र्णशब्दो विदादिस्तस्यापत्यं स्त्री श्यापर्णी, तदपत्यं युवा श्यापर्णेयः । बहुवचनमतन्त्रं,
तेन पैलश्यापर्णेयावित्यत्रापि भवति । कपिश्यापर्णेयाः । कपिरन्तोदात्तस्तस्यापत्यं
बहुत्वे कपिवोधादाङ्गिरस इत्युत्पन्नस्य यजो, यजोश्चेति लुक् । तेनात्र बहुत्वमाश्री-
यत एव । शैतिकाक्षपाञ्चालेयाः । शितिकाक्षो नाम ऋषिस्तस्यापत्यमिति ऋष्यण्
तदपत्ये यूनि यङ् तस्य ण्यक्षत्रियार्पणितो यूनीति लुक् । पाञ्चालस्यापत्यं स्त्री,
पाञ्चाली तदपत्यं युवा पाञ्चालेयः । अत्रापि बहुवचनमविवक्षितमिति शैतिकाक्षपा-
ञ्चालेयावित्यत्रापि भवति । कटुकवार्चलेयाः । कटुकस्यापत्यमिति अत इङ् तस्य
बह्वच इङ् प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् । वर्चलाया अपत्यं वार्चलेयः । शाकलशुल्काः
शाकलाया अपत्यं शाकल्यस्तस्य छात्राः शाकलाः । कण्वादिभ्यो गोत्रइत्यण् । शुन-
कस्यापत्यमिति विदादिभ्योऽङ्, तस्य बहुषु लुक् । शाकलसणका इति केचित्
पठन्ति । तेषां सणकशब्दादुत्पन्नस्येजो, बह्वच इङ् प्राच्यभरतेष्विति बहुषु लुक् ।
शुनकधानेयाः । धान्याः अपत्यं, धान्नेयाः । सणकवाभ्रवाः । वभ्रोरपत्यं वाभ्रवः ।
आर्चाभिमौद्गलाः । ऋचाभेन प्रोक्तमधीयते आर्चाभिनः । वेशम्पायनान्तेवासित्वा-
दणिनिः । मुद्गलः कण्वादिस्तदपत्यस्य छात्रा मौद्गलाः । कुन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तेः
सुराष्ट्रस्य चापत्येषु बहुषु तन्निवासे वा जनपदे द्वन्द्वोऽयम् । कुन्तिचिन्तिशब्दाव-
न्तोदात्तौ । चिन्तिसुराष्ट्राः । कुन्तिसुराष्ट्रवत् । तण्डवतण्डाः । पचाद्यच्प्रत्ययान्ता-
वन्तोदात्तावेतौ गर्गादिषु पठ्येते । तत्रापत्यबहुत्वे यजो लुक् क्रियते । गर्गवत्साः ।
अत्रापि अपत्यबहुत्वे यजो लुक् । अधिमत्तकामविद्धाः । अधिमत्तशब्दो नञ्स्वरेणाद्यु-
दात्तः । द्वयोरप्येतयोरपत्येषु बहुषु इजो बह्वच इङ् प्राच्यभरतेष्विति लुक् क्रियते ।
वाभ्रवशालङ्कायनाः । वभ्रोरपत्य वाभ्रवः । शलङ्कुशलङ्कं चेति शालङ्कायनः । वाभ्र-
वदानभ्युताः । दानभ्युतशब्दादिजो बह्वच इति लुक् । कठकालापाः । कठेन प्रोक्तम-

धीयते कठाः । वैशम्पायनान्तेवासिवाद् णिनिः । तस्य कठचरकात्लुक् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोऽण् इत्यणप्रत्ययस्तस्मिन् इनण्यनपत्य इति प्रकृतिभावे प्राप्ते नान्तस्य टिलोपे सप्रह्वचारिणीठसर्पित्यादिनोपसंख्यानान् टिलोपः । कठकौथुमाः । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते इति प्राग्दीव्यतोऽण् । तत्र पूर्ववत् टिलोपः । कौथुमलौकाक्षाः । लोकाक्षेण प्रोक्तमधीयते लौकाक्षाः लोकाक्षस्य वाऽपत्यलौकाक्षिः । तस्य छान्ना लौकाक्षाः । स्त्रीकुमारम् । स्त्रीशब्दोऽन्तोदात्तः । मौदपैप्पलादाः । मुदस्यापत्यं मौदिः तस्य छान्ना मौदाः । तथा पैप्पलादाः । मौदपैप्पलादा इति द्विः पठ्यते । तस्य प्रयोजनं पक्षे सनासान्तोदात्तत्वमेव यथा स्यादिति । वत्सजरत् । वत्सश्च जरच्च वत्सोऽन्तोदात्तः । सौश्रुतपार्थवाः । सुश्रुतस्य पृथोश्च छान्नाः । प्राग्दीव्यतोऽण् । जरा-मृत्यू । याज्यानुवाक्ये । यजेर्ण्यत् यजयाचेति कुत्वाभावः । तिस्वरितमित्यन्तस्वरितः । अनुवाक्येति वचेरनुपूर्वाद्गण्यत् आचार्योपसर्जनान्तेवासिनामिह पाठः प्रपञ्चार्थः ॥

महान् ब्रीह्यपराह्णगृष्टीष्वासजावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रवृद्धेषु ॥ ३८ ॥

प्रकृत्या पूर्वपदमिति वक्तते, द्वन्द्व इति निवृत्तम् । महानित्येतत्पूर्वपदं ब्रीहि अपराह्ण गृष्टि इष्वास जावाल भार भारत हैलिहिल रौरव प्रवृद्ध इत्येतेषूपत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । महाब्रीहिः । महापराह्णः । महागृष्टिः । महेष्वासः । महाजावालः । महाभारः । महाभारतः । महाहैलिहिलः । महारौरवः । महाप्रवृद्धः । महच्छब्दोऽन्तोदात्तः । तस्य प्रतिपदोक्तो यः समासः सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टा इति तत्रैव स्वरस्तेनैषां षष्ठीसमासेऽन्तोदात्त एव भवति । महतो ब्रीहिः महद्ब्रीहिरिति । कर्मधारये निष्ठेत्ययमपि श्रेण्यादिसमासे विधिरिति प्रवृद्धशब्द इह पठ्यते ॥

क्षुल्लकश्च वैश्वदेवे ॥ ३९ ॥

क्षुल्लक इत्येतत्पूर्वपदं महांश्च वैश्वदेव उत्तरपदे प्रकृतिस्वरं भवति । क्षुल्लकवैश्वदेवम् । महावैश्वदेवम् । क्षुधं लातीति क्षुल्लः । तस्मादज्ञातादिषु, प्रागिवात्केऽन्तोदात्तः क्षुल्लकशब्दः ॥

उष्ट्रः सादिवाम्योः ॥ ४० ॥

उष्ट्रशब्दः पूर्वपदं सादिवाम्योरुत्तरपदयोः प्रकृतिस्वरं भवति । उष्ट्रसादि । उष्ट्रवामि । उष्ट्रशब्द, उपेः ष्ट्रन्प्रत्ययान्त आद्युदात्तः । कर्मधारयोऽयं षष्ठीसमासो वा ॥

गौः सादिसारथिषु ॥ ४१ ॥

गोशब्दः पूर्वपदं साद सादि सारथि इत्येतेषूपत्तरपदेषु प्रकृतिस्वरं भवति । गोः सादः गोसादः । गां सादयतीति वा गोसादः । गोः सादिः, गोसादिः । गोसारथिः ॥ कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वसूतजरत्यश्लीलदृढरूपा पारेवडवातैतिलकद्रुः

परयकम्बलो दासीभाराणां च ॥ ४२ ॥

कुरुगार्हपत रित्तगुरु असूतजरती अश्लीलदृढरूपा पारेवडवा तैतिलकद्रु पण्य-
कम्बल इत्येते समासास्तेषां दासीभारादीनां च पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । कुरुणां
गार्हपतं, कुरुगार्हपतम् । कृप्रोरुचेति कुरुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । कुरु-
वृज्योगार्हपत इति वक्तव्यम् । वृजीनां गार्हपतं, वृजिगार्हपतम् । वृजिशब्द आद्यु-
दात्तः । रित्तो गुरुः रित्तगुरुः । रित्ते विभापेति पूर्वपदमाद्युदात्तमन्तोदात्तं वा । असूता
जरती, असूतजरती । अश्लीला दृढरूपा, अश्लीलदृढरूपा । अश्लीलशब्दो नञ्समास-
त्वादाद्युदात्तः । श्रीर्यस्यास्ति तत्, श्लीलम् । सिध्मादेराकृतिगणत्वाच्च । कपिलका-
दित्वाच्च लत्वम् । अश्लीलदृढरूपेति हि संस्थानमात्रेण शोभना निःश्रीका लावण्य-
विरहितोच्यते । पारेवडवेव पारेवडवा । निपातनादिवार्थं समासो विभक्त्यलोपश्च ।
पारशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तः । तैतिलानां कद्रुः, तैतिलकद्रुः । तितिलिनोऽप्रत्यं
छात्रो वा तैतिल इत्यणन्तः । पण्यकम्बलः । पण्यशब्दो यदन्तत्वादाद्युदात्तः । पण्य-
कम्बलः । कसंज्ञायामिति वक्तव्यम् । अन्यत्र पणितव्ये कम्बले समासान्तोदात्त-
त्वमेव । प्रतिपदोक्ते हि कृत्यानां समासे, द्वितीया कृत्या इत्येव विहितः स्वरितः ।
दास्या भारो, दासीभारः । देवहूतिः । देवजूतिः । देवसूतिः । देवनीतिः । अन्तो-
दात्तं पूर्वपदम् । वसुनीतिः ।

वसुशब्द आद्युदात्तः । शुःवृद्धिहित्रप्यसिवसीत्यत्र हिधान्ये निदिति वर्तते ।
औषधिः । ओषो धीयतेऽस्यामिति, कर्मण्यधिकरणे चेति किप्रत्ययः । ओषशब्दो
घनन्तत्वादाद्युदात्तः । चन्द्रमाः । चन्द्रे मोसिरित्यसिप्रत्ययान्तोऽयम् । चन्द्रशब्दस्तु
रकुप्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः । यस्य तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमिष्यते, न च
विहितं स सर्वो दासीभारादिषु द्रष्टव्यः ॥

चतुर्थी तदर्थे ॥ ४३ ॥

चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं तदर्थं उत्तरपदे तदभिधेयार्थं यत्तद्वाचिन्युत्तरपदे प्रकृतिस्वरं
भवति । तदिति चतुर्थ्यन्तस्यार्थः परामृश्यते । यूपदारु । कुण्डलहिरण्यम् । यूप-
शब्द आद्युदात्तः । कुसुयुभ्यश्चेत्यत्र निदिति वर्तते । कुण्डलशब्दोऽपि वृषादिभ्य-
श्चिदिति कलप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । रथदारु । वल्लीहिरण्यम् । रथशब्द आद्युदात्तः ।
हनिक्वृषीत्यादिना कथनप्रत्ययः । वल्लीशब्दो ङीप्ः स्वरेणान्तोदात्तः । तदर्थं इति
किम् ? कुवेरवलिः । प्रकृतिविकारभावे स्वरोऽयमिष्यते ॥

अर्थे ॥ ४४ ॥

चतुर्थीति वर्तते । अर्थशब्द उत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । मात्रे
इदं, मात्रर्थम् । पित्रर्थम् । देवतार्थम् । अतिथ्यर्थम् । मातृपितृशब्दावन्तोदात्तावुणादिषु
निपातितौ । देवताशब्दो लिट्स्वरेण मध्योदात्तः । अतिथिरित्येतेरितिथितीथिन्प्रत्य-

यान्तः । तदर्थविशेषा एव दारुहिरण्यादयो भवन्ति न त्वर्थशब्दवाच्यं सामान्य मित्य-
तदर्थार्थोऽयमारम्भः ।। केचित्पुनराहुः—ज्ञापकार्थमिदमेतदनेन ज्ञाप्यते, पूर्वो-
विधिः प्रकृतिविकृत्योः समासे भवति । अश्वचासः श्वश्रूसुखमित्यत्र सत्यपि तादर्थ्य-
न भवति ॥

क्ते च ॥ ४५ ॥

कान्ते चोत्तरपदे चतुर्थ्यन्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । गोहितम् । अश्वहितम् ।
मनुष्यहितम् । गोरक्षितम् । अश्वरक्षितम् । वनं तापसरक्षितम् । अश्वशब्द आद्युदात्तो
मनुष्यशब्दोऽन्तस्वरितः । परिशिष्टपूर्वपदमन्तोदात्तम् । गोभ्यो रक्षितमिति संप्र-
दाने चतुर्थी ॥

कर्मधारयेऽनिष्टा ॥ ४६ ॥

कर्मधारये समासे कान्त उत्तरपदेऽनिष्टान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । श्रेणि-
कृताः । ऊककृताः । पूगकृताः । निधनकृताः । श्रेणिशब्द आद्युदात्तः । ऊकपूगशब्दा-
वन्तोदात्तौ । निधनशब्दोऽयं मध्योदात्तः । कर्मधारय इति किम् ? श्रेण्या कृतं श्रेणि-
कृतम् । अनिष्टेति किम् ? कृताकृतम् ॥

अहीने द्वितीया ॥ ४७ ॥

अहीनवाचिनि समासे कान्त उत्तरपदे द्वितीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति ।
कष्टश्रितः । त्रिशकलपतितः । ग्रामगतः । कष्टशब्दोऽन्तोदात्तः । त्रीणि शकलान्य-
स्येति, त्रिशकलः बहुव्रीहिस्वरेणाद्युदात्तः । ग्रामशब्दो निस्वरेणाद्युदात्तः । अहीन-
इति किम् ? कान्तारातीतः । योजनातीतः (१) । द्वितीयानुपसर्ग इति वक्त-
व्यम् । इह मा भूत्—सुखप्राप्तः । दुःखःप्राप्तः । सुखापन्नो, दुःखापन्नः । अन्तस्थाथे-
त्यस्यापवादोऽयम् ॥

तृतीया कर्मणि ॥ ४८ ॥

कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे तृतीयान्तं पूर्वपदं प्रकृतिस्वरं भवति । अहिहतः ।
वज्रहतः (२) महाराजहतः । नखनिर्मिन्ना । दात्रल्लता । आङ्घ्रिहिनिभ्यां ह्रस्वश्चेति
अहिरन्तोदात्तो व्युत्पादितः । केचित्त्वादद्युदात्तमिच्छन्ति । वज्रो रक्प्रत्ययान्तः ।
महाराजश्चप्रत्ययान्तः । नास्य खमस्तीति बहुव्रीहौ नकुलनखेति नखशब्दो निपा-
तितः । तेन नन्सुभ्यामित्यन्तोदात्तः । दात्रशब्दो दात्रीशसेति षून्प्रत्ययान्तः । कर्म-
णीति किम् ? रथेन यातो रथयातः । गत्यर्थत्वात् कर्त्तरि कः ॥

गतिरनन्तरः ॥ ४९ ॥

क्ते कर्मणीति वर्त्तते । कर्मवाचिनि कान्त उत्तरपदे गतिरनन्तरः पूर्वपदं प्रकृति-

(१) हीनं त्यक्तं विभक्तमित्यनयान्तरामत्याधक पुस्तकान्तर । (२) वज्रहतः । पा० ।

स्वरं भवति । प्रकृतः । प्रहृतः । अनन्तर इति किम् ? अभ्युद्धृतः । समुद्धृतः । समुदा-
हृतः । व्यवहितस्य गतेरयं स्वरो न भवति । अनन्तरे पुनरिष्यते । कारकपूर्वस्य तु
सति शिष्टत्वात् थाथादिस्वर एव भवति, दूरादागत इति । अनन्तरग्रहणसामर्थ्या-
देव, कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीत्येतन्नाश्रीयते । कर्मणीत्येव, प्रकृतः कटं देव-
दत्तः । थाथादिस्वरापवादो योगः ॥

तादौ च निति कृत्यतौ ॥ ५० ॥

तकारादौ च तुशब्दवर्जिते निति कृति परतो गतिरनन्तरः प्रकृतिस्वरो भवति ।
प्रकर्त्ता । प्रकर्त्तुम् । प्रकृतिः । प्रकर्त्तति वृजन्तः । कृत्स्वरबाधनार्थं वचनम् । तादा-
विति किम् ? प्रजल्पाकः । नितीति किम् ? प्रकर्त्ता । वृजन्तः । कृद्ग्रहणमुपदेशे ताद्य-
र्थम् । इहापि यथा स्यात्, प्रलपिता प्रलपितुमिति । अताविति किम् ? आगन्तुः ॥

तवै चान्तश्च युगपत् ॥ ५१ ॥

तवैप्रत्ययस्यान्त उदात्तो भवति गतिश्चानन्तरः प्रकृतिस्वर इति एतदुभयं युग-
पद्भवति । अन्वेतवै । परिस्तरितवै । परिपातवै । तस्मात् पिता नाभिचरितवै । उप-
सर्गा आद्युदात्ता अभिवर्जमित्यभिरन्तोदात्तः । कृत्स्वरापवादो योगः ॥

अनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ५२ ॥

अनिगन्तो गतिः प्रकृतिस्वरो भवत्यञ्चतौ वप्रत्यये परतः । प्राङ् । प्राञ्चौ । प्राञ्चः ।
स्वरितो वानुदात्ते पदादावित्ययमेकादेश उदात्तः स्वरितो वा । पराङ् । पराञ्चौ ।
पराञ्चः । अनिगन्त इति किम् ? प्रत्यङ् । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्चः । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वर
इह भवति । वप्रत्यय इति किम् ? उदञ्चनः । (१) चोरनिगन्तोऽञ्चतौ वप्रत्यय इत्येप-
स्वरो भवति विप्रतिपेधेन । पराचः । पराचा ॥

न्यधी च ॥ ५३ ॥

नि अधि इत्येतौ चाञ्चतौ वप्रत्यये परतः प्रकृतिस्वरौ भवतः । न्यङ् । न्यञ्चौ ।
न्यञ्चः । उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्यञ्चतेरकारः स्वरितः । अध्यङ्,
अध्यञ्चौ, अध्यञ्चः, अधीचः, अधीचा ॥

ईषदन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

ईषदित्येतत्पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ईषत्कडारः । २ । ईषपि-
ङ्गलः । २ । ईषदित्ययमन्तोदात्तः । ईषद्भेद इत्येवमादौ कृत्स्वर एव भवति ॥

हिरण्यपरिमाणं धने ॥ ५५ ॥

हिरण्यपरिमाणवाचि पूर्वपदं धनशब्द उत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
द्विसुवर्णधनम् । २ । द्वौ सुवर्णौ परिमाणमस्य द्विसुवर्णं, तदेव धनमिति । कर्मधारयः ।

(२) 'चौ' निहितनुस्वरादित्यर्थः ।

यहुव्रीहावपि परत्वाद्विकल्प एव भवति । द्विसुवर्णधनः । २ । हिरण्यग्रहणं किम् ?
प्रस्थधनम् । परिमाणग्रहणं किम् ? काञ्चनधनम् । धन इति किम् ? निष्कमाला ॥

प्रथमोऽचिरोपसंपत्तौ ॥ ५६ ॥

प्रथमशब्दः पूर्वपदमचिरोपसंपत्तौ गम्यमानायाजन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति ।
अचिरोपसंपत्तिरचिरोपश्लेषोऽभिनवत्वम् । प्रथमवैयाकरणः । अभिनववैयाकरणः ।
संप्रति व्याकरणमध्येतुं प्रवृत्त इत्यर्थः । प्रथमशब्दः प्रथैरमजिति चित्वादन्तोदात्तः ।
अचिरोपसंपत्ताविति किम् ? प्रथमवैयाकरणः । वैयाकरणानामाद्यो मुख्यो वा यः स
नित्यमन्तोदात्त एव ॥

कतरकतमौ कर्मधारये ॥ ५७ ॥

कतरशब्दः कतमशब्दश्च पूर्वपदं कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं
भवति । कतरकठः । २ । कतमकठः । २ । कर्मधारयग्रहणमुत्तरार्थमिह तु प्रतिपदो-
क्तत्वादेव सिद्धम् ।

आर्यो ब्राह्मणकुमारयोः ॥ ५८ ॥

आर्यशब्दः पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारशब्दयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । आर्यब्राह्मणः । २ । आर्यकुमारः । २ । आर्यशब्दो ण्यदन्तो
ऽन्तस्वरितः । आर्य इति किम् ? परमब्राह्मणः । परमकुमारः । ब्राह्मणकुमारयोरिति
किम् ? आर्यचत्त्रियः । कर्मधारय इत्येव । आर्यस्य ब्राह्मण आर्यब्राह्मणः ॥

राजा च ॥ ५९ ॥

राजा च पूर्वपदं ब्राह्मणकुमारयोरुत्तरपदयोः कर्मधारये समासेऽन्यतरस्यां प्रकृ-
तिस्वरं भवति । राजब्राह्मणः । २ । राजकुमारः । २ । कर्मधारय इत्येव । राज्ञो
ब्राह्मणो राजब्राह्मणः । राजकुमारः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

षष्ठी प्रत्येनसि ॥ ६० ॥

राजेति वर्त्ततेऽन्यतरस्यामिति च । षष्ठ्यन्तो राजन्शब्दः पूर्वपदं प्रत्येनस्युत्तरपदेऽ-
न्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । राज्ञः प्रत्येनाः, राजप्रत्येनाः । षष्ठीति किम् ? राजा
चासौ प्रत्येनाश्च, राजप्रत्येनाः ॥

क्ते नित्यार्थे ॥ ६१ ॥

क्लान्त उत्तरपदे नित्यार्थे समासे पूर्वपदमन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । नित्य-
ग्रहसितः । २ । सततग्रहसितः । २ । काला इति द्वितीयासमासोऽयम् । नित्यशब्द-
स्यव् नेर्भुव इति त्यबन्तमाद्युदात्तः । सतत इति यदा भावे क्तस्तदा थायादिस्व-
रेणान्तोदात्तः । नित्यार्थ इति किम् ? मुहूर्त्तग्रहसितः ॥

ग्रामः शिल्पिर्नि ॥ ६२ ॥

ग्रामशब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदेऽन्यतरस्यां प्रकृतिस्वरं भवति । ग्राम-

नापितः । २ । ग्रामकुलालः । २ । ग्रामशब्द आद्युदात्तः । ग्राम इति किम् ? परम-
नापितः । शिल्पिनीति किम् ? ग्रामरथ्या ॥

राजा च प्रशंसायाम् ॥ ६३ ॥

राजन् शब्दः पूर्वपदं शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे प्रशंसायां गम्यमानायामन्यतरस्यां
प्रकृतिस्वरं भवति । राजनापितः २ । राजकुलालः २ । कर्मधारये राजगुणाध्यारोपे-
णोत्तरपदार्थस्य प्रशंसा । षष्ठीसमासे च राजयोग्यतया तस्य । राजेति किम् ? परमना-
पितः । प्रशंसायामिति किम् ? राजनापितः । शिल्पिनीत्येव । राजहस्ती ॥

आदिरुदात्तः ॥ ६४ ॥

आदिरुदात्त इत्येतदधिकृतमित उत्तरं यद्वक्ष्यामस्तत्र पूर्वपदस्यादिरुदात्तो भव-
तीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे इति । स्तूपेशाणः ।
मुकुटेकार्पापणम् । याज्ञिकाश्वः । वैयाकरणहस्ती । दृषदिमापकः । आदिरिति प्राग-
न्ताधिकारात् । उदात्त इति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

सप्तमीहारिणौ धर्म्येऽहरणे ॥ ६५ ॥

सप्तम्यन्तं हारिवाचि च पूर्वपदं धर्म्यवाचिनि हरणशब्दादन्यस्मिन्नुत्तरपदे
आद्युदात्तं भवति । हारीति देयं यः स्वीकरोति सोऽभिधीयते । धर्म्यमित्याचार-
नियतं देयमुच्यते, धर्मो ह्यनुवृत्त आचारस्तस्मादनपेतं तेन वा प्राप्यमिति । स्तूपे-
शाणः । मुकुटेकार्पापणम् । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । दृषदिमापकः । संज्ञा-
यामिति सप्तमीसमासः, कारनाम्नि चेति विभक्तेरल्लुक् । हारिणि-याज्ञिकाश्वः ।
वैयाकरणहस्ती । मातुलाश्वः ! पितृव्यगवः । ऋचिदेवमाचारो व्यवस्थितः-स्तूपादिपु-
शाणादि दातव्यं, याज्ञिकादीनामश्वदीति । धर्म्य इति किम् ? स्तम्भेरमः । कर्मकर-
वर्द्धितकः । (१) अहरण इति किम् ? वाडवहरणम् । वाडवाया अयं वाडवः । तस्य
श्रीजनिपेकादुत्तरकालं शरीरपुष्ट्यर्थं यदीयते, हरणमिति तदुच्यते । परोऽपि कृत्स्वरो
हारिस्वरेण बाध्यते विप्रतिपेधेनेत्येतदहरण इत्यनेन ज्ञाप्यते । तेन वाडवहार्यमिति
हारिस्वरः सिद्धो भवति ।

युक्ते च ॥ ६६ ॥

युक्तवाचिनि च समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गोवल्लवः । अश्ववल्लवः ।
गोमणिन्दः । अश्वमणिन्दः । गोसंख्यः । अश्वसंख्यः । युक्त इति समाहितः कर्त्तव्ये-
त्तपरो यः स उच्यते ॥

विभाषाऽध्यक्षे ॥ ६७ ॥

अध्यक्षशब्द उत्तरपदे विभाषा पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । गवाध्यक्षः । २ ।
अश्वध्यक्षः ॥ २ ॥

(२) वर्द्धितको नाम मूले स्थूलोऽग्रेक्ष्म ओदनपिण्डः स कर्मकराय दीयतेऽन्यथा कर्म-
नकुप्यादिति नख्यं धर्म इति । अयमस्यार्थः पदमञ्जरीकारेण विवृत्तः ।

पापं च शिल्पिनि ॥ ६८ ॥

पापशब्दः शिल्पिवाचिन्युत्तरपदे विभाषाऽऽद्युदात्तो भवति । पापनापितः २ ।
पापकुलालः २ । पापाणके कुत्सितैरिति प्रतिपदोक्तः पापशब्दस्य समानाधिरणसमास
इति पृथीसमासे न भवति—पापस्य नापितः पापनापित इति ॥

गोत्रान्तेवासिमाणवब्राह्मणेषु चेषे ॥ ६९ ॥

गोत्रवाचिन्यन्तेवासिवाचिनि चोत्तरपदे माणवब्राह्मणयोश्च चेषवाचिनि समासे
पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । जङ्घावात्स्यः । यो जङ्घादानं ददाम्यहमिति वात्स्यः संपद्यते
स जङ्घावात्स्य इति हिप्यते । भार्यासौश्रुतः । सुश्रुतापत्यस्य भार्याप्रधानतया चेषः ।
वशाब्राह्मकृत्येयः । ब्रह्मकृतशब्दः शुभ्रादिषु पठ्यते । गोत्र । अन्तेवासि—कुमारी-
दाक्षाः । कम्बलचारायणीयाः । घृतरौढीयाः । ओदनपाणिनीयाः । कुमार्यादिलाभ-
कामा ये दक्षादिभिः प्रोक्तानि शास्त्राप्यधीयते तच्छिष्यतां वा प्रतिपद्यन्ते त एवं
हिप्यन्ते अन्तेवासि । माणव—भिन्नामाणवः । भिन्नां लप्स्येऽहमिति माणवो भवति ।
माणव । ब्राह्मण—दासोब्राह्मणः । वृषलीब्राह्मणः । भयब्राह्मणः । यो भयेन ब्राह्मणः
संपद्यते । अत्र यस्यान्यत् समासलक्षणं नास्ति, सुप्सुपेत्येव तत्र समासः कर्तव्यः ।
गोत्रादिष्विति किम् ? दासीश्रोत्रियः । चेष इति किम् ? महाब्राह्मणः ॥

अङ्गानि मैरेये ॥ ७० ॥

मैरेयशब्द उत्तरपदे तदङ्गवाचीनि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । गुडमैरेयः । मधु-
मैरेयः । मद्यविशेषो मैरेयस्तस्य गुडविकारस्य गुडोङ्गं भवति मधुविकारस्य तस्य मध्व-
ङ्गम् । अङ्गानीति किम् ? परममैरेयः । मैरेय इति किम् ? पुष्पासवः । फलासवः ॥

भक्ताख्यास्तदर्थेषु ॥ ७१ ॥

भक्तमन्नं तदाख्यास्तद्वाचिनः शब्दास्तदर्थेषूत्तरपदेषु आद्युदात्ता भवन्ति । भिक्षा-
कंसः । श्राणाकंसः । भाजीकंसः । भिक्षादयोन्नवचनाः । भक्ताख्या इति किम् ? समाश-
शालयः । समशनं समाश इति क्रियामात्रमुच्यते, न द्रव्यम् । तदर्थेऽपि किम् ?
भिक्षाप्रियः । बहुव्रीहिरयमत्र पूर्वपदमन्तोदात्तम् ॥

गोबिंडालसिंहसैन्धवेषूपमाने ॥ ७२ ॥

गवादिषूपमानवाचिपूत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । धान्यगवः । हिरण्य-
गवः । भिक्षाविडालः । तृणसिंहः । काष्ठसिंहः । सक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । धान्यं
गौरिवेति विगृह्य व्याघ्रादेराकृतगणत्वाद् उपमितं व्याघ्रादिभिरिति समासः । उपमा-
नार्थोऽपि यथासमं यथाप्रसिद्धं च योजयितव्यः । गवाकृत्याऽवस्थितं (१) धान्यग-
वशब्देनोच्यते । उपमान इति किम् ? परमसिंहः ॥

(१) सनिवेशितमिति पाठः ।

अके जीविकार्थे ॥ ७३

अकप्रत्ययान्त उत्तरपदे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दन्त-
लेखकः । नखलेखकः । अवस्करशोधकः । रमणीयकारकः । दन्तलेखनादिभिर्येषां
जीविका त एवमुच्यन्ते । नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति समासः । अक इतिकिम् ? रमणी-
यकर्त्ता । जीविकार्थ इति किम् ? इच्छुभक्तिकामे धारयसि ॥

प्राचां क्रीडायाम् ॥ ७४ ॥

प्राग्देशवर्तिनां या क्रीडा तद्वाचिनि समासेऽकप्रत्ययान्त उत्तरपदे पूर्वपदमा-
द्युदात्तं भवति । उद्दालकपुष्पभञ्जिका । वीरणपुष्पप्रचायिका । शालभञ्जिका । ताल-
भञ्जिका । संज्ञायामिति ण्वुल्, नित्यं क्रीडाजीविकयोरिति पष्ठीसमासः । प्राचा-
मिति किम् ? जीवपुष्पप्रचायिका । इयमुदीचां क्रीडा । क्रीडायामिति किम् ? तव
पुष्पप्रचायिका । पर्याये ण्वुच् प्रत्ययो भवति ॥

अणि नियुक्ते ॥ ७५ ॥

अण्णन्त उत्तरपदे नियुक्तवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छत्रधारः ।
तूणीरधारः । कमण्डलुग्राहः । मृङ्गारधारः । नियुक्तोऽधिकृतः, स च कस्मिंश्चित्
कर्त्तव्ये तत्परो न भवतीति नियुक्त इत्यनेन सिध्यति (१) । नियुक्त इति किम् ? काण्ड-
लावः । शरलावः ।

शिल्पिनि चाकृजः ॥ ७६ ॥

शिल्पिवाचिनि समासेऽण्णन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति स चेदण् कृजो न
भवति । तन्तुवायः । तुन्नवायः । बालवायः । शिल्पिनीति किम् ? काण्डलावः ।
अकृज इति किम् ? कुम्भकारः । अयस्कारः ॥

संज्ञायां च ॥ ७७ ॥

संज्ञायां विषयेऽण्णन्त उत्तरपदेऽकृजः पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । तन्तुवायो नाम
कीटः । बालवायो नाम पर्वतः । अकृज इत्येव । रथकारो नाम ब्राह्मणः ॥

गोतन्तियवं पाले ॥ ७८ ॥

गो तन्ति यव इत्येतानि पूर्वपदानि पालशब्द उत्तरपदे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
गोपालः । तन्तिपालः । यवपालः । अनियुक्तार्थ आरम्भः । गोतन्तियवमिति किम् ?
व्रत्सपालः । पाल इति किम् ? गोरक्षः ॥

णिनि ॥ ७९ ॥

णिञ्चन्त उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । फलहारी । पर्णहारी ॥

उपमानं शब्दार्थप्रकृतावेव ॥ ८० ॥

उपमानवाचि पूर्वपदं शब्दार्थप्रकृतावेव णिञ्चन्त उत्तरपद आद्युदात्तं भवति ।

(१) नियुक्त इत्यनेन सिध्यतीत्यरयस्याने युक्त इत्यनेन न सिध्यतीति पा० ॥

उपमानं नियम्यते । उद्धृक्कोशी । ध्वाद्धृक्चरावी । खरनादी । उपमानग्रहण-
मस्य पूर्वस्य च योगस्य विषयविभागार्थम् । शब्दार्थप्रकृताविति किम् ? वृक्वञ्ची ।
वृक्प्रेक्षी । प्रकृतिग्रहणं किम् ? प्रकृतिरेव यत्रोपसर्गनिरपेक्षा शब्दार्था भवति
तत्रैव यथा स्याद्, इह मा भूद्—गर्दभोच्चारी, कोकिलाभिज्याहारीति । एव-
कारकरणमुपमानावधारणार्थम् । शब्दार्थप्रकृतौ त्वनुपमानमुपमानं चाद्युदात्तं भवति-
सिंहविनर्दी । पुष्कलजत्पी ॥

युक्तारोह्यादयश्च ॥ ८१ ॥

युक्तारोह्यादयः समासा आद्युदात्ता भवन्ति । युक्तारोही । आगतरोही । आगत-
योधी । आगतवञ्ची । आगतनर्दी । आगतप्रहारी । एते णिन्नन्ता णिनीत्यस्यैवोदाह-
रणार्थं पठ्यन्ते । पूर्वोत्तरपदनियमार्था इति केचित् । इह मा भूद्, वृत्तारोही युक्ता-
ध्यायीति । आगतमत्स्या । क्षीरहोता । भगिनीभर्ता । याजकादित्वात् षष्ठीसमासा-
वेतौ । ग्रामगोधुक् । अश्वत्रिराश्वः । गर्गत्रिराश्वः । व्युष्टत्रिराश्वः । शणपादः । समपादः ।
षष्ठीसमासा एते । एकशितिपात् । एकः शितिः पादोऽस्येति त्रिपदबहुव्रीहिः । तत्रैक-
शितिशब्दस्तद्धितार्थोत्तरपद इति तत्पुरुषसंज्ञस्तस्य निमित्तिस्वरबलीयस्त्वाद् अन्तो-
दात्तत्वं प्राप्तमित्याद्युदात्तत्वं विधीयते । एवमपि नार्थ एतेन, इगन्ते द्विगाविति
सिद्धत्वात् । एवं तर्हि ज्ञापकार्थम्, एतज् ज्ञापयति—शित्यन्तस्योत्तरपदे द्विगुस्वरो
न भवतीति । तेन द्विशितिपादिर्यत्र तिशब्द उदात्तो भवति । निमित्तिस्वरबलीय-
स्त्वस्याप्येकशितिपात्स्वरवचनमेव ज्ञापकं वर्णयन्ति । पात्रेसमितादयश्च युक्तारोह्याद-
यस्ततस्तेऽप्याद्युदात्ता भवन्ति ॥

दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे ॥ ८२ ॥

दीर्घान्तं पूर्वपदं काश तुष भ्राष्ट्र वट इत्येतानि च जे उत्तरपदे आद्युदात्तानि
भवन्ति । कुटीजः । शमीजः । काशजः । तुषजः । भ्राष्ट्रजः । वटजः ॥

अन्त्यात् पूर्व बह्वचः ॥ ८३ ॥

उत्तरपदे बह्वचः पूर्वपदस्यान्त्यात् पूर्वमुदात्तं भवति । उपसरजः । मन्दुरजः ।
आमलकीजः । वडवाजः । बह्वच इति किम् ? दग्धजानि तृणानि ॥

ग्रामेऽनिवसन्तः ॥ ८४ ॥

ग्रामशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, न चेन्निसद्विचि भवति । मल्लग्रामः ।
वणिग्ग्रामः । ग्रामशब्दोऽत्र समूहवाची । देवग्रामः । देवस्वामिक इत्यर्थः । अनिव-
सन्त इति किम् ? दाक्षिग्रामः । माहकिग्रामः । दाक्ष्यादयो वसन्ति यस्मिन् ग्रामे स
तेषामिति व्यपदिश्यते ॥

घोषादिषु च ॥ ८५ ॥

घोषादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । दाक्षिघोषः । दाक्षिकटः । दाक्षि-

पल्लवः(१) । दाक्षिहदः । दाक्षिवंदरी । दाक्षिपिङ्गलः । दाक्षिपिशङ्गः । दाक्षिशाला । दाक्षिरत्ना । दाक्षिशिल्पी । दाक्षप्रश्वत्थः । कुन्दतृणम् । दाक्षिशाल्मली । आश्रममुनिः । शाल्मलिमुनिः । दाक्षिप्रेक्षा । दाक्षिकूटः । यान्यत्र निवासनामधेयानि तेषु निवसद्वा-
चीन्यपि पूर्वपदान्याद्युदात्तानि भवन्ति । अनिवसन्त इति नानुवर्त्तयन्ति केचित् ।
अपरे पुनरनुवर्त्तयन्ति ॥

छात्र्यादयः शालायाम् ॥ ८६ ॥

शालायामुत्तरपदे छात्र्यादय आद्युदात्ता भवन्ति । छात्रिशाला । पेलिशाला । भाण्डिशाला । छात्रि । पेलि । भाण्डि । व्याडि । आपिशळि । आखण्डि । आपारि । गोमि । छात्र्यादिः । यदा शालान्तस्तत्पुरुषो नपुंसकलिङ्गो भवति, तदापि, तत्पुरुषे शालायां नपुंसक इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । छात्रिशालम् । पेलिशालम् ॥

प्रस्थेऽवृद्धमकर्त्र्यादीनाम् ॥ ८७ ॥

प्रस्थशब्द उत्तरपदे कर्त्र्यादिवर्जितमवृद्धं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति । इन्द्रप्रस्थः । कुण्डप्रस्थः । हृदप्रस्थः । सुवर्गप्रस्थः । अवृद्धमिति किम् ? दाक्षिप्रस्थः । माहकि-
प्रस्थः । अकर्त्र्यादीनामिति किम् ? कर्त्ताप्रस्थः । मघीप्रस्थः । कर्की । मघी । मकरी । कर्कभू । शमी । करीर । कटुक । कुरल(२) । बदर । कर्त्र्यादिः ॥

मालादीनां च ॥ ८८ ॥

प्रस्थ इति वर्त्तते । प्रस्थ उत्तरपदे मालादीनामादिरुदात्तो भवति । मालाप्रस्थः । शालाप्रस्थः । माला । शाला । शोणा । द्राक्षा । क्षौमा । क्षामा । काञ्ची । एक । काम । मालादिः । वृद्धार्थ आरम्भः । एकशोणाशब्दयोरेक् प्राचां देश इति वृद्धसंज्ञा ॥

अमहन्नवं नगरेऽनुदीचाम् ॥ ८९ ॥

नगरशब्द उत्तरपदे महन्नवशब्दवर्जितं पूर्वपदमाद्युदात्तं भवति, तच्चेदुदीचां न भवति । सुहानगरम् । पुण्ड्रनगरम्(३) । अमहन्नवमिति किम् ? महानगरम् । नव-
नगरम् । अनुदीचामिति किम् ? नदीनगरम् । कान्तीनगरम् ॥

अर्मै चावर्णं द्व्यचञ्च्यच् ॥ ९० ॥

अर्मशब्द उत्तरपदे द्व्यच् च्यच् पूर्वपदमवर्णान्तमाद्युदात्तं भवति । दत्तार्मम् । गुप्तार्मम् । कुक्कुटार्मम् । वायसार्मम् । अवर्णमिति किम् ? बृहदर्मम् । द्व्यच्च्यजिति किम् ? कपिलार्मम् । अमहन्नवमित्येव । महार्मम् । नवार्मम् ।

न भूताधिकसंजीवमद्राशमकज्जलम् ॥ ९१ ॥

भूत अधिक संजीव मद्र अशमन् कज्जल इत्येतानि पूर्वपदानि अर्मशब्द उत्तरपदे

१. दाक्षिपल्लवः । इति पा० । २. कल । इति पा० । ३. विराटनगरमिति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

नाद्युदात्तानि भवन्ति । भूतार्मम् । अधिकार्मम् । संजोवार्मम् । मद्राश्मग्रहणं संघातवि-
गृहीतार्थम् । मद्रार्मम् । अश्मार्मम् । मद्राश्मार्मम् । कज्जलार्मम् । समासान्तोदात्त-
त्वमेवान्न भवति । आद्युदात्तप्रकरणे द्विबोदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ।
द्विबोदासाय गायत । वध्र्यश्वाय दाशुपे ॥

अन्तः ॥ ६२ ॥

अन्त इत्यधिकृतमित उत्तरं यद्वचयामस्तत्र पूर्वपदस्यान्त उदात्तो भवतीत्येवं
वेदितव्यम् । वचयति-सर्वं गुणकात्स्न्ये । सर्वश्वेतः । सर्वकृष्णः । प्रागुत्तरपदादिरित्ये-
तस्मादयमधिकारो वेदितव्यः ॥

सर्वं गुणकात्स्न्ये ॥ ९३ ॥

सर्वशब्दः पूर्वपदं गुणकात्स्न्ये वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । सर्वश्वेतः । सर्व-
कृष्णः । सर्वमहान् । सर्वमिति किम् ? परमश्वेतः । आश्रयव्याप्त्या परमत्वं श्वेत-
त्वस्येति गुणकात्स्न्ये वर्त्तते । गुणग्रहणं किम् ? सर्वसौवर्णः । सर्वराजतः । कात्स्न्ये
इति किम् ? सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेतः । गुणात्तरेण समासस्तरलोपश्च वक्तव्य इत्ये-
वमत्र समासस्तरबलोपश्च ॥

संज्ञायां गिरिनिकाययोः ॥ ६४ ॥

संज्ञायां विषये गिरि निकाय इत्येतयोरुत्तरपदयोः पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
अञ्जनागिरिः । भञ्जनागिरिः । निकाये—शापिण्डनिकायः । मौण्डिनिकायः । चिखि-
ल्लिनिकायः (१) । संज्ञायामिति किम् ? परमगिरिः । ब्राह्मणनिकायः ॥

कुमार्या वयसि ॥ ६५ ॥

कुमार्यामुत्तरपदे वयसि गम्यमाने पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । वृद्धकुमारी । जर-
ल्लुमारी । कुमारीशब्दः पुंसा सहसंप्रयोगमात्रमप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय प्रयुक्तो वृद्धा-
दिभिर्वयोविशेषवचनैः समानाधिकरणो भवति । तच्च वय इह गृह्यते, न कुमारत्व-
मेव । वयसीति किम् ? परमकुमारी ॥

उदकेऽकेवले ॥ ६६ ॥

अकेवलं मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदकशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति ।
गुडमिश्रमुदकम् (२) गुडोदकम् । तिलोदकम् । स्वरे कृते एकादेशः, “स्वरितो
वानुदात्ते पदादावि”ति पक्षे स्वरितो भवति । अकेवल इति किम् ? शीतोद-
कम् । उष्णोदकम् ॥

द्विगौ क्रतौ ॥ ६७ ॥

द्विगावुत्तरपदे क्रतुवाचिनि समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गर्गत्रिरात्रः । चरक-
त्रिरात्रः । कुसुरविन्दसप्तरात्रः । गर्गाणां त्रिरात्रः गर्गत्रिरात्रः । द्विगाविति किम् ?

१. चिक्कलिनिकायः । इति पा० ।

२. तण्डुलोदकमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

अतिरात्रः । अचश्चित्वादन्तोदात्तः । कृताविति किम् ? वित्त्वससरात्रः । वित्त्वशतस्य वित्त्वहोमस्य वा ससरात्रो, वित्त्वससरात्रः ॥

सभायां नपुंसके ॥ ६८ ॥

सभाशब्द उत्तरपदे नपुंसकलिङ्गे समासे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गोपालसभम् । पशुपालसभम् । स्त्रीसभम् । दासीसभम् । सभायामिति किम् ? ब्राह्मणसेनम् । नपुंसकमिति किम् ? राजसभा । ब्राह्मणसभा । सभायां प्रतिपदोक्तमिह नपुंसकलिङ्गं गृह्यत इति रमणीयसभं ब्राह्मणकुलमित्यत्र न भवति ॥

पुरे प्राचाम् ॥ ६९ ॥

पुरशब्द उत्तरपदे प्राचां देशे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । ललाटपुरम् । काञ्चीपुरम् । शिवदत्तपुरम् । कार्णिपुरम् । नार्मपुरम् । प्राचामिति किम् ? शिवपुरम् ॥

अरिष्टगौडपूर्वे च ॥ १०० ॥

अरिष्ट गौड इत्येवं पूर्वे समासे पुरशब्द उत्तरपदे पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । अरिष्टपुरम् । गौडपुरम् । पूर्वग्रहणं किम् ? इहापि यथा स्यात्-अरिष्टश्रितपुरम् । गौडश्रितपुरम् ॥

न हास्तिनफलकमार्देयाः ॥ १०१ ॥

हास्तिन फलक मार्देय इत्येतानि पूर्वपदानि पुरशब्द उत्तरपदे नान्तोदात्तानि भवन्ति । पुरे प्राचामिति प्राप्तिः प्रतिपिद्यते । हास्तिनपुरम् । फलकपुरम् । मार्देयपुरम् । मृदोरपत्यं, मार्देयः । शुभ्रादित्वात् ङक् ॥

कुसूलकूपकुम्भशालं विले ॥ १०२ ॥

कुसूल कूप कुम्भ शाला इत्येतानि पूर्वपदानि विलशब्द उत्तरपदेऽन्तोदात्तानि भवन्ति । कुसूलविलम् । कूपविलम् । कुम्भविलम् । शालाविलम् । कुसूलादिग्रहणं किम् ? सर्पविलम् । विल इति किम् ? कुसूलस्वामी ।

दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु ॥ १०३ ॥

दिक्शब्दाः पूर्वपदानि अन्तोदात्तानि भवन्ति ग्रामजनपदाख्यानवाचिपूत्तरपदेषु चानराटशब्दे च । पूर्वेषुकामशमी । अपरेषुकामशमी । पूर्वकृष्णमृत्तिका । अपरकृष्णमृत्तिका । जनपद-पूर्वपञ्चालाः । अपरपञ्चालाः । आख्यान-पूर्वाधिरामम् (१) । पूर्वयायातम् । अपरयायातम् । अधिराममधिकृत्य कृतो ग्रन्थ आधिरामम् । तथायायातम् । चानराट-पूर्वचानराटम् । अपरचानराटम् । शब्दग्रहणं कालवाचिनोऽपि दिक्शब्दस्य परिग्रहार्थम् ॥

आचार्योपसर्जनश्चान्तेवासिनि ॥ १०४ ॥

आचार्योपसर्जनान्तेवासिवाचिन्युत्तरपदे दिक्शब्दा अन्तोदात्ता भवन्ति । पूर्व-

पाणिनीयाः । अपरपाणिनीयाः । पूर्वकाशकृत्स्नाः । अपरकाशकृत्स्नाः । आचार्योपसर्जन
इति किम् ? पूर्वशिष्याः । अन्तेवासिनीति किम् ? पूर्वपाणिनीयं शास्त्रम् ॥

उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च ॥ १०५ ॥

उत्तरपदस्येत्यधिकृत्य या विहिता वृद्धिस्तद्व्युत्तरपदे सर्वशब्दो दिक्शब्दाश्चा-
न्तोदात्ता भवन्ति । सर्वपाञ्चालकः । पूर्वपाञ्चालकः । उत्तरपाञ्चालकः । सुसर्वाद्धदि-
क्शब्देभ्यो जनपदस्येति तदन्तविधिना जनपदलक्षणो युज्यप्रत्ययः । सुसर्वाद्धजनप-
दस्य दिशो मद्राणामिति चोत्तरपदवृद्धिः । अधिकारलक्षणादिह न भवति—सर्वमासः
सर्वकारक इति ॥

बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायाम् ॥ १०६ ॥

बहुव्रीहौ समासे विश्वशब्दः पूर्वपदं संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । विश्वदेवः ।
विश्वशशाः । विश्वमहान् । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तत्वं प्राप्तम् । बहुव्रीहाविति किम् ?
विश्वे च ते देवाः विश्वदेवाः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे देवा अस्य विश्वदेवः ।
विश्वामित्रो विश्वामित्र इत्यत्र, संज्ञायां मित्राजिनयोरित्येतद्भवति परत्वात् । बहु-
व्रीहावित्येतदधिक्रियते प्रागव्ययीभावसंज्ञानात् ॥

उदराश्वेषु ॥ १०७ ॥

उदर अश्व इषु इत्येतेषुत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तो-
दात्तं भवति । वृकोदरः । दामोदरः । हर्यश्वः । यौवनारश्वः । सुवर्णपुंशेषुः । महेषुः ॥

क्षेपे ॥ १०८ ॥

क्षेपे गम्यमाने उदरादिषूत्तरपदेषु बहुव्रीहौ समासे संज्ञायां विषये पूर्वपदमन्तो-
दात्तं भवति । कुण्डोदरः । घटोदरः । कटुकाश्वः । स्यन्दिताश्वः । अनिघातेषुः ।
चलाचलेषुः । अनुदरः, सूदर इत्यत्र नन्मुभ्यामित्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ॥

नदी बन्धुनि ॥ १०९ ॥

बहुव्रीहौ समासे बन्धुन्युत्तरपदे नद्यन्तं पूर्वपदमन्तोदात्तं भवति । गार्गीबन्धुः ।
वात्सीबन्धुः । नदीति किम् ? ब्रह्मबन्धुः । ब्रह्मनशब्द आद्युदात्तः । बन्धुनीति किम् ?
गार्गीप्रियः ॥

निष्ठोपसर्गपूर्वमन्यतरस्याम् ॥ ११० ॥

बहुव्रीहौ समासे निष्ठान्तमुपसर्गपूर्वं पूर्वपदमन्यतरस्यामन्तोदात्तं भवति ।
प्रधौतमुखः २ । प्रक्षालितपादः । २ । यदि मुखशब्दः स्वाङ्गवाची तदा पठे मुखं
स्वाङ्गमित्येतद्भवति, न चेत् पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेन गतिरनन्तर इत्येतद्भवति । निष्ठेति
किम् ? प्रसेचकमुखः । उपसर्गपूर्वमिति किम् ? शुक्लमुखः ॥

उत्तरपदादिः ॥ १११ ॥

उत्तरपदादिरित्येतदधिकृतम् । यद्विद ऊर्ध्वमनुकमिन्याम उत्तरपदस्यादिरुदात्तो

भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वच्यति, कर्णो वर्णलक्षणात् । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः ।
उत्तरपदस्येतदापादपरिसमाप्तेः । आदिरिति प्रकृत्या भगालमिति यावत् ॥

कर्णो वर्णलक्षणात् ॥ ११२ ॥

बहुव्रीहौ समासे वर्णवाचिनो लक्षणवाचिनश्च कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं
भवति । शुक्लकर्णः । कृष्णकर्णः । लक्षणात्-दान्नकर्णः । शङ्कुकर्णः । कर्णे लक्षण-
स्येति दीर्घत्वम् । पशूनां विभागज्ञापनार्थं दात्रशङ्कुप्रतिरूपकं कर्णादिषु चिह्नं यत्
क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते, तेन स्थूलकर्ण इत्यत्र न भवति । कर्ण इति किम् ?
श्वेतपादः । कूटशृङ्गः । वर्णलक्षणादिति किम् ? शोभनकर्णः ॥

संज्ञौपम्ययोश्च ॥ ११३ ॥

संज्ञायामौपम्ये च यो बहुव्रीहिर्वर्त्तते तत्र कर्णशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति
संज्ञायाम् । कुञ्चिकर्णः । मणिकर्णः । औपम्ये-गोकर्णः । खरकर्णः ॥

कण्ठपृष्ठग्रीवाजङ्घं च ॥ ११४ ॥

कण्ठ पृष्ठ ग्रीवा जङ्घा इत्येतानि उत्तरपदानि बहुव्रीहौ समासे संज्ञौपम्ययोरा-
द्युदात्तानि भवन्ति । कण्ठः संज्ञायाम्-शितिकण्ठः । नीलकण्ठः । औपम्ये-खरकण्ठः ।
उष्ट्रकण्ठः । पृष्ठः संज्ञायाम्-काण्डपृष्ठः । नाकपृष्ठः । औपम्ये-गोपृष्ठः । अजपृष्ठः ।
ग्रीवा संज्ञायाम्-सुग्रीवः । नीलग्रीवः । दशग्रीवः । औपम्ये-गोग्रीवः । अश्वग्रीवः ।
जङ्घा संज्ञायाम्-नाडीजङ्घः । तालजङ्घः । औपम्ये-गोजङ्घः । अश्वजङ्घः । एणीजङ्घः ॥

शृङ्गमवस्थायां च ॥ ११५ ॥

शृङ्गशब्दः उत्तरपदमवस्थायां संज्ञौपम्ययोश्च बहुव्रीहौ आद्युदात्तं भवति । उद्ग-
तशृङ्गः । द्व्यङ्गुलशृङ्गः । अङ्गुलशृङ्गः । अत्र शृङ्गोद्गमनादिकृतो गवादेर्वयोविशेषोऽ-
वस्था । संज्ञायाम्-शृङ्गशृङ्गः । औपम्ये-गोशृङ्गः । मेघशृङ्गः । अवस्थादिष्विति
किम् ? स्थूलशृङ्गः ॥

नवोजरमरमित्रमृताः ॥ ११६ ॥

नञ् उत्तरे जरमरमित्रमृता बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । अजरः, अमरः,
अमित्रः, अमृतः(१) । नञ् इति किम् ? ब्राह्मणमित्रः । जरादय इति किम् ? अशत्रुः ।
नन्सुभ्यामित्युत्तरपदान्तोदात्तत्वमेवात्र भवति ॥

सोर्मनसी अलोमोषसी ॥ ११७ ॥

सोर्नन्तरं मन्त्रन्तमसन्तं च बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्तं भवति लोमोषसी वर्ज-
यित्वा । सुकर्म्मा । सुधर्म्मा । सुप्रथिमा । असन्तम्-सुपयाः । सुयशाः । सुस्रोताः ।
सुस्रवः । सुधवत् । सोरिति किम् ? कृतकर्म्मा । कृतयशाः । मनसी इति किम् ?

१. अन्यत्र पुस्तकान्तरेऽयं पाठो दृश्यते-“मरशब्दोऽच् प्रत्ययान्त इत्येते मरणं मर” इति ।

सुराजा । सुतज्ञा । अलोमोपसी इति किम् ? सुलोमा । सूपाः । अनिनस्मन्ग्रहणा-
न्यर्थवताऽनर्थकेन चेत्यनर्थकयोरपि मनसोरिह ग्रहणम् । नञ्सुभ्यामित्यस्यायसप-
वादः । कपि तु परत्वात्, कपि पूर्वमित्येतद्भवति—सुकर्मकः । सुत्तोतस्कः ॥

क्रत्वादयश्च ॥ ११८ ॥

क्रत्वादयः सौरुत्तरे बहुव्रीहौ समासे आद्युदात्ता भवन्ति । सुक्रतुः । सुदृशीकः ।
क्रतु । दृशीक । प्रतीक । प्रपूर्ति । हव्य । भग । क्रत्वादिः ॥

आद्युदात्तं द्वयच्छन्दसि ॥ ११९ ॥

यदाद्युदात्तं द्वयच् उत्तरपदं बहुव्रीहौ समासे सौरुत्तरं तदाद्युदात्तमेव भवति
छन्दसि विषये । स्वश्वास्त्वा सुरथामर्जयेम । निस्स्वरेणाश्वरथशब्दावाद्युदात्तौ । आद्यु-
दात्तमिति किम् ? या सुबाहुः स्वङ्कुरिः । बाहुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः । द्वयजिति
किम् ? सुगुरसत् । सुहिरण्यः । स्वश्वः । नञ्सुभ्यामित्यस्यायमपवादः ॥

वीरवीर्यौ च ॥ १२० ॥

वीर वीर्य इत्येतौ च शब्दौ सौरुत्तरौ बहुव्रीहौ समासे छन्दसि विषये आद्युदात्तौ
भवतः । सुवीरेण ते । सुवीर्यस्य पतयः स्याम । वीर्यमिति यत्प्रत्ययान्तं, तत्र यतोऽ-
नाव इति आद्युदात्तत्वं न भवतीत्येतदेव वीर्यग्रहणं ज्ञापकम् । तत्र हि सति पूर्वणैव
सिद्धं स्यात् ॥

कूलतीरतूलमूलशालाक्षसममव्ययीभावे ॥ १२१ ॥

कूल तीर तूल मूल शाला अक्ष सम इत्येतानि उत्तरपदानि अव्ययीभावसमासे,
आद्युदात्तानि भवन्ति । परिकूलम् । उपकूलम् । परितीरम् । उपतीरम् । परितूलम् ।
उपतूलम् । परिमूलम् । उपमूलम् । परिशालम् । उपशालम् । उपाक्षम् । पर्यक्षम् ।
सुषमम् । विषमम् । निषमम् । दुःषमम् । तिष्ठद्गुप्रभृतिष्वेते पठ्यन्ते । कूलादिग्रहणं
किम् ? उपकुम्भम् । अव्ययीभाव इति किम् ? परमकूलम् । उत्तमकूलम् । पर्यादिभ्यः
कूलादीनामाद्युदात्तत्वं विप्रतिषेधेन भवति—परिकूलम् ॥

कंसमन्थशूर्पपाय्यकाण्डं द्विगौ ॥ १२२ ॥

कंस मन्थ शूर्प पाय्य काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि द्विगौ समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । द्विकंसः । त्रिकंसः । द्विमन्थः । त्रिमन्थः । द्विशूर्पः । त्रिशूर्पः । द्विपाय्यः ।
त्रिपाय्यः । द्विकाण्डः । त्रिकाण्डः । द्विगाविति किम् ? परमकंसः । उत्तमकंसः ॥

तत्पुरुषे शालायां नपुंसके ॥ १२३ ॥

शालाशब्दान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मण-
शालम् । क्षत्रियशालम् । विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिज्ञानामिति नपुंसकलि-
ङ्गता । तत्पुरुष इति किम् ? दृढशालं ब्राह्मणकुलम् । शालायामिति किम् ? ब्राह्मणसे-
नम् । नपुंसक इति किम् ? ब्राह्मणशाला ॥

कन्था च ॥ १२४ ॥

तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे कन्थाशब्द उत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । सौशमिक-
न्यम् । आह्वरकन्थम् । चर्मकन्थम् । संज्ञायां कन्थोशीनरेष्विति नपुंसकलिङ्गता ।
षष्ठीसमासा एते । नपुंसक इत्येव । दाक्षिकन्था ॥

आदिश्चिहणादीनाम् ॥ १२५ ॥

कथान्ते तत्पुरुषे समासे नपुंसकलिङ्गे चिहणादीनामादिरुदात्तो भवति । चिहण-
कन्थम् । मडरकन्थम् । मडुर इति केचित् पठन्ति । मडुरकन्थम् । चिहण । मडर ।
मडुर । वैतुल । पटस्क । वैडालिकर्णः । वैतालकर्णिरित्यन्ये पठन्ति । कुक्कुट । चित्कण ।
चिक्कण इत्यपरे पठन्ति । चिहणादिः । आदिरिति वर्तमाने पुनरादिग्रहणं पूर्वपदा-
द्युदात्तार्थम् ॥

चेलखेटकटुककाण्डं गर्हायाम् ॥ १२६ ॥

चेल खेट कटुक काण्ड इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे गर्हायां गम्यमाना-
यामाद्युदात्तानि भवन्ति । पुत्रचेलम् । भार्याचेलम् । उपानखेटम् । नगरखेटम् ।
दाधिकटुकम् । उदधिकटुकम् । भूतकाण्डम् । प्रजाकाण्डम् । चेलादिसादृश्येन पुत्रा-
दीनां गर्हा । तत्र पुत्रश्चेलमिवेति विग्रह्य व्याघ्रादेराकृतिगणत्वाद् , उपमितं व्याघ्रा-
दिभिरिति समासः । गर्हायामिति किम् ? परमचेलम् ॥

चीरमुपमानम् ॥ १२७ ॥

चीरमुत्तरपदमुपमानवाचि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । वस्त्रं चीरमिव,
वस्त्रचीरम् । पटचीरम् । कम्बलचीरम् । उपमानमिति किम् ? परमचीरम् ॥

पललसूपशाकं मिश्रे ॥ १२८ ॥

पलल सूप शाक इत्येतान्युत्तरपदानि मिश्रवाचिनि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि
भवन्ति । गुडपललम् । घृतपललम् । घृतसूपः । मूलकसूपः । घृतशाकम् । मुद्गशा-
कम् । गुडेन मिश्रं पललं, गुडपललम् । भव्येण मिश्रीकरणमिति समासः । मिश्र
इति किम् ? परमपललम् ॥

कूलसूदस्थलकर्षाः संज्ञायाम् ॥ १२९ ॥

कूल सूद स्थल कर्ष इत्येतान्युत्तरपदानि तत्पुरुषे समासे संज्ञायां विषये आद्यु-
दात्तानि भवन्ति । दाक्षिकूलम् । माहकिकूलम् । देवसूदम् । भाजीसूदम् । दाण्डा-
यनस्थली । माहकिस्थली । दाक्षिकर्षः । ग्रामनामधेयान्येतानि । स्थलग्रहणे लिङ्ग-
विशिष्टत्वात् स्थलीशब्दोऽपि गृह्यते । जानपदकुण्डेत्यनेन ङीष् । संज्ञायामिति
किम् ? परमकूलम् ॥

अकर्मधारये राज्यम् ॥ १३० ॥

कर्मधारयवर्जिते तत्पुरुषे समासे राज्यमित्येतदुत्तरपदमाद्युदात्तं भवति । ब्राह्मण-

राज्यम् । क्षत्रियराज्यम् । अकर्मधारय इति किम् ? परमराज्यम् । चेलेराज्यादिस्व-
रादव्ययस्वरो भवति पूर्वविप्रतिपेधेन । कुचेलम् । कुराज्यम् ॥

वर्ग्यादयश्च ॥ १३१ ॥

वर्ग्य इत्येवमादीन्युत्तरपदानि अकर्मधारये तत्पुरुषेत्समासे आद्युदात्तानि भवन्ति ।
वासुदेववर्ग्यः । वासुदेवपक्ष्यः । अर्जुनवर्ग्यः । अर्जुनपक्ष्यः । अकर्मधारय इत्येव-
परमवर्ग्यः । वर्ग्यादयः प्रातिपदिकेषु न पठ्यन्ते । दिगादिषु तु वर्ग पूग गण पक्ष इत्ये-
वसादयो ये पठितास्त एव यत्प्रत्ययान्ता वर्ग्यादय इह प्रतिपत्तव्याः ॥

पुत्रः पुंभ्यः ॥ १३२ ॥

पुत्रशब्दः पुंशब्देभ्य उत्तरस्तत्पुरुषे आद्युदात्तो भवति । कौनटिपुत्रः । दामक-
पुत्रः । माहिषकपुत्रः । पुत्र इति किम् ? कौनटिमातुलः । पुंभ्य इति किम् ? गार्गी-
पुत्रः । वात्सीपुत्रः ॥

नाचार्यराजत्विक्संयुक्तज्ञात्याख्येभ्यः ॥ १३३ ॥

आचार्य उपाध्यायः । राजा ईश्वरः । ऋत्विजो याजकाः । संयुक्ताः स्त्रीसंबन्धिनः
श्यालादयः । ज्ञातयो मातृपितृसंबन्धिनो बान्धवाः । आचार्याद्याख्येभ्यः परः पुत्र-
शब्दो नाद्युदात्तो भवति । आख्याग्रहणात् स्वरूपस्य पर्यायाणां विशेषाणां च ग्रहणं
भवति । आचार्यपुत्रः । उपाध्यायपुत्रः । शाकटायनपुत्रः । राजपुत्रः । ईश्वरपुत्रः ।
नन्दपुत्रः । ऋत्विक्पुत्रः । याजकपुत्रः । होतुः पुत्रः । संयुक्तपुत्रः । संबन्धिपुत्रः ।
श्यालपुत्रः । ज्ञातिपुत्रः । भ्रातृपुत्रः । ऋतो विद्यायोनिर्संबन्धेभ्य इति पठ्या
अलुक् । पुत्रस्वरे प्रतिषिद्धे समासान्तोदात्तत्वमेव भवति ॥

चूर्णादीन्यप्राणिषष्ठ्याः ॥ १३४ ॥

उत्तरपदादिरिति वर्तते तत्पुरुष इति च । चूर्णादीन्युत्तरपदानि अप्राणिवाचिनः
षष्ठ्यन्तात् पराणि तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तानि भवन्ति । मुद्गचूर्णम् । मसूरचूर्णम् ।
अप्राणि इति किम् ? मत्स्यचूर्णम् । षष्ठ्या इति किम् ? परमचूर्णम् । चूर्ण । करिप ।
करिव । शाकिन । शाकट । द्राक्षा । तूस्त । कुन्दम । दलप । चमसी । चकन(१) ।
चौल । चूर्णादिः । चूर्णादीन्यप्राण्युपग्रहादिति सूत्रस्य पाठान्तरम् । तत्प्रोपग्रह इति
षष्ठ्यन्तमेव पूर्वाचार्योपचारेण गृह्यते ॥

षट् च काण्डादीनि ॥ १३५ ॥

षट् पूर्वोक्तानि काण्डादीन्युत्तरपदानि अप्राणिषष्ठ्या आद्युदात्तानि भवन्ति ।
काण्डं गार्हायामित्युक्तमगार्हायामपि भवति-दर्भकाण्डम् । शरकाण्डम् । चीरमुपमा-
चमित्युक्तमनुपमानमपि भवति-दर्भचीरम् । कुशचीरम् । पल्लसूपशाकं मिश्रइत्यु-

१. चक्वनइत्यन्ये पठन्ति । इति पदमञ्जरी ।

कममिश्रेऽपि भवति-तिलपललम् । मुद्रसूपः । मूलकशाकम् । कूलं संज्ञायामित्युक्त-
मसंज्ञायामपि भवति-नदीकूलम् । समुद्रकूलम् । षडिति किम् ? राजसूदः(१) ॥

कुण्डं वनम् ॥ १३६ ॥

कुण्डशब्दोऽत्र कुण्डसादृश्येन वने वर्तते । कुण्डमित्येतदुत्तरपदं वनवाचि-
तत्पुरुषे समासे आद्युदात्तं भवति । दर्भकुण्डम् । शरकुण्डम् । वनमिति किम् ?
मृकुण्डम् ॥

प्रकृत्या भगालम् ॥ १३७ ॥

भगालवाच्युत्तरपदं तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । कुम्भीभगालम् ।
कुम्भीकपालम् । कुम्भीनदालम् । भगालादयो मध्योदात्ताः । प्रकृत्येतदधिकृतमन्त
इति यावद्वेदितव्यम् ॥

शिते नित्यावहज् बहुव्रीहावभसत् ॥ १३८ ॥

शितेरुत्तरपदं नित्यं यदवहज् भसच्छब्दवर्जितं बहुव्रीहौ समासे तत्प्रकृतिस्वरं
भवति । शितिपादः । शित्यंसः । शित्योष्टः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तः । अंसौ-
ष्ठशब्दौ च प्रत्ययस्य निच्वादाद्युदात्तौ । शितेरिति किम् ? दर्शनीयपादः । नित्यग्रहणं
किम् ? शितिककुत् । ककुदस्यावस्थायां लोपो धिधीयते । तत्रावस्थाया अन्यत्र शिति-
ककुद इति बहुलुत्तरपदं भवतीति तेन न नित्यावहज् । अवहजिति किम् ? शितिल-
लाटः । बहुव्रीहाविति किम् ? शितेः पादः, शितिपादः । अभसदिति किम् ? शिति-
भसत् । शितिशब्द आद्युदात्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः ॥

गतिकारकोपपदात्कृत् ॥ १३९ ॥

तत्पुरुष इति वर्तते, न बहुव्रीहाविति । गते; कारकादुपपदाच्च कृदन्तमुत्तरपदं
तत्पुरुषे समासे प्रकृतिस्वरं भवति । प्रकारकः । प्रकरणम् । प्रहारकः । प्रहरणम् ।
कारकात्-इध्मप्रब्रश्ननः । पलाशशातनः । श्मश्रुकल्पनः । उपपदात्-ईषत्करः ।
दुष्करः । सुकरः । सर्वत्रैवात्र लिस्वरः । गतिकारकोपपदादिति किम् ? देवदत्तस्य
कारको, देवदत्तकारकः । देवदत्तस्येति शेषलक्षणा षष्ठी । कृद्ग्रहणं विस्पष्टार्थम् । प्रपच-
तितराम् । प्रपचितितमाम् इत्यत्र तरवाद्यन्तेन समासे कृते पश्चादाम् । तत्र सतिशि-
ष्टत्वादास एव स्वरो भवतीत्येके । प्रपचतिदेश्याद्यर्थं तु कृद्ग्रहणं दृश्यत एव ॥

उभे वनस्पत्यादिषु युगपत् ॥ १४० ॥

प्रकृत्येति वर्तते । वनस्पत्यादिषु समासेषु उभे पूर्वोत्तरपदे युगपत् प्रकृतिस्वरे
भवतः । वनस्पतिः । वनस्पतिशब्दावाद्युदात्तौ, पारस्करप्रभृतित्वात् सुट् । बृह-
स्ततिः । बृहतां पतिः । तद्बृहतोः करपत्योश्चोरदेवतयोः सुट् तलोपश्चेति सुट् तकार-
लोपश्च । बृहदित्येतदन्तोदात्तं निपातयन्ति । तस्य केचिद्वाद्युदात्तत्वं वर्णयन्ति ।

१. अप्राणिषष्ठ्या इति । किम् ? देवदत्तकाण्ड इत्याधिकं पुस्तकान्तरे (.....)

शचीपतिः । शचीशब्दः कृदिकारादक्तिन इति ङीपन्तत्वादन्तोदात्तः । केचित्तु
 शार्ङ्गवादिषु पठन्ति, तेषामाद्युदात्तः । तन्नूनपात् । तनोतेरौणादिक ऊप्रत्ययस्तेन
 तनूशब्दोऽन्तोदात्तः । न पाति न पालयति वा नपात् क्विवन्तः । नभ्राण्-
 पादित्यादिनाऽऽद्युदात्तो निपातितः । तन्वा नपात्, तन्नूनपात् । नराशंसः । नरा
 अस्मिन्नासीनाः शंसन्ति, नरा एवं शंसन्तीति वा नराशंसः । नृ नये । अवन्तो
 नरशब्द आद्युदात्तः । शंसशब्दोऽपि घजन्तः । अन्येषामपि दृश्यत इति
 दीर्घत्वम् । शुनः शेषः । शुन् इव शेषोऽस्येति बहुव्रीहिः । तत्र शेषपुच्छला-
 ङ्गुलेषु शुनः संज्ञायामिति पठ्या अलुक् । उभावाद्युदात्तौ । शण्डामर्कौ ।
 शण्डमर्कशब्दौ घजन्तत्वादाद्युदात्तौ । तयोर्द्वन्द्वेऽन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् ।
 तृष्णावरुन्नी । तृष्णशब्द आद्युदात्तः । वरुन्नीशब्दो, प्रसितादिसूत्रे निपातितोऽन्तो-
 दात्तः । तत्र द्वन्द्वे दीर्घत्वं पूर्ववत् । वम्याविश्ववयसौ । वम्यशब्दोऽन्तोदात्तः । विश्व-
 वयःशब्दोऽपि, बहुव्रीहौ विश्वं संज्ञायामिति विश्वशब्दोऽन्तोदात्तः । तयोर्द्वन्द्वे दीर्घत्वं
 पूर्ववत् । मर्मृत्युः । मरिति, मृडो विच्प्रत्ययः । मृत्युशब्दोऽन्तोदात्तः । द्वन्द्वानामदे-
 वताद्वन्द्वार्थोऽनुदात्ताद्युत्तरपदार्थश्च वनस्पत्यादिषु पाठः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ १४१ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्र युगपदुभे पूर्वोत्तरपदे प्रकृतिस्वरे भवतः । इन्द्रा-
 सोमौ । इन्द्रावरुणौ । इन्द्रावृहस्पती । ऋज्रेन्द्राग्रेति इन्द्रशब्द आद्युदात्तो निपातितः ।
 सोम इति मन्प्रत्ययान्तः (१) । वरुण उननृप्रत्ययान्तस्तेनाऽऽद्युदात्तः । वृहस्पतिशब्दे-
 वनस्पत्यादित्वाद् द्वाद्युदात्तौ, तेनेन्द्रावृहस्पती इत्यत्र त्रय उदात्ता भवन्ति । देवता-
 ग्रहणं किम् ? प्लक्षन्त्यग्रोधौ । द्वन्द्वग्रहणं किम् ? अग्निष्टोमः ॥

नोत्तरपदेऽनुदात्तादावपृथिवीरुद्रपूषमन्थिषु ॥ १४२ ॥

उत्तरपदेऽनुदात्तादौ पृथिवीरुद्रपूषमन्थिवर्जिते देवताद्वन्द्वे नोभे युगपत् प्रकृति-
 स्वरे भवतः । इन्द्राग्नी । इन्द्रवायू । अग्निवायुशब्दावन्तोदात्तौ । उत्तरपदग्रहणं
 अनुदात्तादावित्युत्तरपदविशेषणं यथा स्याद्, द्वन्द्वविशेषणं मा भूदिति । अनुदात्ता-
 दाविति विधिप्रतिषेधयोर्विषयविभागार्थम् । अपृथिव्यादिष्विति किम् ? द्वावापृथि-
 व्यौ । द्वावाशब्द आद्युदात्तो निपातितः । पृथिवीशब्दो ङीप्प्रत्ययान्तत्वादन्तोदात्तः ।
 रुद्र-सोमारुद्रौ । रोदेर्णिलुक् चेति रुद्रशब्दो रजक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः । पूषन्-इन्द्रा-
 पूषणौ । श्वन्नुच्चनृपूषन्निति पूषाऽन्तोदात्तो निपात्यते । मन्थिन्-शुक्रामन्थिनौ ।
 मन्थोऽस्यास्तीति मन्थी । इजन्तत्वादन्तोदात्तः । पृथिव्यादिषु तु उभे युगपत् प्रकृति-
 स्वरे भवत एव ॥

अन्तः ॥ १४३ ॥

अन्त इत्यधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र समासस्योत्तरपदस्यान्तः

१. निवादाद्युदात्त इत्याधिकमन्यत्र ।

उदात्तो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—थाथघञ्क्ताजवित्रकाणामिति ।
सुनीथः । अवमृथः ॥

थाथघञ्क्ताजवित्रकाणाम् ॥ १४४ ॥

य अथ घञ् क्त अञ् अप् इत्र क इत्येवमन्तानामुत्तरपदानां गतिकारकोपपदा-
त्परेषामन्त उदात्तो भवति । सुनीथः । अवमृथः । हनिकुपिनीरमिकाशिभ्यः कथञ्
इति अवे मृज इति च कथन्प्रत्ययान्तावेतौ । तत्र कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्त-
मुत्तरपदं स्यात् । अथ,—आवसथः । उपवसथः । उपसर्गं वसेरित्यथन्प्रत्ययः । घञ्-
प्रभेदः । काष्ठभेदः । रज्जुभेदः । क्त-दूरादागतः । विशुष्कः । आतपशुष्कः । अच्-
प्रक्षयः । प्रजयः । क्षयो निवासे, जयः करणमिति चाद्युदात्तौ क्षयजयशब्दौ प्रयोज-
यतः । अप्-प्रलवः । प्रसवः । इत्र-प्रलवित्रम् । प्रसवित्रम् । क-गोवृषः । खरीवृषः ।
गां वर्षति खरीं वर्षतीति, मूलविभुजादिस्वात्कप्रत्ययः । प्रवृषः । प्रहृषः । इगुपध-
ज्ञेति कप्रत्ययः । वृषादीनां चेति वृषशब्द आद्युदात्तः । गतिकारकोपपदादित्येव ।
सुस्तुतं भवता । कर्मप्रवचनीयेऽन्यस्वर एव भवति ॥

सूपमानात् क्तः ॥ १४५ ॥

सु इत्येतदुपमानाच्च परं क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुकृतम् । सुभुक्तम् ।
सुपीतम् । उपमानात्-वृकावल्लसम् । शशच्छ्रुतम् । सिंहविनर्हितम् । सुशब्दाद्
गतिरनन्तर इति प्राप्ते । उपमानादपि तृतीया कर्मणीति, अयमपवादः । गतिकारकोप-
पदादित्येव । सुस्तुतं भवता ॥

संज्ञायामनाचितादीनाम् ॥ १४६ ॥

संज्ञायां विषये गतिकारकोपपदात् क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति आचिता-
दीन् वर्जयित्वा । संभूतो रामायणः । उपहृतः शाकलयः । परिजग्धः कौण्डिन्यः ।
संभूत इति प्राप्त्यर्थाद् भवतेः कर्मणि क्तः । गतिरनन्तर इत्यत्र हि कर्मणीत्यनुवर्तते
तद्वाधनार्थं चेदम् । धनुष्खाता नदी । कुहालखातं नगरम् । हस्तिमृदिता भूमिः ।
तृतीया कर्मणीति प्राप्तिरिह बाध्यते । अनाचितादीनामिति किम् ? आचितम् ।
पर्याचितम् । आस्थापितम् । परिगृहीतम् । निरुक्तम् । प्रतिपन्नम् । प्रश्लिष्टम् ।
उपहतम् । उपस्थितम् ॥ संहिताऽगविः संहिताशब्दो यदा गोरन्यस्य संज्ञा तदाऽ-
न्तोदात्तो न भवति । यदा तु, गोः संज्ञा तदाऽन्तोदात्त एव ॥

प्रवृद्धादीनां च ॥ १४७ ॥

प्रवृद्धादीनां च क्तान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । प्रवृद्धं यानम् । प्रवृद्धो वृषलः ।
अयुक्ताः सक्तवः । आकर्षेऽवहितः । अवहितो भोगेषु । खट्वारूढः । कविशस्तः ।
यानादीनामत्र गणे पाठः प्रायो वृत्तिप्रदर्शनार्थो न विषयनियमार्थः । यानादिभ्योऽ-
न्यत्रापि तेषामन्तोदात्तत्वं भवत्येव । विषयनियमार्थं एवेत्येके । असंज्ञार्थोऽयमारम्भः ।

आकृतिगणश्च प्रवृद्धादिर्द्रष्टव्यः । तेन पुनरुत्स्यूतं वासो देयं पुनर्निष्कृतो रथ इत्येव-
मादि सिद्धं भवति ॥

कारकादत्तश्रुतयोरेवाशिपि ॥ १४८ ॥

संज्ञायामिति वर्तते, क इति च । संज्ञायां विषये आशिपि गम्यमानायां कार-
कादुत्तरयोर्दत्तश्रुतयोरेव कान्तयोरन्त उदात्तो भवति । देवा एनं देवासुर्देवदत्तः ।
विष्णुरेनं श्रूयाद् विष्णुश्रुतः । कारकादिति किम् ? कारकान्नियमो मा भूत् ।
संभूतो (१) रासायणः । दत्तश्रुतयोरिति किम् ? देवपालितः । एतस्मान्नियमादत्र
संज्ञायामनाचितादीनामित्यन्तोदात्तत्वं न भवति, तृतीया कर्मणीत्येवात्र भवति ।
एवकारकरणं किम् ? कारकावधारणं यथा स्याद्, दत्तश्रुतावधारणं मा भूत् । अकार-
कादपि दत्तश्रुतयोरन्त उदात्तो भवति । संश्रुतः । विश्रुतः । आशिपीति किम् ?
अनाशिपि नियमो मा भूत्-देवैः खाता देवखाता । कारकादत्तश्रुतयोराशिष्येवेत्येव-
मत्र नियम इष्यते । तेनाहतो नदति देवदत्त इत्यत्र न भवति । देवदत्त इति कस्य-
चित् शङ्कस्य नाम । तत्र तृतीया कर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमेव भवति ॥

इत्थम्भूतेन कृतमिति च ॥ १४९ ॥

इमं प्रकारमापन्न इत्थंभूतः । इत्थंभूतेन कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यः समासो वर्तते
तत्र कान्तमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । सुप्तप्रलपितम् । उन्मत्तप्रलपितम् । प्रमत्तगी-
तम् । विपन्नश्रुतम् । कृतमिति क्रियासामान्ये करोतिर्वर्तते, नाभूतप्रादुर्भाव एव ।
तेन प्रलपिताद्यपि कृतं भवति । तृतीया कर्मणीत्यस्यायमपवादः । भावे तु यदा
प्रलपितादयस्तदा, थाथादिस्वरेणैव सिद्धमन्तोदात्तं भवति ॥

अनो भावकर्मवचनः ॥ १५० ॥

अनप्रत्ययान्तमुत्तरपदं भाववचनं कर्मवचनं च कारकात्परमन्तोदात्तं भवति ।
ओदनभोजनं सुखम् । पयःपानं सुखम् चन्दनप्रियङ्गुकालेपनं सुखम् । कर्मवचनम्-
राजभोजनाः शालयः । राजाच्छादनानि वासांसि । कर्मणि च येन संस्पर्शात् कर्तुं
शरीरसुखमित्ययं योग उभयथा वर्ण्यते-कर्मण्युपपदे भावे ल्युङ् भवति । कर्मण्यभिधेये
ल्युङ्भवतीति तत्र पूर्वस्मिन्सुत्रार्थे भाववचनोदाहरणानि, उत्तरत्र कर्मवचनोदाहर-
णानि । अन इति-किम् ? हस्तहार्यमुदक्षित् । भावकर्मवचन इति किम् ? दन्तधा-
वनम् । करणे ल्युट् । कारकादित्येव, निदर्शनम् । अवलेखनम् । सर्वेषु प्रत्युदाहर-
णेषु प्रकृतिस्वरो भवति ॥

मन्क्तिन् व्याख्यानशयनासनस्थानयाजकादिक्रीताः ॥ १५१ ॥

मन्त्रन्तं किन्नन्तं व्याख्यान शयन आसन स्थान इत्येतानि याजकादयः क्रीतश-
ब्दश्चोत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । मन्-रथवर्त्म । शकटवर्त्म । किन्-पाणिनिः ।

१. 'सञ्चतः' इत्यापि काचित् ।

आपिशलिकृतिः । व्याख्यान-ऋग्यजुर्वेदव्याख्यानम् । छन्दोव्याख्यानम् । शयन-राज-
शयनम् । ब्राह्मणशयनम् । आसन-राजासनम् । ब्राह्मणासनम् । स्थान-गोस्थानम् ।
अश्वस्थानम् । याजकादिः-ब्राह्मणयाजकः । क्षत्रिययाजकः । ब्राह्मणपूजकः । क्षत्रिय-
पूजकः । याजकादयो ये, याजकादिभिश्चेति पृष्टीसमासार्थाः पठ्यन्ते त एवेह
गृह्यन्ते । क्रीत-गोक्रीतः । अश्वक्रीतः । कृत्स्वरापवादोऽयं योगः । क्रीतशब्दे तु
तृतीया कर्मणीत्यस्यापवादः । व्याख्यानशयनासनस्थानानामभावकर्मार्थं ग्रहणम् ।
कारकादित्येव, प्रकृतिः । प्रहतिः ॥

सप्तम्याः पुण्यम् ॥ १५२ ॥

सप्तम्यन्तात्परं पुण्यमित्येतदुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति । अध्ययने पुण्यम्, अध्य-
यनपुण्यम् । वेदे पुण्यं, वेदपुण्यम् । सप्तमीति योगविभागात् समासः । तत्पुरुषे
तुल्यार्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमित्यन्तोदात्तत्वं विधीयते । उणादीनां तु
व्युत्पत्तिपक्षे कृत्स्वरेणाद्युदात्तः पुण्यशब्दः स्यादिति । सप्तम्या इति किम् ? वेदेन
पुण्यं, वेदपुण्यम् ॥

ऊनार्थकलहं तृतीयायाः ॥ १५३ ॥

ऊनार्थान्युत्तरपदानि कलहशब्दश्च तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तानि भवन्ति ।
मापोनम् । कार्पापणोनम् । मापविकलम् । कार्पापणविकलम् । कलह-असिकलहः ।
वाक्कलहः । तृतीयापूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादो योगः । अत्र केचिदर्थ इति स्वरूपग्रहण-
भिच्छ्रृण्वन्ति, धान्येनार्थो धान्यार्थः । ऊनशब्देनैव त्वर्थनिर्देशार्थेन तदर्थानां ग्रहण-
मिति प्रतिपदोक्तत्वादेव तृतीयासमासपरिग्रहे सिद्धे तृतीयाग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

मिश्रं चानुपसर्गमसन्धौ ॥ १५४ ॥

तृतीयेति वर्तते । मिश्र इत्येतदुत्तरपदमनुपसर्गं तृतीयान्तात्परमन्तोदात्तं भव-
त्यसन्धौ गम्यमाने । गुडमिश्राः । तिलमिश्राः । सर्पिमिश्राः । मिश्रमिति किम् ? गुड-
धानाः । अनुपसर्गमिति किम् ? गुडलमिश्राः । इहानुपसर्गग्रहणं ज्ञापकमन्यत्र मिश्र-
ग्रहणे सोपसर्गग्रहणस्य । तेन मिश्रश्लक्ष्णैरिति सोपसर्गेणापि मिश्रशब्देन तृतीयास-
मासो भवति । असन्धाविति किम् ? ब्राह्मणमिश्रो राजा । ब्राह्मणैः सह संहित ऐकार्थ्य-
मापन्नः । सन्धिरिति हि पणवन्धेनैकार्थ्यमुच्यते । केचित्पुनराहुर्गृह्यमाणविशेषा प्र-
त्यासत्तिः (१) सन्धिरिति । तत्र राज्ञो ब्राह्मणैः सह देशप्रत्यासत्तावपि सत्यां मूर्त्तिवि-
भागस्वरूपभेदो गृह्यत इति ब्राह्मणमिश्रो राजेति प्रत्युदाहियते । उदाहरणेष्वविभा-
गापत्तिरेव गुडमिश्रा इति ॥

नञो गुणप्रतिषेधे सम्पाद्यर्हहितालमर्थास्तद्धिताः ॥ १५५ ॥

सम्पादि अर्हं हित अलम् इत्येवमर्था ये तद्धितास्तदन्तान्युत्तरपदानि नञो गुण-

१. गृह्यमाणो विशेषो व्यावृत्तिर्यस्यां प्रत्यासत्तो सा गृह्यमाणविशेषा प्रत्यासत्तिरिति
पदमञ्जरी ॥

प्रतिषेधे वर्त्तमानात् पराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । सम्पादि-कण्वेष्टकाभ्यां सम्पादि, मुखं, कार्णवेष्टकिकं, न कार्णवेष्टकिकं अकार्णवेष्टकिकम् । अर्ह-छेदमर्हति छेदिकः । न छेदिकोऽच्छेदिकः । हित-वत्सेभ्यो हितो वत्सीयो, न वत्सीयोऽवत्सीयः । अलमर्थ-सन्तापाय प्रभवति सान्तापिकः । न सान्तापिकोऽसान्तापिकः । नज इति किम् ? गार्दभरथमर्हति गार्दभरथिकः । विगार्दभरथिकः । गुणप्रतिषेध इति किम् ? गार्दभरथिकादन्योऽगार्दभरथिकः । गुण इति तद्वितार्थप्रवृत्तिनिमित्तं सम्पादिस्वाद्युच्यते तत्प्रतिषेधो यत्रोच्यते समासे तत्राय त्रिधिः । कण्वेष्टकाभ्यां न सम्पादि मुखमिति । सम्पाद्यर्हहितालमर्था इति किम् ? पाणिनीयमधीते पाणिनीयो न पाणिनीयोऽपाणिनीयः । तद्विता इति किम् ? कन्यां बाहुमर्हति कन्यात्रोढा न वोढाऽवोढा । अर्हे कृत्यवृत्तयेति वृत् ॥

ययतोश्चातदर्थे ॥ १५६ ॥

य यत् इत्येतौ यो तद्वितावतदर्थे वर्तेते तदन्तस्योत्तरपदस्य नजो गुणप्रतिषेधविषयादन्त उदात्तो भवति । पाशानां समूहः पाश्या, न पाश्या अपाश्या । अतृण्या । यत्-दन्तेषु भवं दन्त्यं न दन्त्यमदन्त्यम् । अकर्ण्यम् । अतदर्थ इति किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम् । न पाद्यमपाद्यम् । तद्विता इत्येव । अदेयम् । गुणप्रतिषेध इत्येव । दन्त्यादन्यददन्त्यम् । निरनुबन्धकैकानुबन्धकयोर्ययतोर्ग्रहणादिह न भवति-वामदेवाङ्गुष्ठयङ्गुष्ठौ, वामदेव्यं, न वामदेव्यमवामदेव्यमिति ॥

अच्कावशक्तौ ॥ १५७ ॥

अच् क इत्येवमन्तमशक्तौ गम्यमानायामुत्तरपदं नजः परमन्तोदात्तं भवति । अपचो यः पक्तुं न शक्नोति । अजयः । कः खल्वपि-अविच्छिपः । अविच्छिपः । अशक्ताविति किम् ? अपचो दीक्षितः । अपचः परित्राजकः(१) ॥

आक्रोशे च ॥ १५८ ॥

आक्रोशे च गम्यमाने नज उत्तरमचकान्तमन्तोदात्तं भवति । अपचोऽयं जालमः । अपठोऽयं जालमः । पक्तुं पठितुं शक्तोऽप्येवमाक्रुश्यते । अविच्छिपः । अविच्छिपः ॥

संज्ञायाम् ॥ १५९ ॥

आक्रोशे गम्यमाने नजः परमुत्तरपदं संज्ञायां वर्त्तमानमन्तोदात्तं भवति । अदेवदत्तः । अयज्ञदत्तः । अविष्णुमित्रः ।

कृत्योकेष्णुश्चावाद्यश्च ॥ १६० ॥

कृत्य उक् इष्णुच् इत्येवमन्ताश्चावाद्यश्च नज उत्तरेऽन्तोदात्ता भवन्ति । कृत्य-अकर्तव्यम् । अकरण्यम् । उक्-अनागामुकम् । अनपलापुकम् । इष्णुच्-अनलङ्कारिष्णुः । अनिराकरिष्णुः । इष्णुजग्रहणे कर्त्तरि भुवः खिष्णुजित्यस्य द्व्यनुबन्धकस्यापि

१. गुणप्रतिषेध इत्येव, अन्योयः पचादपच इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

ग्रहणमिकारादेर्विधानसामर्थ्याद्भवति । अनाद्यम्भविष्णुः । असुभगम्भविष्णुः ।
 चावाद्यः—अचारुः । असाधुः । अयौधिकः । अवदान्यः । चारु । साधु । यौधिक ।
 अनङ्गमेजय । अत्र द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अनङ्गमेजयः । वदान्य । अक-
 स्मात् । अत्रापि द्वितीये नञ्समासेऽन्तोदात्तत्वम्—अनकस्मात् ॥ वर्तमानवर्द्धमानत्वर-
 माणध्रियमाणक्रियमाणरोचमानशोभमानाः संज्ञायाम् ॥ एते वर्तमानादयः संज्ञायां
 द्रष्टव्याः ॥ विकारसदृशे व्यस्तसमस्ते ॥ अविकारः । असदृशः । अविकारसदृशः ।
 गृहपति । गृहपतिकः ॥ राजाहोश्छन्दसि ॥ अराजा । अनहः । भाषायां नञ्स्वर
 एव भवति ॥

विभाषा तुन्नन्तीक्ष्णशुचिषु ॥ १६१ ॥

तुन्नन्त अन्न तीक्ष्ण शुचि इत्येतेषु नञ उत्तरेषु विभाषाऽन्त उदात्तो भवति ।
 अकर्त्ता । २ । अन्न—अनन्नम् २ । तीक्ष्ण—अतीक्ष्णम् २ । शुचि—अशुचिः । २ ।
 पक्षेऽव्ययस्वर एव भवति ॥

बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः प्रथमपूरणयोः क्रियागणने ॥ १६२ ॥

बहुव्रीहौ समासे इदम् एतद् तदित्येभ्य उत्तरस्य प्रथमशब्दस्य पूरणप्रत्ययान्तस्य
 च क्रियागणने वर्तमानस्यान्त उदात्तो भवति । इदं प्रथमं गमनं भोजनं वा यस्य स
 इदंप्रथमः । इदंद्वितीयः । इदंतृतीयः । एतत्प्रथमः । एतद्वितीयः । एतत्तृतीयः । तत्प्र-
 थमः । तद्वितीयः । तत्तृतीयः । बहुव्रीहाविति किम् ? अनेन प्रथम इदम्प्रथमः ।
 तृतीयेति योगविभागात् समासः । इदमेतत्तद्भ्य इति किम् ? यत्प्रथमः । प्रथमपूरण-
 योरिति किम् ? तानि बहून्यस्य तद्बहुः । क्रियागणन इति किम् ? अयं प्रथम एषां
 त इदम्प्रथमाः । द्रव्यगणनमेतत् । गणन इति किम् ? अयंप्रथम एषामिदंप्रथमाः ।
 इदम्प्रधाना इत्यर्थः । उत्तरपदस्य कार्यत्वात् कपि पूर्वमन्तोदात्तं भवति—इदम्प्रथ-
 मकाः । बहुव्रीहावित्येतत्, वनं समास इति प्रागेतस्मादधिकृतं वेदितव्यम् ॥

संख्यायाः स्तनः ॥ १६३ ॥

संख्यायाः परः स्तनशब्दो बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तो भवति । द्विस्तना । त्रिस्तना ।
 चतुःस्तना । संख्याया इति किम् ? दर्शनीयस्तना । स्तन इति किम् ? द्विशिराः (१) ॥

विभाषा छन्दसि ॥ १६४ ॥

छन्दसि विषये बहुव्रीहौ समासे संख्यायाः परः स्तनशब्दो विभाषाऽन्तोदात्तो
 भवति । द्विस्तनां कुर्याद्दामदेवः । द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय । चतुःस्तनां
 करोति पशूनां दोहाय । चतुःस्तनां करोति ॥

संज्ञायां मित्राजिनयोः ॥ १६५ ॥

संज्ञायां विषये बहुव्रीहौ समासे मित्र अजिन इत्येतयोरुत्तरपदयोरन्त उदात्तो

१. त्रिशिरा इत्याधिकमन्यत्र ।

भवति । देवमित्त्रः । ब्रह्ममित्त्रः । वृकाजिनः । कूलाजिनः । कृष्णाजिनः । संज्ञायामिति किम् ? प्रियमित्त्रः । महाजिनः ॥ ऋषिप्रतिषेधो मित्त्रे ॥ विश्वामित्त्र ऋषिः ॥

व्यवायिनोऽन्तरम् ॥ १६६ ॥

व्यवायी व्यवधाता । तद्वाचिनः परमन्तरं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । वस्त्रान्तरः, पटान्तरः, कंभ्यलान्तरः । वस्त्रमन्तरं, व्यवधायकं यस्य स वस्त्रान्तरः । वस्त्रव्यवधायक इत्यर्थः । व्यवायिन इति किम् ? आत्मान्तरः । आत्मा स्वभावोऽन्तरोऽन्यो यस्यासावात्मान्तरः ॥

मुखं स्वाङ्गम् ॥ १६७ ॥

मुखमुत्तरपदं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । गौरमुखः । भद्र-मुखः । स्वाङ्गमिति किम् ? दीर्घमुखा शाला । स्वाङ्गमद्रवादिलक्षणमिह गृह्यते ॥

नाव्ययदिक्शब्दगोमहत्स्थूलमुष्टिपृथुवत्सेभ्यः ॥ १६८ ॥

अव्यय दिक्शब्द गो महत् स्थूल मुष्टि पृथु वत्स इत्येतेभ्यः परं मुखं स्वाङ्गवाचि बहुव्रीहौ समासे नान्तोदात्तं भवति । अव्यय-उच्चैर्मुखः । नीचैर्मुखः । दिक्शब्द-प्राङ्मुखः, प्रत्यङ्मुखः । गो-गोमुखः । महत्-महामुखः । स्थूल-स्थूलमुखः । मुष्टि-मुष्टिमुखः । पृथु-पृथुमुखः । वत्स-वत्समुखः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरो यथायोगमेषु भवति । गोमुष्टिवत्सपूर्वस्योपमानलक्षणो विकल्पः पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते ॥

निष्ठोपमानादन्यतरस्याम् ॥ १६९ ॥

निष्ठान्तादुपमानवाचिनश्च मुखं स्वाङ्गमुत्तरपदमन्यतरस्यां बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । प्रचालितमुखः । यदैतदुत्तरपदान्तोदात्तत्वं न भवति तदा निष्ठो-पसर्गपूर्वमन्यतरस्यामिति पक्षे पूर्वपदान्तोदात्तत्वं, तदभावपक्षेऽपि पूर्वपदप्रकृति-स्वरत्वेन गतिस्वर इति त्रिण्युदाहरणानि भवन्ति । उपमानात्-सिंहमुखः २ । व्याघ्रमुखः ॥ २ ॥

जातिकालमुखादिभ्योऽनाच्छादनात्क्रोऽकृतमितप्रतिपन्नाः ॥ १७० ॥

जातिवाचिन आच्छादनवर्जितात् कालवाचिनः मुखादिभ्यश्च परं कान्तं कृत-मितप्रतिपन्नान् वर्जयित्वा बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । सारङ्गजग्धः । पलाण्डु-भक्षितः । काल-मासजातः । संवत्सरजातः । द्वयहजातः । त्र्यहजातः । मुखादिभ्यः-मुखजातः । दुःखजातः । तृप्रजातः । जात्यादिभ्य इति किम् ? पुत्रजातः । आहि-ताग्न्यादित्वात् परनिपातः । अनाच्छादनादिति किम् ? वस्त्रच्छन्नः । वसनच्छन्नः । अकृतमितप्रतिपन्ना इति किम् ? कुण्डकृतः । कुण्डमितः । कुण्डप्रतिपन्नाः । एतेषु बहुव्रीहिषु निष्ठान्तस्य (१) पूर्वनिपातो न भवत्येवास्मादेव ज्ञापकात् । प्रत्युदाहरणेषु पूर्वपदप्रकृतिस्वरो योजयितव्यः । सुखादयस्तृतीयेऽध्याये पठ्यन्ते ।

१. पूर्वनिपातो न भवतीत्यस्य स्थाने परनिपातो भवति । इति पा० ।

वा जाते ॥ १७१ ॥

जातशब्द उत्तरपदे वा अन्त उदात्तो भवति बहुव्रीहौ समासे जातिकालसुखादिभ्यः । दन्तजातः । २ स्तनजातः । २ कालात्—मासजातः । २ । संवत्सरजातः । २ सुखादिभ्यः—सुखजातः । २ दुःखजातः । २

नञ्सुभ्याम् ॥ १७२ ॥

नञ्सुभ्यां परमुत्तरपदं बहुव्रीहौ समासेऽन्तोदात्तं भवति । अयवो देशः । अग्नीहिः । अमाषः । सुयवः । सुव्रीहिः । सुमाषः । समासस्यैतदन्तोदात्तत्वमिष्यते । समासान्ताश्चावयवा भवन्तीत्यनृचो बहुवृच इत्यत्र कृते समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं भवति ।

कपि पूर्वम् ॥ १७३ ॥

नञ्सुभ्यां कपि परतः पूर्वमन्तोदात्तं भवति । अकुमारीको देशः । अवृषलीकः । अब्रह्मवन्धूकः । सुकुमारीकः । सुवृषलीकः । सुब्रह्मवन्धूकः ।

ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वम् ॥ १७४ ॥

ह्रस्वोऽन्तो यस्य तदिदं ह्रस्वान्तमुत्तरपदं समासो वा, तत्रान्यात् पूर्वमुदात्तं भवति कपि परतो नञ्सुभ्यां परं बहुव्रीहौ समासे । अयवको देशः । अग्नीहिकः । अमाषकः । सुयवकः । सुव्रीहिकः । सुमाषकः । पूर्वमिति वर्तमाने पुनः पूर्वग्रहणं, प्रवृत्तिभेदेन नियमप्रतिपत्त्यर्थम् । ह्रस्वान्तेऽन्त्यादेव पूर्वमुदात्तं भवति, न कपि पूर्वमिति । तेनाज्ञकः सुज्ञक इत्यत्र कवन्तस्यैवान्तोदात्तत्वं भवति ।

बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूमिनि ॥ १७५ ॥

उत्तरपदार्थबहुत्वे यो बहुशब्दो वर्तते तस्मान्नञ इव स्वरो भवति । नञ्सुभ्यामित्युक्तम् । बहोरपि तथा भवति—बहुयवो देशः । बहुव्रीहिः । बहुतिलः । कपि पूर्वमित्युक्तं बहोरपि तथा भवति—बहुकुमारीको देशः । बहुवृषलीकः । बहुब्रह्मवन्धूकः । ह्रस्वान्तेऽन्त्यात् पूर्वमित्युक्तं । बहोरपि तथा भवति—बहुयवको देशः । बहुव्रीहिकः । बहुमाषकः । नञो जर मरमित्रमृता इत्युक्तं बहोरपि तथा भवति—बहुजरः । बहुमरः । बहुमित्रः । बहुमृतः । उत्तरपदभूमिनि किम् ? बहुषु मनोऽस्य बहुमना अयम् ।

न गुणादयोऽवयवाः ॥ १७६ ॥

गुणादयोऽवयववाचिनो बहोरुत्तरे बहुव्रीहौ नान्तोदात्ता भवन्ति । बहुगुणा रज्जुः । बहुचरं पद्मम् । बहुच्छन्दो मानम् । बहुसूक्तः । बहुध्यायः । गुणादिराकृतिगणो द्रष्टव्यः । अवयवा इति किम् ? बहुगुणो ब्राह्मणः । अध्ययनश्रुतसदाचारादयोऽत्र गुणाः ।

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवमपशु ॥ १७७ ॥

उपसर्गात् स्वाङ्गं ध्रुवं पशुवर्जितमन्तोदात्तं भवति बहुव्रीहौ समासे । प्रपृष्ठः । प्रोदरः । प्रललाटः । ध्रुवमित्येकरूपमुच्यते । ध्रुवमस्य शीतमिति यथा । सततं यस्य

प्रगतं पृष्ठं भवति स प्रपृष्ठः । उपसर्गादिति किम् ? दर्शनीयललाटः । स्वाङ्गमिति किम् ? प्रक्षाखो वृत्तः । ध्रुवमिति किम् ? उद्वाहुः क्रोशति । अपश्चिति किम् ? उत्पशुं । विपशुं ।

वनं समासे ॥ १७८ ॥

समासमात्रे वनमित्येतदुत्तरपदमुपसर्गात् परमन्तोदात्तं भवति । प्रवणे यष्टव्यम् । निर्वणे प्रणिधीयते । प्रनिरन्तरिति णत्वम् । समासग्रहणं समासमात्रपरिग्रहार्थं बहुव्रीहावेव हि स्यात् ।

अन्तः ॥ १७९ ॥

अन्तश्शब्दादुत्तरं वनमन्तोदात्तं भवति । अन्तर्वणो देशः । अनुपसर्गार्थं आरम्भः ।

अन्तश्च ॥ १८० ॥

अन्तश्शब्दश्चोत्तरपदमुपसर्गादन्तोदात्तं भवति । प्रान्तः । पर्यन्तः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा ॥

न निविभ्याम् ॥ १८१ ॥

नि वि इत्येताभ्यामुत्तरोऽन्तश्शब्दो नान्तोदात्तो भवति । न्यन्तः । व्यन्तः । पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे कृते यणादेशः । तत्रोदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येति स्वरितो भवति ॥

परेरभितोभावि मण्डलम् ॥ १८२ ॥

परेरुत्तरमभितोभाविवचनं मण्डलं चान्तोदात्तं भवति । परिकूलम् । परित्तीरम् । परिमण्डलम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासोऽव्ययीभावो वा । अव्ययीभावपक्षेऽपि हि, परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेऽपि पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं प्राप्तमनेन बाध्यते । अभित इत्युभयतः । अभितो भावोऽस्यास्तीति तदभितोभावि । यच्चैवंस्वभावं कूलादि तदभितोभाविग्रहणेन गृह्यते ॥

प्रादस्वाङ्गं संज्ञायाम् ॥ १८३ ॥

प्रादुत्तरपदमस्वाङ्गवाचि संज्ञायां विषयेऽन्तोदात्तं भवति । प्रकोष्ठम् । प्रगृहम् । प्रद्वारम् । अस्वाङ्गमिति किम् ? प्रहस्तम् । प्रपदम् । संज्ञायामिति किम् ? प्रपीठम् (१) ॥

निरुदकादीनि च ॥ १८४ ॥

निरुदकादीनि च शब्दरूपाण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । निरुदकम् । निरुलपम् । निरुपलमित्यन्ये पठन्ति । निर्मशकम् । निर्मन्त्रिकम् । एषां प्रादिसमासो बहुव्रीहिर्वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । निष्कालकः । निष्कान्तः कालकादिति कन् प्रत्ययान्तेन कालशब्देन प्रादिसमासः । निष्कालिक इत्यन्ये पठन्ति । निष्पेषः । दुस्तरीपः । अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः । तरीः । तां पातीति तरीपः । कुत्सितस्त-

रीपो दुस्तररीपः । निस्तररीप इति केचित् पठन्ति । अपरे निस्तररीक इति । ते तरीशब्दान्ते बहुव्रीहौ कपं कुर्वन्ति । निरजिनम् । उदजिनम् । उपाजिनम् । परेहस्तपादकेशकर्पाः । परिहस्तः । परिपादः । परिकेशः । परिकर्पः । निरुदकादिराकृतिगणः ॥

अभेर्मुखम् ॥ १८५ ॥

अभेरुत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अभिमुखः । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे तु समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । उपसर्गात् स्वाङ्गमिति सिद्धे वचनस- बहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च । अभिमुखा शाला ॥

अपाच्च ॥ १८६ ॥

अपाच्चोत्तरं मुखमन्तोदात्तं भवति । अपमुखः । अपमुखम् । अव्ययीभावोऽप्यत्र प्रयोजयति । तत्रापि हि परिप्रत्युपापावर्ज्यमानाहोरात्रावयवेऽप्युक्तम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

स्फिगपूतवीणाञ्जोऽध्वकुक्षिसीरनाम नाम च ॥ १८७ ॥

स्फिग पूत वीणा अञ्जस् अध्वन् कुक्षि इत्येतान्युत्तरपदानि सीरनामानि नामन्शब्दश्चापादुत्तराण्यन्तोदात्तानि भवन्ति । अपस्फिगम् । अपपूतम् । अपवीणम् । अपाञ्जः । अपाध्वा । उपसर्गादध्वन इति यदा समासान्तो नास्ति तदाऽनेनान्तोदात्तत्वं भवति । तस्मिन् हि सत्यच्प्रत्ययस्य चित्वादेव सिद्धम् । अनित्यश्च समासान्त इत्येतदेव ज्ञापकम् । अपकुक्षिः । अपसीरः । अपहलम् । अपलाङ्गलम् । अपनाम । सर्वत्र प्रादिसमासो बहुव्रीहिरव्ययीभावो वा । स्फिगपूतकुक्षीणां ग्रहणमवहुव्रीह्यर्थमधुवार्थमस्वाङ्गार्थं च ॥

अधेरुपरिस्थम् ॥ १८८ ॥

अधेरुत्तरमुपरिस्थवाचि अन्तोदात्तं भवति । अधिदन्तः । अधिकर्णः । अधिकेशः । अध्यारूढो दन्त इति प्रादिसमासः । अध्यारूढो वा दन्त इति समानाधिकरण उत्तरपदलोपी समासः । दन्तस्योपरि योऽन्यो दन्तो जायते स उच्यतेऽधिदन्त इति । उपरिस्थमिति किम् ? अधिकरणम् ॥

अनोरप्रधानकनीयसी ॥ १८९ ॥

अनोरुत्तरमप्रधानवाचि कनीयश्चान्तोदात्तं भवति । अनुगतो ज्येष्ठमनुज्येष्ठः । अनुमध्यमः । पूर्वपदार्थप्रधानः प्रादिसमासोऽयम् । अनुगतः कनीयाननुकनीयान् । उत्तरपदार्थप्रधानोऽयम् । प्रधानार्थं च कनीयोऽग्रहणम् । अप्रधानकनीयसी इति किम् ? अनुगतो ज्येष्ठोऽनुज्येष्ठः ॥

पुरुषश्चान्वादिष्टः ॥ १९० ॥

पुरुषशब्दोऽन्वादिष्टवाची चानोरुत्तरोऽन्तोदात्तो भवति । अन्वादिष्टः पुरुषोऽनुपुरुषः । अन्वादिष्टोऽन्वाचितः कथितानुकथितो वा । अन्वादिष्ट इति किम् ? अनुगतः पुरुषोऽनुपुरुषः ॥

अतेरकृत्पदे ॥ १६१ ॥

अतेः परमकृदन्तं पदशब्दश्चान्तोदात्तो भवति । अत्यङ्कुशो नागः । अतिकशोऽश्वः । पदशब्दः खल्वपि-अतिपदा शङ्करी । अकृत्पदे इति किम् ? अतिकारकः । अतेर्द्धा-तुलोप इति वक्तव्यम् । इह सा भूत्-शोभनो गार्ग्यः । अतिगार्ग्यः । इह च यथा स्यात्-अतिक्रान्तः कारकादतिकारक इति ॥

नेरनिधाने ॥ १९२ ॥

नेः परमुत्तरपदमन्तोदात्तं भवति अनिधाने । निधानमप्रकाशता । तद्भिन्न-मनिधानं प्रकाशनम् निमूलम् । न्यक्षम् । नितुणम् । बहुव्रीहिरयं प्रादिसमासो वा । अव्ययीभावे । समासान्तोदात्तत्वेनैव सिद्धम् । अनिधान इति किम् ? निवाग् वृषलः । निदण्डः । निहितवाक् निहितदण्ड इत्यर्थः । निशब्दोऽत्र निधानार्थं ब्रवीति । प्रादयो हि वृत्तिविषये ससाधनां क्रियामाहुः ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे ॥ १६३ ॥

प्रतेरंश्वादयस्तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्ता भवन्ति । प्रतिगतोऽशुः, प्रत्यंशुः । प्रति-जनः । प्रतिराजा । राजन् शब्दः समासान्तस्यानित्यत्वाद्यदा टञ् नास्ति तदा प्रयोज-यति । तस्मिन् हि सति चित्वादेवान्तोदात्तत्वं सिद्धम् । अंशु । जन । राजन् । उष्ट्र । रोटक । अजिर । आर्द्रा । श्रवण । कृत्तिका । अर्द्ध । पुर । अंश्वादिः । तत्पुरुष इति किम् ? प्रतिगता अंशवोऽस्य प्रत्यंशुरयमुष्ट्रः ॥

उपाद् द्व्यजजिनमगौरादयः ॥ १९४ ॥

उपादुत्तरं द्व्यजजिनं चान्तोदात्तं भवति तत्पुरुषे समासे गौरादीन् वर्जयित्वा । उपगतो देवमुपदेवः । उपसोमः । उपेन्द्रः । उपहोडः । अजिन-उपाजिनम् । अगौ-रादय इति किम् ? उपगौरः । उपनैषः । गौर । नैष । तैल । लेट । लोट । जिह्वा । कृष्णा । कन्या । गुड । कल्प । पाद । गौरादिः । तत्पुरुष इत्येव । उपगतः सोमोऽस्य उपसोमः ॥

सोरवक्षे पणे ॥ १६५ ॥

सुशब्दात् परमुत्तरपदं तत्पुरुषे समासेऽन्तोदात्तं भवति अवक्षेपणे गम्यमाने । अवक्षेपणं निन्दा । इह खल्विदानीं सुस्थण्डिले सुस्फिताभ्यां सुप्रत्यवसितः । सुश-ब्दोऽत्र पूजायामेव । वाक्यार्थस्त्ववक्षेपणमसूयया तथाभिधानात् । सोरिति किम् ? कुब्राह्मणः । अवक्षेपण इति किम् ? शोभनेषु तृणेषु सुतृणेषु ॥

विभाषोत्पुच्छे ॥ १६६ ॥

उत्पुच्छशब्दे तत्पुरुषे विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । उत्क्रान्तः पुच्छाद्, उत्पुच्छः । यदा तु पुच्छमुदस्यति उत्पुच्छयति, उत्पुच्छयतेरच्, उत्पुच्छस्तदा, थाथादिसूत्रेण नित्यमन्तोदात्तत्वेप्राप्ते विकल्पोऽयमिति सेयमुभयत्र विभाषा भवति । तत्पुरुष इत्येव । उदस्तं पुच्छमस्य, उत्पुच्छः ॥

द्वित्रिभ्यां पाहन्मूर्द्धसु बहुव्रीहौ ॥ १६७ ॥

द्वि त्रि इत्येताभ्यामुत्तरेषु पाद् दत्त मूर्द्धन् इत्येपुत्तरपदेषु यो बहुव्रीहिस्तत्र विभाषाऽन्त उदात्तो भवति । द्वौ पादावस्य, द्विपात् । २ । त्रिपात् । २ । द्विदन् । २ । द्विमूर्द्धा । २ । त्रिमूर्द्धा । २ । त्रिदन् । पादिति कृताकारलोपः पादशब्दो गृह्यते । ददिति कृतददादेशोदन्तशब्दः । मूर्द्धञ्छिति त्वकृतसमासान्तो नान्त एव मूर्द्धन्शब्दः । तस्यैतत्प्रयोजनमसत्यपि समासान्तेऽन्तोदात्तत्वं यथा स्यात् । एतदेव ज्ञापकमनित्यः समासान्तो भवतीति । यदापि समासान्तः क्रियते तदापि बहुव्रीहेः कार्यित्वात् तदेकदेशत्वाच्च समासान्तस्यान्तोदात्तत्वं पक्षे भवत्येव—द्विमूर्द्धः । त्रिमूर्द्धः । द्वित्रिभ्यामिति किम् ? कल्याणमूर्द्धा । पादादिष्विति किम् ? द्विहस्तम् । बहुव्रीहाविति किम् ? द्वयोर्मूर्द्धा, द्विमूर्द्धा ॥

सक्थं चाक्रान्तात् ॥ १९८ ॥

सक्थमिति कृतसमासान्तः सक्थशब्दोऽत्र गृह्यते, सोऽक्रान्तात् परो विभाषाऽन्तोदात्तो भवति । गौरसक्थः २ । श्लक्ष्णसक्थः २ । अक्रान्तादिति 'किम् ? चक्रसक्थः । पचश्चित्वाञ्छित्यमन्तोदात्तत्वं भवति ॥

परादिश्छन्दसि बहुलम् ॥ १९९ ॥

छन्दसि विषये परादिरुदात्तो भवति बहुलम् । परशब्देनात्र सक्थशब्द एव गृह्यते । अञ्जिसक्थमालभेत । त्वाष्टौ लोमसक्थौ । ऋजुबाहुः । वाक्पतिः । चित्पतिः ॥

परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते ।

पूर्वादयश्च दृश्यन्ते व्यत्ययो बहुलं ततः ॥

परादिरुदाहृतः । परान्तः । अन्तोदात्तप्रकरणे त्रिचक्रादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । त्रिचक्रेण त्रिवन्धुरेण । त्रिवृता रथेन । पूर्वान्तः । पूर्वपदान्तोदात्तप्रकरणे मरुद्वृद्धादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । मरुद्वृद्धः । पूर्वादिः । पूर्वपदाद्युदात्तप्रकरणे दिवीदासादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् । दिवोदासाय सामगाय ते इत्येवमादि सर्वसंगृहीतं भवति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ पष्ठाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ ६ ॥ २ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अलुगुत्तरपदे ॥ १ ॥

अलुगिति च उत्तरपदे इति च एतदधिकृतं वेदितव्यम् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमि-
प्यामोऽलुगुत्तरपद इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः । स्तोकान्
मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । उत्तरपद इति किम् ? निष्क्रान्तः स्तोकाद्, निःस्तोकः ।
अन्यार्थमिदमुत्तरपदग्रहणमिहाप्यलुको निवृत्तिं करोतीत्येवमर्थं लक्षणप्रतिपदोक्तप-
रिभाषा नाश्रयितव्या । अलुगधिकारः प्रागानङ्गः । उत्तरपदाधिकारः प्रागङ्गाधिकारात् ॥

पञ्चम्याः स्तोकादिभ्यः ॥ २ ॥

स्तोकान्तिकदूरार्थकृच्छ्राणि स्तोकादीनि तेभ्यः परस्याः पञ्चम्या उत्तरपदेऽलुगम्-
वति । स्तोकान् मुक्तः । अल्पान् मुक्तः । अन्तिकादागतः । अभ्याशादागतः । दूरादा-
गतः । विप्रकृष्टादागतः । कृच्छ्रान् मुक्तः । समासे कृते प्रातिपदिकत्वात् सुपो लुकि
प्राप्ते प्रतिषेधः क्रियते । द्विवचनबहुवचनान्तानां तु स्तोकादीनामनभिधानात् समास
एव न भवति—स्तोकाभ्यां मुक्तः । स्तोकेभ्यो मुक्त इति । तेनात्र न कदाचिदप्यैकपद्य-
मैकस्वर्यं च भवति । ब्राह्मणाच्छंसिन उपसंख्यानम् ॥ ब्राह्मणादादाय शंस-
तीति, ब्राह्मणाच्छंसीति ऋत्विग्विशेषस्य (१) रूढिरियम् । तस्य व्युत्पत्तिरसता सता
वावयवार्थेन क्रियते ॥

ओजःसहोम्भस्तमसस्तृतीयायाः ॥ ३ ॥

ओजस् सहस् अम्भस् तमस् इत्येतेभ्य उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगभवति उत्तर-
पदे । ओजसाकृतम् । सहसाकृतम् । अम्भसाकृतम् । तमसाकृतम् । अञ्जस उप-
संख्यानम् ॥ अञ्जसाकृतम् । ऋपुसानुजो जनुषान्धे इति वक्तव्यम् ॥ पुंसानुजः ।
पुंसा हेतुनानुजः । जनुषान्धः । जनुषा हेतुनाऽन्धः । तृतीयेति योगविभागात् समासः ।
जनुरिति जन्मनो नामधेयम् (२) ॥

मनसः संज्ञायाम् ॥ ४ ॥

मनस उत्तरस्यास्तृतीयायाः संज्ञायामलुगभवति । मनसादत्ता । मनसागुप्ता ।
मनसासंगता । संज्ञायामिति किम् ? मनोदत्ता । मनोगुप्ता ॥

आज्ञायिनि च ॥ ५ ॥

आज्ञायिन्नुत्तरपदे मनस उत्तरस्यास्तृतीयाया अलुगभवति । मनसाऽऽज्ञानं
शूलमस्य, मनसाज्ञायी ॥

आत्मनश्च पूरणे ॥ ६ ॥

आत्मन उत्तरस्यास्तृतीयायाः पूरणप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलुगभवति । आत्मनाप-

१. विशेषण कस्यचिदिति पुस्तकान्तरेऽधिकम् । २. पुंसा हेतुनेत्यारभ्य नाम-
धेयमित्यन्तोपपाठः पदमञ्जरी सत्त्वात् ।

ञ्चमः । आत्मनाषष्ठः । तृतीयाविधाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति तृतीया । तृतीयेति योगविभागात् समासः । आत्मना वा कृतः पञ्चमः, आत्मनापञ्चमः । कथं जनाद्दर्शनस्वात्मचतुर्थ एवेति ? बहुव्रीहिरयमात्मा चतुर्थोऽस्यासावात्मचतुर्थः ॥

वैयाकरणाख्यायां चतुर्थ्याः ॥ ७ ॥

वैयाकरणस्याख्या वैयाकरणाख्या । आख्या संज्ञा । यया संज्ञया वैयाकरणा एव व्यवहरन्ति तस्यामात्मन उत्तरस्याश्चतुर्थ्या अलुगभवति । आत्मनेपदम् । आत्मनेभाषा । तादर्थ्यं चतुर्थी । चतुर्थीति योगविभागात् समासः ॥

परस्य च ॥ ८ ॥

परस्य च या चतुर्थी तस्या वैयाकरणाख्यायामलुगभवति । परस्मैपदम् । परस्मैभाषा ॥

हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥ ९ ॥

हलन्ताददन्ताच्चोत्तरस्याः सप्तम्याः संज्ञायामलुगभवति । युधिष्ठिरः । त्वचिसारः । गविष्ठिर इत्यत्र, गवियुधिभ्यां स्थिर इत्यत एव वचनादलुक् । अदन्तात्—अरण्येति लकाः । अरण्येमापकाः । वनेकिंशुकाः । वनेहरिद्रकाः । वनेयत्त्वजकाः । पूर्वाह्णस्फोटकाः । कूपेपिशाचकाः । हलदन्तादिति किम् ? नद्यां कुक्कुटिका, नदीकुक्कुटिका । मृत्पाशाः, भूमिपाशाः । संज्ञायामिति किम् ? अचशौण्डः । छहृद्युभ्यां छेः । हृद् द्विव इत्येताभ्यामुत्तरस्य डेरलुक् भवति । हृदिस्पृक् । द्विविस्पृक् ॥

कारनाम्नि च प्राचां हलादौ ॥ १० ॥

प्राचां देशे यत्कारनाम तत्र हलादावुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या अलुगभवति । सूपेशाणः (१) । ह्रस्वदिमापकाः । हलेद्विपदिका । हलेत्रिपदिका । कारविशेषस्य संज्ञा एताः । तत्र पूर्वैर्नैव सिद्धे नियमार्थमिदम् । एते च त्रयो नियमविकल्पा अन्वेष्यन्ते—कारनाम्येव प्राचामेव हलादावेवेति । कारनाम्नीति किम् ? अभ्यर्हिते पशुः, अभ्यर्हितपशुः । कारादन्यस्यैतद्देयस्य नाम । प्राचामिति किम् ? यूथेपशुः यूथपशुः । हलादाविति किम् ? अविकटे उरणः, अविकटोरणः । हलदन्तादित्येव । नद्यां दोहनी ॥

मध्यादुगुरौ ॥ ११ ॥

मध्यादुत्तरस्याः सप्तम्या गुरावुत्तरपदेऽलुगभवति । मध्येगुरुः ॥ अन्ताच्चेति वक्तव्यम् ॥ अन्तेगुरुः । सप्तमीति योगविभागात्समासः ॥

अमूर्द्धमस्तकात् स्वाङ्गादकामे ॥ १२ ॥

मूर्द्धमस्तकवर्जितात् स्वाङ्गादुत्तरस्याः सप्तम्या अकाम उत्तरपदेऽलुगभवति । कण्ठे कालोऽस्य कण्ठकालः । उरसिलोमा । उदरेमणिः । अमूर्द्धमस्तकादिति किम् ? मूर्द्ध-

१. युक्ते कार्पापणमित्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

शिखः । अकाम इति किम् ? सुखे कामोऽस्य, सुखकामः । स्वाङ्गादिति किम् ? अक्ष-
शौण्डः । हलन्तादित्येव । अङ्गुलित्राणः । जङ्घावलिः ॥

बन्धे च विभाषा ॥ १३ ॥

बन्ध इति घञन्तो गृह्यते । तस्मिन्नुत्तरपदे हलदन्तादुत्तरस्याः सप्तम्या विभा-
पाऽलुग् भवति । हस्तेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रेबन्धः । चक्रबन्धः । उभयत्र विभाषे-
यम् । स्वाङ्गाद् बहुव्रीहौ पूर्वेण नित्यमलुक् प्राप्नोति । तत्पुरुषे तु स्वाङ्गादरवाङ्गाच्च
नेन्सिद्धबध्नातिषु चेति प्रतिषेधः प्राप्नोति । हलदन्तादित्येव । गुप्तिबन्धः (१) ॥

~~तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ १४ ॥~~

तत्पुरुषे समासे कृदन्त उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । स्तम्बेरमः । कर्णे-
जपः । न च भवति-कुरुचरो, मद्रचरः ॥

प्रावृट् शरत्कालदिवां जे ॥ १५ ॥

प्रावृट् शरत् काल दिव इत्येतेषां ज उत्तरपदे सप्तम्या बहुलमलुग्भवति । प्रावृ-
षिजः । शरदिजः । कालेजः । दिविजः । पूर्वस्थैवायं प्रपञ्चः ॥ १५ ॥

विभाषावर्षचरशरवरात् ॥ १६ ॥

वर्षचर शर वर इत्येतेभ्य उत्तरस्याः सप्तम्या ज उत्तरपदे विभापाऽलुग्भवति ।
वर्षेजः । वर्षजः । चरेजः । चरजः । शरेजः । शरजः । वरेजः । वरजः ॥

घकालतनेषु कालनाम्नः ॥ १७ ॥

घसंज्ञके प्रत्यये कालशब्दे तनप्रत्यये च परतः कालनाम्न उत्तरस्याः सप्तम्या
विभापाऽलुग्भवति । घ-पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतरे । पूर्वाह्नेतमे । पूर्वाह्नेतमे । काल-पूर्वा-
ह्नेतरे । पूर्वाह्नेकाले । तन-पूर्वाह्नेतने । पूर्वाह्नेतने । कालनाम्न इति किम् ? शुक्लतरे ।
शुक्लतमे । हलदन्तादित्येव । रात्रितरायाम् । उत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्त-
विधिर्नप्यते । हृदयस्य हृत्प्लेखेति लेखग्रहणाद्विज्ञात् । तेन घतनग्रहणे तदन्तग्रहणं
न भवति । कालेति स्वरूपग्रहणम् ॥

शयवासवासिष्वकालात् ॥ १८ ॥

शय वास वासिन् इत्येतेषुत्तरपदेष्वाकालवाचिन उत्तरस्याः सप्तम्या विभापाऽलु-
ग्भवति । खेशयः । खशयः । ग्रामेवासः । ग्रामवासः । ग्रामेवासी । ग्रामवासी ।
अकालादिति किम् ? पूर्वाह्णशयः । हलन्तादित्येव । भूमिशयः । अपो योनियन्मतुषु
सप्तम्या अलुग्वक्तव्यः । अप्सुयोनिः । अप्सव्यः । अप्सुमन्तौ । अप्सु भव इति
दिगादित्वाद्यप्रत्ययः । सर्वत्र सप्तमीति योगविभागात् समासः ॥

नेन्सिद्धबध्नातिषु च ॥ १९ ॥

इञन्ते सिद्धशब्दे बध्नातौ च परतः सप्तम्या अलुग् भवति । स्थण्डिलशायी (२)

१. कारिकाबन्ध इत्यधिकमेकरिम्पुस्तके । २. स्थण्डिलवर्त्तोत्यधिकमन्यत्र पुस्तके ।

what do you understand by अनुष्ठानम् । Explain the
५५४ different Panini's काशिका । ३१ ३८ । [अ० ६]

सिद्ध-सांकाश्यसिद्धः । काम्पिल्यसिद्धः । वध्नाति-चक्रबन्धकः । चरकबन्धकः । सप्त-
मीति योगविभागात् समासः । चक्रबन्ध इति केचिदुदाहरन्ति । तत्पचाद्यजन्तं द्रष्ट-
व्यम् । घञन्ते हि बन्धे च विभापेत्युक्तम् ॥

स्थे च भाषायाम् ॥ २० ॥

स्थे चोत्तरपदे भाषायां सप्तम्या अलुग्न भवति । समस्थः । विषमस्थः । कूटस्थः ।
पर्वतस्थः । भाषायामिति किम् ? कृष्णोस्या खरेष्टः । पूर्वपदादिति षत्वम् ॥

षष्ठ्या आक्रोशे ॥ २१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने उत्तरपदे षष्ठ्या अलुग्नभवति । चौरस्यकुलम् । वृषलस्यकुलम् ।
आक्रोश इति किम् ? ब्राह्मणकुलम् । ऋषिप्रकरणे वाग्दिकृपश्यन्नयो युक्तिदण्डहरेषु
यथासंख्यमलुग्नवक्तव्यः । वाचोयुक्तिः । दिशोदण्डः । पश्यतोहरः । आमुप्याय-
णामुप्यपुत्रिकामुप्यकुलिके चालुग्नवक्तव्यः । अमुप्यापत्यमामुप्यायणः । नडादित्वात्
फक् । अमुप्य पुत्रस्य भावः, आमुप्यपुत्रिका । मनोज्ञादित्वाद् बुज् । तथा आमु-
प्यकुलिकेति । ऋदेवानां प्रिय इत्यत्र च षष्ठ्या अलुग्न वक्तव्यः । देवानाम्प्रियः ।
ऋशेपुच्छलाङ्गूलेषु शुनः सन्ज्ञायां षष्ठ्या अलुग्नवक्तव्यः । शुनःशेषः, शुनःपुच्छः,
शुनोलाङ्गूलः । ऋदिवश्च दासे षष्ठ्या अलुग्नवक्तव्यः । दिवोदासाय गायति ॥

पुत्रेऽन्यतरस्याम् ॥ २२ ॥

पुत्रशब्द उत्तरपदे आक्रोशे गम्यमानेऽन्यतरस्यां षष्ठ्या अलुग्नभवति । दास्याः
पुत्रः, दासीपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः, वृषलीपुत्रः । आक्रोश इत्येव । ब्राह्मणीपुत्रः ॥

ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः ॥ २३ ॥

ऋकारान्तेभ्यो विद्यासम्बन्धवाचिभ्यो योनिसम्बन्धवाचिभ्यश्चोत्तरस्याः षष्ठ्या
अलुग्नभवति ? होतुरन्तेवासी । होतुःपुत्रः । पितुरन्तेवासी । पितुःपुत्रः । ऋत इति ।
किम् । आचार्यपुत्रः । मातुलपुत्रः । विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यस्तत्पूर्वोत्तरपदग्रहणम् ।
विद्यायोनिसम्बन्धवाचिन्येवोत्तरपदे यथा स्यादन्यत्र मा भूत्-होतृधनम् । पितृधनम्
होतृगृहम् । पितृगृहम् ॥

✓ विभाषा स्वसृपत्योः ॥ २४ ॥

स्वसृ पति इत्येतयोर्नोत्तरपदयोर्ऋकारान्तेभ्यो विद्यायोनिसम्बन्धवाचिभ्यो विभा-
षाऽलुग्नभवति । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । मातृष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा ।
पितृष्वसा । यदा लुक् तदा, मातृपितृभ्यां स्वसेति नित्यं षत्वम्, यदा त्वलुक् तदा,
मातुःपितृभ्यामन्यतरस्यामिति विकल्पेन षत्वम् । दुहितुः पतिः । दुहितृपतिः । नना-
न्दुः पतिः । ननान्दपतिः ॥

आनङ् ऋतो द्वन्द्वे ॥ २५ ॥

ऋकारान्तानां विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङा-

देशो भवति । होतापोतारौ । नेष्टोद्गातारौ । प्रशास्ताप्रतिहर्तारौ । योनिसम्बन्धेभ्यः-
मातापितरौ । याताननान्दरौ । नकारोच्चारणं रपरत्वनिवृत्त्यर्थम् । ऋत इति किम् ?
पितृपितामहौ । पुत्र इत्यनुवर्त्तते, ऋत इति च । तेन पुत्रशब्देऽप्युत्तरपदे ऋकारान्त-
स्यानङ्गादेशो भवति-पितापुत्रौ । मातापुत्रौ ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २६ ॥

देवतावाचिनां यो द्वन्द्वस्तत्रोत्तरपदे पूर्वपदस्यानङ्गादेशो भवति । इन्द्रावरुणौ ।
इन्द्रासोमौ । इन्द्रावृहस्पती । द्वन्द्व इति वर्त्तमाने पुनर्द्वन्द्वग्रहणं प्रसिद्धसाहचर्या-
र्थम् । अत्यन्तसहचरिते लोकविज्ञाते द्वन्द्व इति निपात्यते । तत्र ये लोके प्रसिद्धसा-
हचर्या वेदे च सहभावेन ये निर्दिष्टास्तेपामिह ग्रहणं भवति । तेन ग्रहप्रजापती
शिववैश्रवणादित्येवमादौ न भवति । अउभयत्र वायोः प्रतिपेधो वक्तव्यः । अग्नि-
वायू । वायवग्नी ॥

ईदग्नेः सोमवरुणयोः ॥ २७ ॥

सोम वरुण इत्येतयोर्देवताद्वन्द्वेऽग्नेरीकारादेशो भवति । अग्नीपोमौ । अग्नीव-
रुणौ । अग्नेः स्तुतस्तोमसोमा इति पत्वम् ॥

इद् वृद्धौ ॥ २८ ॥

कृतवृद्धावुत्तरपदे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरिकादेशो भवति । आग्निवारुणीमनङ्गाही-
मालभेत । आग्निमारुतं कर्म क्रियते । अग्नीवरुणौ देवतेऽस्य । अग्नामारुतौ देवते-
स्येति तद्धितः । तत्र देवताद्वन्द्वे चेत्युभयपदवृद्धौ कृतायामानङ्गीत्वं च बाधितुमिकारः
क्रियते । वृद्धाधिति किम् ? आग्नेन्द्रः । नेन्द्रस्य परस्येत्युत्तरपदवृद्धिः प्रतिपिद्धयते ॥
अइद्वृद्धौ द्विष्णोः प्रतिपेधो वक्तव्यः । आग्नावैष्णवं चरुं निर्वपेत् ॥

दिवो द्यावा ॥ २९ ॥

दिवित्येतस्य द्यावा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । द्यावाद्यामा ।
द्यावाभूमौ ॥

दिवसश्च पृथिव्याम् ॥ ३० ॥

पृथिव्यामुत्तरपदे देवताद्वन्द्वे दिवो दिवसित्ययमादेशो भवति चकाराद् द्यावा
च । दिवसपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ(१) । अकारोच्चारणं सकारस्य विकाराभावप्रति-
पत्त्यर्थम् । तेन रुत्वादीनि न भवन्ति । कथं द्यावा चिदस्मै पृथिवी नमेते इति ! कर्त्त-
व्योऽत्र यत्नः ॥

उषासोषसः ॥ ३१ ॥

उषस उषासा इत्ययमादेशो भवति देवताद्वन्द्वे उत्तरपदे । उषासासूर्यम् ।
उषासानक्ता ॥

१. योश्च पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

मातरपितरावुदीचाम् ॥ ३२ ॥

मातरपितरावित्युदीचामाचार्याणां मतेनारुद्धादेशो मातृशब्दस्य निपात्यते । मा-
तरपितरौ । उदीचामिति किम् ? मातापितरौ ॥

पितरामातरा च छन्दसि ॥ ३३ ॥

पितरामातरा इति छन्दसि निपात्यते । आ मा गन्तां पितरामातरा च । पूर्वप-
दस्य अराडादेशो निपात्यते । उत्तरपदे तु सुपां सुलुगिति आकारादेशः । तत्र ऋतो
डिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । छन्दसीति किम् ? मातापितरौ ॥

स्त्रियाः पुंवद्भाषितपुंस्कादनूङ् समानाधिकरणे
स्त्रियामपूरणीप्रियादिषु ॥ ३४ ॥

भाषितः पुमान् येन समानायामाकृतावेकस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषितपुंस्कः
शब्दः, तदेतदेवं कथं भवति ? भाषितः पुमान् यस्मिन् प्रवृत्तिनिमित्ते स भाषित-
पुंस्कशब्देनोच्यते, तस्य प्रतिपादको यः शब्दः सोऽपि भाषितपुंस्कः । उक्तोऽभावोऽ-
नूङ् भाषितपुंस्कादनूङ् यस्मिन् स्त्रीशब्दे स भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दः । बहुव्रीहि-
रयमलुग निपातनात् पञ्चम्यास्तस्य भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रीशब्दस्य पुंशब्दस्येव
रूपं भवति, समानाधिकरण उत्तरपदे स्त्रीलिङ्ग पूरणीप्रियादिवर्जिते । दर्शनीयभार्यः ।
श्लक्ष्णपूढः । दीर्घजङ्गः । स्त्रिया इति किम् ? ग्रामणि ब्राह्मणकुलं दृष्टिरस्य, ग्रामणि-
दृष्टिः । भाषितपुंस्कादिति किम् ? खट्वाभार्यः । समानायामाकृताविति किम् ?
पूणीभार्यः । कथं गर्भिभार्यः, प्रसूतभार्यः । प्रजातभार्य इति ? कर्तव्योऽत्र यत्नः ।
अनूङ् इति किम् ? ग्रहवन्धूभार्यः । समानाधिकरण इति किम् ? कल्याण्या माता,
कल्याणीमाता । स्त्रियामिति किम् ? कल्याणी प्रधानमेपां कल्याणीप्रधाना इमे ।
अपूरणीति किम् ? कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः । कल्याणी-
दशमाः । प्रधानपूरणीग्रहणं कर्तव्यमिह मा भूत्, कल्याणपञ्चमीकः पक्ष इति । अप्-
पूरणीग्रमाण्योरित्यत्रापि प्रधानपूरणीग्रहणमेवेत्यपप्रत्ययो न भवति । अप्रियादिष्विति
किम् ? कल्याणीप्रियः । प्रिया । मनोज्ञा । कल्याणी । सुभगा । दुर्भगा । भक्तिः ।
सचिवा । अम्बा । कान्ता । चान्ता । समा । चपला । दुहिता । वामा । प्रियादिः ॥
दृढभक्तिरित्येवमादिषु स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात् सिद्धमिति समाधेयम् ॥

तसिलादिष्वाकृत्वमुचः ॥ ३५ ॥

पञ्चम्यास्तसिलित्यतः प्रभृति संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुजिति प्रागे-
तस्माद् ये प्रत्ययास्तेषु भाषितपुंस्कादनूङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति । तस्याः शालायाः ततः ।
तस्यां तत्र । यस्या यतः । यस्यां यत्र । तसिलादिषु परिगणनं कर्तव्यम्-त्रतसौ ।
तरसमपौ । चरट्जातीयरौ । कल्पदेश्यदेशीयरः । रूपप्पाशपौ । थम्थालौ, दाहिं-
लौ । तिस्तातिलौ । शसि बहुवचनार्थस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । बह्वीर्योदेहि, बहुशो

देहि । अल्पाभ्यो देहि, अल्पशो देहि । अत्यतलो गुणवचनस्य पुंवद्भावो वक्तव्यः । पट्वा भावः, पटुत्वम् । पटुता । गुणवचनस्येति किम् ? कट्या भावः, कटीत्वं, कटीता ॥ अस्यादे तद्धिते पुंवद्भावो वक्तव्यः । हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् । अह इति किम् ? श्येनेयः । रौहिणेयः । कथमग्न्यायै देवताऽस्य आग्नेयः स्थालीपाक इति ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः । अकृच्छ्रोश्च पुंवद्भावो वक्तव्यः । भवत्याश्छात्रा भावः । भवदीयाः ॥

क्यङ्मानिनीश्च ॥ ३६ ॥

क्यङि परतो मानिनि च स्त्रिया भाषितपुंस्कादन्तु पुंवद्भवति । एनी, एतायते । श्येनी, श्येतायते । मानिनि-दर्शनीयमानो अयमस्याः । दर्शनीयमानिनीयमस्याः । मानिनो ग्रहणमन्वर्थमसमानाधिकरणार्थं च । इह तु दर्शनीयामात्मानं मन्यते दर्शनीयमानिनीति पूर्वैर्नैव सिद्धम् ॥

न कोपधायाः ॥ ३७ ॥

कोपधायाः स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । पाचिकाभार्यः । कारिकाभार्यः । वृजिकाभार्यः । मद्रिकाभार्यः । मद्रिकाकल्पा । मद्रिकायते । वृजिकायते । मद्रिकामानिनी । वृजिकामानिनी । विलेपिकाया धर्म्यं वैलेपिकम् । अकोपधप्रतिपेधे-तद्धितबुग्रहणं कर्त्तव्यम् । इह मा भूत्, पाकभार्यो भेकभार्य इति ॥

संज्ञापूरण्योश्च ॥ ३८ ॥

संज्ञायाः पूरण्याश्च स्त्रियाः पुंवद्भावो न भवति । दत्ताभार्यः । गुप्ताभार्यः । दत्तापाशा । गुप्तापाशा । दत्तायते । गुप्तायते । दत्तामानिनी । गुप्तामानिनी । पूरण्याः-पञ्चमीभार्यः । दशमीभार्यः । पञ्चमीपाशा । दशमीपाशा । पञ्चमीयते । दशमीयते । पञ्चमीमानिनी । दशमीमानिनी ।

वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे ॥ ३९ ॥

नेति वर्त्तते । वृद्धेर्निमित्तं यस्मिन् स वृद्धिनिमित्तस्तद्धितः स यदि रक्तेर्धे विकारे च न विहितः, तदन्तस्य स्त्रीशब्दस्य न पुंवद्भवति । स्त्रीधनीभार्यः । माथुरीभार्यः । स्त्रीधनीपाशा । माथुरीपाशा । स्त्रीधनीयते । माथुरीयते । स्त्रीधनीमानिनी । माथुरीमानिनी । वृद्धिनिमित्तस्येति किम् ? मध्यमभार्यः । तद्धितस्येति किम् ? काण्डलावभार्यः । बहुव्रीहिपरिग्रहः किमर्थः ? तावद्भार्यः । यावद्भार्यः । अरक्तविकार इति किम् ? कषायेण रक्ता कापायी, कापायी बृहतिका यस्य स काषायबृहतिकः । लोहस्य विकारो लौहा, लौहो ईषा यस्य रथस्य स लौहेपः (१) ॥

स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनि (२) ॥ ४० ॥

स्वाङ्गादुत्तरो य ईकारस्तदन्तायाः स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । दीर्घ-

१. खादिरैव इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् । २. अमानिनीति वार्तिके दर्शनात् सत्रे प्रक्षिप्तमिति पदमञ्जरी ।

केशीभार्यः । दीर्घकेशीपाशा । श्लक्ष्णकेशीपाशा । दीर्घकेशीयते । श्लक्ष्णकेशीयते । स्वाङ्गादिति किम् ? पटुभार्यः । ईत इति किम् ? अकेशभार्यः । अमानिनीति किम् ? दीर्घकेशमानिनी ॥

जातेश्च ॥ ४१ ॥

जातेश्च स्त्रिया न पुंवद्भवति अमानिनि परतः । कठीभार्यः । वहवृचीभार्यः । कठीपाशा । वहवृचीपाशाः । कठीयते । वहवृचीयते । अमानिनीत्येव । कठमानिनी । वहवृचमानिनी ॥ अयं प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नेष्यते ॥ हस्तिनीनां समूहो, हास्तिकम् ॥

पुंवत् कर्मधारयजातीयदेशीयेषु ॥ ४२ ॥

कर्मधारये समासे जातीयदेशीय इत्येतयोश्च प्रत्यययोर्भाषितपुंस्कादनृङ् स्त्रियाः पुंवद्भवति । प्रतिषेधार्थोऽयमारम्भः । न कोपधाया इत्युक्तं तत्रापि भवति-पाचक-वृन्दारिका । पाचकजातीया । पाचकदेशीया । संज्ञापूरण्योश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति-दत्तवृन्दारिका । दत्तजातीया । दत्तदेशीया । पूरण्याः-पञ्चमवृन्दारिका । पञ्चमजातीया । पञ्चमदेशीया । वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकार इत्युक्तं तत्रापि भवति-स्रौघनजातीया । स्रौघनदेशीया । स्वाङ्गाच्चेतोऽमानिनीत्युक्तम्-तत्रापि भवति-श्लक्ष्णमुखवृन्दारिका । श्लक्ष्णमुखजातीया । श्लक्ष्णमुखदेशीया । जातेश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति-कठवृन्दारिका । कठजातीया । कठदेशीया । भाषितपुंस्कादित्येव, खट्वावृन्दारिका । अनृङित्येव, ब्रह्मवन्धूवृन्दारिका । कुक्कुट्यादीनामण्डादिषु पुंवद्भावो वक्तव्यः । कुक्कुट्या अण्डं, कुक्कुटाण्डम् । मृग्याः पदं, मृगपदम् । मृग्याः क्षीरं, मृगक्षीरम् । काक्याः शावः, काकशावः । न वाऽस्त्रीपूर्वपदस्य विवक्षितत्वात् । स्त्रीत्यनेन विना पूर्वपदार्थोऽत्र जातिः सामान्येन विवक्षितः । पुंवद्भावाद् ह्रस्वत्वं खिद्वादिष्वेव भवति विप्रतिषेधेन । खित्-कालिमन्या । हरिणिमन्या । वादि-पट्वितरा । पट्वितमा । पट्विरूपा । पट्विकल्पा । क-पट्विका । मृद्विका । इहेड-विड् दरद् पृथु उशिजित्येते जनपदशब्दाः क्षत्रियवचनाः । तत्र तद्राजप्रत्ययस्य स्त्रियामतश्चेति लुकि कृते इडविडवृन्दारिकेति विगृह्य समासः क्रियते । ततः पुंवद्भावेन ऐडविडादयः पुंशब्दाः क्रियन्ते । ऐडविडवृन्दारिका । औशिजवृन्दारिका(१) ॥

घरूपकल्पचेलट्ब्रुवगोत्रमतहतेषु ड्योऽनेकाचो ह्रस्वः ॥ ४३ ॥

घ रूप कल्प चेलट् ब्रुव गोत्र मत हत इत्येतेषु भाषितपुंस्कात्परो यो ङीप्रत्ययस्तदन्तस्यानेकाचो ह्रस्वो भवति । घ,-ब्राह्मणितरा । ब्राह्मणितमा । रूप-ब्राह्मणिरूपा । ब्राह्मणिकल्पा । चेलट्-ब्राह्मणिचेली । ब्रुव-ब्राह्मणिब्रुवा । गोत्र-ब्राह्मणिगोत्रा । मत-ब्राह्मणिमता । हत-ब्राह्मणिहता । घरूपकल्पाः प्रत्ययाश्चेलडादीन्युत्तरपदानि ।

१. दारदवृन्दारिका । पार्थवृन्दारिकेत्यधिकपुस्तकान्तरे ।

ब्रुव इति ब्रवीतीति ब्रुवः पचाद्यचि वच्यादेशो गुणश्च निपातनाच्च भवति । ड्य इति किम् ? दत्तातरा । गुप्तातरा । अनेकाच इति किम् ? नद्याः शेषस्यान्यतरस्यामिति वक्ष्यति । भाषितपुंस्कादित्येव । आमलकीतरा । कुवलीतरा ॥

नद्याः शेषस्यान्यतरस्याम् ॥ ४४ ॥

नद्याः शेषस्य घादिपु परतो ह्रस्वो भवति अन्यतरस्याम् । कश्च शेषः ? अङी च या नदी, ङ्यन्तं च यदेकाच् । ब्रह्मबन्धुतरा । ब्रह्मबन्धूतरा । वीरबन्धुतरा । वीरबन्धूतरा । स्त्रितरा । स्त्रीतरा । स्त्रितमा । स्त्रीतमा । ऋन्नद्याः प्रतिषेधो वक्तव्यः । लक्ष्मीतरा । तन्त्रीतरा ॥

उगितश्च ॥ ४५ ॥

उगितश्च परस्या नद्या घादिपु अन्यतरस्यां ह्रस्वो भवति । श्रेयसितरा । श्रेयसीतरा । श्रेयस्तरा । विदुपितरा । विदुपीतरा । विद्वत्तरा । पुंवद्भावोऽप्यत्र पञ्चे वक्तव्यः । प्रकर्षयोगात् प्राक् स्त्रीत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा सिद्धम् ॥

आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः ॥ ४६ ॥

समानाधिकरण उत्तरपदे जातीये च प्रत्यये परतो महत् आकारादेशो भवति । महादेवः । महाब्राह्मणः । महाबाहुः । महाबलः । जातीये-महाजातीयः । समानाधिकरणजातीययोरिति किम् ? महत्तः पुत्रो महत्पुत्रः । लाक्षाणिकत्वादेवात्र न भविष्यतीति चेद् बहुव्रीहावपि न स्याद् महाबाहुरिति । तदर्थं समानाधिकरणग्रहणं वक्तव्यम् । अमहान् महान् संपन्नो महद्भूतश्चन्द्रमा इत्यत्र गौणत्वान्महदर्थस्य न भवत्यात्वम् । ऋमहदात्वे घासकरविशिष्टेषूपसंख्यानं पुंवद्वचनं चासमानाधिकरणार्थम् । महत्या घासः । महाघासः । महत्याः करः, महाकरः । महत्या विशिष्टः, महाविशिष्टः । अष्टनः कपाले हविष्युपसंख्यानम् । अष्टाकपाले चरुं निर्वपेत् । हविषीति किम् ? अष्टकपालं ब्राह्मणस्य । ऋगवि च युक्तेऽष्टन उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अष्टागवेन शकटेन । युक्त इति किम् ? अष्टगवं ब्राह्मणस्य । तपरकरणं विस्पष्टार्थम् ॥

द्व्यष्टनः संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः ॥ ४७ ॥

द्वि अष्टन् इत्येतयोराकारादेशो भवति संख्यायामुत्तरपदे अबहुव्रीह्यशीत्योः । द्वादश । द्वाविंशतिः । द्वात्रिंशत् । अष्टादश । अष्टाविंशतिः । अष्टात्रिंशत् । द्व्यष्टन इति किम् ? पञ्चदश । संख्यायामिति किम् ? द्वैमातुरः । आष्टमातुरः । अबहुव्रीह्यशीत्योरिति किम् ? द्वित्राः । त्रिदशाः । द्व्यशीतिः । ऋप्राक् शतादिति वक्तव्यम् । इह मा भूत्-द्विशतम् । द्विसहस्रम् । अष्टशतम् । अष्टसहस्रम् ॥

त्रैस्त्रयः ॥ ४८ ॥

त्रि इत्येतस्य त्रयसित्ययमादेशो भवति संख्यायामबहुव्रीह्यशीत्योः । त्रयोदश ।

त्रयोविंशतिः । त्रयस्त्रिंशत् । संख्यायामित्येव, त्रैमातुरः । अवहुव्रीह्यशीत्योरित्येव । त्रिदशः । त्र्यशीतिः । प्राक् शतादित्येव । त्रिशतम् । त्रिसहस्रम् ॥

विभाषा चत्वारिंशत्प्रभृतौ सर्वेषाम् ॥ ४६ ॥

चत्वारिंशत् प्रभृतौ संख्यायामुत्तरपदे अवहुव्रीह्यशीत्योः सर्वेषां द्व्यष्टत्रि इत्ये-
तेषां यदुक्तं तद्विभाषा भवति । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिपञ्चाशत् । त्रयः-
पञ्चाशत् । अष्टपञ्चाशत् । अष्टापञ्चाशत् (१) । प्राक् शतादित्येव । द्विशतम् । अष्टश-
तम् । त्रिशतम् (२) ॥

हृदयस्य हृल्लेखयदण्त्वासेषु ॥ ५० ॥

हृदयस्य हृदित्ययमादेशो भवति लेख यत् अण् लास इत्येतेषु परतः । हृदयं
लिखतीति, हृल्लेखः । यत्-हृदयस्य प्रियं, हृद्यम् । अण्-हृदयस्येदं, हार्दम् । लास-
हृदयस्य लासो, हृल्लासः । लेख इत्यण्णन्तस्य ग्रहणमिष्यते । घञि तु हृदयस्य लेखो
हृदयलेख एतदेव । लेखग्रहणं ज्ञापकमुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्ताग्रहणस्य ॥

वा शोकप्यञ्जरोरेषु ॥ ५१ ॥

शोक प्यञ्ज रोग इत्येतेषु परतो हृदयस्य वा हृदित्ययमादेशो भवति । हृच्छोकः ।
हृदयशोकः । प्यञ्ज-सौहार्द्यम् । सौहृदय्यम् । ग्राहणदित्वात् प्यञ्ज् । हृदादेशपक्षे,
हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य चेति उभयपदवृद्धिः । रोग-हृद्रोग । हृदयरोगः । हृदय-
शब्देन समानार्थो हृत्शब्दः प्रकृत्यन्तरमस्ति, तेनैव सिद्धे विकल्पविधानं प्रपञ्चार्थम् ॥

पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु ॥ ५२ ॥

पादस्य पद इत्ययमादेशो भवति आजि आति ग उपहृत इत्येतेषु उत्तरपदेषु ।
पादाभ्यामजतीति, पदाजिः । पादाभ्यामततीति, पदातिः । अज्यतिभ्यां पादे चेत्यौ-
णादिक इण्प्रत्ययः । तत्राजेर्वीभावो न भवत्यत एव निपातनात् । पादाभ्यां गच्छ-
तीति, पदगः । पादेनोपहतः, पदोपहतः । पादशब्दो वृषादित्वादाद्युदात्तस्तस्य स्थाने
पदादेश उपदेश एवान्तोदात्तो निपात्यते, तेन पदोपहत इति तृतीयाकर्मणीति पूर्वप-
दप्रकृतिस्वरत्वेनोदात्तत्वं भवति । पदाजिः, पदातिः, पदग इत्येतेषु कृत्स्वरेण समास-
स्यैवान्तोदात्तत्वम् ॥

पद्यत्यतदर्थे ॥ ५३ ॥

यत्प्रत्यये परतः पादस्य पदित्ययमादेशो भवत्यतदर्थे । पादौ विध्यन्ति, पद्याः
शर्कराः । पद्याः कण्टकाः । अतदर्थं इति किम् ? पादार्थमुदकं पाद्यम् । ऋपन्नावे इके
चरतावुपसंख्यानम् ॥ पादाभ्यां चरति, पदिकः । पर्पादिभ्यः छन्निति पादशब्दात्

१. “अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । द्विपञ्चाशत् ।
द्वापञ्चाशत्” । इत्यधिकः कश्चित् पाठः । २. सर्वेषां ग्रहणं त्रयाणामपि यथा स्याद् इत्य-
धिकमन्यस्मिन्पुस्तके ।

छन् प्रत्ययः । शरीरावयववचनस्य पादशब्दस्य ग्रहणमिह इत्यते । तेन पणपादमाप-
शताद्यद् इत्यत्र पदादेशो न भवति-द्विपाद्यम् । त्रिपाद्यम् ॥

हिमकाषिहतिषु च ॥ ५४ ॥

हिम कापिन् हति इत्येतेषु पादशब्दस्य पदित्ययमादेशो भवति । हिम-पद्मिमम् ।
कापिन्-अथ पत्कापिणो यान्ति । हति-पद्धतिः ॥

ऋचः शे ॥ ५५ ॥

ऋक्संबन्धिनः पादशब्दस्य शे परतः पदित्ययमादेशो भवति । पच्छो गायत्रीं
शंसति । पादं पादं शंसतीति संबैकवचनाच्च वीप्सायामिति शस्प्रत्ययः । ऋच इति
किम् ? पादशः कार्पापणं ददातीति ॥

वा घोषमिश्रशब्देषु ॥ ५६ ॥

घोष मिश्र शब्द इत्येतेषु चोत्तरपदेषु पादस्य वा पदित्ययमादेशो भवति । पद्घोषः ।
पादघोषः । पन्मिश्रः । पादमिश्रः । पच्छब्दः । पादशब्दः । छनिष्के चेति वक्तव्यम् ॥
पक्षिष्कः । पादनिष्कः ॥

उदकस्योदः संज्ञायाम् ॥ ५७ ॥

उदकशब्दस्य संज्ञायां विषये उद इत्ययमादेशो भवति, उत्तरपदे परतः । उदमेघो-
नाम, यस्य औदमेघिः पुत्रः । उदवाहो नाम, यस्य औदवाहिः पुत्रः । संज्ञायामिति
किम् ? उदकगिरिः । छसंज्ञायामुत्तरपदस्य उदकशब्दस्य उदादेशो भवतीति वक्त-
व्यम् ॥ लोहितोदः । नीलोदः । क्षीरोदः ॥

पेषंवासवाहनधिषु च ॥ ५८ ॥

पेषं वास वाहन धि इत्येतेषु चोत्तरपदेषु उदकस्य उद इत्ययमादेशो भवति ।
उदपेषं पिनष्टि । स्नेहने पिष इति णमुल् । वास-उदकस्य वासः, उदवासः । वाहन-
उदकस्य वाहनः, उदवाहनः । धि उदकं धीयतेऽस्मिन्नित्युदधिः ॥ ५८ ॥

एकहलादौ पूरयितव्येऽन्यतरस्याम् ॥ ५९ ॥

उदकस्योद इति वर्त्तते । एकोऽसहायस्तुल्यजातीयेनानन्तरेण हलादिना, हल्
आदिर्यस्योत्तरपदस्य तदेकहलादिस्तस्मिन्नेकहलादौ पूरयितव्यवाचिन्यन्यतरस्यामु-
दकस्य उद इत्ययमादेशो भवति । उदकुम्भः । उदककुम्भः । उदपात्रम् । उदकपा-
त्रम् । एकहलादाविति किम् ? उदकस्थलम् । पूरयितव्य इति किम् ? उदकपर्वतः ॥

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च ॥ ६० ॥

मन्थ ओदन सक्तु बिन्दु वज्र भार हार वीवध गाह इत्येतेष्वुत्तरपदेष्वुदकस्य उद
इत्ययमादेशो भवति, अन्यतरस्याम् । उदकेन मन्थः, उदमन्थः । उदकमन्थः । ओदन-
उदकेनौदनः, उदौदनः । उदकौदनः । सक्तु-उदकेन सक्तुः, उदसक्तुः । उदकसक्तुः ।
बिन्दु-उदकस्य बिन्दुः, उदबिन्दुः । उदकबिन्दुः । वज्र-उदकस्य वज्रः, उदवज्रः ।

३६ का०

उदकवज्रः । भार-उदकं विभर्तीति, उदभारः । उदकभारः । हार-उदकं हरतीति,
उदहारः । उदकहारः । वीवध-उदकस्य वीवधः, उदवीवधः । उदकवीवधः । गाह-
उदकं गाहत इति, उदगाहः । उदकगाहः ॥

इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्य ॥ ६१ ॥

इगन्तस्याङ्यन्तस्योत्तरपदे ह्रस्वो भवति गालवस्याचार्यस्य मतेनान्यतरस्याम् ।
ग्रामणिपुत्रः । ग्रामणीपुत्रः । ब्रह्मबन्धुपुत्रः । ब्रह्मबन्धूपुत्रः । इक इति किम् ? खट्वा-
पादः । मालापादः । अङ्य इति किम् ? गार्गीपुत्रः । वात्सीपुत्रः । गालवग्रहणं
पूजार्थम् । अन्यतरस्यामिति हि वर्त्तते । व्यवस्थितविभाषा चेयम् । तेनेह न भवति-
कारीषगन्धीपतिरिति । इयङ्बुवङ्भाविनामव्ययानां च न भवति-श्रीकुलम् । भ्रूकुलम् ।
काण्डीभूतम् । वृषलीभूतम् । भ्रूकुंसादीनां तु भवत्येव-भ्रुकुंसः । भ्रुकुटिः । अपर
आह-भ्रूकुंसादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ॥ भ्रुकुंसः । अकुटिः ॥

एक तद्धिते च ॥ ६२ ॥

एकशब्दस्य तद्धिते उत्तरपदे ह्रस्वो भवति । एकस्या आगतमेकरूप्यम् । एकम-
यम् । एकस्या भाव, एकत्वम् । एकता । उत्तरपदे-एकस्याः क्षीरम्-एकक्षीरम् । एक-
दुग्धम् । लिङ्गविशिष्टस्य ग्रहणमेकशब्दह्रस्वत्वं प्रयोजयति । अचाहि गृह्यमाणमत्र
विशेष्यते, न पुनरङ्गं गृह्यमाणेनेति ॥

इत्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम् ॥ ६३ ॥

इयन्तस्यावन्तस्य च संज्ञाछन्दसोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । इयन्तस्य संज्ञायाम्-
रेवतिपुत्रः । रोहिणिपुत्रः । भरणिपुत्रः । न च भवति-नान्दीकरः । नान्दीघोषः ।
नान्दीविशालः । इयन्तस्य छन्दसि-कुमारिदारा । प्रदर्विदा । न च भवति-फाल्गुनी-
पौर्णमासी । जगतीछन्दः । आवन्तस्य संज्ञायाम्-शिलवहम् । शिलप्रस्थम् । न च
भवति-लोमकागृहम् । लोमकाखण्डः । आवन्तस्य छन्दसि-अजक्षीरेण जुहोति । ऊर्ण-
त्रदा पृथिवी विश्वघायसम् । न च भवति-ऊर्णासूत्रेण कवयो वयन्ति ॥

त्वे च ॥ ६४ ॥

त्वप्रत्यये परतो इत्यापोर्बहुलं ह्रस्वो भवति । तदज्ञायाम् भाव अजत्वम् । अजात्वम् ।
तद्गोहिण्या भावो रोहिणित्वम् । रोहिणीत्वम् । संज्ञायामसंभवाच्छन्दस्येवोदाहर-
णानि भवन्ति ॥

इष्टकेषीकामालानां चिततूलभारिषु ॥ ६५ ॥

इष्टकेषीकामालानां चित तूल भारिन् इत्येतेषूत्तरपदेषु यथासंख्यं ह्रस्वो भवति ।
इष्टकचितम् । इषीकतूलम् । मालभारिणी कन्या । इष्टकादिभ्यस्तदन्तस्यापि ग्रहणं
भवति-पक्षेष्टकचितम् । मुञ्जेषीकतूलम् । उत्पलमालभारिणी कन्या ॥

खित्यनव्ययस्य ॥ ६६ ॥

खिदन्त उत्तरपदेऽनव्ययस्य ह्रस्वो भवति । कालिमन्या । हरिणिमन्या । मुमा ह्रस्वो न वाध्यते । अन्यथा हि ह्रस्वशासनमनर्थकं स्यात् । अनव्ययस्येति किम् ? दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अनव्ययस्येत्येतदेवं ज्ञापकमिह खिदन्तग्रहणस्या॥

रा०

अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम् ॥ ६७ ॥

अरुस् द्विषत् इत्येतयोरजन्तानां च खिदन्त उत्तरपदे मुमागमो भवति अनव्ययस्य । अरुंतुदः । द्विपंतपः । अजन्तानाम्-कालिमन्या । अरुर्द्विषदजन्तस्येति किम् ? विद्वन्मन्या । अनव्ययस्येत्येव, दोषामन्यमहः । दिवामन्या रात्रिः । अन्तग्रहणं किम् ? कृताजन्तकार्यप्रतिपत्यर्थम् । अतो ह्रस्वे कृते मुम्भवति ॥

इच एकाचोऽप्रत्ययवच्च ॥ ६८ ॥

इजन्तस्य एकाचः खिदन्त उत्तरपदेऽमागमो भवति, अग्रप्रत्ययवच्च द्वितीयैकवचनवच्च स भवति । अमिति हि द्विरावर्त्तते । गांमन्यः । स्त्रीमन्यः । स्त्रियंमन्यः । नरम्मन्यः । श्रियंमन्यः । भ्रुवंमन्यः । अग्रप्रत्ययवच्चेत्यतिदेशादात्त्वपूर्वसवर्णगुण्ये-
द्वुवङादेशा भवन्ति । इच इति किम् ? त्वङ्मन्यः । एकाच इति किम् ? लेखाभ्रु-
मन्यः । अथेह कथं भवितव्यम्-श्रियमात्मानं ब्राह्मणकुलं मन्यत इत्युपक्रम्य श्रिम-
न्यमिति भाष्ये स्थितम् । तत्रेदं भाष्यकारस्य दर्शनमत्र विषये परित्यक्तस्वलङ्कः
श्रीशब्दो ब्राह्मणकुले वर्त्तते । यथा प्रष्टादयः स्त्रियाम् । तत्र स्वमोर्नपुंसकादित्यमो
लुम्भवति ॥

वाचंयमपुरंदरौ च ॥ ६९ ॥

वाचंयम पुरंदर इत्येतौ निपात्येते । वाचंयम आस्ते । पुरं दारयतीति पुरंदरः ॥

कारे सत्यागदस्य ॥ ७० ॥

कारशब्द उत्तरपदे सत्य अगद इत्येतयोर्मुमागमो भवति । सत्यं करोतीति सत्य-
स्य वा कारः सत्यङ्कारः । एवमगदंकारः ॥ अस्तुसत्यागदस्य कार इति वक्तव्यम् ॥
अस्तुंकारः ॥ अस्तुस्य छन्दसि कारे मुम् वक्तव्यम् ॥ भचं करोतीति भचस्य वा
कारः, भचंकारः । छन्दसीति किम् ? भचकारः । अथेनोर्भन्यायां मुम्वक्तव्यम् ॥ धेनं-
भव्या ॥ अलोकस्य पृणे मुम्वक्तव्यम् ॥ लोकपृणा । अथेत्येऽनभ्यासस्य मुम्वक्तव्यम् ॥
अनभ्यासमित्यः । अप्राप्ताग्न्योरिन्धे मुम् वक्तव्यम् ॥ अप्राप्तिमिन्धः । अग्निमिन्धः ॥
अगिलेऽगिलस्य मुम् वक्तव्यम् ॥ तिमिङ्गिलः । अगिलस्येति किम् ? गिलगिलः ॥
अगिलगिले चेति वक्तव्यम् ॥ तिमिङ्गिलगिलः ॥ उष्णभद्रयोः करणे मुम् वक्त-
व्यम् ॥ उष्णंकरणम् ॥ भद्रंकरणम् । सूतोग्रराजभोजमेर्वित्येतेभ्य उत्तरस्य दुहितृ-
शब्दस्य पुत्रडादेशो वा वक्तव्यम् ॥ सूतपुत्री । सूतदुहिता । उग्रपुत्री । उग्रदुहिता ।
राजपुत्री । राजदुहिता । भोजपुत्री । भोजदुहिता । मेरुपुत्री । मेरुदुहिता । केचित्तु

शार्ङ्गरवादिषु पुत्रशब्दं पठन्ति तस्य पुत्रीति भवति । अन्यत्रापि हि दृश्यते-
शैलपुत्रीति ॥

श्येनतिलस्य पाते ज्ञे ॥ ७१ ॥
श्येन तिल इत्येतयोः पातशब्द उत्तरपदे अप्रत्यये सुमागमो भवति । श्येनपातोऽ-
स्यां क्रीडायां श्येनम्पाता मृगया । तैलम्पाता । ज इति किम् ? श्येनपातः ॥

रात्रेः कृति विभाषा ॥ ७२ ॥

रात्रेः कृदन्त उत्तरपदे विभाषा सुमागमो भवति । रात्रिचरः । रात्रिचरः । रात्रि-
मृत् । रात्र्यटः । अप्राप्तविभाषेयम् । खिति कृति नित्यं भवति-रात्रिमन्यः ॥

नलोपो नञः ॥ ७३ ॥

नञो नकारस्य लोपो भवत्युत्तरपदे । अन्नाह्वणः । अवृषलः । असुरापः । असो-
मपः ॥ नञो नलोपोऽवक्षेपे तिङ्शुपसंख्यानम् ॥ अपचसि त्वं जाह्नम् ! अकरोपि
त्वं जाह्नम् ! ॥

तस्मान्नुडचि ॥ ७४ ॥

तस्माद्धुसुनकारान्नञः नुडागमो भवति अजादावुत्तरपदे । अनजः । अनश्वः ।
तस्मादिति किम् ? नञ एव हि स्यात् । पूर्वान्ते हि, डमो ह्रस्वादचि डमुणित्यमिति
प्राप्नोति ॥

नभ्राण् नपाञ्चवेदानासत्यानमुचिनकुलनखनपुंसकनक्षत्रनक्रनाकेषु प्रकृत्या ॥ ७५ ॥

नभ्राट् नपाट् नवेदां नासत्या नमुचि नकुल नख नपुंसक नक्षत्र नक्र नाक इत्ये-
तेषु नञ् प्रकृत्या भवति । न भ्राजत इति, नभ्राट् । भ्राजतेः क्तिवन्तस्य नञ्समासः
नपाट्-न पातीति, नपाट् । पातिः शत्रन्तः । नवेदाः-न वेत्तीति नवेदाः । वेत्तिरसुन्प्रत्य-
यान्तः । नासत्याः-सत्सु साधवः सत्याः न सत्या असत्याः, न असत्याः नासत्याः ।
नमुचि-न मुञ्चतीति, नमुचिः । मुचेरौणादिकः क्तिप्रत्ययः । नकुल-नास्य कुलमस्ति,
नकुलः । नख-नास्य खमस्तीति, नखम् । नपुंसक-न स्त्री न पुमान्नपुंसकम् । स्त्रीपुं-
सयोः पुंसक-भावो निपात्यते । नक्षत्र-न क्षरति क्षीयत इति वा, नक्षत्रम् । क्षियः
क्षरतेर्वा क्षत्रमिति निपात्यते । नक्र-न क्रामतीति नक्रः । क्रमेर्ङप्रत्ययो निपातः
नाट् । नाक- नास्मिन्नकमिति नाकम् ॥

एकादिश्चैकस्य चादुक् ॥ ७६ ॥

एकादिश्च नञ् प्रकृत्या भवति, एकशब्दस्यादुगागमो भवति । एकेन न विंशतिः
एकाद्विंशतिः । एकाद्विंशतिः । एकाद्विंशतिः । एकाद्विंशतिः । तृतीयेति योग-
विभागात् समासः । पूर्वान्तोऽयमदुक् क्रियते । पदान्तलक्षणेऽत्रानुनासिको विकल्पेन
यथा स्यात् इति ॥

नगोऽप्राणिष्वन्यतरस्याम् ॥ ७७ ॥

नञ् प्रकृत्या भवति अन्यतरस्याम् । नगा वृक्षाः । अगा वृक्षाः । नगाः पर्वताः । अगाः पर्वताः । न गच्छन्तीति नगाः, गमेर्द्धप्रत्ययः । अप्राणिष्विति किम् ? अगो वृषलः शीतेन ॥

सहस्य सः संज्ञायाम् ॥ ७८ ॥

सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति संज्ञायां विषये । साश्वत्थम् । सपलाशम् । सशिशपम् । संज्ञायामिति किम् ? सहयुध्वा । सहकृत्वा । सादेश उदात्तो निपात्यते । उदात्तानुदात्तवतो हि सहशब्दस्यान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । स च निपातनस्वरः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं यत्र तत्र उपयुज्यते । अन्यत्र समान्तोदात्तत्वेन बाध्यत एव-सेष्टि, सपशुवन्धमिति ॥

ग्रन्थान्ताधिके च ॥ ७९ ॥

ग्रन्थान्तेऽधिके च वर्त्तमानस्य सहशब्दस्य स इत्ययमादेशो भवति । सकलं ज्योतिषमधीते । समुहूर्तम् । ससंग्रहं व्याकरणमधीते । कलान्तं मुहूर्त्तान्तं संग्रहान्तमिति, अन्तवचन इत्यव्ययीभावः समासः । तत्राव्ययीभावे चाकाल इति कालवाचिन्युत्तरपदे सभावो न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अधिके-सद्रोणा खारी । समापः कार्पाणः । सकाकिणीको मापः ॥

द्वितीये चानुपाख्ये ॥ ८० ॥

द्वयोः सहयुक्तयोरग्रधानो यः स द्वितीयः । उपाख्यायते प्रत्यक्षत उपलभ्यते य स उपाख्यः, उपाख्यादन्योऽनुपाख्योऽनुमेयस्तस्मिन् द्वितीयेऽनुपाख्ये सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । साग्निः कपोतः । सपिशाचा वात्या । सराक्षसीका शाला । अग्न्यादयः साक्षादनुपलभ्यमानाः कपोतादिभिरनुमीयमानास्तदनुपाख्या भवन्ति ॥

अव्ययीभावे चाकाले ॥ ८१ ॥

अव्ययीभावे च समासेऽकालवाचिन्युत्तरपदे सहस्य स इत्ययमादेशो भवति । सचक्रं धेहि । सधुरं प्राज । अकाल इति किम् ? सहपूर्वाह्णम् ॥

वोपसर्जनस्य ॥ ८२ ॥

उपसर्जनसर्वावयवः समास उपसर्जनं, यस्य सर्वेऽवयवा उपसर्जनीभूताः स सर्वोपसर्जनो बहुव्रीहिर्पृच्छते । तदवयवस्य सहशब्दस्य वा स इत्ययमादेशो भवति । सपुत्रः । सहपुत्रः । सच्छात्रः । सहच्छात्रः । उपसर्जनस्येति किम् ? सहयुध्वा । सहकृत्वा । सहकृत्वप्रियः, प्रियसहकृत्वेति बहुव्रीहौ यदुत्तरपदं तत्परः सहशब्दो न भवतीति सभावो न भवति ॥

प्रकृत्याशिष्यगोवत्सहलेषु ॥ ८३ ॥

प्रकृत्या सहशब्दो भवति आशिषि विषयेऽगोवत्सहलेषु । स्वस्ति देवदत्ताय सह-

पुत्राय सहच्छात्राय सहामात्याय । अगोवत्सहलेष्विति किम् ? स्वस्ति भवते सहगवो
सगवे । सहवत्साय । सवत्साय । सहलाय । सहहलाय । वोपसर्जनस्येति पक्षे भव-
त्येव समावः ॥

समानस्य छन्दस्यमूर्द्धप्रभृत्युदकेषु ॥ ८४ ॥

स इति वर्तते । समानस्य स इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये मूर्द्धनप्रभृति
उदकं इत्येतान्युत्तरपदानि वृज्जयित्वा । अनुभ्राता सगर्भ्यः । अनुसखा सयूथ्यः । यो
नः सनुत्यः । समानो गर्भः सगर्भः । तत्र भवः सगर्भ्यः । सगर्भसयूथसनुताद्यदिति
यत् प्रत्ययः । अमूर्द्धप्रभृत्युदकेष्विति किम् ? समानमूर्द्धा । समानप्रभृतयः । समानो-
दकाः । समानस्येति योगविभाग इष्टप्रसिद्धर्थः क्रियते । तेन सपत्नः, साधर्म्यं, सजा-
तीय, इत्येवमादयः सिद्धा भवन्ति ॥

ज्योतिर्जनपदरात्रिनाभिनामगोत्ररूपस्थानवर्णवयवचनबन्धुषु ॥ ८५ ॥

ज्योतिस् जनपद रात्रि नाभि नामन् गोत्र रूप स्थान वर्ण वयस् वचन बन्धु
इत्येतेषूपत्तरपदेषु समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सज्योतिः । सजनपदः । सरात्रिः ।
सनाभिः । सनामा । सगोत्रः । सरूपः । सस्थानः । सवर्णः । सवयाः । सवचनः ।
सबन्धुः ॥

चरणे ब्रह्मचारिणि ॥ ८६ ॥

चरणे गम्यमाने ब्रह्मचारिण्युत्तरपदे समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । समानो
ब्रह्मचारी, सब्रह्मचारी । ब्रह्म वेदस्तदध्ययनार्थं यद् व्रतं तदपि ब्रह्म, तच्चरतीति ब्रह्म-
चारी समानस्तस्यैव ब्रह्मणः समानत्वादित्ययमर्थो भवति । समाने ब्रह्मणि व्रतचारी
सब्रह्मचारीति ॥

तीर्थे ये ॥ ८७ ॥

तीर्थशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्यये परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सतीर्थ्यः ।
समानतीर्थे वासीति यत्प्रत्ययः ॥

विभाषोदरे ॥ ८८ ॥

उदरशब्द उत्तरपदे यत्प्रत्ययान्ते समानस्य विभाषा स इत्ययमादेशो भवति ।
सोदर्यः । समानोदर्यः । समानोदरे शयित आ चोदात्त इति यत् ॥

दृग्दृशवतुषु ॥ ८९ ॥

दृक् दृश वतु इत्येतेषु परतः समानस्य स इत्ययमादेशो भवति । सदृक् । सदृशः ।
त्यदादिषु दृशोऽनालोचने कञ्चेत्यत्र समानान्ययोश्चेति वक्तव्यमिति कञ्क्विनौ प्रत्ययौ
क्रियेते । ऋदृचे चेति वक्तव्यम् ॥ सदृक् । ऋदृशोः कसप्रत्ययोऽपि तत्रैव वक्तव्यः ॥
वतुग्रहणमुत्तरार्थम् ॥

इदङ्किमोरीशकी ॥ ९० ॥

इदं किम् इत्येतयोरीश की इत्येतौ यथासंख्यमादेशौ भवतो दृग्दृशवतुषु । ईदङ्क्

ईदृशः । इयान् । कीदृक् । कीदृशः । कियान् । किमिदंभ्यां वो व इति वतुप् । ऋदृशे चेति वक्तव्यम् । ईदृत्तः । कीदृत्तः ॥

आ सर्वनाम्नः ॥ ६१ ॥

सर्वनाम्न आकारादेशो भवति इग्दृशवतुप् । तादृक् । तादृशः । तावान् । यादृक् । यादृशः । यावान् । ऋदृत्ते चेति वक्तव्यम् । तादृत्तः । यादृत्तः ॥

विष्वग्देवयोश्च टेरद्रथञ्चतौ वप्रत्यये ॥ ६२ ॥

विष्वक् देव इत्येतयोः सर्वनाम्नश्च टेरद्रीत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ वप्रत्यान्त उत्तरपदे । विष्वगञ्चतीति विष्वद्रथञ् । देवद्रथञ् । सर्वनाम्नः-तद्रथञ् । यद्रथञ् । अद्रि-सप्रथोरन्तोदात्तनिपातनं कृत्स्वरनिवृत्त्यर्थम् । तत्र यणादेशे कृते उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्येत्येव स्वरो भवति । विष्वग्देवयोरिति किम् ? अश्वाची । अञ्चताविति किम् ? विष्वग्युक् । वप्रत्यय इति किम् ? विष्वगञ्चनम् । वप्रत्ययग्रहणमन्यत्र धातु-ग्रहणे तदादिविधिप्रतिपत्त्यर्थम् । तेनायस्कृतमयस्कार इत्यत्रातः कृकमिकंसकुम्भपात्रेति सत्त्वं भवति । छन्दसि स्त्रियां बहुलमिति वक्तव्यम् । विश्वाची च घृताची चेत्यत्र न भवति । कद्रीचीत्यत्र तु भवत्येव (१) ॥

समः समि ॥ ६३ ॥

समित्येतस्य समि इत्ययमादेशो भवति, अञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सम्यङ् । सम्यञ्चौ । सम्यञ्चः ॥

तिरसस्तिर्यलोपे ॥ ६४ ॥

तिरस् इत्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदेऽलोपे, यदाऽस्य लोपो न भवति । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यञ्चः । अलोप इति किम् ? तिरश्चा । तिरश्चे । अच इत्यकारलोपः ॥

सहस्य सध्रिः ॥ ९५ ॥

सहस्यस्य सध्रिरित्ययमादेशो भवत्यञ्चतौ वप्रत्ययान्त उत्तरपदे । सप्रथङ् । सप्रथञ्चौ । सप्रथञ्चः । सध्रीचः । सध्रीचा ॥

सध मादस्थयोश्छन्दसि ॥ ६६ ॥

छन्दसि विषये माद स्थ इत्येतयोरुत्तरपदयोः सहस्य सध इत्ययमादेशो भवति । सधमादो धुम्य एकास्ताः । सधस्थाः ॥

द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत् ॥ ६७ ॥

द्वि अन्तरित्येताभ्यामुपसर्गाच्चोत्तरस्यावित्येतस्य ईकारादेशो भवति । द्वीपः । अन्तरीपः । उपसर्गात्-नीपम् । वीपम् । समीपम् । असमाप ईत्वे प्रातिषेधो वक्तव्यः । समापं नाम देवयजनम् । अपर आह—ईत्स्वमनवर्णादिति वक्तव्यम् ।

(१) कचिदन्यत्रापि भवति-विश्वव्याशा इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

इह मा भूत्-प्रापम् । परापम् । अप्शब्दं प्रति क्रियायोगाभावाद् उपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् ॥

उदनोर्देशे ॥ ९८ ॥

अनोरुत्तरस्याप ऊकारादेशो भवति देशाभिधाने । अनूपोदेशः । देश इति किम् ? अन्वीपम् । दीर्घोच्चारणमवग्रहार्थम्-अनु ऊपोऽनूप इति ॥

अषष्ठ्यतृतीयास्थस्यान्यस्य दुगाशीराशास्थास्थितो-

त्सुकोतिकारकरागच्छेषु ॥ ९९ ॥

अषष्ठीस्थस्य अतृतीयास्थस्य चान्यशब्दस्य दुगागमो भवति, आशिस् आशा आस्था आस्थित उत्सुक ऊति कारक राग छ इत्येतेषु परतः । अन्या आशीः, अन्य-दाशीः । अन्या आशा, अन्यदाशा । अन्या आस्था, अन्यदास्था । अन्य आस्थितः, अन्यदास्थितः । अन्य उत्सुकः, अन्यदुत्सुकः । अन्या ऊतिः, अन्यदूतिः । अन्यः कारकः, अन्यत्कारकः । अन्यो रागः, अन्यद्रागः । अन्यस्मिन् भवः अन्यदीयः । गहादिष्व-न्यशब्दो द्रष्टव्यः । अषष्ठ्यतृतीयास्थस्येति किम् ? अन्यस्य आशीः, अन्याशीः । अन्येनास्थितः, अन्यास्थितः ॥

दुगागमोऽविशेषेण वक्तव्यः कारकच्छयोः । षष्ठीतृतीययोर्नेष्ट आशीरादिषु सप्तसु ॥

अन्यस्य कारकमन्यत्कारकम् । अन्यस्येदमन्यदीयम् । अस्य च द्विर्नञ्ग्रहणं लिङ्गम् ॥

अर्थे विभाषा ॥ १०० ॥

अर्थशब्द उत्तरपदे अन्यस्य विभाषा दुगागमो भवति । अन्यदर्थः । अन्यार्थः ॥

कोः कत्तत्पुरुषेऽचि ॥ १०१ ॥

कु इत्येतस्य कदित्ययमादेशो भवति तत्पुरुषे समासेऽजादावुत्तरपदे । कदजः । कदश्चः । कदुष्टः । कदन्नम् । तत्पुरुष इति किम् ? कूष्ठो राजा । अचीति किम् ? कुब्राह्मणः । कुपुरुषः । ककद्वावे त्रावुपसंस्थानम् । कुत्सितास्त्रयः, कत्त्रयः ॥

रथवदयोश्च ॥ १०२ ॥

रथ वद इत्येतयोश्चोत्तरपदयोः कोः कदित्ययमादेशो भवति । कद्वथः । कद्वदः ॥

तृणे च जातौ ॥ १०३ ॥

तृणशब्द उत्तरपदे जातावभिधेयायां कोः कदादेशो भवति । कत्तृणा नाम जातिः । जाताविति किम् ? कुत्सितानि तृणानि कुतृणानि ॥

का पथ्यक्षयोः ॥ १०४ ॥

पथिन् अक्ष इत्येतयोरुत्तरपदयोः कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापथः । काक्षः ॥

ईषदर्थे ॥ १०५ ॥

ईषदर्थे वर्तमानस्य कोः का इत्ययमादेशो भवति । कामधुरम् । कालवणम् । अजादावपि परत्वात् कादेश एव भवति-काम्बुम् ॥

विभाषा पुरुषे ॥ १०६ ॥

पुरुषशब्द उत्तरपदे विभाषा कोः का इत्ययमादेशो भवति । कापुरुषः । कुपुरुषः । अप्राप्तविभाषेयम् । ईपदर्थे तु पूर्वविप्रतिषेधेन नित्यं का भवति-ईपपुरुषः, कापुरुषः ॥

कवञ्चोष्णो ॥ १०७ ॥

उष्णशब्द उत्तरपदे कोः कवमित्ययमादेशो भवति का च विभाषा । कवोष्णम् । कोष्णम् । कदुष्णम् ॥

पथि च च्छन्दसि ॥ १०८ ॥

पथिन् शब्द उत्तरपदे छन्दसि विषये कोः कव काइत्येतावादेशौ भवतो विभाषा । कवपथः । कापथः । कुपथः ॥

(१०८-१०९) पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम् ॥ १०९ ॥

पृषोदरादीनि शब्दरूपाणि येषु लोपागमवर्णविकाराः शास्त्रेण न विहिताः, दृश्यन्ते च तानि यथोपदिष्टानि साधूनि भवन्ति । यानि यथोपदिष्टानि शिष्टैरुच्चारितानि प्रयुक्तानि तथैवानुगन्तव्यानि । पृषदुदरं यस्य, पृषोदरम् । पृषद् उद्गानं यस्य, पृषोद्गानम् । अत्र तकारलोपो भवति । वारिधीहको, बलाहकः । पूर्वशब्दस्य वशब्द आदेश उत्तरपदादेशश्च लत्वम् । जीवनस्य मृतो, जीमृतः । वनशब्दस्य लोपः । शवानां शयनं, श्मशानम् । शवशब्दस्य श्मादेशः । शयनशब्दस्यापि शानशब्द आदेशः । उर्ध्वं खमस्येति, उल्लखलम् । ^{नक्षत्र} उर्ध्वं खशब्दयोरुल्ल खल इत्येतावादेशौ भवतः । पिशिताशः, पिशाचः । पिशिताशशब्दयोर्यथायोगं पिशाचशब्दावादेशौ । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदन्तीति, वृसी । सदेरधिकरणे डट् प्रत्ययः । ब्रुवच्छब्दस्य चोपपदस्य वृशब्द आदेशो भवति । मह्यं रौतीति, मयूरः । रौतेरचि टिलोपः । महीशब्दस्य मयूभावः । एवमन्येऽपि अन्त्यकपित्थप्रभृतयो यथायोगमनुगन्तव्याः ॥ दिक्शब्दस्य उत्तरस्य तीरस्य तारभावो वा भवति । दक्षिणतीरम् । दक्षिणतारम् । उत्तरतीरम् । उत्तरतारम् । वाचो वादे डत्वं च लभावश्चोत्तरपदस्येभि प्रत्यये भवति । वाचं वदतीति, वाग्वादः, तस्यापत्यं वाड्वालिः । पष उत्वं दतृदशधासूत्तरपदादे षुत्वं च भवति । षड्दन्ता अस्य षोडन् । षट् च दश च षोडश । धासु वा पष उत्वं भवति उत्तरपदादेश्च षुत्वम् । षोडा । षड्धा कुरु । बहुवचननिर्देशो नानाधिकरणवाचिनो धाशब्दस्य प्रतिपत्त्यर्थः । इह मा भूत्-पड् दधाति धयति वा षड्धेति । दुरो दाशनाशदमध्येपूत्वं वक्तव्यमुत्तरपदादेश्च षुत्वम् । कृच्छ्रेण दाश्यते नाश्यते दम्यते च यः स दूडाशः । दूणाशः । दूडभः । दम्भेः खल्वनुनासिकलोपो निपातनात् । दुष्टं ध्यायतीति, दूष्यः । दुःशब्दोपपदस्य ध्यायतेरातश्चोपसर्ग इति कप्रत्ययः । स्वरो रोहता छन्दस्युत्वं वक्तव्यम् । जाय एहि स्त्रो रोहाव । पीवोपवसनादीनां च लोपो वक्तव्यः । पीवोपवसनानाम् । पयोपवसनानाम् ॥

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ ।

आतोस्तदर्थान्तिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥

संख्याविसायपूर्वस्याहस्याहन्नन्यतरस्यां ङौ ॥ ११० ॥

संख्या वि साय इत्येवं पूर्वस्याहशब्दस्य स्थाने अहन्नित्ययमादेशो भवत्यन्य-
तरस्यां ङौ परतः । द्वयोरहोर्भवः, द्वयहः । ज्यहः । द्वयहि । द्वयहनि । ज्यहि ।
ज्यहनि । द्वयहे । ज्यहे । व्यपगतमहो, व्यहः । व्यहि । व्यहनि । व्यहे । सायमहः
सायाहः । सायाहि । सायाहनि । सायाहे । एकदेशिसमासः पूर्वादिभ्योऽन्यस्यापि
भवतीत्येतदेव विसायपूर्वस्याहस्य ग्रहणं ज्ञापकम् । तेन मध्यमहो मध्याह्न इत्यपि
भवति । संख्याविसायपूर्वस्येति किम् ? पूर्वाहे । अपराहे ।

दूलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः ॥ १११ ॥

ढकाररेफयोर्लोपो यस्मिन् स दूलोपः, तत्र पूर्वस्याणो दीर्घो भवति । लीडम् ।
मीढम् । उपगूढम् । मूढः । रलोपे-नीरुक्तम् । अग्नी रथः । इन्दूरथः । पुना रक्तं वासः ।
प्राता राजकथ्यः । पूर्वग्रहणमनुत्तरपदेऽपि पूर्वमात्रस्य दीर्घार्थम् । अण इति किम् ?
वृढम् (१) आतृढम् ॥

सहिवहोरोदवर्णस्य ॥ ११२ ॥

सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्यौकार आदेशो भवति दूलोपे । सोढा । सोढुम् ।
सोढव्यम् । वोढा । वोढुम् । वोढव्यम् । अवर्णस्येति किम् ? ऊढः । ऊढवान् । वर्ण-
ग्रहणं किम् ? कृतायामपि वृद्धौ यथा स्यात्-उदवोढाम् । उदवोढम् । तादपि पर-
स्तपरस्तपरत्वादाकारस्य ग्रहणं न स्यात् ॥ १२.१.६३ ॥

साढथै साढ्वा साढेति निगमे ॥ ११३ ॥

साढथै साढ्वा साढा इति निगमे निपात्यन्ते । साढथै समन्तात् । साढ्वा
शत्रून् । सहेः क्त्वाप्रत्यये ओत्वाभावः । पचे क्त्वाप्रत्ययस्य ध्येभावः । साढेति वृद्धि
रूपमेतत् । निगम इति किम् ? सोढ्वा सोढेति भाषायाम् ॥

संहितायाम् ॥ ११४ ॥

संहितायामित्ययमधिकारः । यदित उद्ध्वमनुक्रमिष्यामः संहितायामित्येवं तद्वे-
दितव्यम् । वक्ष्यति-द्वयचोतस्तिष्ठ इति । विद्वा हित्वा सत्पतिं शूर गोनाम् । संहि-
तायामिति किम् ? विद्वा, हि, त्वा, सत्पतिं, शूर, गोनाम् ॥

कर्णे लक्षणस्याविष्टाष्टपञ्चमणिभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य ॥ ११५ ॥

कर्णशब्दे उत्तरपदे लक्षणवाचिनो दीर्घो भवति, विष्ट अष्टन्, पञ्चन् मणि भिन्न

१. आढढमिति पुस्तकान्तरेऽधिकम् तदसत् सेट्क्त्वादस्यधातोः "दृढः स्थूलबलयो" रति
इलोपो निपात्यते इति पदमंजरी ।

छिन्न छिद्र सुव स्वस्तिक इत्येतान् वर्जयित्वा । दात्राकर्णः । द्विगुणाकर्णः । त्रिगुणा-
कर्णः । द्वायगुलाकर्णः । अंगुलाकर्णः । यत्पशूनां स्वामिविशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं दात्राका-
रादि क्रियते तदिह लक्षणं गृह्यते । लक्षणस्येति किम् ? शोभनकर्णः । अविष्टादीना-
मिति किम् ? विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । पञ्चकर्णः । मणिकर्णः । भिन्नकर्णः । छिन्नकर्णः ।
छिद्रकर्णः । सुवकर्णः । स्वस्तिककर्णः ॥

नहि वृत्तिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु कौ ॥ ११६ ॥

नहि वृत्ति वृषि व्यधि रुचि सहि तनि इत्येतेषु किंप्रत्ययान्तेषुत्तरपदेषु पूर्वपदस्य
दीर्घो भवति संहितायां विषये । नहि-उपानत् । परीणत् । वृत्ति-नीवृत् । उपावृत् ।
वृषि-प्रावृत् । उपावृत् । व्यधि-मर्मावित् । हृदयावित् । श्वावित् । रुचि-नीरुक् ।
अभीरुक् । सहि-ऋतीषट् । तनि-तरीतत् । गमः क्वाविति गमादीनामिष्यते । तत-
स्तनोतेरप्यनुनासिकलोपः । क्वाविति किम् ? परिणहनम् ।

वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलकादीनाम् ॥ ११७ ॥

वन गिरि इत्येतयोर्त्तरपदयोर्यथासंख्यं कोटारादीनां किंशुलकादीनां च दीर्घो
भवति संज्ञायां विषये । वने कोटारादीनाम्-कोटारावणम् । मिश्रकावणम् । सिध्रका-
वणम् । सारिकावणम् । गिरौ किंशुलकादीनाम्-किंशुलकागिरिः । अञ्जनागिरिः ।
कोटरकिंशुलकादीनामिति किम् ? असिपत्रवनम् । कृष्णगिरिः । कोटर । मिश्रक ।
पुरक । सिध्रक । सारिक । कोटरादिः । किंशुलक । सात्वक । अञ्जन । भञ्जन । लो-
हित । कुक्कुट । किंशुलकादिः ॥

वले ॥ ११८ ॥

वले परतः पूर्वस्य दीर्घो भवति । आसुतीवलः । कृषीवलः । दन्तावलः । रजः
कृष्यासुतिपरिपदो वलच् इति वलच्प्रत्ययो गृह्यते । अनुत्साहभ्रातृपितृणामित्येव(१) ।
उत्साहवलः । भ्रातृवलः । पितृवलः ॥

मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम् ॥ ११९ ॥

मतौ परतो बह्वचोऽनजिरादिवर्जितस्य दीर्घो भवति, संज्ञायां विषये । उदुम्ब-
रावती । मशकावती । वीरणावती । पुष्करावती । अमरावती । नद्यां मनुविति मतु-
पप्रत्ययः । संज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । बह्वच इति किम् ? ब्रीहिमतौ । अनजिरादीना-
मिति किम् ? अजिरवती । खदिरवती । पुलिनवती । हंसकारण्डववती । चक्रवाक-
वती । संज्ञायामित्येव । वलयवती ॥

शरादीनां च ॥ १२० ॥

शरादीनां च मतौ दीर्घो भवति संज्ञायां विषये । शरावती । वंशावती । शर ।

१. अनुत्साहेत्यादि पितृवल इत्यन्तमेकस्मिन्पुस्तके नास्ति ।

चंश । धूम । अहि । कपि । मणि । मुनि । शुचि । हनु । शरादिः । संज्ञायामिति मतोर्वत्वम् । यवादित्वाद् ब्रीह्यादिभ्यो न भवति ॥

इको वह्ऽपीलोः ॥ १२१ ॥

इगन्तस्य पूर्वपदस्य पीलुवर्जितस्य वह उत्तरपदे दीर्घो भवति । ऋषोवहम् । कपीवहम् । मुनीवहम् । इक इति किम् ? पिण्डवहम् । अपीलोरिति किम् ? पीलुवहम् । ऋषोवहादीनामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्, दारुवहम् ॥

उपसर्गस्य घञ्मनुष्ये बहुलम् ॥ १२२ ॥

उपसर्गस्य घञन्त उत्तरपदेऽमनुष्येऽभिधेये बहुलं दीर्घो भवति । नीक्लेदः । वीमार्गः । अपामार्गः । न च भवति-प्रसेचः । प्रसारः । सादकारयोः कृत्रिमे दीर्घो भवति । प्रासादः । प्राकारः । कृत्रिम इति किम् ? प्रसादः । प्रकारः । वेशादिषु विभाषा दीर्घो भवति-प्रतिवेशः । प्रतीवेशः । प्रतिरोधः । प्रतीरोधः । अमनुष्य इति किम् ? निषादो मनुष्यः ॥

इकः काशे ॥ १२३ ॥

इगन्तस्योपसर्गस्य काशशब्द उत्तरपदे दीर्घो भवति । नीकाशः । वीकाशः । अनूकाशः । पचाद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं काशशब्दः । इक इति किम् ? प्रकाशः ॥

दस्ति ॥ १२४ ॥

दा इत्येतस्य यस्तकारादिरादेशस्तस्मिन् परत इगन्तस्योपसर्गस्य दीर्घो भवति । नीत्तम् । वीत्तम् । परीत्तम् । अच उपसर्गात्त इत्यन्तस्य यद्यपि तकारः क्रियते तथापि चत्वेत्योश्रयात् सिद्धत्वमिति तकारादिर्भवति । इक इत्येव । प्रत्तम् । अवत्तम् । द इति किम् ? वितीर्णम् । नितीर्णम् । तीति किम् ? सुदत्तम् ॥

अष्टनः संज्ञायाम् ॥ १२५ ॥

अष्टनित्येतस्योत्तरपदे संज्ञायां दीर्घो भवति । अष्टावक्रः । अष्टाबन्धुरः । अष्टापदम् । संज्ञायामिति किम् ? अष्टपुत्रः । अष्टभार्यः ॥

छन्दसि च ॥ १२६ ॥

छन्दसि विषयेऽष्टन उत्तरपदे दीर्घो भवति । आग्नेयमष्टाकपालं निर्वपेत् । अष्टाहिरण्या दक्षिणा । अष्टापदी देवता सुमती । अष्टौ पादाभस्या इति बहुव्रीहौ पादस्य लोपे कृते, पादोऽन्यतरस्यामिति ङीप् । ऋगवि च युक्ते भाषायामष्टनो दीर्घो भवतीति वक्तव्यम् ॥ अष्टागवं शकटम् ॥

चितेः कपि ॥ १२७ ॥

चितिशब्दस्य कपि परतो दीर्घो भवति । एकचितीकः । द्विचितीकः । त्रिचितीकः ।

विश्वस्य वसुराटोः ॥ १२८ ॥

विश्वशब्दस्य वसु राडित्येतयोर्द्वयोरुत्तरपदयोर्दीर्घ आदेशो भवति । विश्वावसुः ।

विश्वाराद् । राडिति विकारनिर्देशो यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यात् । इह न भवति-
विश्वराजौ । विश्वराजः ॥

नरे संज्ञायाम् ॥ १२६ ॥

नरशब्द उत्तरपदे संज्ञायां विषये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वानरो नाम, यस्य
वैश्वानरिः पुत्रः । संज्ञायामिति किम् ? विश्वे नरा यस्य स विश्वनरः ॥

~~मित्रे~~ मित्रे चर्पो ॥ १३० ॥

मित्रे चोत्तरपदे ऋषावभिधेये विश्वस्य दीर्घो भवति । विश्वामित्रो नाम ऋषिः ।
ऋषाविति किम् ? विश्वमित्रो माणवर्कः ॥

मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रियविश्वदेव्यस्य मतौ ॥ १३१ ॥

मन्त्रविषये सोम अश्व इन्द्रिय विश्वदेव्य इत्येतेषां मनुप्रत्यये परतो दीर्घो
भवति । सोमावती । अश्वावती । इन्द्रियावती । विश्वदेव्यावती ॥

ओषधेश्च विभक्तावप्रथमायाम् ॥ १३२ ॥

मन्त्र इति वर्तते । ओषधिशब्दस्य विभक्तावप्रथमायां परतो दीर्घो भवति ।
ओषधीभिरपीपतत् । नमः पृथिन्यै नम ओषधीभ्यः । विभक्ताविति किम् ? ओष-
धिपते । अप्रथमायामिति किम् ? स्थिरेयमस्त्वोषधिः ॥

~~मन्त्रे~~ ऋचि तुनुषमक्षुतेङ्कुत्रोरुष्याणाम् ॥ १३३ ॥

ऋचि विषये तु नु ष मक्षु तङ् कु त्र उरुष्य इत्येषां दीर्घो भवति । आ तु न
इन्द्र वृत्रहन् । नु-नू करणे । ष-उत वा घास्यालात् । मक्षु-मक्षू गोमन्तमीमहे ।
तङ्-भरता जातवेदसम् । तडिति थादेशस्य डित्पद्वे ग्रहणं, तेनेह न भवति-
शृणोत ग्रावाणः । कु-कूमनः । त्र-अत्रा गौः । उरुष्य-उरुष्या णोग्नेः ॥

इकः सुञि ॥ १३४ ॥

सुञ् निपातो गृह्यते । इगन्तस्य सुञि परतो मन्त्रविषये दीर्घो भवति । अभी
पु णः सखीनाम् । ऊर्ध्व ऊषु ण ऊतये । सुञ इति षत्वम् । नश्च धातुस्थोरुष्य-
इति णत्वम् ॥

द्वयचोऽतस्तिङः ॥ १३५ ॥

ऋचीति वर्तते । द्वयचस्तिङन्तस्यात ऋग्विषये दीर्घो भवति । विद्वा हि त्वा
सत्पतिं शूर गोनाम् । विद्मा स तस्य पितरम् । द्वयच इति किम् ? देवा भवत
वाजिनः । अत इति किम् ? आ देवान् वक्षि यक्षि च ॥

निपातस्य च ॥ १३६ ॥

ऋचीत्येव । निपातस्य च ऋग्विषये दीर्घ आदेशो भवति । एवा ते । अच्छा ते ॥

अन्येषामपि दृश्यते ॥ १३७ ॥

अन्येषामपि दीर्घो दृश्यते स शिष्टप्रयोगादनुगन्तव्यः । यस्य दीर्घत्वं न विहितं

दृश्यते च प्रयोगे तदनेन कर्तव्यम् । केशाकेशि । कचाकचि । नारकः । पूरुपः । शृणो
दन्तदंष्ट्राकर्णकुन्दवराहपुच्छपदेषु । श्वादन्तः । श्वादंष्ट्रः । श्वाकर्णः । श्वाकुन्दः ।
श्वावराहः । श्वापुच्छः । श्वापदः ॥

चौ परतः पूर्वपदस्य दीर्घो भवति । चावित्यञ्जतिर्लुप्तनकारो गृह्यते । दधोचः
पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे । अन्तरङ्गोऽपि हि यणा-
देशो दीर्घविधानसामर्थ्यात् प्रवर्तते ॥

संप्रसारणस्य ॥ १३६ ॥

उत्तरपद इति वर्तते । संप्रसारणान्तस्य पूर्वपदस्योत्तरपदे दीर्घो भवति । कारी-
षगन्धीपुत्रः । कारीषगन्धीपतिः । कौमुदगन्धीपुत्रः । कौमुदगन्धीपतिः । करीषस्येव
गन्धोऽस्य । कुमुदस्येव गन्धोऽस्य । अल्पाख्यायामुपमानच्चेति इकारः समासान्तः ।
करीषगन्धेरपत्यं कारीषगन्ध्या कुमुदगन्धेरपत्यं, कौमुदगन्ध्या, तस्याः पुत्रः । तस्याः
पतिरिति विग्रहः । इको ह्रस्वोऽङ्यो गालवस्येत्येतन्न भवति । व्यवस्थितविभाषा हि
सा । अकृत एव दीर्घत्वे ह्रस्वाभावपक्षे कृतार्थेनापि दीर्घेण पदान्तरे परत्वाद् ह्रस्वो
वाच्यते । पुनः प्रसङ्गविज्ञानं च न भवति । सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद्
बाधितमेवेति ॥

इति काशिकायां वृत्तौ षष्ठ्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ ६ ॥ ३ ॥

अथ षष्ठाध्यायस्य चतुर्थः पादः ।

अङ्गस्य ॥ १ ॥

अधिकारोऽयमासप्तमाध्यायपरिसमाप्तः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामोऽङ्गस्येत्येवं
तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—हलः । हूतः । जीनः । संवीतः । अङ्गस्येति किम् ? निरु-
तम् । दुरतम् । नामि दीर्घः—अग्निनाम् । वायूनाम् । अङ्गस्येति किम् ? क्रिमिणां
पश्य । अतो भिस ऐस्—वृचैः । प्लचैः । अङ्गस्येति किम् ? ब्राह्मणभिस्सा । ओदन-
भिस्सा । अङ्गाधिकारः कृतोऽन्यार्थो नामि दीर्घत्वाद्यपि व्यवस्थापयतीति तदर्थमर्थ-
वद्ग्रहणपरिभाषा नाश्रयितव्या भवति । अङ्गस्येति सम्बन्धसामान्ये षष्ठी यथायोगं
विशेषेण भवति । अथवा प्रातिपदिकार्थमात्रमविवक्षितविभक्त्यर्थमधिक्रियते । तदु-
त्तरत्र यथायोगं विपरिणम्यते । ततोऽकारान्तादङ्गाद् भिस ऐसित्येवमाद्यपि सम्यक्
संपन्नं भवति ॥

हलः ॥ २ ॥

अङ्गावयवाद्दलो यदुत्तरं संप्रसारणं तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । हूतः । जीनः ।

संवीतः । हल इति किम् ? उतः । उतवान् । अङ्गावयवादिति किम् ? निस्तम् । तदन्तस्येति किम् ? विद्धः । विचितः । अण इत्येव । तृतीयः । तृतीयेति वा निपात-
नादत्र दीर्घाभावः । अङ्गग्रहणमावर्त्तयितव्यं, हल्विशेषणार्थम्, अङ्गकार्यप्रतिपत्त्यर्थं च ॥

नामि ॥ ३ ॥

नामीत्येतत् पष्ठीबहुवचनमागतनुट्कं गृह्यते । तस्मिन् परतोऽङ्गस्य दीर्घो भवति ।
अग्नीनाम् । वायूनाम् । कर्तृणाम् । अण इत्येतदत्र निवृत्तम् । (आगत) नुट्क-
ग्रहणमुत्तरार्थम्, कृते च नुटि दीर्घप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि नुडेव न स्यात् ॥

नामि दीर्घं आमि चेत् स्यात् कृते दीर्घं न नुड् भवेत् ।

वचनाद्यत्र तच्चास्ति नोपाध्यायाश्च चर्मणाम् ॥

न तिसृचतसृ ॥ ४ ॥

तिसृ चतसृ इत्येतयोर्नामि दीर्घो न भवति । तिसृणाम् । चतसृणाम् । इदमेव
नामीतिदीर्घप्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—अचि र ऋत इत्येतस्मात् पूर्वविप्रतिषेधेन
नुडागमो भवतीति ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ५ ॥

छन्दसि विषये तिसृचतस्रोर्नामि परत उभयथा दृश्यते, दीर्घश्चादीर्घश्च । तिसृणां
मध्यं दिने, तिसृणां मध्यं दिने । चतसृणां मध्यं दिने, चतसृणां मध्यं दिने ॥

नृ च ॥ ६ ॥

नृ इत्येतस्य नामि परे उभयथा भवति । त्वं नृणां नृपते । त्वं नृणां नृपते ।
केचिदत्र छन्दसीति नानुवर्त्तयन्ति । तेन भाषायामपि विकल्पो भवति ॥

नोपधायाः ॥ ७ ॥

नान्तस्याङ्गस्योपधाया नामि परतो दीर्घो भवति । पञ्चानाम् । सप्तानाम् । नवा-
नाम् । दशानाम् । न इति किम् ? चतुर्णाम् । नामीत्येव, चर्मणाम् ।

सर्वनामस्थाने चासंबुद्धौ ॥ ८ ॥

सर्वनामस्थाने च परतोऽसंबुद्धौ नोपधाया दीर्घो भवति । राजा । राजानौ ।
राजानः । राजानम् । राजानौ । सामानि तिष्ठन्ति । सामानि पश्य । सर्वनामस्थान
इति किम् ? राजनि । सामनि । असंबुद्धाविति किम् ? हे राजन् । हे तच्चन् ॥

वा षपूर्वस्य निगमे ॥ ९ ॥

षपूर्वस्याऽचो नोपधाया निगमविषये सर्वनामस्थाने परतोऽसंबुद्धौ वा दीर्घो
भवति । स तच्चाणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । स तच्चणं तिष्ठन्तमब्रवीत् । ऋमुच्चाणमिन्द्रम् ।
ऋमुच्चाणमिन्द्रम् । निगम इति किम् ? तच्चा । तच्चाणौ । तच्चाणः ॥

सान्तमहतः संयोगस्य ॥ १० ॥

सकारान्तस्यासंयोगस्य महत्तश्च यो नकारो, तस्योपधाया दीर्घो भवति सर्व-

नपुंसकस्येत्येतन्नाश्रीयते । तेनानपुंसकस्यापि दीर्घो न भवति । सर्वनामस्थानसंज्ञा-
विधाने तु नपुंसकस्य व्यापारोऽस्तीति तत्र नियमः क्रियमाणो नपुंसकस्य स्यात् ॥

सौ च ॥ १३ ॥

सावसंबुद्धौ परत इन्हन्पूपार्थ्यणासुपधाया दीर्घो भवति । दण्डी । वृत्रहा ।
पृषा । अर्थमा । असंबुद्धाविति किम् ? हे दण्डिन् । हे वृत्रहन् । हे पूषन् । हेअर्थमन् ॥

अत्वसन्तस्य चाधातोः ॥ १४ ॥

अतु अस् इत्येवमन्तस्य अधातोरुपधायाः सावसंबुद्धौ परतो दीर्घो भवति ।
डवतु-भवान् । क्वतु-कृतवान् । मतुप्-गोमान् । यवमान् । अत्र कृते दीर्घे नुमागमः
कर्त्तव्यः । यदि हि परत्वाश्रित्यत्वाच्च नुम् स्यात्, दीर्घस्य निमित्तमतूपधा विहन्येत ।
असन्तस्य-सुपयाः । सुयज्ञाः । सुश्रोताः । अधातोरिति किम् ? पिण्डं असत इति
पिण्डग्रः । चर्मं वस्त इति चर्मवः । अनर्थकोऽप्यस् शब्दो गृह्यते । अनिनस्मन्ग्रह-
णानि अर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति इति । अन्तग्रहणमुपदेश-
प्रयोगैकदेशस्याप्यत्वन्तस्य परिग्रहार्थम् । अन्यथा मतुपो ग्रहणं न स्याद् । उपदेशे
रूपनिर्ग्रहहेतौ नायमत्वन्त इति । असंबुद्धावित्येव । हे गोमन् ! हे सुपयः !

अनुनासिकस्य किम्भलोः किङिति ॥ १५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य उपधाया दीर्घो भवति-किप्रत्यये परतो झलादौ च
किङिति । प्रशान् । प्रतान् । झलादौ किति-शान्तः । शान्तवान् । शान्ता । शान्तिः ।
ङिति खल्वपि-शंशान्तः । तन्तान्तः । यङ्लुगन्तादयं तस् । अनुनासिकस्येति
किम् ? ओदनपक् । पक्कः । पक्कवान् । किङ्झलोरिति किम् ? गम्यते । रम्यते । किङ्तीति
किम् ? गन्ता । रन्ता ॥

अजम्भनगमां सनि ॥ १६ ॥

अजन्तानामङ्गानां हनिगम्योश्च सनि झलादौ परे दीर्घो भवति । अजन्ता-
नाम्-विवीषति । तुष्टृषति । चिकीर्षति । जिहीर्षति । हन्-जिघांसति । गम्-अधि
जिगांसते । ऋगमेरिङादेशस्येति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-संजिगांसते वस्तो मात्रेति ।
स्वर्गं लोकं समजिगांसदिति छन्दसि यदनिङादेशस्यापि दीर्घत्वं दृश्यते, तदन्येषा-
मपि दृश्यत इत्यनेन भवति । अथवा इहाज्ग्रहणं न कर्त्तव्यम् । सनि दीर्घो भवती-
त्येतावदेव सूत्रं कर्त्तव्यम् । तच्चाचा गृह्यमाणस्य विशेषणे सति सिद्धमजन्तस्य दीर्घत्वं,
तत् क्रियते प्रवृत्तिभेदेन गमेरपि विशेषणार्थम् । अजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति ।
अजादेशस्य गमेरिति, ततो न वक्तव्यम् एतद्-गमेरिङादेशस्येति ॥

तनोतेर्विभाषा ॥ १७ ॥

तनोतेरङ्गस्य सनि झलादौ विभाषा दीर्घो भवति । तितांसति । तितंसति ।

झलीत्येव । तितनिपति । सनीवन्तर्द्धेत्यत्र तनोतेरुपसंख्यानादिडागमो भवति विकल्पेन ॥

क्रमश्च क्त्वि ॥ १८ ॥

क्रम उपधाया विभाषादीर्घो भवति क्त्वाप्रत्यये झलादौ परतः । क्रन्त्वा । क्रान्त्वा । झलीत्येव, क्रमित्वा । प्रक्रम्य, उपक्रम्येति वहिरङ्गोऽपि त्यवादेशोऽन्तरङ्गानपि विधीन् बाधत इति पूर्वमेव दीर्घत्वं न प्रवर्त्तते ॥

च्छ्रोः शङनुनासिके च ॥ १९ ॥

छ इत्येतस्य सतुक्कस्य वकारस्य च स्थाने यथासंख्यं श् ऊठ् इत्येतावादेशौ भवतः, अनुनासिकादौ प्रत्यये परतः, कौ झलादौ च विडति । प्रश्नः । विश्नः । अन्तरङ्गत्वाच्चे चेति तुकि कृते सतुक्कस्य शादेशः । वकारस्य ऊठ्-स्योनः । सिवेरौ-णादिके नप्रत्यये लघूपधगुणात् पूर्वमूठ् क्रियते । तत्र कृतेऽन्तरङ्गत्वाद् यणादेशो नानाश्रयत्वाच्च न वाणादाङ्गं वलीयो भवति । कौ छस्य-शब्दप्राट् । क्क्विच्चीत्यादि-नौणादिकः क्किप्, दीर्घश्च । गोचिट् । वकारस्य-अच्छद्युः । हिरण्यद्युः । असिद्धं वहिरङ्ग-मन्तरङ्ग इति, नाजानन्तर्यं इति प्रतिपिध्यते । झलादौ छस्य-पृष्टः । पृष्टवान् । पृष्ट्वा । वकारस्य-द्युतः । द्यूतवान् । द्यूत्वा । विडतीत्येव । द्युभ्याम् । द्युभिः । केचिदत्र विडतीति नानुवर्त्तयन्ति । कथं द्युभ्यां द्युभिरिति ? ऊठि कृते दिव उदिति तपरत्वा-न्मात्राकालो भविष्यति । छशां ष इत्यत्र छग्रहणं न कर्त्तव्यम् । अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते । ऊठष्ठिक्करणमेत्येधत्पूठ्सु इति विशेषणार्थम् । बाह ऊडित्यय-मपि ठिदेव ॥

ज्वरत्वरश्रिव्यविमवामुपधायाश्च ॥ २० ॥

ज्वर त्वर श्रिवि अव मव इत्येतेषामङ्गानां वकारस्य उपधायाश्च स्थाने ऊडित्य-यमादेशो भवति कौ परतोऽनुनासिके झलादौ च विडति । जूः । जूरौ । जूरः । जूर्तिः । त्वर-तूः । तूरौ । तूरः । तूर्तिः । श्रिवि-श्रूः । श्रुवौ । श्रुवः । श्रूतः । श्रूतवान् । श्रूतिः । अव-ऊ । उवौ । उवः । उतिः । मव-मूः । मुवौ । मुवः । मूतः । मूतवान् । मूतिः । ज्वरत्वरोरुपधा वकारात् परा, श्रिव्यवमवां पूर्वा ॥

रास्त्रोपः ॥ २१ ॥

रेफादुत्तरयोश्छचोर्लोप्ते भवति कौ परतो झलादौ विडति च परतः । मुछ्छां-मूः । मुरौ । मुरः । मूर्त्तः । मूर्त्तवान् । मूर्त्तिः । न ध्याख्यापमूर्द्धिमदामिति निष्ठानत्वाभावः । हुछ्छां-हूः । हुरौ । हुरः । हूर्णः । हूर्णवान् । हूर्त्तिः । रास्त्रोपे सतुक्कस्य छस्याभावात् केवलो गृह्यते । वकारस्य-तूर्वा-तूः । तुरौ । तुरः । तूर्णवान् । तूर्त्तिः । धुर्वी-धूः । धुरौ । धुरः । धूर्णः । धूर्णवान् । धूर्त्तिः ॥

असिद्धवदत्राभात् ॥ २२ ॥

असिद्धवदित्ययमधिकारो यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आ अभ्यायपरिसमाप्तस्तत्

असिद्धवद्वेदितव्यम् । आ भादिति विषयनिर्देशः । आभसंशब्दनाद् यदुच्यते तत्र कर्त्तव्ये । अत्रेति समानाश्रयत्वप्रतिपत्त्यर्थम् । तच्चेदत्र यत्र भवति तदा भाद् शास्त्रीयं विधीयते तदाश्रयमेव भवति । व्याश्रयं तु नासिद्धवद्भवतीत्यर्थः । असिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमादेशलक्षणप्रतिपेधार्थं च । एधि शाधोत्यत्र एत्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं न प्राप्नोति, असिद्धत्वाद्भवति । आगहि जहीत्यत्रानुनासिकलोपे जभावे च, अतो हेरिति लुक् प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति । आ भादिति किम् ? अभाजि । रागः । अत उपधाया इति वृद्धौ कर्त्तव्यायां नलोपो नासिद्धो भवति । अत्र ग्रहणं किम् ? पपुपः पश्य । चिच्युपः पश्य । लुलुवुषः पश्य । वसुसंप्रसारणमालोपे यणादेशे उवडादेशे च कर्त्तव्ये नासिद्धं भवति । आलोपादीनि वसौ, वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति समानाश्रयत्वं नास्ति । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग-इति-एतदप्यत्र न भवति । किं कारणम् ? एषा हि परिभाषा आ भाच्छास्त्रीया । तस्यां प्रवर्त्तमानायां वसुसंप्रसारणादीनामाभाच्छास्त्रीयाणामेवासिद्धत्वादान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत् समुपस्थानं नास्तीति परिभाषा न प्रवर्तते ॥ ॐ बुग् युटावुवङ्यणोः सिद्धौ भवत इति वक्तव्यम् ॐ बुग् उवडादेशे-वभूव । यभूवतुः वभूवुः । युट् यणादेशे-उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । आभादित्ययमभिविधावाद् । तेन भाधिकारेऽप्यसिद्धवद्भवति ॥

श्नान्नलोपः ॥ २३ ॥

श्नादिति श्नमयमुत्सृष्टमकारो गृह्यते । तत्र उत्तरस्य नकारस्य लोपो भवति । अनक्ति । मनक्ति । हिनस्ति । शकारवतो ग्रहणं किम् ? यज्ञानाम् । सुपि चेति परत्वात् कृतेऽपि दीर्घत्वे स्थानिवद्भावान्नलोपः स्यादेव । विश्नानां प्रश्नानामित्यत्र लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भवति ॥

अनिदितां हल उपधायाः किञ्चि ॥ २४ ॥

अनिदितामङ्गानां हलन्तानामुपधाया नकारस्य लोपो भवति किञ्चि प्रत्यये परतः । स्रस्तः । ध्वस्तः । स्रस्यते । ध्वस्यते । सनीस्रस्यते दनीध्वस्यते । अनदितामिति किम् ? नन्यते । नानन्यते । हल इति किम् ? नीयते । नेनीयते । उपधाया इति किम् ? नह्यते । नानह्यते । किञ्चितीति किम् ? संसिता । ध्वंसिता । ॐ अनदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॐ । विलगितः । विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किम् ? विलङ्गितः । विकम्पितः । ॐ रज्जेर्णौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॐ । रजयति मृगान् । जनीजृप्स्वनसुरञ्जोऽमन्ताश्चेति मित्वादुपधाहस्वत्वम् । मृगरमण इति किम् ? रजयति वस्त्राणि । ॐ धिनुणि च रज्जेरुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॐ । रागी । त्यजरजभजेति निपातनाद्वा सिद्धम् । ॐ रजकर-जनरजःसुपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ॐ । रजकः । रजनम् । रजः ॥

दंशसञ्जस्वञ्जां शपि ॥ २५ ॥

दंश सञ्ज ष्वञ्ज इत्येतेषामङ्गानां शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । दशति । सजति । परिष्वजते ॥

रञ्जेश्च ॥ २६ ॥

रञ्जेश्च शपि परत उपधाया नकारस्य लोपो भवति । रजति । रजतः । रजन्ति । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

घञि च भावकरणयोः ॥ २७ ॥

भावकरणवाचिनि घञि परतो रञ्जैरुपधाया नकारस्य लोपो भवति । भावे-
आश्चर्यो रागः । विचित्रो रागः । करणे-रज्यतेऽनेनेति, रागः । भावकरणयोरिति किम् ?
रजन्ति तस्मिन्निति रङ्गः ॥

स्यदो जवे ॥ २८ ॥

जवेऽभिधेये स्यद इति घञि निपात्यते । स्यन्देर्नलोपो वृद्धभावश्च । इक्प्रकरणाच्च
धातुलोप इति प्रतिषेधो नास्ति । गोस्यदः । अश्वस्यदः । जव इति किम् ? तैलस्यन्दः ।
घृतस्यन्दः ॥

अवोदैधौघप्रश्रथहिमश्रथाः ॥ २९ ॥

अवोद् एध ओघ प्रश्रथ हिमश्रथ इत्येते निपात्यन्ते । अवोद् इत्युन्देरवपूर्वस्य
घञि नलोपो निपात्यते । अवोदः । एध इति इन्धेर्घञि नलोपो गुणश्च निपात्यते । न
धातुलोप आर्द्धधातुक इति हि प्रतिषेधः स्यात् । ओघ इति उन्देरौणादिके मन् प्रत्यये
नलोपो गुणश्च निपात्यते । ओघः । प्रश्रथ इति प्रपूर्वस्य श्रन्धेर्घञि नलोपो वृद्धभा-
वश्च निपात्यते । हिमश्रथ इति हिमपूर्वपदस्य श्रन्धेर्घञ्येव निपातनम् । हिमश्रथः ॥

नाञ्चेः पूजायाम् ॥ ३० ॥

अञ्चेः पूजायामर्थे नकारस्य लोपो भवति । अञ्चिता अस्य गुरवः । अञ्चितमिव
शिरो बहति । अञ्चेः पूजायामिति इडागमः-पूजायामिति किम् ? उदक्तमुदकं कृपात् ।
उदघृतमित्यर्थः । यस्य विभाषेतीदृप्रतिषेधः ॥

क्त्वि स्कन्दिस्त्यन्दोः ॥ ३१ ॥

क्त्वाप्रत्यये परतः स्कन्द स्यन्द इत्येतयोर्नकारलोपो न भवति । स्कन्त्वा । स्य-
न्त्वा । स्यन्देरुदित्वात् पठे इडागमः-स्यन्दित्वा । तत्र यदा इडागमस्तदा, न क्त्वा
सेदिति क्तिवप्रतिषेधादेव नलोपाभावः ॥

जान्तनशां विभाषा ॥ ३२ ॥

जान्तानामङ्गानां नशेश्च क्त्वाप्रत्यये परतो विभाषा नकारलोपो न भवति । रङ्-
क्त्वा । रक्त्वा । भङ्क्त्वा । भक्त्वा । नशः-नष्टा । नष्टा । इदपठे नशित्वा(१) ॥

१. रदं षड्पु पुरतकेषु नास्ति ।

भञ्जेश्च चिणि ॥ ३३ ॥

भञ्जेश्च चिणि परतो विभाषा नकारलोपो भवति । अभाजि । अभजि । अप्राप्तो-
ऽयं नलोपः पक्षे विधीयते । ततो नेति नानुवर्त्तते ॥

शास इदङ्हलोः ॥ ३४ ॥

शास उपधाया इकारादेशो भवति अङि परतो हलादौ च विङिति । अन्वशिषत् ।
अन्वशिषताम् । अन्वशिषन् । हलादौ किति-शिष्टः । शिष्टवान् । ङिति-तौ शिष्टः ।
वयं शिष्यः । इत्वे कृते शासिवसिघसीनां चेति पत्वम् । अङ्हलोरिति किम् ? शास-
ति । शशासतुः । शशासुः(१) । ऋकौ च शास इत्वं भवतीति वक्तव्यम् । आर्यान्
शास्तीति, आर्यशीः । मित्रशीः । यस्मात् शासेरङ्विहितः शासु अनुशिष्टाविति, तस्यै-
वेदं ग्रहणमिष्यते । आङः शासु इच्छायामित्यस्य न भवति-आशास्ते । आशा-
स्यमानः । ऋक्प्रत्यये तु तस्यापि भवतीति वक्तव्यम् । आशीः । आशिषौ । आ-
शिषः । क्षियाशीःप्रैषु तिङाकाङ्क्षमिति निपातनाद्वा सिद्धम् ॥

शा हौ ॥ ३५ ॥

शासो हौ परतः शा इत्ययमादेशो भवति । अनुशाधि । प्रशाधि । उपधाया इति
निवृत्तं ततः शास इति स्थानेयोगा पट्टी भवति । विङितीत्येतदपि निवृत्तम् । तेन
यदा, वा छन्दसीति पित्वं हिशब्दस्य तदाप्यादेशो भवत्येव । शाधीत्याद्युदात्तमपि
छन्दसि दृश्यते ॥

हन्तेर्जः ॥ ३६ ॥

हन्तेर्द्धातोर्ज इत्ययमादेशो भवति हौ परतः । जहि शत्रून् ॥

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो भ्रलि विङिति ॥ ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशानामङ्गानां वनतेस्तनोत्यादीनां चानुनासिकलोपो भवति झलादौ
विङिति प्रत्यये परतः । यमु-यत्वा । यतः । यतवान् । यतिः । रमु-रत्वा । रतः ।
रतवात् । रतिः । अनुदात्तोपदेशा अनुनासिकान्ता यमिरमिनमिगमिहनिमन्यतयः ।
वनति-वतिः । क्तिनो रूपमेतत् । किञ्चि तु न किञ्चि दीर्घश्चेति अनुनासिकलोपोन
भवति । अन्यत्र झलादाविटा भवितव्यम् । तनोत्यादयः-ततः । ततवान्(२) । सनो-
तेरात्वं वक्ष्यति । ऋणु-वृतः । वृतवान् । ऋणु-वृतः । वृतवान् । वृणु-वृतः । वृतवान् ।
वृणु-वृतः । वृतवान् । वनु-वतः । वतवान् । मनु-मतः । मतवान् । ङिति-अतत । अतथाः ।
अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामिति किम् ? शान्तः । शान्तवान् । तान्तः । तान्त-
वान् । दान्तः । दान्तवान् । अनुनासिकस्येति किम् ? पक्कः । पक्कान् । झलीति किम् ?
गम्यते । रम्यते । विङितीति किम् ? यन्ता । यन्तव्यम् । उपदेशग्रहणं किम् ? इह
च यथा स्यात्-गतिः । इह च मा भूत्-शान्तः । शान्तवानिति ॥

१. विङितीति किम् ? शारिप्त इत्यधिकमेकारमनुपुस्तके । २. तत्वा ततिरित्यधिकमेक-
स्मिन्पुस्तके ।

वा ल्यपि ॥ ३८ ॥

त्यपि परतोऽनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो वा भवति । व्यवस्थितविभाषा चेयं, तेन मकारान्तानां विकल्पो भवति । अन्यत्र नित्यमेव लोपः । प्रयत्य । प्रयम्य । प्ररत्य । प्ररम्य । प्रणत्य । प्रणम्य । आगत्य । आगम्य । आहत्य । प्रमत्य । प्रवत्य । प्रच्यत्य ॥

न क्तिचि दीर्घश्च ॥ ३९ ॥

क्तिचि परतोऽनुदात्तोपदेशादीनामनुनासिकलोपो दीर्घश्च न भवति । यन्तिः । वन्तिः । तन्तिः । अनुनासिकलोपे प्रतिषिद्धेऽनुनासिकस्य क्तिञ्चलोः विडतीति दीर्घः प्राप्नोति सोऽपि प्रतिषिद्धयते ॥

गमः कौ ॥ ४० ॥

गमः कौ परतोऽनुनासिकलोपो भवति । अङ्गात् । कलिङ्गात् । अध्वगतो हरयः । ऋगमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात्-संयत् । परीतत् । ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । अग्रेगूः । अग्रेभूः ॥

विड्वनोरनुनासिकस्यात् ॥ ४१ ॥

विटि वनि च प्रत्यये परतोऽनुनासिकान्तस्याङ्गस्याकार आदेशो भवति । अब्जाः । गोजाः । ऋतजाः । अद्रिजाः । गोषा इन्द्रो नृषा असि । कूपखाः । शतखाः । सहस्रखाः । दधिकाः । अग्रेगा उच्चेतृणाम् । जनसनखनक्रमगमो विडिति विट् प्रत्ययः । गोषा इन्द्रो नृषा असीत्यत्र सनोतेरन इति षत्वम्, । वन्-विजावा । अग्रेजावा । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति वनिप् प्रत्ययः । अनुनासिकस्येति वर्त्तमाने पुनरनुनासिकग्रहणमनुनासिकमात्रपरिग्रहार्थम् । अन्यथा ह्यनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामेव स्यात् ॥

जनसनखनां सन्भ्रलोः ॥ ४२ ॥

झलित्यनुवर्त्तते । जन सन खन इत्येतेषामङ्गानां सनि झलादौ विडिति झलादौ प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति । जन्-जातः । जातवान् । जातिः । सन्, सनि-सिपासति । सातः । सातवान् । सातिः । खन्-खातः । खातवान् । खातिः । झल्यग्रहणं सन्विशेषणार्थं, किमर्थमनुवर्त्तते ? इह मा भूत्-जिजनिषति । सिसनिषति । चिखनिषति । सनोतेः, सनीवन्तर्द्धेति पक्षे इडागमः । तदिह सनोत्यर्थमेव सन्ग्रहणम्, अत्र झलादौ विडिति सनोतेर्विप्रतिषेधाद् आत्वमनुनासिकलोपं बाधते । घुमास्थागापाजहातिसां हलीति हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन्नसिद्धप्रकरणे विप्रतिषेधो भवतीति ॥

ये विभाषा ॥ ४३ ॥

यकारादौ विडिति प्रत्यये परतो जनसनखनामाकार आदेशो भवति विभाषा ।

जायते । जन्यते । जाजायते । जञ्जन्यते । सायते । सन्यते । सासायते । संसन्यते । खायते । खन्यते । चाखायते । चङ्खन्यते । जनेः श्यनि, ज्ञाजनोर्जा इति नित्यं जादेशो भवति ॥

तनोतेर्यकि ॥ ४४ ॥

तनोतेर्यकि परतो विभाषा आकार आदेशो भवति । तायते । तन्यते । यकीति किम् ? तन्तन्यते ॥

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ४५ ॥

सनोतेरङ्गस्य क्तिचि प्रत्यये परत आकार आदेशो भवति लोपश्चास्यान्यतरस्याम् । सातिः । सन्तिः । सतिः । अन्यतरस्याग्रहणं विस्पष्टार्थम् । येसंबद्धं हि विभाषाग्रहणमिहानुवृत्तमित्याशङ्कयेत् ॥

आर्द्धधातुके ॥ ४६ ॥

आर्द्धधातुक इत्यधिकारो न ल्यपीति प्रागेतस्माद्यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्याम आर्द्धधातुक इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति-अतो लोपः । चिकीर्षिता । आर्द्धधातुक इति किम् ? भवति । भवतः । अदिप्रभृतिभ्यः शपो लुगवचनं प्रत्ययलोपलक्षणप्रतिषेधार्थं स्यादित्येतन्न ज्ञापकं शपो लोपाभावस्य । यस्य हलः-बेभिदिता । बेभिदितुम् । बेभिदितव्यम् । आर्द्धधातुक इति किम् ? बेभिद्यते । णेरनिटि-कारणा । हारणा । आर्द्धधातुक इति किम् ? कारयति । हारयति । आतो लोपः-ययतुः । ययुः । ववतुः । ववुः । आर्द्धधातुक इति किम् ? यान्ति । वान्ति । धुमास्थागापाजहातिसां हलिदीयते । धीयते । आर्द्धधातुक इति किम् ? अदाताम् । अघाताम् । वान्यस्य संयोगादेः-स्नेयात् । स्नायात् । आर्द्धधातुक इति किम् ? स्नायात् । आशीर्लिङोऽन्यत्र न भवति । स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽञ्जनग्रहणं वा चिण्वदिट् च । कारिषीष्ट । हारिषीष्ट । आर्द्धधातुक इति किम् ? क्रियेत । ह्रियेत । यगन्तस्याजन्तत्वाच्चिण्वद्भावे सति वृद्धिः स्यात् ततश्च युक् प्रसज्येत ॥

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् । आह्लोप ईत्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

अस्जो रोपघयोरमन्यतरस्याम् ॥ ४७ ॥

अस्जो रेफस्योपधायाश्च रमन्यतरस्यां भवति । रोपघयोरिति स्थानपट्टीनिर्देशादुपधा रेफश्च निवर्तते । मित्वाच्चायमचोऽन्त्यात् परो भवति । अष्टा । भर्षा । अष्टुम् । भर्षुम् । अष्टव्यम् । अष्टव्यम् । अञ्जनम् । भर्जनम् । मृष्टः । मृष्टवानित्यत्र पूर्वविप्रतिषेधेन संप्रसारणं भवति । उपदेश इत्येव । वरीमृज्यते ॥

अतो लोपः ॥ ४८ ॥

अकारान्तस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । चिकीर्षिता । चिकीर्षितुम् । चिकीर्षितव्यम् । धिनुतः । कृणुतः । अत इति किम् ? चेता । स्तोता । तपरकरणं किम् ?

याता । वाता । आर्द्धधातुक इति किम् ? वृत्तत्वम् । वृत्तता । वृद्धिदीर्घाभ्यामतो लोपः पूर्वविप्रतिषेधेन, चिकीर्षकः । जिहीर्षकः । चिकीर्ष्यते । जिहीर्ष्यते ॥

यस्य हलः ॥ ४६ ॥

हल उत्तरस्य यशब्दस्यार्द्धधातुके लोपो भवति । वेभिदिता । वेभिदितुम् । वेभिदितव्यम् । यस्येति संघातग्रहणमेतत् । तत्रालोन्यस्येत्येतन्न भवत्यतो लोप इत्यनेनैव तस्य सिद्धत्वात् । हल इति वा पञ्चमीनिर्देशस्तत्रादेः परस्येति यकारोऽनेन लुप्यते । संघातग्रहणं किम् ? ईर्ष्यिता । मग्न्यिता । हल इति किम् ? लोलुयिता । पोपूयिता ॥

क्यस्य विभाषा ॥ ५० ॥

क्यस्य हल उत्तरस्य विभाषा लोपो भवति आर्द्धधातुके । समिधयिता । समिधयिता । दृषयिता । दृषयिता । समिधमात्मन इच्छति, समिध इवाचरति, इति वा क्यचक्यङ्गौ यथायोगं कर्त्तव्यौ ॥

णोरनिटि ॥ ५१ ॥

अनिडादावार्द्धधातुके णेलोपो भवति । इयङ्गुणवृद्धिदीर्घाणामपवादः । अततच्छत् । अररच्छत् । आशिशत् । आटिटत् । कारणा । हारणा । कारकः । हारकः । कार्यते । हार्यते । ज्ञीप्सति । अनिटीति किम् ? कारयिता । हारयिता ॥

निष्ठायां सेटि ॥ ५२ ॥

निष्ठायां सेटि परतो णेलोपो भवति । कारितम् । हारितम् । गणितम् । लक्षितम् । सेटीति किम् ? संज्ञपितः पशुः । इङ्ग्रहणसामर्थ्यादिह पूर्वेणापि न भवति । सनीवन्तर्द्धेति ज्ञपेरिटि विकल्पिते यस्य विभाषेति निष्ठायां प्रतिषेधः । अथ पुनरेकाच इति तत्रानुवर्त्तते तदा नित्यमत्र भवितव्यमेवेडागमेनेति सेडग्रहणमनर्थकं तत् क्रियते कालावधारणार्थम्-इडागमे कृते णिलोपो यथा स्यात् । अकृते हि तत्र णिलोपे सति कारितमित्यत्र एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्तीटः प्रतिषेधः प्रसज्येत ॥

जनिता मन्त्रे ॥ ५३ ॥

जनितेति मन्त्रविषये इडादौ णिलोपो निपात्यते । यो नः पिता जनिता । मन्त्र इति किम् ? जनयिता ॥

शमिता यज्ञे ॥ ५४ ॥

यज्ञकर्मणि शमितेति इडादौ णिलोपो निपात्यते । श्रुतं हविः शमितः । तृचि सम्बुद्धयन्तमेतत् । यज्ञ इति किम् ? श्रुतं हविः शमयितः ॥

अयामन्तात्वाय्येत्त्विष्णुषु ॥ ५५ ॥

आम् अन्त आलु आय्यः इत्सु इप्सु इत्येतेषु परतो णेरयादेशो भवति । कारयांचकार । हारयांचकार । अन्त-गण्डयन्तः । मण्डयन्तः । आलु-स्पृह्यालुः । आय्य-

स्पृहयाख्यः । गृहयाख्यः । इत्नु-स्तनयित्नुः । इण्णु-पोपयिण्वः(१) । नेति वक्तव्ये
अयादेशवचनमुत्तरार्थम् ॥

त्यपि लघुपूर्वात् ॥ ५६ ॥

त्यपि परतो लघुपूर्वादुत्तरस्य णेरयादेशो भवति । प्रशमय्य गतः । संशमय्य-
गतः । प्रवेभिदय्य गतः । प्रगणय्य गतः । ह्रस्वयलोपाहोपानामसिद्धत्वं न भवत्य-
समानाश्रयत्वात् । ह्रस्वादयो हि णौ, त्यपि णेरयादेशो भवति । लघुपूर्वादिति किम् ?
प्रपात्य गतः ॥

विभाषाऽऽपः ॥ ५७ ॥

आप उत्तरस्य णेर्त्यपि परतो विभाषाऽयादेशो भवति । प्रापय्य गतः । प्राप्य
गतः । इडादेशस्य लाक्षणिकत्वाच्च भवति-अध्याप्य गतः ॥

युप्लुवोदीर्घश्छन्दसि ॥ ५८ ॥

यु प्लु इत्येतयोर्त्यपि परतश्छन्दसि विषये दीर्घो भवति । दान्यनुपूर्वं वियूय ।
यत्रा यो दक्षिणा परिप्लूय । छन्दसोति किम् ? संयुत्य, आप्लुत्य ॥

क्षियः ॥ ५९ ॥

क्षियश्च दीर्घो भवति त्यपि परतः । प्रक्षीय ॥

निष्ठायामण्यदर्थे ॥ ६० ॥

ण्यतः कृत्यस्यार्थो भावकर्मणी ताभ्यामन्यत्र या निष्ठा तस्यां क्षियो दीर्घो
भवति । आक्षीणः । प्रक्षीणः । परिक्षीणः । अकर्मकत्वात् क्षियः कर्त्तरि क्तः । प्रक्षीण-
मिदं देवदत्तस्येति, क्तोऽधिकरणे च भ्रौव्यगतिप्रत्यवसानार्थेभ्य इत्यधिकरणे क्तः ।
अण्यदर्थ इति किम् ? अक्षितमसि मामेचेष्टाः । क्षितमिति भावे दीर्घाभावात्, क्षियो
दीर्घादिति निष्ठानत्वमपि न भवति ॥

वाऽऽक्रोशदैन्ययोः ॥ ६१ ॥

आक्रोशे गम्यमाने दैन्ये च क्षियो निष्ठायामण्यदर्थे वा दीर्घो भवति । क्षिता-
युरेधि । क्षीणायुरेधि । दैन्ये-क्षितकः । क्षीणकः । क्षितोऽयं तपस्वी । क्षीणोऽयं तपस्वी ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽजन्तग्रहदृशां
वा चिण्वदिट् च ॥ ६२ ॥

स्य सिच् सीयुट् तासि इत्येषु भावकर्मविषयेषु परत उपदेशेऽजन्तानामङ्गानां
हन् ग्रह दृश् इत्येतेषां च चिण्वत्कार्यं भवति वा, यदा चिण्वत् तदा इडागमो
भवति । कस्य ? स्यसिच्सीयुट्तासीनामेवेति वेदितव्यम् । ते हि प्रकृताः । अङ्गस्य तु
लक्ष्यविरोधान्न क्रियते । कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ?

१. पारयिण्व इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ।

चिण्वद् वृद्धिर्युक्च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

इद् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्निमित्तोऽविघाती ॥

अजन्तानां तावत्-चायिप्यते । चेप्यते । अचायिप्यत । अचेप्यत । दायिप्यते । दास्यते । अदायिप्यत । अदास्यत । शामिप्यते । शमिप्यते । शमयिप्यते । अशामिप्यत । अशमिप्यत । अशमयिप्यत । हन्-घानिप्यते । हनिप्यते । अघानिप्यत । अहनिप्यत । ग्रह-ग्राहिप्यते । ग्रहीप्यते । अग्राहिप्यत । अग्रहीप्यत । ग्रहोऽलिटि दीर्घ इति प्रकृतस्येदो दीर्घत्वम् । दृश्-दर्शिप्यते । द्रच्यते । अदर्शिप्यत । अद्रच्यत । सिच्यजन्तानाम्-अचायिपाताम् । अचेपाताम् । अदायिपाताम् । अदिपाताम् । अशामिपाताम् । अशमिपाताम् । अशमयिपाताम् । हन्-अघानिपाताम् । अवधिपाताम् । अहसाताम् । ग्रह्-अग्राहिपाताम् । अग्रहीपाताम् । दृश्-अदर्शिपाताम् । अदृचाताम् । सीयुटि-अजन्तानाम्-चायिपीष्ट । चेपीष्ट । दायिपीष्ट । दासीष्ट । शामिपीष्ट । शमिपीष्ट । शमयिपीष्ट । हन्-घानिपीष्ट । वधिपीष्ट । ग्रह्-ग्राहिपीष्ट । ग्रहीपीष्ट । दृश्-दर्शिपीष्ट । दृचीष्ट । तासावजन्तानाम्-चायिता । चेता । दायिता दाता । शामिता । शमिता । शमयिता । हन्-घानिता । हन्ता । ग्रह्-ग्राहिता । ग्रहीता । दृश्-दर्शिता । दृष्टा । स्यसिचसीयुट्तासिष्विति किम् ? चेतव्यम् । दातव्यम् । भावकर्मणोरिति किम् ? चेप्यति । दास्यति । उपदेश इति किम् ? कारिप्यते इति गुणे कृते रपरत्वे च न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद् भवति । अजन्तग्रहदृशामिति किम् ? पठिप्यते । अङ्गाधिकारविहितं कार्यमिहातिदिश्यते । तेन हनिणिङामादेशा न भवन्ति । हनिप्यते । घानिप्यते । एप्यते । आयिप्यते । अध्येप्यते । अध्यायिप्यते । हनो वध लिङि, लुङि च, इणो गा लुङि, विभाषा लुङ्लङोरित्येते विधयो न भवन्ति ॥

दीङो युङचि किङिति ॥ ६३ ॥

दीङो युङागमो भवति अजादौ किङिति प्रत्यये परतः । उपदिदीये । उपदिदीयाते । उपदिदीयिरे । दीङ इति पञ्चमीनिर्देशादजादेर्युङागमो भवति । अचीति किम् ? उपदेदीयते । किङीति किम् ? उपदानम् ॥

आतो लोप इटि च ॥ ६४ ॥

इत्थजादावार्द्धधातुके किङिति चाकारान्तस्याङ्गस्य लोपो भवति । इटि-पपिथ । तस्थिथ । किति-पपतुः । पपुः । तस्थुतुः । तस्थुः । गोदः । कम्बलदः । ङिति-प्रदा । प्रघा । आर्द्धधातुक इत्येव । यान्ति । वान्ति । व्यत्यरे । भ्यत्यले । रातेर्लातेश्च लङि इटि रूपम् । अचीत्येव । ग्लायते । दासीय ॥

ईद्यति ॥ ६५ ॥

ईकार आदेशो भवति आकारान्तस्याङ्गस्य यति परतः । देयम् । धेयम् । हेयम् । स्थेयम् ॥

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६६ ॥

घुसंज्ञकानामङ्गानां मा स्था गा पा जहाति सा इत्येतेषां हलादौ विडति प्रत्यये परत ईकारादेशो भवति । दीयते । धीयते । देदीयते । देधीयते । मीयते । मेमीयते । स्थीयते । तेष्ठीयते । गीयते । जेगीयते । अध्यगीष्ट । अध्यगीपाताम् । अध्यगीपत । पीयते । पेपीयते । पातेरिह ग्रहणं नास्ति लुग्विकरणत्वात् । पायते इत्येव तस्य भवति । हीयते । जेहीयते । जहातेरिह निदुर्देशाद् जिहीतेर्ग्रहणं न भवति-हायते । षोऽन्तकर्मणि-अवसीयते । अवसेसीयते । हलीति किम् ? ददुः । ददुः । आतो लोपाद्धि परत्वादीत्वं स्नात् । एतदेव हल्ग्रहणं ज्ञापकमस्मिन् प्रकरणे विप्रतिषेधेना-सिद्धत्वं भवति । विडतीत्येव । दाता । धाता ॥

एल्लिङि ॥ ६७ ॥

घुमास्थागापाजहातिसामङ्गानां लिङि परत एकारादेशो भवति । देयात् । मेयात् । धेयात् । स्थेयात् । गेयात् । पेयात् । अवसेयात् । विडतीत्येव । दासीष्ट । धासीष्ट ॥

वाऽन्यस्य संयोगादेः ॥ ६८ ॥

च्वादिभ्योऽन्यस्य संयोगादेराकारान्तस्य वा एकारादेशो भवति लिङि परतः । ग्लेयात् । ग्लयात् । ग्लेयात् । ग्लयात् । अन्यस्येति किम् ? स्थेयात् । संयोगादेरिति किम् ? यायात् । विडतीत्येव । ग्लासीष्ट । अङ्गस्येत्येव । निर्वायात् ॥

न ल्यपि ॥ ६९ ॥

न्यपि प्रत्यये परतो घुमास्थागापाजहातिसां यदुक्तं तन्न । प्रदाय । प्रधाय । प्रमा-य । प्रस्थाय । प्रगाय । प्रपाय । प्रहाय । अवसाय ॥

मयतेरिदन्यतरस्याम् ॥ ७० ॥

मयतेरिकारादेशो वा भवति न्यपि परतः । अपमित्य । अपमाय ॥

लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः ॥ ७१ ॥

लुङ् लङ् लृङ् इत्येतेषु परतोऽङ्गस्याडागमो भवति, उदात्तश्च स भवति । लुङ्-अकार्पात् । अहार्पात् । लङ्-अकरोत् । अहरत् । लृङ्-अकरिष्यत् । अहरिष्यत् ।

आडजादीनाम् ॥ ७२ ॥

आडागमो भवत्यजादीनां लुङ्लङ्लृङ्क्षु परत उदात्तश्च स भवति । ऐहिष्ट । ऐहिष्ट । औब्जीत् । औम्भीत् । लङ्-ऐक्षत् । ऐहत । औब्जत् । औम्भत् । लृङ्-ऐक्षि-ष्यत् । ऐहिष्यत् । औब्जिष्यत् । औम्भिष्यत् । इह ऐज्यत् औष्यत् औष्यतेति लङि कृते लावस्थायामडागमादन्तरङ्गत्वात्लादेशः क्रियते । तत्र कृते विकरणो नित्यत्वाद-डागमं बाधते । शब्दान्तरप्राप्तेरडागमस्यानित्यत्वं, कृते हि विकरणान्तस्याङ्गस्य तेन भवितव्यम्, अकृते तु धातुमात्रस्य, शब्दान्तरस्य प्राप्तुवन् विधिरनित्यो भवति-

ननु शब्दान्तरादिति विकरणोक्तित्वात् । विकरणे कृते संप्रसारणमडागमाश्रित्यत्वादेव भवति, संप्रसारणे च कृतेऽजाद्यङ्गांजातमिति आडजादीनामित्याडागमः ॥

छन्दस्यपि दृश्यते ॥ ७३ ॥

छन्दसि विषये आडागमो दृश्यते, यत्र हि विहितस्ततोऽन्यत्रापि दृश्यते । आडजादीनामित्युक्तमनजादीनामपि दृश्यते-सुरूचो वेन आवः । आनक् । आयुनक् । आव इति वृजो लुङि, मन्त्रे घसहरेति लुर्लुकि कृते च भवति । तथा आनगिति नशेः । आयुनगिति युजेर्लङि ।

न माङ्योगे ॥ ७४ ॥

माङ्योगे लुङलङ्लुङ्लुङ् यदुक्तं तन्न भवति । मा भवान् कार्षीत् । मा भवान् हार्षीत् । मा स्म करोत् । मा स्म हरत् । मा भवानीहिष्ट । मा स्म भवानीहत । मा स्म भवानीक्षत ॥

बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि ॥ ७५ ॥

छन्दसि विषये माङ्योगेऽपि बहुलमडाटौ भवतः, अमाङ्योगेऽपि न भवतः । अमाङ्योगे तावत्-जनिष्ठा उग्रः । काममृनयीत् । काममर्दयीत् । माङ्योगेऽपि भवतः-मा वः क्षेत्रे परवीजान्यवाप्सुः । मा अभित्थाः । मा आवः ॥

इरयो रे ॥ ७६ ॥

इरे इत्येतस्य छन्दसि विषये बहुलं रे इत्ययमादेशो भवति । गर्भं प्रथमं दध्रे आपः । याऽस्य परिदध्रे । धात्रो रेभावस्यासिद्धत्वादातो लोपो भवति । न च भवति-परमाया धियोऽग्निर्कर्मणि चक्रे । अत्र रेशब्दस्य सेटां धातूनामिति कृते पुनः रेभावः क्रियते । तदर्थमिरयोरित्ययं द्विवचननिर्देशः ॥

अचि श्नुधातुभ्रूवां य्वोरियङ्वङौ ॥ ७७ ॥

श्नुप्रत्ययान्तस्याङ्गस्य धातोरिवर्णोऽन्तस्य अङ् इत्येतस्य च इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतोऽचि परतः । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति । शक्नुवन्ति । धातोः-चिचि-यतुः । चिचियुः । लुलुवतुः । लुलुवुः । नियौ । नियः । लुवौ । लुवः । भ्रुवौ । भ्रुवः । अचीति किम् ? आप्नुयात् । शक्नुयात् । राध्नुयात् । श्नुधातुभ्रुवामिति किम् ? लक्ष्म्यै । वध्वै । य्वोरिति किम् ? चक्रतुः । चक्रुः । इयङ्वङ्वभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिपेधेन । चयनम् । चायकः । लवनम् । लावकः ॥ इयङ्वङ्वभ्यां गुणवृद्धी भवतो छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुपेम । तनुवं पुपेम । विष्वं पुपेम । विषुवं पुपेम । स्वर्गो लोकः । सुवर्गो लोकः । त्र्यस्यकं यजामहे । त्रियस्यकं यजामहे ॥

अभ्यासस्यासवर्णे ॥ ७८ ॥

अभ्यासस्येवर्णोऽन्तस्यासवर्णेऽचि परत इयङ् उवङ् इत्येतावादेशौ भवतः । इयेषं । उवोष । इयर्त्ति । असवर्ण इति किम् ? ईषतुः । ईषुः । ऊषतुः । ऊषुः । अचीत्येव । इयाय । उवाप ॥

स्त्रियाः ॥ ७६ ॥

स्त्री इत्येतस्याजादौ प्रत्यये परत इयडादेशो भवति । स्त्री । स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीणामित्यत्र परत्वान्नुडागमः । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

वाऽम्शसोः ॥ ८० ॥

अमि शसि परतः स्त्रियां वा इयडादेशो भवति । स्त्रीं पश्य । स्त्रियं पश्य । स्त्रीः पश्य । स्त्रियः पश्य ॥

इणो यण् ॥ ८१ ॥

इणोऽङ्गस्य यणादेशो भवति अचि परतः । यन्ति । यन्तु । आयन् । इयडादेशा-
पवादोऽयम् । मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधन्त इति गुणवृद्धिभ्यां परत्वादयं
बाध्यते-अयनम् । आयकः ॥

परनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ८२ ॥

धातोरिति वर्त्तते तेन संयोगो विशेष्यते । धातोरवयवः संयोगः पूर्वो यस्मादि-
वर्णान्न भवति असावसंयोगपूर्वस्तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽचि परतो यणादेशो भवति ।
निन्यतुः । निन्युः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । पुरिति किम् ? असंयो-
गपूर्वग्रहणमिवर्णविशेषणं यथा स्याद् अङ्गविशेषणं मा भूदिति । लुलुवतुः,
लुलुवुः, इत्येतत्त्रयोः सुपीति नियमादपि सिध्यति । अनेकाच इति किम् ? नियौ ।
नियः । असंयोगपूर्वस्येति किम् ? यवक्रियौ । यवक्रियः । धातुना संयोगविशेषणं
किम् ? इहापि यथा स्याद्-उन्न्यौ । उन्न्य इति । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य
नेप्यते-परमनियौ । परमनिय इति ॥

ओः सुपि ॥ ८३ ॥

धात्ववयवः संयोगः पूर्वो यस्मादुवर्णान्न भवति तदन्तस्याङ्गस्यानेकाचोऽजादौ
सुपि परतो यणादेशो भवति । खल्वौ । खल्वः । शतस्वौ । शतस्वः । सकृत्स्वौ ।
सकृत्स्वः । सुपीति किम् ? लुलुवतुः । लुलुवुः । अनेकाच इत्येव । लुवौ । लुवः ।
असंयोगपूर्वस्येत्येव । कटप्रुवौ । कटप्रुवः । गतिकारकाभ्यामन्यपूर्वस्य नेप्यते इत्येव ।
परमलुवौ । परमलुवः ॥

वर्षाभ्यश्च ॥ ८४ ॥

वर्षाभू इत्येतस्याजादौ सुपि परतो यणादेशो भवति । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः ।
पुनर्भ्वश्चेति वक्तव्यम् ॥ पुनर्भवौ । पुनर्भवः । कारापूर्वस्यापीप्यते-काराभ्वौ । काराभ्वः ॥

न भूसुधियोः ॥ ८५ ॥

भू सुधी इत्येतयोर्यणादेशो न भवति । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । सुधियौ । सुधियः ॥

छन्दस्युभयथा ॥ ८६ ॥

छन्दसि विषये भू सुधी इत्येतयोरुभयथा दृश्यते । वनेषु चित्रं विभ्वं विशे ।
विशे विभुवम् । सुध्यो हव्यमग्ने । सुधियो हव्यमग्ने ॥

दुश्नुवोः सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

हु इत्येतस्याङ्गस्य शुप्रत्ययान्तस्यानेकाचोऽसंयोगपूर्वस्याजादौ सार्वधातुके परतो यणादेशो भवति । जुहति । जुहति । जुहति । सुन्वन्ति । सुन्वन्तु । असुन्वन् । दुश्नुवोरिति किम् ? योयुवति । रोसुवति । इदमेव दुश्नुग्रहणं ज्ञापकं आपायामपि यङ्लुगस्तीति । छन्दसि छन्दस्युभयथेत्पार्द्धधातुकत्वादेव यणादेशस्याप्रसङ्गः । न च यङ्लुगन्तादन्यत् प्रत्युदाहरणमुवर्णान्तमनेकाजसंयोगपूर्वं सार्वधातुके विद्यते । सार्वधातुक इति किम् ? जुहुवतुः । जुहुवुः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । आप्नुवन्ति । राध्नुवन्ति ॥

भुवो नुगुङ्लिटोः ॥ ८८ ॥

भुवो नुगागमो भवति लुङि लिटि चाजादौ परतः । अभूवत् । अभूवम् । लिट्-वभूव । वभूवतुः । वभूवुः ॥

ऊटुपधाया गोहः ॥ ८९ ॥

गोहोऽङ्गस्य उपधाया उकारादेशो भवति, अजादौ प्रत्यये परतः । निगूहति । निगूहकः । साधु निगूही । निगूहम् । निगूहन्ति । गूहो वर्तते । उपधाया इति किम् ? अन्त्यस्य मा भूत् । गोह इति विकृतग्रहणं विषयार्थम् (१) । यत्रास्यैतद्रूपं तत्रैव यथा स्यादिह मा भूत्—निजुगुहतुः । निजुगुहुः । अयादेशप्रतिषेधार्थं च केचिदिच्छन्ति । निगूह्य गत इत्युत्त्वस्यासिद्धत्वमत्र नास्ति । णावृत्वं, ण्यन्तस्य च ह्यप्ययादेश इति । अचीत्येव । निगोढा । निगोडुम् ॥

दोषो णौ ॥ ९० ॥

दोष उपधाया उकार आदेशो भवति णौ परतः । दूषयति । दूषयतः । दूषयन्ति । विकृतग्रहणं प्रक्रमामेदार्थम् । पूर्वत्र हि गोह इत्युक्तम् (२) । णाविति किम् ? दोषो वर्तते ॥

वा चित्तविरागे ॥ ९१ ॥

चित्तविकारार्थे दोष उपधाया वा उकारादेशो भवति णौ परतः । चित्तं दूषयति । चित्तं दोषयति । प्रज्ञां दूषयति । प्रज्ञां दोषयति ॥

मितां ह्रस्वः ॥ ९२ ॥

मितो धातवो घटादयो मित इत्येवमादयो ये प्रतिपादितास्तेषामुपधाया ह्रस्वो भवति णौ परतः । घटयति । न्यथयति । जनयति । रजयति । शमयति । ज्ञपयति । केचिदत्र वेत्यनुवर्तयन्ति । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन उक्तामयति, संक्रामयतीत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

(१) विषयनिवमार्थमिति कचित्पाठः । (२) णावीदृशस्यैव संभवादित्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।

चिण्णमुलोदीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६३ ॥

चिण्णपरे णमुत्परे च णौ परतो मितामङ्गानामुपधाया दीर्घो भवति अन्यतर-
स्याम् । अशमि । अशामि । अतमि । अतामि । शमंशमम् । शामंशामम् । तमंतमम् ।
तामंतमम् । दीर्घग्रहणं किं, न ह्रस्वविकल्प एव विधीयते ? नैवं शक्यं, शमयन्तं
प्रयुङ्क्त इति द्वितीये णिचि ह्रस्वविकल्पो न स्यात्, णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्,
दीर्घविधौ त्वजादेशो न स्थानिवत् । शमयन्तं प्रयुक्तवान्—अशमि । अशामि ।
शमंशमम् । शामंशामम् । शंशमयते, अशंशमि । अशंशामि । शंशमम् । शंशामम् ।
योऽसौ णौ णिर्लुप्यते यश्च यङ्कारश्च तयोर्दीर्घविधौ आदेशो न स्थानिवद्भवतीति
अस्थानिवद्भावाद्दीर्घः सिद्धो भवति, ह्रस्वविकल्पे तु विधीयमाने स्थानिवद्भावः
स्यात् । णिण्यन्ते यङ्ण्यन्ते त्वसिद्धिरेव । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि नास्ति । णौ हि
णियङ्गोलोपः चिण्णमुत्परे णावङ्गस्य दीर्घत्वम् ॥

खचि ह्रस्वः ॥ ९४ ॥

खच्परे णौ परतो ह्रस्वो भवत्यङ्गस्योपधायाः । द्विपंतपः । परंतपः । पुरंदरः ॥

ह्लादो निष्ठायाम् ॥ ६५ ॥

ह्लादोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वो भवति निष्ठायां परतः । प्रहृन्नः । प्रहृन्नवान् ।
निष्ठायामिति किम् ? प्रह्लादयति । ह्लाद इति योगविभागः क्रियते । किन्त्यपि यथा
स्यात्—प्रहृत्तिरिति (१) ॥

छादेर्धेऽद्वयुपसर्गस्य ॥ ६६ ॥

छादेरङ्गस्याद्वयुपसर्गस्य घप्रत्यये परत उपधाया ह्रस्वो भवति । उरश्छदः । प्रच्छ-
दः । दन्तच्छदः । णिलोपस्यासिद्धत्वं स्थानिवद्भावो वा वचनसामर्थ्यादत्र न भवतीति
ह्रस्वभाविन्युपधा भवति । अद्वयुपसर्गस्येति किम् ? समुपच्छादः ? अद्विप्रभृत्युप-
सर्गस्येति वक्तव्यम् ॥ समुपातिच्छादः । उत्तरा हि संख्या पूर्वसंख्याकृतं व्यपदेशं
निवर्तयति । न हि त्रिमुत्त्रो द्विमुत्त्र इति व्यपदिश्यते ॥

इस्मन्त्रन्किषु च ॥ ६७ ॥

इस् मन् त्रन् कि इत्येतेषु परतच्छादेरुपधाया ह्रस्वो भवति । छदिः । छन्न ।
छत्त्रम् । धामच्छत् । उपच्छत् ॥

गमहनजनखनघसां लोपः किङ्त्वनङि ॥ ९८ ॥

गम हन जन खन घसा इत्येतेषामङ्गानामुपधाया लोपो भवत्यजादौ प्रत्यये किङ्-
त्वनङि परतः । जगमतुः । जगमुः । जग्नतुः । जघ्नुः । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । चख्न-
तुः । चख्नुः । जघ्नतुः । जघ्नुः । अचक्षमीमदन्त पितरः । किङ्तीति किम् ? गमनम् ।
हननम् । अनङीति किम् ? अगमत् । अघसत् । अचीत्येव । गम्यते । हन्यते ॥

(१) ह्लाद इति योगविभाग इत्यारम्भ प्रहृत्तिरित्यन्तः पाठो बहुषु पुस्तकेषु नास्ति ।

तनिपत्योश्छन्दसि ॥ १०० ॥

तनि पति इत्येतयोश्छन्दसि विषये उपधाया लोपो भवति अजादौ किङ्कति प्रत्यये परतः । वितन्निरे कवयः । शकुना इव पसिम । छन्दसीति किम् ? वितेनिरे । पेतिसि ॥

घसिभसोर्हलि च ॥ १०० ॥

घसि भस इत्येनयोश्छन्दसि उपधाया लोपो भवति हलादावजादौ च किङ्कति प्रत्यये परतः । सग्धिश्च मे सपीतिश्च मे । वब्धां ते हरी धानाः । सग्धिरित्यदेः क्तिनि बहुलं छन्दसीति घस्लादेशे उपधाया लोपे च कृते, झलो झलीति सकारलोपः । धत्वं-तकारस्य, जश्त्वं घकारस्य । ततः समाना गिधः सग्धिरिति समासे कृते समानस्य सभावः । वब्धामिति भसेलोटि तामि श्लौ द्विर्वचने कृते उपधालोपसलोपधत्वज-शत्वानि कर्त्तव्यानि । द्विर्वचनात्परत्वान्नित्यत्वाच्च उपधालोपः प्राप्नोति छान्दसत्वात् स तथा न क्रियते । अजादौ-चप्सति । किङ्कतीत्येव । अंशून् वभस्ति ॥

हुभलभ्यो हेर्द्धिः ॥ १०१ ॥

हु इत्येतस्माद् झलन्तेभ्यश्चोत्तरस्य हलादेर्हेः स्थाने धिरादेशो भवति । जुहुधि । झलन्तेभ्यः-भिन्दि । छिन्दि । हुझलभ्य इति किम् ? क्रीणीहि । प्रीणीहि । हेरिति किम् ? जुहुताम् । हलीत्येव । रुदिहि । स्वपिहि । इह जुहुतात्, भिन्तात् त्वमिति परत्वात् तातङि कृते सकृद्गतौ विप्रतिपेधे यद्वाधितंतद्वाधितमेवेति पुनर्धिभावो न भवति । भिन्दकि छिन्द्धकीत्यत्र परत्वाद् धिभावे कृते पुनः प्रसङ्गविज्ञानादकच् क्रियते ॥

श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि ॥ १०२ ॥

श्रु शृणु पृ कृ वृ इत्येतेभ्य उत्तरस्य हेर्द्धिरादेशो भवति छन्दसि विषये । श्रुधी हवमिन्द्र । शृणुधी गिरः । पूर्द्धि । उरुणस्कृधि । अपावृधि । शृणुधीत्यत्र धिभावविधानसामर्थ्यादुतश्च प्रत्ययादिति हेर्द्धि भवति । अन्येषामपि दृश्यत इति दीर्घत्वम् । अतोऽन्यत्र व्यत्ययो बहुलमिति शप्, तस्य बहुलं छन्दसीति लुक् ॥

अङ्कितश्च ॥ १०३ ॥

अङ्कितश्च हेर्द्धिरादेशो भवति । वा छन्दसीति पिवेनास्याङ्कित्वम् । सोम रारन्धि । अस्मभ्यं तद्धर्यश्च प्रयन्धि । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनः । अङ्कित इति किम् ? हव्यं प्रीणीहि । रारन्धीति रमेर्व्यत्ययेन परस्मैपदम् । शपः श्लुरभ्यासदीर्घत्वं छान्दस-त्वात् । मलोपाभावश्च अङ्कित्वादेव । प्रयन्धीति यमेः शपो लुक् । युयोधीति यौतेः शपः श्लुः ॥

चिणो लुक् ॥ १०४ ॥

चिण उत्तरस्य प्रत्ययस्य लुग्भवति । अकारि । अहारि । अलावि । अपाचि । अकारितराम्, अहारितमामित्यत्र तलोपस्यासिद्धत्वात् तरसमपोर्न लुग्भवति, चिणो लुगित्येतद्विषयमेदाम्निद्यते ॥

अतो हेः ॥ १०५ ॥

अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । पच । पठ । गच्छ । धाव । अत इति किम् ? युहि । रुहि । तपरकरणं किम् ? लुनीहि । पुनीहि । ईत्स्वस्यासिद्धत्वादाकार एव भवति ॥

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ १०६ ॥

उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादुत्तरस्य हेर्लुग्भवति । चिनु । सुनु । कुरु । उत इति किम् ? लुनीहि । पुनीहि । प्रत्ययादिति किम् ? रुहि । युहि । असंयोगपूर्वादिति किम् ? प्राप्नुहि । राप्नुहि । तच्णुहि । छउतश्च प्रत्ययाच्छन्दो वा वचनमृक् । उतश्च प्रत्ययादित्यत्र छन्दसि वेति वक्तव्यम् । आतनुहि यातुधानान् । धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं कृणुहि ॥

लोपश्चास्यान्यतरस्यां भ्योः ॥ १०७ ॥

योऽयमुकारोऽसंयोगपूर्वस्तदन्तस्य प्रत्ययस्यान्यतरस्यां लोपो भवति वकारमकारादौ प्रत्यये परतः । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । प्रत्ययस्येत्येव । युवः । युमः । असंयोगपूर्वस्येत्येव । शक्नुदः । शक्नुमः । लुगिति वर्त्तमाने लोपग्रहणमन्त्यलोपार्थम् ॥

नित्यं करोतेः ॥ १०८ ॥

करोतेरुत्तरस्य उकारप्रत्ययस्य वकारमकारादौ प्रत्यये परतो नित्यं लोपो भवति । कुर्वः । कुर्मः । उकारलोपस्य दीर्घविधावस्थानिवद्भावाद् हलिचेति दीर्घत्वं प्राप्तं न अकुर्वुरामिति प्रतिषिद्धयते ॥

ये च ॥ १०९ ॥

यकारादौ च प्रत्यये परतः करोतेरुत्तरस्योकारप्रत्ययस्य नित्यं लोपो भवति । कुर्यात् । कुर्याताम् । कुर्युः ॥

अत उत्सार्वधातुके ॥ ११० ॥

उकारप्रत्ययान्तस्य करोतेरकारस्य स्थाने उकार आदेशो भवति सार्वधातुके विडति परतः । कुरुतः । कुर्वन्ति । सार्वधातुकग्रहणं किम् ? भूतपूर्वेषु सार्वधातुके यथा स्यात् । कुरु । तपरकरणं लघूपधस्य गुणनिवृत्त्यर्थम् । विडतीत्येव । करोति । करोपि । करोमि ॥

श्नसोरल्लोपः ॥ १११ ॥

श्नस्यास्तेश्चाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विडति परतः । रुन्धः । रुन्धन्ति । भिन्तः । भिन्दन्ति । अस्तेः-स्तः । सन्ति । विडतीत्येव । भिनन्ति । अस्ति । श्नसोरिति पररूपं शकन्ध्वादिषु द्रष्टव्यम् ॥

३८ का०

श्नाभ्यस्तयोरातः ॥ ११२ ॥

श्ना इत्येतस्याभ्यस्तानां चाङ्गानामाकारस्य लोपो भवति सार्वधातुके विङिति परतः । लुनते । लुनताम् । अलुनत(१) । अभ्यस्तानाम्—मिमते । मिमताम् । अमिमत । संजिहते । संजिहताम् । समजिहत । श्नाभ्यस्तयोरिति किम् ? यान्ति । वान्ति । आत इति किम् ? विभ्रति । विङ्तीत्येव । अलुनात् । अजहात् ॥

ई हल्यघोः ॥ ११३ ॥

श्नान्तानामङ्गानामभ्यस्तानां च ध्रुवर्जितानामात् ईकारादेशो भवति हलादौ सार्वधातुके विङिति परतः । लुनीतः । पुनीतः । लुनीथः । पुनीथः । लुनीते । पुनीते । अभ्यस्तानाम्—मिमीते । मिमीपे । मिमीध्वे । संजिहीते । संजिहीध्वे । हलीति किम् ? लुनन्ति । मिमते । अघोरिति किम् ? दत्तः । धत्तः । विङ्तीत्येव । लुनाति । जहाति ॥

इदरिद्रस्य ॥ ११४ ॥

दरिद्रातेर्हलादौ सार्वधातुके विङिति परत इकारादेशो भवति । दरिद्रितः । दरिद्रिथः । दरिद्रिवः । दरिद्रिमः । हलीत्येव । दरिद्रति । विङ्तीत्येव । दरिद्राति । इदरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः । इदरिद्रश्च प्रत्ययविधौ भवतीति वक्तव्यम् । दरिद्रातीति दरिद्रः । आकारान्तलङ्घनो प्रत्ययो न भवति, पचादित्वादजेव भवति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेप्यते । दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिपतीति वा ॥

अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् (२) । अदरिद्रीत् । अदरिद्रासोत् । दरिद्रस्येति निर्देशे छान्दसं ह्रस्वं द्रष्टव्यम् ॥

भियोऽन्यतरस्याम् ॥ ११५ ॥

भी इत्येतस्याङ्गस्यान्यतरस्यामिकारादेशो भवति हलादौ विङिति सार्वधातुके परतः । विमितः । विभीतः । विमिथः । विभीथः । विमिवः । विभीवः । विमिमः । विभीमः । हलीत्येव । विभ्यति । विङ्तीत्येव । विभेति । सार्वधातुके इत्येव । भीयते (३) ॥

जहातेश्च ॥ ११६ ॥

जहातेश्च इकारादेशो भवति अन्यतरस्यां हलादौ विङिति सार्वधातुके परतः । जहितः । जहीतः । जहिथः । जहीथः । हलादावित्येव । जहिति । विङ्तीत्येव । जहाति । सार्वधातुक इत्येव हीयते (४) जेहीयते । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

(१) पुनते पुनताम्, अपुनत, इयधिकं पुस्तकान्ते । (२) लुङ् इत्येवा पूर्वाचार्यसंज्ञा । (३) हलीत्येवैत्यारम्य भीयत इत्यन्तं बहुषु पुस्तकेषु नास्ति, युक्तं चैतत् । पदमञ्जरी हलादौ विङिति सार्वधातुक इत्येवार्थान्नात्रोपयोग इत्युक्तत्वात् ॥ (४) सार्वधातुके इत्येव हीयते जेहीयते इति पुस्तकेषु बहुषु नास्ति । पदमञ्जरी नात्रोपयोग इत्युक्ततयेदमेव युक्तम् ।

आ च हौ ॥ ११७ ॥

जहातेराकारश्चान्तादेशो भवति इकारश्चान्यतरस्यां हौ परतः । जहाहि । जहिहि । जहीहि ॥

लोपो यि ॥ ११८ ॥

लोपो भवति जहातेर्यकारादौ ङिति सार्वधातुके परतः । जह्यात् । जह्या-
ताम् । जह्युः ॥

ध्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च ॥ ११९ ॥

धुसंज्ञकानामङ्गानामस्तेश्च एकारादेशो भवति हौ परतोऽभ्यासलोपश्च । देहि । धेहि । अस्तेः—रनसोरत्तलोप इत्यकारलोपः । एधि । शिदयं लोपस्तेन सर्वस्या-
भ्यासस्य भवति ॥

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ १२० ॥

लिटि परत आदेश आदिर्यस्याङ्गस्य नास्ति तस्य एकहल्मध्ये असहाययोर्हलो-
र्मध्ये योऽकारस्तस्य एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च लिटि ङिति परतः । रेणुतुः ।
रेणुः । येमतुः । येमुः । पेचतुः । पेचुः । देमतुः । देमुः । अत इति किम् ? दिदिवतुः ।
दिदिवुः । तपरकरणं किम् ? ररासे । ररासाते । ररासिरे । एकहल्मध्य इति किम् ?
ररत्तुः । ररत्तुः (१) । तत्सरतुः । तत्सरुः । अनादेशादेरिति किम् ? चकणतुः ।
चकणुः । जगणतुः । जगणुः । वभगणतुः । वभगणुः । लिटि आदेशविशेषणं किम् ? इहापि
यथा स्यात्—नेमतुः । नेमुः । सेहे । सेहाते । सेहिरे । अनैमित्तिके नत्वसत्वे तदादि-
र्लिट्यादेशादिर्न भवति । इहाभ्यासजश्चत्वर्योरसिद्धत्वं नास्ति । तेन तदादिरप्या-
देशादिर्भवति । तथा च फलिभजोरेत्वं विधीयते । रूपाभेदे त्वादेशादिर्नाश्रीयत इति
शसिदयोः प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम् । अन्यथा हि पेचतुः पेचुः, देमतुः देमुरित्येवमा-
दीनामपि प्रकृतिजश्चरादीनामेत्वं न स्यात् । ङित्येव । अहं पपच । अहं पपठ ॥
ऋदग्भरेत्वं वक्तव्यम् ॥ देमतुः । देमुः । नलोपस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति । ऋनशिम-
न्योरलिट्येत्वं वक्तव्यम् ॥ अनेशम् । मेनका । अनेशमिति नशेर्लुङि पुषादित्वादङ् ।
मेनकेति मनेराशिषि चेति बुन् । क्षिपकादिपु प्रचेपादित्वं न क्रियते ॥ ऋज्वन्दस्यमि-
पचोरप्यलिटि एत्वं वक्तव्यम् ॥ व्येमानम् । अमेर्विपूर्वस्य चानशि मुक् न क्रियते ।
लिङि पेचिरन् । पेचिरन्नित्येतस्य छान्दसं ह्रस्वत्वम् ॥ ऋज्विवप्योश्च ॥ आयेजे ।
आवेपे । यजेर्वपेश्च लङि इटि छन्दस्यपि दृश्यते इत्यनजादेरप्याडागमः ॥

थलि च सेटि ॥ १२१ ॥

थलि च सेटि परतोऽनादेशादेरङ्गस्य एकहल्मध्यगतस्यातः स्थाने एकार आदेशो
भवति अभ्यासलोपश्च । पेचिथ । शेकिथ । सेटीति किम् ? पपक्थ । थत्प्रहणं विस्प-

(१) इदमशुक्तं संयोगात्परत्वेन लिङः किन्वाभावात् ।

ष्टार्थम् । अविड्दर्थमेतद्वचनमित्यन्यस्येटोऽसम्भवात् । अत इत्येव । दिदेविथ । एक-
हल्मध्यगतस्येत्येव । ततश्चिथ । ररश्चिथ । अनादेशादेरित्येव । चकणिथ । वभणिथ ॥

तृफलभजत्रपश्च ॥ १२२ ॥

तृ फल भज त्रप इत्येतेषामङ्गानामत एकारादेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि
विडिति परतस्थलि च सेटि । तेरतुः । तेरुः । तेरिथ । फेलतुः । फेलुः । फेलिथ ।
मेजतुः । मेजुः । मेजिथ । त्रेपे । त्रेपाते । त्रेपिरे । तरतेर्गुणार्थं वचनम् । फलिभजो-
रादेशाद्यर्थम् । त्रेपरेनेकहल्मध्यार्थम् ॥ ॐश्रन्थेश्चेति वक्तव्यम् ॥ श्रेयतुः । श्रेयुः ॥

राधो हिंसायाम् ॥ १२३ ॥

राधो हिंसायामर्थेऽवर्णस्य एकार आदेशो भवति, अभ्यासलोपश्च लिटि विडिति
परतस्थलि च सेटि । अपरेधतुः । अपरेधुः । अपरेधिथ । हिंसायामिति किम् ? ररा-
धतुः । रराधुः । रराधिथ । अत इत्येतदिहोपस्थितं तपरत्त्वकृतमपास्य कालविशेष-
सम्भवादवर्णमात्रं प्रतिपादयति । अथ वा रनाभ्यस्तयोरात इत्यनुवर्त्तत इति
व्याख्येयम् । एकहल्मध्ये वा यः स स्थानी भविष्यति ॥

वा जृभ्रमुत्रसाम् ॥ १२४ ॥

जृ भ्रमु त्रस इत्येतेषामङ्गानामतः स्थाने वा एकारादेशो भवति अभ्यासलोपश्च
लिटि विडिति परतस्थलि च सेटि । जेरतुः । जेरुः । जेरिथ । जजरतु । जजरुः । जज-
रिथ । ज्रेमतु । ज्रेमुः । ज्रेनिथ । वभ्रमतुः । वभ्रमुः । वभ्रमिथ । त्रेसतुः । त्रेसुः ।
त्रेसिथ । तत्रसतुः । तत्रसुः । तत्रसिथ ॥

फणां च सप्तानाम् ॥ १२५ ॥

फणादीनां सप्तानां धातूनामवर्णस्य स्थाने वा एकार आदेशो भवति, अभ्यास-
लोपश्च लिटि विडिति परतस्थलि च सेटि । फेणतुः । फेणुः । फेणिथ । पफणतुः ।
पफणुः । पफणिथ । रेजतुः । रेजुः । रेजिथ । रराजतुः । रराजुः । रराजिथ । ज्रेजे ।
ज्रेजाते । ज्रेजिरे । वभ्राजे । वभ्राजाते । वभ्राजिरे । ज्रेशे । ज्रेशाते । ज्रेशिरे ।
वभ्राशे । वभ्राशाते । वभ्राशिरे । श्लेशे । श्लेशाते । श्लेशिरे । वभ्लाशे । वभ्लाशाते ।
वभ्लाशिरे । स्येमतुः । स्येमुः । स्येमिथ । सस्यमतुः । सस्यमुः । सस्यमिथ । स्वेनतुः ।
स्वेनुः । स्वेनिथ । सस्वनतुः । सस्वनुः । सस्वनिथ । सप्तानामिति किम् ? दध्वनतुः ।
दध्वनुः । दध्वनिथ ॥

न शसददवादिगुणानाम् ॥ १२६ ॥

शस दद इत्येतयोर्वकारादीनां च धातूनां गुण इत्येवमभिनिर्वृत्तस्य च योऽकारस्तस्य
स्थाने एकारादेशो न भवति, अभ्यासलोपश्च । विशशसतुः । विशशसुः । विशशसिथ
वददे । दददाते । दददिरे । वादीनाम्-ववमतुः । ववसुः । ववमिथ । गुणस्य-विश-
शरतुः । विशशरुः । विशशरिथ । लुलविथ । पुपविथ । गुणशब्दाभिनिर्वृत्तस्यार्श-
ब्दस्योकारस्य चायमकार इति एवं प्रतिपिध्यते ॥

अवर्णस्त्रसावनञः ॥ १२७ ॥

अवर्णित्येतस्याङ्गस्य तु इत्ययमादेशो भवति, सुश्चेत्ततः परो न भवति, स च नञ उत्तरो न भवति । अवर्न्तौ । अवर्न्तः । अवर्न्तम् । अवर्न्तौ । अवर्तः । अवर्ता । अवर्द्भ्याम् । अवर्द्धिः । अवर्ती । अवर्तम् । असाविति किम् ? अर्वा । अनञ इति किम् ? अनर्वाणौ । अनर्वाणः । अनर्वाणं वृषभं सन्द्वजिह्वम् ॥

मघवा बहुलम् ॥ १२८ ॥

मघवन्नित्येतस्याङ्गस्य बहुलं तु इत्ययमादेशो भवति । मघवान् । मघवन्तौ । मघवन्तः । मघवन्तम् । मघवन्तौ । मघवतः । मघवता । मघवती । माघवतम् । न च भवति-मघवा । मघवानौ । मघवानः । मघवानम् । मघवानौ । मघोनः । मघोना । मघवर्भ्याम् । मघवभिः । मघोनी । माघवनम् ॥

भस्य ॥ १२९ ॥

भस्येत्ययमधिकार आ अध्यायपरिसमाप्तेः, यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो भस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वचयति, पादः पत् । द्विपदः पश्य । द्विपदा कृतम् । भस्येति किम् ? द्विपादौ । द्विपादः ॥

पादः पत् ॥ १३० ॥

पादिति पादशब्दो लुप्ताकारो गृह्यते । तदन्तस्याङ्गस्य भस्य पदित्ययमादेशो भवति । स च निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्तीति पाच्छब्दस्यैव भवति, न तदन्तस्य सर्वस्य । द्विपदः पश्य । द्विपदा । द्विपदे । द्विपदिकां ददाति । त्रिपदिकां ददाति । त्रैपाद्यः ॥

वसोः संप्रसारणम् ॥ १३१ ॥

वस्वन्तस्य भस्य संप्रसारणं भवति । विदुषः पश्य । विदुषा । विदुषे । पेचुषः पश्य । पेचुषा । पेचुषे । ययुषः पश्य । आतो लोपे कर्त्तव्ये वसुसंप्रसारणस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वं न भवति । वसुसंप्रसारणे कसोरपि ग्रहणमिष्यते ॥

वाह ऊठ् ॥ १३२ ॥

वाह इत्येवमन्तस्य भस्य ऊठ् इत्येतत्संप्रसारणं भवति । प्रष्टौहः । प्रष्टौहा । प्रष्टौहे । दित्यौहः । दित्यौहा । दित्यौहे । एत्येधत्पृठ् सु इति वृद्धिः । अथ किमर्थमूठ् क्रियते, संप्रसारण एव कृते गुणे च वृद्धिरेचीति वृद्धौ सत्यां सिद्धं रूपं भवति-प्रष्टौह इति, अनकारान्ते चोपपदे वहिर्ग्विर्न दृश्यते ? ज्ञापकार्थम् । एतज् ज्ञापयति-भवत्येषा परिभाषा अतिद्वंद्वं वहिरङ्गमन्तरङ्ग इति । तस्यां हि सत्यां वहिरङ्गस्य संप्रसारणस्यासिद्धत्वात् अन्तरङ्गो गुणो न स्यात् ॥

श्वयुवमघोनामवृद्धिते ॥ १३३ ॥

श्वन् युवन् मघवन् इत्येतेषामङ्गानामवृद्धिते प्रत्यये परतः संप्रसारणं भवति ।

शुनः । शुना । शुने । यूनः । यूना । यूने । मघोनः । मघोना । मघोने । अतद्धित इति किम् ? शौवनं मांसम् । यौवनं वर्त्तते । माघवनः स्थालीपाकः । शुनो विकारे प्राणिरजतादिभ्योऽञ्, द्वारादित्वादौजागमः ॥ श्वादीनामेतत्संप्रसारणं नकारान्तानामिष्यते ॥ इह न भवति-युवतीः पश्य । मघवतः । मघवता । मघवते । तदर्थमुत्तरत्र योगविभागं कुर्वन्ति-अल्लोपः । अनः । अन इत्युभयोः शेष इति ॥

अल्लोपोऽनः ॥ १३४ ॥

अनित्येवमन्तस्य भस्य अकारलोपो भवति । राज्ञः पश्य । राज्ञा । राज्ञे । तच्णः पश्य । तच्णा । तच्णे । अनो नकारान्तस्यायं लोप इष्यते । इह न भवति-राजकीयमिति ॥

षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि ॥ १३५ ॥

षकारपूर्वो योऽञ् हनो धृतराज्ञश्च, तस्याकारलोपो भवति अणि परतः । औचणः । ताचणः । औणधनः(१) । धार्तराज्ञः । षपूर्वहन्धृतराज्ञामिति किम् ? सामनः । वैमनः । अश्रिति प्रकृतिभावेनाल्लोपटिलोपाबुभावपि न भवतः । अणीति किम् ? ताचण्यः ॥

विभाषाङ्श्रियोः ॥ १३६ ॥

औ परतः शीशब्दे च अनो विभाषा अकारलोपो भवति । राज्ञि । राजनि । साम्नि । सामनि । साम्नी । सामनी ॥

न संयोगाद्वमन्तात् ॥ १३७ ॥

वकारमकारान्तात् संयोगादुत्तरस्यानोऽकारस्य लोपो न भवति । पर्वणा । पर्वणे । अथर्वणा । अथर्वणे(२) । संयोगादिति किम् ? प्रतिदीप्ता । प्रतिदीप्ते । साम्ना । साम्ने । वमन्तादिति किम् ? तच्णा । तच्णे ॥

अचः ॥ १३८ ॥

अच इत्ययमञ्चतिर्लुप्तनकारो गृह्यते, तदन्तस्य भस्य अकारस्य लोपो भवति । दधीचः पश्य । दधीचा । दधीचे । मधूचः पश्य । मधूचा । मधूचे ॥

उद ईत् ॥ १३९ ॥

उद उत्तरस्याच ईकारादेशो भवति । उदीचः । उदीचा । उदीचे ॥

धातो धातोः ॥ १४० ॥

आकारान्तस्य धातोर्मस्य लोपो भवति । कीलालपः पश्य । कीलालपा । कीलालपे । शुभंयः पश्य । शुभंया । शुभंये । आत इति किम् ? निषा । निषे । धातोरिति किम् ? खट्वाः पश्य । मालाः पश्य । आत इति योगविभागः । तेन क्वो ल्यप्, हलः शनः शानजिति सिद्धं भवति ॥

(१) वार्तम इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥ (२) चर्मणा, चर्मणे इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः ॥ १४१ ॥

मन्त्रेषु आङि परत आत्मन आदेर्लोपो भवति । स्मना देवेभ्यः । स्मना सोमेषु । मन्त्रेष्विति किम् ? आत्मना कृतम् । आङीति किम् ? यदात्मनस्तन्नो वरिष्ठा ॥
 आङोभ्यत्रापि ऋदसि लोपो दृश्यते ॥ स्मन्यासमञ्जत मह्यम् ॥

ति विंशतेर्दिति ॥ १४२ ॥

भस्य विंशतेस्तिशब्दस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । विंशत्या क्रीतः विंशकः । विंशं शतम् । विंशतेः पूरणो विंशः । एकविंशः । द्वितीति किम् ? विंशत्या ॥

टेः ॥ १४३ ॥

टिसंज्ञस्य डिति प्रत्यये परतो लोपो भवति । कुमुद्वान् । नड्वान् । वेतस्वान् । उपसरजो, मन्दुरजः । त्रिंशता क्रीतः, त्रिंशकः । डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् टिलोपो भवति ॥

नस्तद्धिते ॥ १४४ ॥

नकारान्तस्य भस्य टेल्लोपो भवति तद्धिते परतः । आग्निशर्मिः । औडुलोमिः । बाह्वादिवादिभ्यप्रत्ययः । न इति किम् ? सात्वतः । तद्धित इति किम् ? शर्मणा । शर्मणे । अनान्तस्य टिलोपे सब्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकौथुमितैतिलिजाजलिलाङ्गलि-
 शिलालिशिखण्डिसूकरसन्नसुपर्वणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥ अत्र ये इन्नन्तास्तेपामि-
 नण्यनपत्य इति प्रकृतिभावः प्राप्तः, ये त्वन्नन्तास्तेपामन्निति । सब्रह्मचारिण इमी, साब्रह्मचाराः । पीठसर्पिणः पैठसर्पाः । कलापिना प्रोक्तमधीयते, कालापाः । कुथुमिनः, कौथुमाः । तैतिलिजाजलिनामाचार्यैस्तत्कृतो ग्रन्थ उपचारात् तैतिलिजाजलिशब्दाभ्या-
 मभिधीयते । तं ग्रन्थमधीयते तैतिलाः । जाजलाः । शैथिकेण्वर्थेषु वृद्धत्वाद् अत्र छः प्राप्नोति । एवं लाङ्गलाः । शैलालाः । शिखण्डिनः, शैखण्डाः । सूकरसन्ननः, सौकर-
 सन्नाः । सुपर्वणः, सौपर्वाः । अश्वमनो विकार उपसंख्यानम् ॥ अश्वमनो विकार, आश्वमः । आश्वमनोऽन्यः । अश्वमणः कोश उपसंख्यानम् ॥ चर्मः कोशः । चाम्मणोऽ-
 न्यः । अश्वुनः संकोच उपसंख्यानम् ॥ शौवः संकोचः । शौवनोऽन्यः । अन्ययानां च सायंप्रातिकाद्यर्थमुपसंख्यानम् ॥ के पुनः सायंप्रातिकादयः । येषामन्ययानाम-
 विहितटिलोपः प्रयोगे च दृश्यते ते सायंप्रातिकप्रकारा ग्रहीतव्याः । सायंप्रातर्भवः, सायंप्रातिकः । पौनः पुनिकः । बाह्यः । कौतस्कुतः । कालाट् ठञिति ठन्प्रत्ययः । द्युदथुलौ तु नेज्येते । आरातीयः । शाश्वतिकः । शाश्वत इत्येवमादिषु न दृश्यते टिलोपः ॥

अहृष्टलोरेव ॥ १४५ ॥

अहृष्टित्येतस्य टलोरेव परतटिलोपो भवति । द्वे अहनी समाहृते, द्वयहः । त्र्यहः । द्वे अहनी अधीष्टो मृतो भूतो भावी वा द्वयहीनः । त्र्यहीनः । अह्नां समूहः क्रतुः,

अहीनः ॥ अहः समूहे खो वक्तव्यः ॥ सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः । इह मा भूत्-
अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम् । एवकारकरणं त्रिस्पष्टार्थम् । अह एव दखोरित्येवं नियमो न
भविष्यति, आत्माध्वानौ खे इति प्रकृतिभावविधानात् ॥

ओर्गुणः ॥ १४६ ॥

उवर्णान्तस्य भस्य गुणो भवति तद्धिते परतः । वाभ्रव्यः । माण्डव्यः । शङ्खव्यं
दारु । पिचव्यः काप्पासः । कमण्डलव्या मृत्तिका । परशव्यमयः । औपगवः । काप-
टवः । ओरोदिति वक्तव्ये गुणग्रहणं संज्ञापूर्वको विधिरनित्यो यथा स्यात् तेन स्वायं-
भुव इति सिद्धं भवति ।

ढे लोपोऽकद्रवाः ॥ १४७ ॥

ढे परत उवर्णान्तस्य भस्याकद्रवा लोपो भवति । कामण्डलेयः । शैतिवाहेयः ।
जाखेयः । माद्रवाहेयः । अकद्रवा इति किम् ? काद्रवेयो मन्त्रमपश्यत् ॥

यस्येति च ॥ १४८ ॥

इवर्णान्तस्यावर्णान्तस्य च भस्य ईकारे परे तद्धिते च लोपो भवति । इवर्णान्त-
स्य ईकारे-दाक्षी । प्लाक्षी । सखी । सवर्णदीर्घत्वे हि सत्यतिसखेरागच्छतीत्यत्र
एकादेशस्यान्तवत्त्वादसखीति विसंज्ञायाः प्रतिषेधः स्यात् । इवर्णान्तस्य तद्धिते-
दुलि-दौलेयः । वलि-वालेयः । अत्रि-आत्रेयः । अवर्णान्तस्य ईकारे-कुमारी ।
गौरी शार्ङ्गरवी । अवर्णान्तस्य तद्धिते-दाक्षिः । प्लाक्षिः । चौडिः । बालाकिः ।
सौमित्रिः । अयस्येत्यौडः श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ काण्डे । कुड्ये । सौर्ये हिमवतः
शृङ्गे । औडः शोभावे कृते यस्येति चेति सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधाया इति
च लोपः प्राप्नोति । अयडुवड्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन ॥ वत्सान् ग्रीणाति,
वत्सप्रीः । तस्यापत्यं, वात्सप्रेयः । चतुष्पाद्भ्यो ढञ् इति ढञ् प्रत्ययः । लेखाभ्रूः
शुभादिः, तस्या अपत्यं लैखाभ्रेयः ॥

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ १४९ ॥

सूर्य तिष्य अगस्त्य मत्स्य इत्येतेषां यकारस्य उपधाया भस्य लोपो भवति
इति परतस्तद्धिते च । सूर्येणैकदिक्-सौरी बलाका । अणि यो यस्येति लोपस्तस्या-
सिद्धत्वं नास्ति, व्याश्रयत्वात् । ईकारे तु यस्तस्यासिद्धत्वाद् उपधायकारो भस्याण-
न्तस्य सूर्यस्य संबन्धोति लुप्यते । तिष्य-तैषमहः । तैषो रात्रिः । अगस्त्यस्यापत्यं स्त्री
श्रुषित्वादिणि कृते आगस्ती । आगस्तीयः । मत्स्य-गौरादित्वान्डीष्, मत्सी । उपधाया
इति किम् ? मत्स्यचरी । यग्रहणमुत्तरार्थम् । विषयपतिगणनमत्र कर्तव्यम् ।
अमत्स्यस्य ङ्यामिति वक्तव्यम् ॥ इह मा भूत्-मत्स्यस्येदं मांसं मात्स्यम् ।
असूर्यागस्त्ययोश्छे च ङ्यां च ॥ सोरीयः । सौरी । आगस्तीयः । आगस्ती । इह
मा भूत्-सौर्यं चहं निर्वपेत् । आगस्त्यः । अतिष्यपुष्ययोर्नञ्त्राणि ॥ तिष्येण नञ-

त्रेण युक्तः कालः । तैषः । पौषः । अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तं च ॥
अन्तिकशब्दस्य तसिप्रत्यये परतः ककारादिशब्दस्य लोपो वक्तव्य, आद्युदात्तं च ।
अन्तितो न दूरात् अन्तमे तादेश्च ॥ तमप्रत्यये अन्तिकशब्दस्य तकारादेः ककारादेश्च
लोपो वक्तव्यः । तत्र तादिलोपे अन्तमः । कादिलोपे अन्तितमः । अकादिलोपे
बहुलमिति वक्तव्यम् ॥ अन्यत्रापि हि दृश्यते-अन्तिके सीदतीति, अन्तिषत् ।
पूर्वपदादिति पत्वम् । अथे च ॥ अन्तियः ॥

हलरतद्धितस्य ॥ १५० ॥

हल उत्तरस्य तद्धितयकारस्य उपधाया ईति परतो लोपो भवति । गार्गी ।
वात्सी । हल इति किम् ? कारिकेयी । तद्धितस्येति किम् ? वैद्यस्य भार्या वैद्यी ॥

आपत्यस्य च तद्धितेऽनाति ॥ १५१ ॥

आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य तद्धिते अनाकारादौ यलोपो भवति । गर्गाणां
समूहो, गार्गकम् । वात्सकम् । आपत्यस्येति किम् ? सांकाश्यकः । काम्पत्यकः ।
तद्धितग्रहणमीत्यनापत्यस्यापि लोपार्थम्—सौमी इष्टिः । अनातीति किम् ? गार्ग्या-
यणः । वात्स्यायनः । हल इत्येव । कारिकेयस्यापत्यं, कारिकेयिः ॥

क्यच्छयोश्च ॥ १५२ ॥

क्य चि्व इत्येतयोश्च परत आपत्ययकारस्य हल उत्तरस्य लोपो भवति । वात्सी-
यति । गार्गीयति । वात्सीयते । गार्गीयते । च्वौ—गार्गीभूतः । वात्सीभूतः । आपत्य-
स्येत्येव । सांकाश्यायते । सांकाश्याभूतः । हल इत्येव । कारिकेयीयति । कारिकेयीभूतः ॥

वित्त्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ १५३ ॥

नडादिषु वित्त्वादयः पठ्यन्ते । नडादीनां कुक् चेति कृतकुगागमा वित्त्वकादयो
भवन्ति । तेभ्य उत्तरस्य छस्य भस्य तद्धिते परतो लुग् भवति । वित्त्वा यस्यां
सन्ति वित्त्वकीया, तस्यां भवाः, वित्त्वकाः । वेणुकीया । वेणुकाः । वेन्नकीया ।
वैन्नकाः । वेतसकीया । वैतसकाः । नृणकीया । तार्णकाः । इक्षुकीया । ऐक्षुकाः ।
काष्ठकीया । काष्ठकाः । कपोतकीया । कापोतकाः ॥ क्रुञ्चा ह्रस्वत्वं च ॥ क्रुञ्चकीया ।
क्रौञ्चकाः । छग्रहणं किम् ? छमात्रस्य लुग्यथा स्याद् कुको निवृत्तिर्मा भूदिति ।
अन्यथा हि संनियोगशिष्टानामन्यतरापाये उभयोरप्यभाव इति कुगपि निवर्तते ।
लुग्रहणं सर्वलोपो यथा स्याद् यकारमात्रस्य मा भूत् ॥

तुरिष्ठेमेयसु ॥ १५४ ॥

इष्टन् इमनिष् ईयसुन् इत्येतेषु परतः तुशब्दस्य लोपो भवति । आसुतिं करिष्ठः ।
विजयिष्ठः । वहिष्ठः । दोहीयसी धेनुः । सर्वस्य तुशब्दस्य लोपार्थं वचनम् । अन्यस्य
हि टेरित्येव सिद्धः । लुगित्येतदत्र नानुवर्तते, तथाहि सति नलुमताङ्गस्येति प्रतिषेधाद्
गुणो न स्यात् । इमनिज्ग्रहणमुत्तरार्थम् । इतरौ तु, तुश्छन्दसीति भवतः ॥

टेः ॥ १५५ ॥

मस्य टेलोपो भवति इष्टेमेयस्सु परतः । पटु-पटिष्ठः । पटिमा । पटीयान् । लघु-लघिष्ठः । लघिमा । लघीयान् । क्षणाविष्टवत् प्रातिपदिकस्य कार्यं भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरार्थम् । पुंवद्भावः-एनी-माचष्टे, एतयति । श्येतयति । तसिलादिष्वाकृतवसुच इति इष्टे पुंवद्भाव उक्तः । रभावः-पृथुमाचष्टे, प्रथयति । अदयति । टिलोपः-पटुमाचष्टे, पटयति । लघयति । यणादिपरम्-स्थूलमाचष्टे, स्थवयति (१) । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति-णाविष्टवत्प्राति-पदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरविन्मतोर्लुक्कनर्थमिति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । वसुमन्तमाचष्टे, वसयति । युवानमाचष्टे, यवयति । कनयति एतदुभय-मप्युदाहरणमात्रं न परिगणनम् । प्रादयोऽपिहीयन्ते-प्रियमाचष्टे, प्रापयति ॥

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्राणां यणादिपरं पूर्वस्य च गुणः ॥ १५६ ॥

स्थूल दूर युव ह्रस्व क्षिप्र क्षुद्र इत्येतेषां यणादिपरं लुप्यते इष्टेमेयस्सु परतः पूर्वस्य च गुणो भवति । स्थूल-स्थविष्ठः । स्थवीयान् । दूर-दविष्ठः । दवीयान् । युवन्-यविष्ठः । यवीयान् । ह्रस्व-ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान् । ह्रसिमा । क्षिप्र-क्षेपिष्ठः । क्षेपीयान् । क्षेपिमा । ह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रशब्दाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । क्षुद्र-क्षोदिष्ठः । क्षोदी-यान् । क्षोदिमा । परग्रहणं किम् ? यविष्ठः । यवीयान् । ह्रसिष्ठः । ह्रसीयान्, इत्यत्र पूर्वस्य यणादेर्लोपो मा भूत् । पूर्वग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

प्रियस्थिरफिरोरुबहुलगुरुवृद्धतृप्रदीर्घवृन्दारकाणां

प्रस्थस्फत्रर्वाहिगर्वर्षित्रर्वाघिवृन्दाः ॥ १५७ ॥

प्रिय स्थिर स्फिर उरु बहुल गुरु वृद्ध तृप्र दीर्घ वृन्दारक इत्येतेषां प्र स्थ स्फ वरु बंहि गर् वर्षि त्रप् द्राघि वृन्द इत्येते यथासंख्यमादेशा भवन्ति इष्टेमेयस्सु परतः । प्रिय-प्रेष्ठः । प्रेमा । प्रेयान् । स्थिर-स्थेष्ठः । स्थेयान् । स्फिर-स्फेष्ठः । स्फेयान् । उरु-वरिष्ठः । वरिमा । वरीयान् । बहुल-बंहिष्ठः । बंहीयान् । बंहिमा । गुरु-गरिष्ठः । गरीयान् । गरिमा । वृद्ध-वर्षिष्ठः । वर्षीयान् । तृप्र-त्रपिष्ठः । त्रपीयान् । दीर्घ-द्राघिष्ठः । द्राघीयान् । द्राघिमा । वृन्दारक-वृन्दिष्ठः । वृन्दीयान् । प्रियोरुगुरुबहुल-दीर्घाः पृथ्वादिषु पठ्यन्ते । तेनान्येषामिमनिज् न भवतीति नोदाहियते ॥

बहोर्लोपो भू च बहोः ॥ १५८ ॥

बहोरुक्तेषामिष्टेमेयसां लोपो भवति तस्य च बहोः स्थाने भू इत्ययमादेशो भवति । भूयान् । भूमा । बहुशब्दः पृथ्वादिषु पठ्यते । बहोरिति पुनर्ग्रहणं स्थानि-त्वप्रतिपत्त्यर्थम् । अन्यथा हि प्रत्ययानामेव भूभावः स्यात् ॥

(१) दवयति इत्यधिकं पुस्तकान्तरे ॥

इष्टस्य यिट् च ॥ १५६ ॥

बहोरुत्तरस्य इष्टस्य यिडागमो भवति बहोश्च भूरादेशो भवति । भूयिष्ठः । लोपा-
पवादो यिडागमः, तस्मिन्निकार उच्चारणार्थः ॥

ज्यादादीयसः ॥ १६० ॥

ज्यादुत्तरस्य ईयस आकार आदेशो भवति । ज्यायान् । लोपस्य यिटा व्यवहि-
तत्वादादित्युच्यते । लोपे हि सति अकृद्यकार इति दीर्घत्वेन ज्यायानिति सिद्ध्यति ॥

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ १६१ ॥

रशब्द आदेशो भवति ऋकारस्य हलादेर्लघोरिष्टेमेयस्सु परतः । प्रथिष्ठः । प्रथी-
यान् । प्रथिमा । अदिष्ठः । अदीयान् । अदिमा । ऋत इति किम् ? पटिष्ठः,
पटिमा, पटीयान् । हलादेरिति किं ? ऋजिष्ठः । ऋजिमा । ऋजीयान् । लघोरिति-
किम् ? कृष्णिष्ठः । कृष्णीयान् । कृष्णिमा । परिगणनमत्र कर्त्तव्यम् ॥

प्रथुं मृदुं भृशं चैव कृशं च दृढमेव च । परिपूर्वं वृढं चैव पठेतान् रविधौ स्मरेत् ॥
तत इह न भवति-कृतमाचष्टे, कृतयति । मातरमाचष्टे, मातयति । आतयति ॥

विभाषर्जोश्छन्दसि ॥ १६२ ॥

ऋजु इत्येतस्य ऋतः स्थाने विभाषा रेफ आदेशो भवति इष्टेमेयस्सु परतरच्छ-
न्दसि विषये । रजिष्ठमेति पन्थानम् । त्वमृजिष्ठः ॥

प्रकृत्यैकाच् ॥ १६३ ॥

एकाज् यन्नसंज्ञकं तदिष्टेमेयस्सु परतः प्रकृत्या भवति । स्रग्विन्नित्येतस्य विन्न-
न्तस्य स्रजिष्ठः । स्रजीयान् । स्रजयति । सुग्वदित्येतस्य स्रत्स्वन्तस्य स्रचिष्ठः । सुचीयान् ।
स्रचयति । एकाजिति किम् ? वसुमदित्येतस्य वसिष्ठः । वसीयान् । ॥ प्रकृत्याऽके राज-
न्यमनुष्ययुवानः ॥ अके प्रत्यये परतो राजन्य मनुष्य युवन्नित्येते प्रकृत्या भवन्ति ।
राजन्यानां समूहो, राजन्यकम् । मनुष्याणां समूहो मानुष्यकम् । आपत्यस्य च
तद्धितेनातीति यलोपः प्रकृतिभावेन न भवति । यूनो भावः, यौवनिका । मनोज्ञा-
दित्वाद् युञ् । तस्य नस्तद्धित इति टिलोपो न भवति ॥

इनरण्यनपत्ये ॥ १६४ ॥

इन्नन्तमनपत्यार्थेऽणि परतः प्रकृत्या भवति । सांकूटिनम् । सांराविणम् । सांमा-
जिनम् । अभिविधौ भाव इनुण् । अणिनुण इत्यण्(१) । स्रग्विण इदं, स्रग्विणम् ।
अणीति किम् ? दण्डिनां समूहो, दण्डम् । अनुदात्तादेरजित्यञ्प्रत्ययः । अनपत्यः
इति किम् ? मेधाविनोऽपत्यं, मेधावः ॥

(१) अभिविधावित्पारभ्य इत्यण् इत्यन्तः पाठो बहुत्र नास्ति ॥

गाथिर्विदथि केशिगणिपणिनश्च ॥ १६५ ॥

गाथिन् विदथिन् केशिन् गणिन् पणिन् इत्येते चाणि प्रकृत्या भवन्ति । गाथिनः ।
वैदथिनः । कैशिनः । गागिनः । पाणिनः । अपत्यार्थोऽयमारम्भः ॥

संयोगादिश्च ॥ १६६ ॥ ✓

संयोगादिश्च इनणि प्रकृत्या भवति । शङ्खिनोऽपत्यं, शाङ्खिनः । माद्रिणः । वाज्रिणः ॥

अन् ॥ १६७ ॥

अनन्तमणि प्रकृत्या भवति अपत्ये चानपत्ये च । सामनः । वैमनः । सौत्वनः ।
जैत्वनः ॥

यकारादौ च तद्धितेऽभावकर्मणोरित्यर्थयोरन् प्रकृत्या भवति ॥ १६८ ॥

यकारादौ च तद्धितेऽभावकर्मणोरित्यर्थयोरन् प्रकृत्या भवति । सामसु साधुः,
सामन्यः । ब्राह्मण्यः । अभावकर्मणोरिति किम् ? राज्ञो भावः कर्म वा, राज्यम् ।
राजन्निति पुरोहितादिषु पठ्यते । ततोऽयं यक् प्रत्ययः ॥

आत्माध्वानौ खे ॥ १६९ ॥

आत्मन् अध्वन् इत्येतौ खे परतः प्रकृत्या भवतः । आत्मने हित, आत्मनीनः ।
अध्वानमलङ्कामो, अध्वनीनः । ख इति किम् ? प्रत्यात्मम् । प्राध्वम् । प्रत्यात्ममित्य-
व्ययीभावेऽनश्चेति समासान्तष्टचप्रत्ययः । प्राध्वमित्युपसर्गादध्वन इति अच्प्रत्ययः ॥

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ १७० ॥

मपूर्वोऽन् अवर्मणोऽणि परतोऽपत्येऽर्थे न प्रकृत्या भवति । सुषारणोऽपत्यं,
सौषामः । चान्द्रसामः । मपूर्वं इति किम् ? सौत्वनः । अपत्य इति किम् ? चर्मणा
परिवृतो रथः, चार्मणः । अवर्मण इति किम् ? चक्रवर्मणोऽपत्यं, चाक्रवर्मणः ॥
अमपूर्वप्रतिषेधे वा हितनाम्न इति दक्तव्यम् । हितनाम्नोऽपत्यं, हैतनामः ।
हैतनामनः ॥

ब्राह्मोऽजातौ ॥ १७१ ॥

योगविभागोऽत्र क्रियते—ब्राह्म इत्येतदपत्याधिकारेऽपि सामर्थ्यादपत्यादन्यत्राणि
टेलोपार्थं निपात्यते । ब्राह्मो गर्भः । ब्राह्मं वस्त्रम् । ब्राह्मं हविः । ततोऽजातौ । अपत्य
इत्येव । अपत्ये जातावणि ब्रह्मगष्टिलोपो न भवति । ब्रह्मणोऽपत्यं, ब्राह्मणः । अपत्य
इत्येव । ब्राह्मी औपधिः ॥ ✓

कार्मस्तच्छील्ये ॥ १७२ ॥

कार्म इति ताच्छील्ये टिलोपो निपात्यते । कर्मशीलः, कार्मः । शीलं छत्रा-
दिभ्यो ण इति णप्रत्ययः । यद्येवं, किमर्थमिदं, नस्तद्धित इत्येव टिलोपः सिद्धः ?
सत्यमेतत् । ज्ञापकार्यं तु । एतज् ज्ञापयति—ताच्छील्ये णेऽण्कृतानि भवन्तीति ।
तेन चोरी तापसीति णान्तादपीकारः सिद्धो भवति । ताच्छील्य इति किम् ? कर्मण
इदं, कार्मणम् ॥

औक्षमनपत्ये ॥ १७३ ॥

औक्षमित्यनपत्येऽणि टिलोपो निपात्यते । औक्षं पदम् । अनपत्य इति किम् ?
उच्चोऽपत्यमौक्षणः । पपूर्वहन्धतराज्ञामणि इत्यलोपः ॥

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिनेयवाशिनायनिऔणहत्य-
धैवत्यसारवैद्यकमैत्रेयहिरण्ययानि ॥ १७४ ॥

दाण्डिनायन हास्तिनायन आथर्वणिक जैह्वाशिनेय वाशिनायनि औणहत्य धैवत्य
सारव ऐच्वाक मैत्रेय हिरण्यमय इत्येतानि निपात्यन्ते । दण्डिन् हस्तिन् इत्येतौ नडा-
दिषु पठ्येते, तयोरायने/परतः प्रकृतिभावो निपात्यते । केषांचित्तु हस्तिन्निति नडा-
दिषु न पठ्यते । तेषामत एव निपातनात् फगपि भवति । दण्डिनोऽपत्यं, दाण्डिना-
यनः । हस्तिनोऽपत्यं, हास्तिनायनः । अथर्वन्निति वसन्तादिषु पठ्यते । अथर्वणा
प्रोक्तो ग्रन्थोऽपि उपचाराद् अथर्वन्नित्युच्यते । तमधीते यः स, आथर्वणिकः । इके
प्रकृतिभावो निपात्यते । जिह्वाशिन्निति शुआदिषु पठ्यते । तस्य ण्ये परतः प्रकृति-
भावो निपात्यते । जिह्वाशिनोऽपत्यं, जैह्वाशिनेयः । वाशिनोऽपत्यम्, उदीचां वृद्धाद-
गोत्रादिति फिज् तत्र प्रकृतिभावो निपात्यते । वाशिनायनिः । अणूहन् धीवन्
इत्येतयोः ण्यजि परतस्तकारादेशो निपात्यते । अणूघ्नो भावः, औणहत्यम् । धीघ्नो
भावो, धैवत्यम् । हनस्तोऽधिष्णलोरिति यत्तत्त्वं तद्वानुप्रत्यय एवेति औणघ्नो वार्त्रघ्न
इत्यत्र न भवत्यतो औणहत्ये तत्त्वं निपात्यते । सारव इति सरयू इत्येतस्य अणि
परतोयूशब्दस्य बहुव्यादेशो निपात्यते । सरय्वां भव, सारवमुदकम् । ऐच्वाक इति
स्वरसर्वनाम्ना एकश्रुत्या पठ्यते । ततोऽयमाद्युदात्तोऽन्तोदात्तश्च निपात्यते । इच्वा-
कोरपत्यं, जनपदशब्दात् चन्त्रियादजित्यज्, तत्र उकारलोपो निपात्यते । ऐच्वाकः,
इच्वाकुषु जनपदेषुभवः कोपधादणित्यण् । ऐच्वाकः । मैत्रेय इति मित्रयुशब्दो गृष्टया-
दिषु पठ्यते, ततो ढजि कृते यादेरियादेशापवादो युशब्दलोपो निपात्यते । मित्रयो-
रपत्यम्, मैत्रेयः । अथ किमर्थं मित्रयुशब्दो विदादिष्वेव न पठ्यते, तत्राजि कृते
यादेरिति इयादेशेनैव सिद्धमेवं च लोपार्थं निपातनं कर्त्तव्यं न भवति, यस्कादिषु च
बहुषु लुगर्थः पाठो न कर्त्तव्योभवति, मित्रयव इत्यजो 'यजजोश्च' इत्येव हि लुक्
सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति । मित्रयूणां संघ इत्यत्र गोत्रचरणाद् बुजं बाधित्वा मैत्रयकः
संघ इत्यत्र, संघाङ्गलक्षणेऽप्यजिजामणित्यण् प्राप्नोति । हिरण्यमयमिति हिरण्यस्य
मयटि यादिलोपो निपात्यते हिरण्यस्य विकारः, हिरण्यमयः ॥

ऋत्त्यवास्त्यवास्त्वमाध्वीहिरण्ययानि च्छन्दसि ॥ १७५ ॥

ऋत्त्य वास्त्य वास्त्व माध्वी हिरण्यय इत्येतानि निपात्यन्ते छन्दसि विषये ।
ऋतु वास्तु इत्येयोर्यति यणादेशो निपात्यते । ऋतौ भवम्, ऋत्त्यम् ।

वास्तौ भवं, वास्तव्यम् । वस्तुशब्दस्याणि यणादेशो निपात्यते । वस्तुनि भवो, वास्तवः । मधुशब्दस्याणि स्त्रियां यणादेशो निपात्यते । माध्वीर्नः सन्त्वोष्धीः । हिरण्यशब्दाद्विहितस्त्वमिदं मशब्दस्य लोपो निपात्यते । हिरण्ययम् ॥

इत्युपाध्यक्ष्योचोमनकृतायां काशिकायां षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ ६ ॥ ४ ॥

समासश्चायं षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

युवोरनाकौ ॥ १ ॥

इत्येतयोस्तृष्टविशेषणयोरनुनासिकयणोः प्रत्यययोर्ग्रहणं, तयोः स्थाने युमासङ्गयमन अक इत्येतावादेशौ भवतः । योरनः, वोरकः । नन्दादिभ्यो ल्यु-नन्दनः । रमणः । सायमादिभ्यष्ट्युलौ तुट्-सायंतनः । चिरंतनः । ण्वुल्तृचौ-कारकः । हारकः । वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन् (१) । वासुदेवकः । अर्जुनकः । अनुनासिकयणोरिति किम् ? ऊर्णाया युस्-ऊर्णायुः । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युको । भुज्युर्म-युरित्येवमादीनां हि यणोऽनुनासिकत्वं न प्रतिज्ञायते, प्रतिज्ञानुनासिकथाः पाणि-नोयाः । युवोरिति निर्देशाद् द्वन्द्वैकवद्भावपक्षेऽनित्यमागमशासनमिति नुम् न क्रियते । नपुंसकलिङ्गता वा, लिङ्गमशिष्यं लोकाश्रयत्वालिङ्गस्येति न भवति । इत-रेतरयोगपक्षेण चान्दसोवर्णलोपो द्रष्टव्यः ॥

(२) युवोश्चेद् द्वित्वनिर्देशो द्वित्वे यण्टु प्रसज्यते ।

अथ चेदेकवद्भावः कथं पुंवद्भवेदयम् ॥

द्वित्वे नैगमिको लोप एकत्वे नुमनित्यता ।

अशिष्यत्वाद्धि लिङ्गस्य पुंस्त्वं वेह समाश्रितम् ॥

आयनेयीनीयियः फढखच्छघां प्रत्ययादीनाम् ॥ २ ॥

- आयन् एय ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवन्ति यथासंख्यं फ ढ ख छ घ इत्ये-तेषां प्रत्ययादीनाम् । फ इत्येतस्यायनादेशो भवति । नडादिभ्यः फक्-नाडायनः । चारायणः । ढस्य एयादेशो भवति । स्त्रीभ्यो ढक्-सौपर्णेयः । वैनतेयः । खस्य ईना-देशो भवति । कुलात्खः-आढ्यकुलीनः । श्रोत्रियकुलीनः । छस्य ईयादेशो भवति । बृद्धाच्छः-गार्गीयः । वात्सीयः । घ इत्येतस्येयादेशो भवति । चत्राद् घ-चत्रियः । प्रत्ययग्रहणं किम् ? फक्कति । ढौकते । खनति । छिनत्ति । घूर्णते । आदिग्रहणं किम् ? ऊरुदध्नम् । जानुदध्नम् । एते आयनादयः प्रत्ययोपदेशकाल एव भवन्ति । कृतेष्वे-

(१) न्यासेऽयं पाठो दृश्यते तस्मान्मुले प्रक्षिप्तो भाति । (२) इदं कारिकाद्वयं न्यासप-दमञ्जरीनं व्याख्यातमतः प्रक्षिप्तं भाति ।

